

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ TƏHSİL NAZİRLİYİ
BAKİ DÖVLƏT UNİVERSİTETİ

Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpası və
31 Dekabr Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Günü kimi təsis
edilməsinin 30 illik yubileylərinə həsr olunmuş

**DÜNYA AZƏRBAYCANLILARI:
TARİX VƏ MÜASİRLİK**

IV Beynəlxalq konfransın

TEZİSLƏRİ

29-30 dekabr 2021 / Bakı, Azərbaycan

ABSTRACTS

**WORLD AZERBAIJANIS:
HISTORY AND MODERNITY**

4th International Scientific/Conference

29-30 december 2021/ Baku, Azerbaijan

Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik. IV Beynəlxalq Elmi konfransın xülasələri. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2022. – 302 səh.

Təşkilatçı qurumlar

Bakı Dövlət Universiteti

Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsi Tarix fakültəsi

Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrası

Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya ETL-i

Təşkilat komitəsi

Sədr:

İbrahim Zeynalov BDU-nun Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının professoru

Sədrin müavini

Mehman Abdullayev BDU-nun Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri

Üzvlər:

Valeh Hacıyev

Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin sədrinin birinci müavini

Daşqın Rəcəbov

Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin aparat rəhbəri

Hüseyn Məmmədov

BDU-nun Elm və innovasiyalar üzrə prorektoru

Abutalıb Cəlilov

BDU-nun Tarix fakültəsinin dekan vəzifəsini icra edən

Kəmalə Nəcəfova

BDU-nun Tarix fakültəsinin elmi işlər üzrə dekan müavini

Elşən Aslanov

BDU-nun Tarix fakültəsinin tədris işləri üzrə dekan müavini

Nərgiz Axundova

Polşa Respublikasının Varşava Universitetinin Şərqsünaslıq fakültəsinin müəllimi, Azərbaycanşünaslıq Mərkəzinin rəhbəri

Azad Rzayev

BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri

Fərhad Turanlı

Ukraynanın Kiyev-Moqilyanska Akademiyasının Milli Universitetinin humanitar elmlər fakültəsinin professoru

Rövşən İbrahimov

Cənubi Koreya Respublikasının Hankuk Universitetinin professoru

Hikmet Demirçi

Türkiyə Respublikasının Kahramanmaraş Sütçü İmam

Universitetinin Fənn-Ədəbiyyat fakültəsinin Tarix kafedrasının dosenti

Sevinc Qasımova

BDU-nun Tarix fakültəsinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti

Zəhra İslamova

BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müəllimi

Səidə Quliyeva

BDU-nun Tarix fakültəsinin Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya ETL-nin böyük elmi işçisi

Asəf Hacıyev

BDU-nun Tarix fakültəsinin Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya ETL-nin aparıcı elmi işçisi

Ulduz Paşayeva

BDU-nun Tarix fakültəsinin Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya ETL-nin böyük elmi işçisi

İlham Məmmədov

BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycanın maddi-mədəniyyət tarixi ETL-nin kiçik elmi işçisi

Proqram komitəsi:

Sədr:

Yaqub Mahmudov BDU-nun Tarix fakültəsinin Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının müdiri

Üzvlər:

Anar İsgəndərov

Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, BDU-nun Tarix fakültəsinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının müdiri

Fəzail İbrahimli	Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin deputatı, BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının professoru
Cavid İsmayıl	Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin Təbliğat, informasiya və analitik təhlil şöbəsinin müdirinin müavini
Şahin Fərzəliyev	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Mənbəşünaslıq və tarixşünaslıq şöbəsinin müdiri
Əsməd Muxtarova	BDU-nun Tarix fakültəsinin Türk xalqları tarixi kafedrasının müdiri
İradə Hüseynova	BDU-nun Tarix fakültəsinin Qafqaz xalqları tarixi kafedrasının müdiri
İqbal Ağayev	BDU-nun Tarix fakültəsinin Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının müdiri
Kərəm Məmmədov	BDU-nun Tarix fakültəsinin Arxeologiya və etnoqrafiya kafedrasının müdiri
Elmira Hüseynova	BDU-nun Tarix fakültəsinin Avropa və Amerika ölkələrinin yeni və müasir tarixi kafedrasının müdiri vəzifəsini icra edən
Cəmilə Rüstəмова	BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələri üzrə) kafedrasının professoru
Sevda Süleymanova	BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının professoru
Zabil Bayramov	BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının professoru
Yaroslav Pilipçuk	Ukraynanın M.P.Draçomanov adına Milli Pedaqoji Universitetinin Tarix fakültəsinin dosenti
Tarix Dostiyev	BDU-nun Tarix fakültəsinin Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrasının dosent əvəzi
Səidə Əliqızı	BDU-nun Tarix fakültəsinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti
Arzu Məmmədova	BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının dosenti
Bəymirzə Şəbiyev	BDU-nun Tarix fakültəsinin Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının dosenti
Elvira Lətifova	BDU-nun Tarix fakültəsinin Qədim dünya və orta əsrlər tarixi kafedrasının dosenti
Məhəmməd Məmmədov	BDU-nun Filologiya fakültəsinin Azərbaycan şifahi xalq ədəbiyyatı kafedrasının dosenti
Şəhla Kazımova	Polşa Respublikasının Varşava Universitetinin Şərqşünaslıq fakültəsinin müəllimi
Leyla Hüseynova	Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyasının A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun Əliyevşünaslıq şöbəsinin aparıcı elmi işçisi

İngilis dili redaktorları

Bircə Bayramova	BDU-nun Tarix, dil, tədris və metodika mərkəzi, t.f.d.
Aytən Abbasova-Quliyeva	BDU-nun Tarix fakültəsinin tyutoru
Günay Aşurova	BDU-nun Tarix fakültəsinin Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya ETL-nin elmi işçisi
Gülnarə Sədrəddinova	BDU-nun Tarix fakültəsinin Dünya azərbaycanlıları: tarixi-demoqrafiya ETL-nin elmi işçisi
Nurdan Əsədova	BDU-nun Tarix fakültəsinin doktorantı

ÖN SÖZ

Bakı Dövlət Universitetidə 29-30 dekabr tarixlərində Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının və Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəyliyi Gününün təsis edilməsinin 30 illik yubileyinə həsr edilmiş "Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik" mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfransı keçirilib.

Konfransın plenar iclasında əvvəlcə Azərbaycan Respublikasının Dövlət Himni səsləndirilib, Vətən yolunda canlarından keçən şəhidlərin xatirəsi bir dəqiqəlik sükutla yad edilib.

Daha sonra Odlar yurdu Azərbaycanın əsrarəngiz gözəlliklərini əks etdirən video-təqdimat və BDU-ya infotur təqdim edilib.

İclasda konfransın təşkilat komitəsinin sədri, BDU-nun Tarix fakültəsinin professoru İbrahim Zeynalov qeyd edib ki, dünya azərbaycanlılarının birliyinin yaradılması prosesi Ulu Öndər Heydər Əliyevin təşəbbüsü və söyləri ilə reallaşmış. Xalqımızın milli birlik ideyası olan azərbaycançılıq ideologiyası və azərbaycanlıların hər il 31 dekabrı bütün dünyada yüksək səviyyədə qeyd etməsi məhz Heydər Əliyevin adı ilə bağlıdır.

Sonra konfransın təşkilat komitəsi sədrinin müavini Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri dosent Mehman Abdullayev çıxış edərək bu il dördüncüsü keçirilən konfransın tarixi, əhəmiyyəti və məqsədi, eləcə də təşkilati məsələlər barədə məlumat verib.

Plenar iclasda Azərbaycan Respublikasının Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin aparat rəhbəri Daşqın Rəcəbli, Ukraynanın "Kyivo-Mohilyanska Akademiya" Milli Universitetinin Humanitar elmlər fakültəsinin professoru Fərhad Turanlı, AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutunun elmi işçisi Leyla Hüseynova çıxış edərək dünya azərbaycanlılarının həmrəyliyi, diaspor və lobbi fəaliyyəti, azərbaycanlı mühacirlərin yaşadıkları ölkələrdə təhsilin, elmin inkişafında fəaliyyətləri və s. haqqında söhbət açıblar.

İki gün davam edən konfransın bölmə iclaslarında "Tarixi Azərbaycan torpaqları: etno-siyasi, demoqrafik proseslər, ərazi və əhali məsələləri", "Dövlətçilik tarixinə baxışlar", "Azərbaycanın istiqlalı uğrunda mübarizə", "Azərbaycan Respublikası müstəqillik illərində: beynəlxalq əməkdaşlıq istiqamətləri", "Qarabağın tarixi retrospektivdə, ermənilərin ərazi iddiaları və tarixi ədalətin bərpası" istiqamətlərində məruzələr dinlənilib. Azərbaycan, Türkiyə, Ukrayna, Cənubi Koreya, Polşa və Rusiyanın 13 elm və təhsil müəssisəsindən olan iştirakçılar 44 günlük Vətən müharibəsində qazanan tarixi Zəfərdən sonra beynəlxalq səviyyədə tarixi-demoqrafik və demoqrafik prosesləri elmi təhlil ediblər.

Konfransa daxil olan 61 tezis rəydən keçmiş və orijinallığı yoxlanılmışdır. Müsbət rəydən keçən 57 tezis proqrama daxil edilmiş və materialı çapa məsləhət görülmüşdür. Elmi komitə məqalələrin əsas məzmununa xələl gətirmədən redaktə dəyişiklikləri və ixtisarlara etmək hüququnu özündə saxlamışdır.

**I BÖLMƏ. TARİXİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARI:
ETNO-SİYASİ, DEMOQRAFİK PROSESLƏR,
ƏRAZİ VƏ ƏHALİ MƏSƏLƏLƏRİ**

**AZƏRBAYCANLI MÜHACİRLƏRİN UKRAYNA TƏHSİLİNİN, ELMİNİN VƏ
DİASPORANIN İNKİŞAFINDA GÖSTƏRDİKLƏRİ FƏALİYYƏTLƏR**

FƏRHAD TURANLI

*Tarix elmlər doktoru, professor, "Kyivo-Mohilyanska Akademiyası" Milli Universiteti, Azərbaycanlı və Ukraynalı Ziyalılar Assambleyasının sədri
ferhadturanly@gmail.com*

*ORCID ID: 0000-0003-4637-7121; ResearcherID: AAA-1075-2020
<https://publons.com/researcher/2932689/ferhad-turanly>*

Açar sözlər: *tarix, demoqrafiya, diaspora, təhsil, Ukrayna, Qarabağ, Azərbaycan*

Qeyd olunan mövzu ilə əlaqədar tədqiqatın vacibliyi ondan ibarətdir ki, mühacirətdə yaşayan azərbaycanlılar, millətlərin azadlıq hərəkatında, müstəqil dövlətlərin qurulmasında, yaşadıkları ölkələrin inkişafında fəal iştirak edərək doğma tarixi vətənlərini ləyaqətlə təmsil edirlər. Bu bağlamda Ukraynada yaşayan soydaşlarımız Avropada ilk diaspora quruculuğuna başlayan millətlərdəndir. Onların həm fərdi şəkildə, habelə ictimai təşkilatlar quraraq yaşadıkları ölkənin elm və təhsilinin, mədəniyyətinin, iqtisadiyyatın, dövlətçiliyinin inkişafında fəaliyyət göstərmələrini elmi araşdıraraq, cəmiyyətlərin nəzərinə çatdırılması, ali məktəblərin müvafiq dərəcə proqramlarında əks etdirilməsi mühüm məsələlərdəndir.

Azərbaycanlıların diaspora hərəkatının tarixini öyrənərkən XIX yüzildə ukraynalı ziyalıların da Azərbaycana iltica edərək fəaliyyət göstərmələri diqqəti cəlb etməkdədir. Bu şəxslər əsas etibarilə Çar Rusiyası əsarətinə qarşı doğma dili, mədəniyyəti, ölkənin müstəqilliyi uğrunda mübarizə edən "Kırilo-Mefodiy Cəmiyyəti" və "Taras Şevçenko Elmi Cəmiyyətləri" təsisçiləri və üzvləri idi. Bu şəxslərdən Mikola Qulakin, Oleksandr Navrotskiyinin, Lev Lopatinskiyinin və sairə insanların adlarını qeyd etmək gərəkdir. Onlar Azərbaycan dilini, qədim ədəbiyyatını və mədəniyyətini öyrənərək tədqiq edirdilər. Bu fikiri davam etdirərək demək lazımdır ki, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (AXC) dövründə Ukrayna universitetlərində bir sıra azərbaycanlılar təhsil alırdılar; onlar həm də elmi fəaliyyət göstərirdilər.

Sovet-kommunist rejimi tərəfindən olunan təzyiqlərə baxmayaraq iki ölkə arasında milli-mədəni, o cümlədən ədəbiyyat sahəsindəki münasibətlər XX əsrdə də davam etdirilməkdə idi. İşarə olunan məsələlərdən biri də 1918–1920-ci illərdə müstəqil AXC və Ukrayna Xalq Cümhuriyyəti (UXC) arasında diplomatik münasibətlərin qurulması nəticəsində bir sıra azərbaycanlı gənclərin Kiyev, Odessa və başqa şəhərlərin universitetlərində təhsil almaları, eyni zamanda göstərdikləri ictimai fəaliyyətləri diaspora hərəkatının güclənməsinə də səbəb olan amillərdəndir. Bu sıralamada diqqət olunan xüsurlardan biri də qədim və güclü dövlətçilik ənənələrinə, azadlıq uğrunda mübarizə etmək qabiliyyətinə

malik olan millətimizin 1918-ci ildə "Azərbaycan Cümhuriyyətinin İstiqlal Bəyannaməsi" ilə beynəlxalq aləmdə də tanınan müstəqil dövlət quraraq "Bir kərə qalxan bayraq, bir daha enməz" şüarı ilə tariximizin cümhuriyyət dövrünün başlanğıcını müəyyən etdiyinə nəzər yetirilməsidir. Vacib məsləhətdən biri də XX əsrdə ölkələrinin azadlığı uğrundakı fəaliyyətləri xüsusi əhmiyyət kəsb edən "Ukrayna Milliyyətçilər Təşkilatı" (Організація Українських Націоналістів — ОУН) və "Ukrayna Azadlıq Ordusu" (Українська Повстанська Армія — УПА) sıralarında xeyli sayda azərbaycanlılar hərbi xirmətdə olublar. Bu amili sübut edən çox sayda arxiv sənədləri və qəbiristanlıqlar, məzarüstü yazılar mövcuddur.

Onu da nəzərə almaq gərəkdir ki, mühacirətdə yaşayan cümhuriyyətçi dövlət və elm xadimlərinin həyatı və yaradıcılığı ilə əlaqədar mövzuların araşdırılması da milli maraq kəsb edən işlərdəndir. Bu mövzu ilə əlaqədar AXC hökumətində hüquq məsələləri ilə əlaqədar, asayişin mühafizəsinin təmin edilməsində, təhsilin təşkil olunmasında fəaliyyət göstərən, mühacirət həyatını Türkiyədə, Fransada, sonra isə Ukraynada yaşayaraq Lviv universitetində şərqşünaslıq məktəbinin qurucularından biri olan Məhəmməd Sadıq Ağabəyzadənin həyatı haqqında müəyyən tədqiqatlar apararaq, Ukraynanın Müasir Ensiklopediyasında, "Şərq Dünyası" dərgisində və sairə elmi nəşriyyatlarında əsərlər dərc edilib.

Mövzu ilə bağlı diqqəti cəlb edən və araşdırılması vacib olan hadisələrdən biri də azərbaycanlıların 1990–1991, 2004–2014-cü illərdə Ukraynanın milli-azadlıq hərəkatında iştirak etmələridir. Bu bağlamda indiki zamanda da Ukraynanın universitetlərində elmi-pedaqoji fəaliyyət gösdərən məşhur alim soydaşlarımızın xüsusi rolu vardır. Mövzu ilə əlaqədar məsələdən bəhs edərkən, xarici ölkələrin universitetlərində Azərbaycan tarixinin, dilinin, kimliyinin, mədəniyyətinin, Qarabağ mövzusunun dürüst və ətraflı öyrənilməsi, tədris olunması elmi tədqiqatın və ictimai fəaliyyətin əsas mövzularından olduğu nəzərə alınaraq elmi və mətbuat konfransları təşkil olunur. Onu da qeyd etmək gərək ki, ukraynalı alimlər də sadaladığımız mövzularla əlaqədar tədqiqat işləri görməkdədirlər.

Müasir Azərbaycan dövləti cümhuriyyət fikriyatına əsaslanaraq "Bayrağımız – dövlətçiliyimizin və müstəqilliyimizin rəmzidir" şüarı ilə dünyada ən qüdrətli müstəqil ölkələrdən biri olaraq inkişaf etməkdədir; güclü Azərbaycan ordusu isə Konstitusiya və millətin iradəsinə əsaslanaraq "Dəmir yumruq" əməliyyatı nəticəsində ölkəmizin ərazi bütövlüyünü 44 günlük müharibədə bərpa etdərək, yeni bir dövrün başanğıcını müəyyən etdi. Bunu nəzərə alaraq xarici ölkələrin məktəb və unversitetlərində dərs proqramlarında "Azərbaycanlıların Vətən Müharibəsi və Şuşa Döyüşləri" mövzusunun yazdırılması və tədris edilməsinin təmin olunması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Bu istiqamətdə işlərin görülməsi Ukraynada yaşayan ziyalı soydaşlarımızın mühim fəaliyyətlərindəndir.

ДІЯЛЬНІСТЬ АЗЕРБАЙДЖАНСЬКИХ ІМІГРАНТІВ В УКРАЇНІ: ОСВІТА, НАУКА ТА РОЗВИТОК ДІАСПОРИ

ФЕРГАД ТУРАНЛИ

доктор історичних наук, професор, Національний університет «КиєвоМогилянська академія», Україна;

голова «Асамблеї української та азербайджанської інтелігенції»

Ключові слова: *історія, демографія, діаспора, освіта, Україна, Крабах, Азербайджан*

Важливе значення теми нашого дослідження полягає в тому, що азербайджанці, які проживають в еміграції, беручи активну участь у визвольних рухах відповідних націй, будівництві незалежних держав свого перебування, розвитку їхніх поточних країн проживання, тим самим гідно представляють свою власну рідну історичну батьківщину Азербайджан. У цьому контексті співвітчизники з Азербайджану, котрі проживають в Україні, є одними з перших в Європі, що створювали діаспорські організації. Члени цих діаспор, шляхом згуртування в місцях свого проживання в громадські організації, займаються, індивідуально чи створюючи активні творчі групи чи колективи, культурно-просвітницькою, науковою, політичною та економічною діяльністю, зосібна у сфері державної розбудови. Наукове дослідження життя та діяльності таких громад і громадян в галузі розвитку державної громадськості та відображення цього в офіційних навчальних програмах, започатковуваних у вищих навчальних закладах, має неабияке важливе значення для ефективного поширення позитивного досвіду зазначеної діяльності членів азербайджанських громад і кращого сприяння досягнення ними самими нових успіхів у своїй діяльності.

Вивчаючи історію азербайджанського діаспорського руху в різних країнах в ХІХ ст., увагу привертає також діяльність українських інтелектуалів, що іммігрували до Азербайджану. Це були, головним чином, засновники та члени «Кирило-Мефодіївського братства» та заснованого 1892 року у Львові «Наукового товариства ім. Шевченка», зокрема Микола Гулак, Олександр Навроцький, Лев Лопатинський та інші, хто боровся проти поневолення України Царською Росією, відкрито виступаючи на захист своїх рідних мови та культури, а також за незалежність своєї країни. Та вони вивчали також і азербайджанські мову, культуру та класичну літературу.

Тут видається доречним зауважити, що в часи Азербайджанської Народної Республіки (АНР), проголошеної в 1918 році, в університетах України навчалось багато студентів з Азербайджану, яких залучали також і до здійснення наукових досліджень.

Незважаючи на тиск з боку совєцько-комуністичного режиму, національнокультурні взаємини, в тому числі й у галузі літератури, розвивалися також і в подальшому ХХ ст. Один з актуальних аспектів теми нашого зазначеного наукового дослідження у 1918–1920 роках між незалежними АНР і Українською Народною Республікою (УНР) були встановлені дипломатичні відносини. У результаті цього представники азербай-

джанської молоді навчалися в університетах Києва, Одеси та інших міст України і займалися громадською діяльністю, також брали участь у посиленні діаспорського руху.

Далі, на продовження теми порушеної нами проблеми, на увагу заслуговує ще один важливий історичний факт. Це проголошення у 1918 році азербайджанською нацією з давніми та сильними традиціями боротьби за свою свободу та державну незалежність, Азербайджанської Республіки під гаслом «Стяг, піднятий одного разу, не опуститься ніколи!», а також оприлюднення «Резолюції про суверенітет Азербайджанської Республіки», яку було визнано міжнародною спільнотою. Ця подія започаткувала республіканський період в історії існування та розвитку Азербайджана як держави. Важливо ще принагідно нагадати про важливість вивчення та дослідження відомостей про особливості проходження у свій час військової служби азербайджанцями в лавах «Організації Українських Націоналістів» (ОУН) та у складі «Української Повстанської Армії» (УПА). Факт такої діяльності азербайджанців на території колишньої України підтверджений цілою низкою офіційних архівних документів, а також підтверджені, зосібна епітафіями на українських цвинтарях.

Ще один цікавий та вартий уваги істориків-дослідників, як українських, так і, особливо, азербайджанських вивчення та систематизація інформації стосовно постатей видатних азербайджанців-республіканців, що проживали та займалися науково-просвітницькою діяльністю під час свого перебування за кордоном в еміграції. Зокрема, наприклад, з цього приводу треба відзначити, що професор Мугаммед Садик Агабекзаде, призначений в уряді АНР відповідальним за налагодження юридичної, просвітницької, наукової роботи та за організацію забезпечення громадського порядку, особисто мешкав певний час в Туреччині, потім у Франції, а згодом у місті Львові в Україні. У Львівському університеті М.С.Агабекзаде став співзасновником сходознавчої школи та викладав і цій школі декілька профільних дисциплін. Зазначимо, що в результаті проведеного дослідження стосовно історії життя та наукової і творчої діяльності названого азербайджанського науковця в «Енциклопедії сучасної України», «Східному Світі» та інших виданнях були вперше опубліковані його праці, ще невідому вченому світові до того часу.

Для здійснення серйозної дослідницької діяльності щодо вказаної вище теми нашої роботи немаловажне значення має також і студіювання активної участі азербайджанців у національно-визвольних рухах України упродовж 1990–1991, 2004–2014 років. Слід наголосити, що, між іншим, особливий інтерес являє собою і дослідження і сучасної поточної науково-педагогічної діяльності азербайджанців в українських університетах. Вивчення в університетах іноземних держав азербайджанської історії, мови, національної приналежності, культури, всебічне та об'єктивне дослідження карабаської проблеми та використання отримуваних результатів у навчальному процесі, громадська діяльність наших співвітчизників за кордоном є дуже актуальним питанням також. Власне з урахуванням зазначених аспектів організуються тематичні наукові та прес-конференції. Також важливо, що дослідженням названих питань займається і низка українських науковців.

Сучасна незалежна Азербайджанська Республіка, керуючись республіканською ідеологією під гаслом «Наш прапор — це символ нашої державності та незалежності», визнається на світовій арені однією з найсильніших суверенних країн світу та успішно крокує по шляху подальшого розвитку та покращення свого становища як у внутрішній, так і в зовнішній політиці. Потужне азербайджанське військо, згідно з вимогами Конституції країни та втілюючи в реалії волю свого народу, після боїв у військовій операції «Залізний кулак» упродовж 44-денної війни з Республікою Вірменія відновило територіальну цілісність нашої батьківщини, порушеною в свій час Вірменією, яка в цій війні зазнала нищівної поразки. Ця перемога започаткувала нову добу в історії розвитку Азербайджану. На цій підставі ми вважаємо дуже доцільним включити в програму з азербайджанознавства в школах і університетах, запроваджених в іноземних країнах, тему «Карабаська Вітчизняна війна азербайджанців та битва за визволення міста Шуша», а також додати цю тему в навчальну програму з курсу «Всесвітня історія». Це б дуже ще більше стимулювало подальшу активізацію різноманітної громадської діяльності інтелігенції наших азербайджанських співвітчизників, які зараз проживають та віддано працюють в Республіці Україна.

ACTIVITY OF THE AZERBAIJANIAN IMMIGRANTS IN UKRAINE: EDUCATION, SCIENCE AND DEVELOPMENT OF THE DIASPORA

FERHAD TURANLY

Doctor of Historical Sciences, professor, National University of Kyiv-Mohyla Academy, Ukraine; Chairman of Ukrainian and Azerbaijani Intelligences

Keywords: *history, demography, diaspora, education, Ukraine, Karabakh, Azerbaijan*

The importance of our study is accounted for by the point that Azerbaijanians living in emigration, while participating actively in liberation movements in the respective countries of their dwelling, in the development of the countries they currently live, by that they honourably represent their own native historic Motherland Azerbaijan. In this relation the compatriots from Azerbaijan living in Ukraine are the first in Europe who set up diaspora organisations. Members of these diasporas, by uniting in the places of their location in public organisations, are engaged, individually or having set up active creative groups or teams, in cultural and educational, as well as in scientific or academic, and in economic activities, particularly in the sphere of the state building. Scientific studies of the life and activities of such social societies and individuals in the area of the development of the statehood and inclusion of that in official course outlines introduced in universities, is a lot of importance for providing an effective distribution of the positive experience of the above said kinds of activities of Azerbaijanian groups and society members and for that of a better supporting those in reaching by the members of new attainments in their activities.

While studying the History of the Azerbaijanian Diaspora Movement in

different countries in the XIX century, one's attention is also drawn to the activity of Ukrainian intellectuals who emigrate to Azerbaijan. They were, mainly, founders and members of the Cyril & Methodius Brotherhood and "The Shevchenko Academic Society" that was founded in 1892 in Lviv, for example Mykola Hulak, Olexandr Navrotskyi and others who were fighting against enslaving Ukraine by the Tsarist Russia, by openly standing in favour of their native language and culture, as well as for the independence of their country. Though they studied as well the Azerbaijanian language, culture and classical literature.

We think it would be right now to underline that during the time of the Azerbaijanian Democratic Republic (ADR), that was officially declared in 1918, a lot of students from Azerbaijan studied in Ukraine, and they were often even involved in making academic studies.

Despite the pressure from the side of the Soviet-Communist Regime, the national and cultural relations were further developing in the sphere of literature during the 20th century too. An actual aspect of the topic of our academic study mentioned above is the point that during 1918–1920 diplomatic relations were set up between the independent the Azerbaijanian Democratic Republic (ADR) and the Ukrainian Democratic Republic (UDR). As a result representatives of Azerbaijanian young people started to study in universities of Kyiv, Odesa and other cities of Ukraine and be engaged in public activities and take part in enhancing the Diaspora movement.

Then, to continue the topic of the problem we have touched on, attention should be paid to one more important historic fact. It was the declaration in 1918 by the Azerbaijani nation, that has old and tough traditions in fighting for its freedom and state independence The Azerbaijanian Republic under the motto "The Flag raised once will never come down again!", as well as the publication of "The Resolution on the Sovereignty of the Azerbaijanian Republic" which was then recognised by the international society. That event happened in the beginning of the Republic Period in the History of Azerbaijan as that honor of a state.

It is also worth to mention here about the large importance of studying available data referred to the specific having their military service in due time by Azerbaijanians in the ranks of "The Organisation of the Ukrainian Nationalists" (OUN) and within the "Ukrainian Insurgent Army" (UIA). The fact of that kind of activities on the territory of the former Ukraine is proved by a whole number of official archival documents, and that was also supported in particular by epitaphs at Ukrainian cemeteries.

One more interesting and worthy of attention of academic historians, both of Ukrainian, and, especially, of Azerbaijanian ones, is studying and systematisation of the information relating to personalities of famous Azerbaijanians-Republicans who were living and engaged in academic and educational activity when they were in emigration abroad. For instance, in this relation we should admit that Professor Mugammed Sadyk Agabekzade, who was appointed in the APR Government to be responsible for the organisation of the legal, educational, academic activities, as well as for the provision of the public order, personally lived for some time in Turkey, then in France, after that – in the city of Lviv in Ukraine. In Lviv University M.S. Agabekzade became a co-founder of a school of

oriental studies and taught in that school a few specialising subjects. We note that making a study about the life history and history of the academic and creative activities of the above said Azerbaijani scholar resulted in publication for the first time in the "Entsyklopediya suhasnoyi Ukrayiny" (An Encyclopedia of Modern Ukraine), "Skhidnyi Svit" (The Oriental World) and in other editions of his academic works that before were not known to the academic circles.

To carry out a more detailed study on our chosen theme quite a lot depends also on studying of the participation of Azerbaijanians in the national-liberation movements in Ukraine during 1990–1991 and 2004–2014. It should be noted that, in addition, there is a special role of studies of the up-to-date academic and pedagogical activities of Azerbaijanians at Ukrainian universities. Studying at universities of foreign states the Azerbaijani History, language, that national belonging, culture, an all-round and objective studying the Karabakh problem and application of the obtained outcomes and results in the teaching process, as well as the public activities of our compatriots abroad is a very important aspect too. In fact, thematic academic conferences and press-meeting are organised taking in account the said points. A group of Ukrainian scholars are engaged in studying these problems as well, which is especially important too.

The modern independent Azerbaijani Republic, while bearing in mind the republican ideology under the motto "Our banner is the symbol of sovereignty and independence", enjoys recognition in the world as one of the most powerful sovereign world countries, and it successfully advances along the way of a further development and improvement of the situation in both its internal, and foreign policy. The strong Azerbaijani Army, pursuing requirements of the national Constitution and making true the will of its people, after battles in the military operation "An Iron Fist that lasted for 44 days with the Republic of Armenia, re-stated the territorial integrity of our Motherland that had been violated in due time by Armenia which was completely defeated in this war. The victory initiated a new period in the history of the development of Azerbaijan. Standing on this position we consider it would be very reasonable to add the school and university curriculum of Azerbaijani Studies practiced in foreign countries with the theme "The Karabakh Patriotic War of Azerbaijanians and their Fighting for the Liberation of the Town of Shusha", an also include this topic into the curriculum of the discipline "The World History". That would stimulate a further activation of versatile public activities of the intelligentsia of our Azerbaijani compatriots that are nowadays living and devotedly work in the Republic of Ukraine.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Fərhad Turanlı. Azərbaycan Əcnəbi Məzunlarının Beynəlxalq Assosiasiyasının yaradılması təşəbbüsü təqdirəlayiqdir, 27.10.2018, Bakı, [http://yeniazərbaycan.com/SonXeber_e38754_az.html].
2. Fərhad Turanlı. Azərbaycan-Ukrayna münasibətləri dərin köklərə malikdir, 26.8.2010, Bakı [http://yeniazərbaycan.com/Axtarish_e6502_az.html]
3. Neimetzade, Eflatun, Prof. Dr. Ferhad Turanlı'nın yeni kitabı Ukrayna'da yayınlandı, Anadolu Gazetesi, Güncel, Türkiye, 23 Mart 2021, s. 6.
4. Turanlı Fərhad. Azərbaycan Diasporasının Ukrayna Təhsil və Elminin İnkişafında

- Göstərdikləri Fəaliyyətlər. Dünya Azərbaycanlıları: Tarix və Müasirlik. III Beynəlxalq Elmi Konfransın Xülasələri / World Azerbaijanis: History and Modernity International Scientific Conference, Abstracts. Bakı Dövlət Universiteti Tarix Fakültəsi, Bakı, "Turxan" NPB, 2018, S. 39–40, 128 səh.
5. Turanly Ferhad. Migration Processes at the Caucasus: the Reasons, Course of Events, and Outcomes. / Туранли Фергад. Міграційні процеси на Кавказі: причини, перебіг подій і наслідки / თურანლი ფერჰად. მიგრაციის პროცესები კავკასიაში: მიზეზები, მოვლენების მიმდინარეობა და შედეგები // საერთაშორისო სამეცნიერო სიმპოზიუმი თემაზე „მშვიდობიანი კავკასია“ // International Scientific Symposium "Peaceful Caucasus" / "Kafkasya'da Barış Arayışları" adlı uluslararası bilimsel sempozyumu, LEPL – Gori State Teaching University, 2021, pp. 56–67, 171 pp.
 6. Василюк О.Д. Туранли Фергад Гардашкан Оглу – тюрколог, історик, мовознавець / Сходознавство і візантологія в Україні в іменах: бібліобіогр. слов. / уряд.: Е.Г. Циганкова, Ю.М. Кочубей, О.Д. Василюк ; редкол.: Л.В. Матвеева (голов. ред.) [та ін.]. К.: Ін-т сходознавства ім. А.Ю. Кримського НАНУ, 2011. С. 218–119. 260 с. (Vasyliuk O.D. Turanly Ferhad Gardashkan Oglu – Turkology Scholar, Historian, Linguist / Oriental Studies and Bysantinology in Ukraine in names: biblogr. slov. / Compiled by Ye.H. Tsyhankova, Yu.M. Kochubey, O.D. Vasyliuk; Edit. Board: L.V. Matveyeva (Editor-in-Chief) [et al.]. Kyiv: A.Yu. Krymskyi Institute for Oriental Studies within NANU, 2011. pp. 218–119. 260 pp.).
 7. Калакура Я.С. Український сходознавець із азербайджанським корінням // Туранли Фергад: бібліографічний покажчик / уклад. Юлія Суховець. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 9–12. 76 с.: іл. (Kalakura Ya.S. A Ukrainian orientalist of the Azerbaijanian ethnical origin // Turanly Ferhad: Bibliographic Index / Compiled by Yuliya Sukhovets. Kyiv : Publishing House Kyiv Mohyla Academy, 2020. pp. 9–12. 76 pp.: il).
 8. Кочубей Ю.М. Передмова // Туранли Фергад : бібліографічний покажчик / уклад. Юлія Суховець. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 7–8. 76 с.: іл. (Kochubey Yu.M. Foreword // Turanly Ferhad: Bibliographic Index / Compiled by Yuliya Sukhovets. Kyiv: Publishing House Kyiv Mohyla Academy, 2020. pp. 9–12. 76 pp. : il.).
 9. Полотнюк Я.Є. Мугаммед Садик-бей Агабек-заде. До 140-річчя від дня народження / Ярема Євгенович Полотнюк // Східний світ. №4. К.: Ін-т сходознавства імені А. Кримського НАН України, 2005. С. 97–98. (Polotniuk Ya.Ye. Mugammed Sadyk-bej Agabek-zade. To the 140th Birth Anniversary / Yarema Yevhenovych Polotniuk // Skhisnyi Svit. #4. Kyiv : A.Yu. Krymskyi Institute for Oriental Studies within NANU, 2005. pp. 97–98. 260 pp.)
 10. Полотнюк Я.Є. Сходознавство у Львівському університеті / Ярема Євгенович Полотнюк // Східний світ. № 2. К.: Ін-т сходознавства імені А.Ю. Кримського НАН України, 1993. С. 124–132. (Polotniuk Ya.Ye. Oriental studies at Lviv University / Yarema Yevhenovych Polotniuk // Skhidnyi Svit. # 2. Kyiv: A.Yu. Krymskyi Institute for Oriental Studies within NANU, 1993. pp. 124–132.).
 11. Тома Н.М. Вітальне слово // Туранли Фергад : бібліографічний покажчик / уклад. Юлія Суховець. Київ: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2020. С. 5–6. 76 с.: іл. (Toma N.M. Greetings // Turanly Ferhad : Bibliographic Index / Compiled by Yuliya Sukhovets. Kyiv: Publishing House Kyiv Mohyla Academy, 2020. pp. 5–6. 76 pp. : il.).
 12. Туранли Ф.Г. Агабекзаде Меммед Садиг Оглу / Енциклопедія Сучасної України (ЕСУ). Київ, 2001. Том 1 (А). С. 136. (Turanly F.G. Agabekzade Memmed Sadyk Oglu / "Entsyklopediya suchasnoyi Ukrayiny" (ESU). Kyiv, 2001. Vol. 1 (A). p. 136.).
 13. Туранли Ф. Внесок азербайджанських інтелектуалів у розвиток культури та

науки України. Мугаммед Садик Агабекзаде (1865–1944) // Азербайджан й Україна на перехрестях історії та культури: наук. зб. / Упоряд.: доц., к.і.н. О.Р. Купчик, к.і.н. Л.В. Шпаковськи. Ніжин : Видавництво Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя, 2017. С.116–122. 235 с. (Turanyl F. Contribution of Azerbaijani intellectuals to the development of Ukraine's culture and science. Mehammed Sadyk Agabekzade (1865–1944) // Azerbaijan and Ukraine on the crossroads of history and culture: Academ.collection / Compiled by Prof. Assistant, History Cand. Sc. O.R. Kupchuk, History Cand. Sc. L.V. Shpakovsky. Nizhyn : Publishing House Mykola Hohol Nizhyn State University, 2017. pp.116–122. 235 pp.).

14. Туранли Ф. Внесок азербайджанської діаспори у розвиток української науки та культури / Кавказознавчі читання: збірник матеріалів міжнародного науково-практичного семінару. Присвячується 100-річчю АДР та 100-річчю встановлення дипломатичних відносин між Азербайджанською Демократичною Республікою та Українською державою / Упоряд.: доц., к. і. н. О.Р. Купчик, к.і.н. Л.В. Шпаковськи. Орг.: Київський національний університет імені Тараса Шевченка, історичний факультет; співорг.: Інститут кавказознавства НАН Азербайджану. Ніжин: вид-во Ніжинського державного університету ім. Миколи Гоголя, 2018. С. 139–147. (Turanyl F. Contribution of Azerbaijani diaspora to the development of the Ukrainian science and culture / Readings in Caucasian Studies: a collection of proceedings of an international academic and practical workshop dedicated to the 100th Anniversary of the Azerbaijanian Democratic Republic and to the 100th Anniversary of establishing diplomatic relations between the Azerbaijanian Democratic Republic and Ukrainian State / Compiled by Prof. Assistant, History Cand. Sc. O.R. Kupchuk, History Cand. Sc. L.V. Shpakovsky. Nizhyn : Publishing House Mykola Hohol Nizhyn State University, 2018. pp.139–147. Organised by Taras Shevchenko National University of Kyiv, Faculty for History; Co-organiser.: Institute for Caucasian Studies within the National Academy of Sciences of Azerbaijan. Nizhyn: Publishing House Mykola Hohol Nizhyn State University, 2018. pp.139–147.

ƏRƏB İŞĞALI ƏRƏFƏSİNDƏ ALBANİYADA ETNİK–MƏDƏNİ DURUM

TARİX DOSTİYEV

*Bakı Dövlət Universiteti, Arxeologiya və Etnoqrafiya kafedrası,
tarix elmləri doktoru
dostiye.v.tarikh@mail.ru*

Açar sözlər: *Albaniya, etnik-mədəni proseslər, köçürmə siyasəti, xristianlıq, zərdüştlük, büt-pərəstlik.*

İlk orta əsrlər Albaniyada mürəkkəb etnik-mədəni proseslərin cərəyan etməsi ilə əlamətdar oldu. Sasanilərin köçürmə siyasəti, şimaldan köçəri tayfalarının axınları, Bizans imperiyasının Cənubi Qafqazı öz nüfuz dairəsinə daxil etmək cəhdləri regionda etnik prosesləri mürəkkəbləşdirmişdi. Sasani hökmdarları döyüşkən türk tayfalarının cənuba doğru irəliləməsinin qarşısını nəhəng istehkam tikililəri ucaltmaqla almaq istəyirdilər. Albaniyanın şimal-şərqindəki dar keçidlərdə V-VI əsrlərdə beş müdafiə səddi salınmışdı. Onlardan üçü – Beşbarmaq, Gilgilçay Dərbənd sədləri xüsusilə böyük əhəmiyyətə malik idi. Müdafiə sədlərinin inşaatında Sasani hərbi memarlığının inşaat texnikası və üsulları tətbiq edilmiş, inşaatın gedışatına sasani məmurları nəzarət etmiş, amma bu nəhəng tikintinin bütün ağırlığı yerli əhalinin üzərinə düşmüşdü. Dərbəndin daş müdafiə divarlarını ilk orta əsr hərbi memarlıq sənətinin tacı hesab etsək yanılmazıq.

Sasani şahları Albaniyanın böyük strateji əhəmiyyət kəsb edən Xəzərboyu dəhlizi, Albaniyada dağ keçidlərini nəzarətdə saxlamaq məqsədi ilə fəal köçürmə siyasəti aparır, İrənin daxili rayonlarından irəndilli tayfaları bu ərazilərə köçürürdülər. Həmin tayfalar hərbi-strateji əhəmiyyətli, müdafiə sədlərinin qərarlaşdığı ərazilərdə yerləşdirilmişdi. Bir tərəfdən sasani şahlarının köçürmə siyasəti, digər tərəfdən şimal köçərilərinin tədrici oturaq həyat tərzinə keçməsi Albaniyanın sıx məskunlaşmasını şərtləndirmişdi. Yeni salınan bəzi şəhərlərin sakinlərinin əksəriyyətini oturaq həyat tərzinə keçən keçmiş köçərilər və onların varisləri təşkil edirdi. Belə şəhərlərdən biri Şabran idi. Yazılı qaynaqların məlumatının arxeoloji materiallarla müqayisəli təhlili V-VI əsrlərdə bölgədə məskunlaşan sabirlərin Şabran şəhərinin təşəkkül tapmasında fəal iştirak etdiyini təsdiqləyir [1, s. 218; 6, s.188; 8, s. 59].

Ərəb işğalı ərəfəsində Albaniyada, xüsusilə onun şimal bölgələrində türk etnosunun mövqelərinin güclənməsində Xəzər dövlətinin təsiri əhəmiyyətli rola malik idi [2, s. 61-67].

Ərəb istilasını ərəfəsində Albaniya polietnik tərkibə malik idi və burada türk, Şahdağ qrupu xalqları, İrənin mənşəli xalqlar, yəhidilər yaşayırdılar. Türk etnosu üstünlük təşkil edirdi. Albaniya təkcə polietnik tərkibi ilə deyil, həm də konfessional rəngarəngliyi ilə fərqlənirdi. Eramızın I minilliyinin ortalarından başlayaraq Sasani dövləti və Bizans imperiyası siyasi məqsədlər üçün dini amillərdən fəal istifadə etməyə başlayırlar [7, s. 250]. Sasani şahları ideoloji təsir məqsədi ilə yerli əhali arasında zərdüştlüyün yayılması, hakim ideologiyaya çevrilməsinə böyük səylər göstərirdi. Sasanilərin zərdüştlüyü yaymaq siyasəti

uğursuzluğa düşər olsa da, Albaniyaya köçürdüləri irandilli tayfalar zərdüşt dininin daşıyıcıları idilər. Tədqiqatçıların fikrincə Qafqazda xristianlığın yayılıb möhkəmlənmə vasitələri və yolları məhz Albaniya ilə bağlıdır, Şəki rayonunun Kiş kəndində yerləşən, təməli I əsrdə qoyulmuş kilsə Qafqazın xristianlıq tarixində ən qədim məbəddir [9, s. 44; 11, s. 157]. IV əsrdən, 326-cı ildən xristianlıq Albaniyada rəsmi din statusu almışdı [11, s. 157]. Alban hökmdarları xristianlığın geniş yayılmasında, alban kilsəsinin mövqelərinin möhkəmlənməsində maraqlı idilər. Alban Kilsəsi avtokefal idi. Kilsə xidməti və mərasimlərinin alban dilində aparılması yazılı mərasim abidələrinin - alban liturgiya (leksionar) mətninin tapılması ilə təsdiq olundu [3].

Albaniyanın Xəzəryanı bölgəsində iudaizmin yayılması 1500 il bundan öncə baş vermişdir. Bu hadisə Sasani şahlarının Mesopotamiyadan yəhudilərin bir qismini buraya köçürməsi ilə bağlı olmuşdur [1, s. 235].

Albaniyada bütperəstlik kifayət qədər böyük təsirə malik idi. Arxeoloq Mübariz Xəlilov erkən orta əsr alban bütperəst mədəniyyətində məhəlli variantların olmasını bildirir və şimal köçerilərinin güclü təsiri altında təşəkkül tapmış Dərbənd-Şamaxı məhəlli variantını müəyyənləşdirib [4, s. 46-47]. Alban kilsəsinin mövqelərinin kifayət qədər güclü olduğu Qarabağ bölgəsində də bütperəstlik müəyyən dərəcədə qalmaqda idi. Bunu Qarabağda IV-VII əsrlərə aid daş bütlərin aşkarlanması təsdiqləyir [10]. Sığnaq yaşayış yerində isə daş bütlərin hazırlandığı emalatxana üzə çıxarılmışdır. Monolit daşdan stela formasında yonulmuş alban bütləri üçün ayaqların və boynun bildirilməməsi, əllərin isə əksinə qabarıq diqqətə çatdırılması səciyyəvidir. Görünür, bu qanuniləşdirilmiş xüsusiyyətlər kultun ideoloji xüsusiyyətləri ilə bağlı olmuşdur. Qarabağ heykəlləri ikinoqrafiya və yonulma üslubuna görə qədim türk heykəllərinə bənzəyirlər [10, s. 102].

Arxeoloji qazıntılar nəticəsində əldə olunan çoxsaylı artefaktlar hərbi-siyasi, etnik-mədəni proseslərin mədəniyyət komplekslərinə əhəmiyyətli dərəcədə təsir göstərməsini təsdiqləyir. Bu təsir bədii sənət sahələrində özünü daha qabarıq büruzə verir. Yerli sənətkarlar sasani incəsənətinin süjet və motivlərindən bəhrələnilir, bəzən hətta onlara bənzətmələr hazırlayırdılar. Oqriptika və torevtika sənətlərində belə bənzətmələr xüsusilə geniş yayılmışdı. Yerli mədəniyyətin inkişafında hun tayfalarının təsiri də əhəmiyyətli dərəcədə idi. Mədəniyyətlərin qarşılıqlı təsiri qəbir abidələrində özünü büruzə verir. Albaniyanın şimal-şərq vilayətlərində, xüsusilə hazırkı Quba-Xaçmaz bölgəsinin abidələrində yerli oturaq və Şimal köçəri mədəniyyətlərinin sintezini izləmək mümkündür [5].

Türk tayfalarının irandilli və qafqazdilli tayfalarla sıx təması, onların qarşılıqlı təsiri etnik transformasiyaya, konsolidasiyaya güclü təkan verirdi. Köçerilərin miqrasiyası, Albaniyada oturaq həyata keçməsi və böyük passionar potensialı türk etnosunun sayının artmasını və türk dilinin artıq erkən orta əsrlərdən tayfalararası ünsiyyət dili rolunu ifadə etməsini şərtləndirmişdi.

V-VI əsrlərdə sasani şahlarının şimaldan türk tayfalarının Albaniyaya axınının qarşısını almaq, köçürmə siyasəti ilə burada irandilli tayfaların məskunlaşma xəritəsini genişləndirmək üzrə cəhdləri uğursuz olmuş, artıq ərəb işğalı ərəfəsində Albaniyada türk etnosu üstünlük təşkil etmiş və türk dili ünsiyyət dilinə çevrilmiş, vasitəçi rol oynamışdı.

ETHNIC-CULTURAL SITUATION IN ALBANIA ON THE EVE OF THE ARAB OCCUPATION

TARIKH DOSTIYEV

*Baku State University, Associate Professor of Department of Archeology and
Ethnography, doctor of historical sciences*

Keywords: *Albania, ethno-cultural processes, resettlement policy, Christianity, Zoroastrianism, Idolatry*

The early Middle Ages were marked by complex ethno-cultural processes occurring in Albania. The resettlement policy of the Sassanians, the influx of nomadic tribes from the north and the attempts of the Byzantine Empire to include the South Caucasus in its sphere of influence complicated the ethnic processes in the region. By erecting huge fortifications the Sassani rulers wanted to prevent the bellicose Turkic tribes from advancing south. Five defensive walls were built in the narrow passages in the north-east of Albania in the 5th-6th centuries. Three of them - Beshbarmag and Gilgilchay Derbent walls were of special importance. Construction techniques and methods of Sassani military architecture were used in the construction of the defensive walls, the progress of the construction was supervised by Sassani officials, but all the burden of this huge construction fell on the local population. We will not be mistaken in considering the stone defensive walls of Derbent as the crown of the first medieval military architecture.

The Sassani shahs pursued an active resettlement policy in order to control the Albania's strategically important Caspian corridor and mountain passes in Albania, relocating Iranian-speaking tribes from the interior of Iran to these areas. These tribes were resettled in areas of military-strategic importance, where the defensive walls were erected. On the one hand, the resettlement policy of the Sassani shahs, on the other hand, the gradual sedentary lifestyle of the northern nomads led to the dense settlement of Albania. Most of the inhabitants of some of the newly built towns were former nomads and their heirs, who led a sedentary mode of life. One of such towns was Shabran. A comparative analysis of the information in written sources with archaeological materials confirms that the Sabirs, who settled in the region in the 5th-6th centuries took an active part in the formation of the town of Shabran [1, p. 218; 6, p.188; 8, p. 59].

On the eve of the Arab occupation, the influence of the Caspian state played an important role in strengthening the position of the Turkic ethnos in Albania, especially in its northern regions [2, pp. 61-67].

On the eve of the Arab invasion, Albania had a polyethnic composition and was inhabited by Turks, peoples of the Shahdag group, peoples of Iranian origin, and Jews. The Turkish ethnos prevailed. Albania was distinguished not only by its polyethnic composition, but also by its religious diversity. Beginning from the mid of the 1st millennium AD, the Sassani state and the Byzantine Empire began to use actively religious factors for political purposes (7, p. 250). The Sassani shahs made great efforts to spread Zoroastrianism among the local population

and turn it into a dominant ideology for the purpose of ideological influence. Although the Sassani policy of spreading Zoroastrianism failed, the Iranian-speaking tribes they moved to Albania were the carriers of Zoroastrianism. According to researchers, the means and ways of spreading and strengthening Christianity in the Caucasus are connected with Albania. The church, located in the village of Kish, Sheki district, founded in the 1st century, is the oldest temple in the history of Christianity in the Caucasus [9, p. 44; 11, p. 157]. From the 4th century, from the 326 year, Christianity became the official religion in Albania [11, p. 157]. Albanian rulers were interested in the spread of Christianity and the strengthening the position of the Albanian Church. The Albanian Church was autocephalous. The conduct of church services and ceremonies in the Albanian language was confirmed by the discovery of written ceremonial monuments - the text of the Albanian liturgy (Iecsonar) [3].

The dissemination of Judaism in the Caspian region of Albania took place 1500 years ago. This event was connected with the resettlement of some Jews from Mesopotamia by the Sassani shahs [1, p. 235].

Idolatry was quite influential in Albania. Archaeologist Mubariz Khalilov states the existence of local versions in the early medieval Albanian idolatrous pagan culture and identified the Derbent-Shamakhy local version formed under the strong influence of northern nomads [4, p. 46-47]. In the Karabakh region, where the positions of the Albanian Church were strong enough, idolatry remained to some extent. This is confirmed by the discovery of stone idols of the 4th-7th centuries in Karabakh [10]. A workshop where stone idols were made was discovered in Signag settlement. Carved in the form of stele from monolithic stone where the legs and neck are not pronounced, and the hands are prominent, are typical for Albanian idols. Apparently, these legitimized features were related to the ideological features of the cult. Karabakh statues are similar to ancient Turkic statues in terms of iconography and carving style [10, p. 102].

Numerous artifacts obtained as a result of archaeological excavations confirm that military-political, ethnic-cultural processes had had a significant impact on cultural complexes. This influence is more pronounced in the field of art. Local artisans used the plots and motifs of Sassani art, sometimes even making parables for them. Such analogies were especially common in the arts of glyptics and toreutics. The influence of the Hun tribes on the development of local culture was also significant. The interaction of cultures is reflected in the grave stones. In the north-eastern provinces of Albania, especially in the monuments of the present-day Guba-Khachmaz region, one can trace the synthesis of local sedentary and Northern nomadic cultures [5].

The close contact of the Turkic tribes with the Iranian and Caucasian tribes and their interaction gave a strong impetus to ethnic transformation and consolidation. The migration of nomads, their sedentary life in Albania, and their great passionar potential led to an increase in the number of the Turkic ethnos and the fact that the Turkic language had been a language of inter-tribal communication since the early Middle Ages.

In the 5th and 6th centuries, the Sassani shahs' attempts to prevent the migration of Turkic tribes from the north to Albania and to expand the settlement

map of Iranian-speaking tribes failed. On the eve of the Arab occupation, the Turkic ethnos had dominated in Albania, and Turkish had become the language of communication and played a mediating role.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Dostiyev T.M. Şimal-Şərqi Azərbaycan IX-XV əsrlərdə. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2001, 396 s.
2. Əsədov F. Xəzərlər və Azərbaycan. Bakı: "Elm və təhsil", 2018, 240 s.
3. Gippert J., Schulze W., Aleksidze Z., Mahé J.P. (eds) The Caucasian Albanian Palimpsests of Mount Sinai. 2 vols. Turnhout: Brepols, 2009, 530 p.
4. Xəlilov M.C. Albaniyanın ilk orta əsr maddi mədəniyyəti // Azərbaycan arxeologiyası, 2007, №1-2, s. 38-54.
5. Xəlilov M.C. Albaniyanın qəbir abidələri (IV-X əsrlər). Bakı: "Nafta-Press" nəşr., 2009, 180 s.
6. Артамонов М.И. Очерк древней истории Хазар. Ленинград, Соцэкгиз, 1936, 136 с.
7. Гошгарлы Г.О. «Поликонфессиональность» древнего Азербайджана по данным археологии // Milli Azərbaycan Tarixi Məzəyi–2014. Bakı: "Ziya", 2014, s. 244-262.
8. Достиев Т.М. Этнокультурные процессы в Северо-Восточной Албании в раннем средневековье // Вестник Бакинского Университета, 2013, №2, с. 56-62
9. Китинов Б.У. Взаимодействие цивилизаций в Каспийско-Центральноазиатском регионе: Учеб. пособие. Москва: РУДН, 2008, 208 с.
10. Халилов М. Антропоморфные каменные изваяния Карабаха // Azərbaycan arxeologiyası, 2004, № 1-4, с. 100-104.
11. Халилов М.Дж. Христианские памятники Албании IV-X веков // Религии Центральной Азии и Азербайджана. Т. IV. Христианство. Самарканд: МИЦАИ, 2018, с. 157-227.

ÇUXUR-SƏƏD ƏHALİSİNİN SOSIAL TƏRKİBİ

BƏYMİRZƏ ŞABİYEV

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının dosenti
azerbaycantarixi@yandex.ru*

Açar sözlər: *İrəvan, Çuxur-Səəd, əhali, Səfəvi, ilkin mənbələr*

Azərbaycan Səfəvilər imperatorluğu dövründə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində sosial münasibətlər sisteminin mühüm komponentlərindən birini də əhalinin sosial tərkibinin müəyənləşdirilməsi təşkil edir. Bu problemin öyrənilməsi bir sıra çətinliklərlə bağlıdır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, dövrün əsas mənbə bazasını təşkil edən salnamə tipli qaynaqlarda əhalinin sosial tərkibi haqqındakı məlumatlar həm azlığı, həm də dağınıq xarakteri ilə seçilir. Digər tərəfdən, XVI əsrin 90 və XVIII əsrin 20-ci illərinə aid Osmanlı sayım materialları istisna olmaqla, Çuxur-Səəd tarixi üzrə heç bir siyahıyaalma materiallarının dövrümüzdə gəlib çatmaması, yaxud hələlik aşkarlanmaması qeyd olunan problemin ətraflı araşdırılmasına imkan vermir. S.Aşurbəyli, M.Heydərov, S.Onullahi, O.Əfəndiyev, S.Məmmədov, Ş.Fərzəliyev, Y.Mahmudov, Z.Bayramlı, İ.Petruşevski, A.Papazyan və s. kimi tədqiqatçılar bütövlükdə Səfəvi əhalisinin sosial tərkibi məsələsinin araşdırılması istiqamətində müəyyən xidmətlər göstərmişlər. XVI-XVIII əsrlərə aid müxtəlif səpgili qaynaqlarda Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində bəylərbəyi, hakim, şeyxülislam, katalikos, və s. kimi sosial terminlərə yer verilsə də, əhalinin sosial tərkibinə görə qruplaşdırılması hallarına çox nadir hallarda rast gəlmək mümkündür. Bu mənada XVII əsr Fransa səyyahı və taciri olmuş J.B.Tavernyenin "Səyyahətnamə"si müəyyən istisna təşkil edir. Səyyah Səfəvi əhalisinin sosial struktur baxımından Fransada, həmçinin Avropada olduğu kimi üç qrupdan ibarət olduğunu göstərmişdir. J. B.Tavernye Səfəvi əhalisinin birincişəmşir əhli adlandırdığı qrupa baş vəzir, nazir, xan, sultan, asəf, mehtərbaşı, miraxurbaşı, mirşikarbaşı, zindarbaşı (yəhər və yaraqların mühafizçisi), zənkəngorçu (şah mehtərlərinin - cilovdarların rəisi), vaqiyənəvis, xəzinədarbaşı, eşikağasıbaşı, mehmandarbaşı, həkimbaşı, münəccimbaşı, divanbəyi, darğa, süfrəçibaşı, şərbətçibaşı, məliktüccar, mirşəb, nəqqaşbaşı, nəccarbaşı, anbardarbaşı, sipəhsalar, qullarağası, tufəngçibaşı, topçubaşılari, ikinci - qələm əhli adlandırdığı qrupa sədrül - xass, sədrü l- mövqəfat, şeyxülislam, qazi, mütəvəlli, pişnamaz, mustovfi əl-məmalik, mustoufilər, dəftərxana darğalarını, üçüncü-qrupa isə tacir, sənətkar və zəhmətkeşləri daxil etmişdir [1, 571]. Dövrün digər səyyah gündəliklərində - A. Oleari, J. Şarden və s. səyyahətnamələrində də oxşar mənzərəyə rast gəlmək mümkündür.

Səfəvilər tarixinin araşdırıcılarının tədqiqatları göstərir ki, imtiyazlı təbəqə və aşağı zümrə də öz növbəsində bir neçə hissədən ibarət olmuşdur. Tanınmış şərqsünas İ. P. Petruşevski Səfəvilər dövründə hakim təbəqənin dörd qrupdan ibarət olduğu qənaətinə gəlmişdir:

1. Köçəri və yarımköçəri qızılbaş və digər tayfaların hərbi əyanları;
2. Ali müsəlman ruhaniləri (qismən də Ermənistanda xristian ruhanilər);

3. Qədim yerli əyan nəslindən olan feodallar (qismən erməni feodalları);
4. Mərkəzi və yerli idarəetmə aparatında çalışan əyanlar [2, 89].

Təqribən oxşar bölgü sistemini qəbul edən Ə.Rəhmani İ.P.Petruşevskidən fərqli olaraq hakim təbəqənin birinci qrupuna Şah I Abbasın dövründən başlayaraq yaradılmağa başlamış qulam təbəqəsinə aid olan əyanları da daxil etmişdir [3, 137]. İ.P.Petruşevski və Ə. Rəhmanidən fərqli olaraq O. Əfəndiyev Səfəvilər dövründə hakim təbəqənin beş qrupdan ibarət olduğunu göstərmişdir [4, 215].

O. Əfəndiyev şah və ailə üzvlərini hakim təbəqənin ayrıca bir qrupu kimi vermiş, qeyri-qızılbaş əyanlarını isə, hakim təbəqə kateqoriyasına daxil etməmişdir [3, 138].

Mənbə materiallarının təhlili göstərir ki, XVI əsrdə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi hakimi vəzifəsini əsasən rumlu və ustaclı qızılbaş hərbi əyanlarının təmsilçiləri tutmuşdular. 1527-ci ilə qədər Çuxur-Səəd bəylərbəyi vəzifəsini Div Sultan Rumlu, ondan sonra Süleyman bəy Rumlu [6, 174-175] tutmuş, XVI əsrin 50-ci illərinin əvvəllərindən etibarən Çuxur-Səəd hakimi vəzifəsi Ustaclı tayfasının əmirlərinə həvalə olunmuşdu. Belə ki, XVI əsrin 80-ci illərində bölgənin Osmanlı tərəfindən işğalına qədər Çuxur-Səəd bəylərbəyi vəzifəsini Şahqulu Sultan Ustaclı [9, 197], sonra isə onun oğlu Toxmaq ayamalılı Məhəmməd xan Ustaclı tutmuşdu. [10, 235; 9, 126].

Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ayrı-ayrı mahallarının idarə olunmasında qızılbaş-türk əyanları ilə yanaşı, qeyri-türk əyanları da iştirak edirdilər. Şah I Təhmasibin hakimiyyəti dövründə talış tayfasının nüfuzlu əyanlarından olan Qara xan Şurəgöl və Çuxur-Səəd Ələşkerdinin hakimi olmuşdu [10, 268].

XVI-XVIII əsrlərdə mülki əyanlar təbəqəsinə kələntər də daxil idi. Kələntər vəzifəsi adətən şəhərlərdə təsis olunurdu. Mənbələrdə bütün XVI-XVIII əsrlər boyu olmasa da, bəzi dövrlərdə İrəvan şəhərinin kələntəri vəzifəsini tutmuş tarixi şəxslərin adlarına rast gəlinir [12,90]. Bəhs olunan dövrdə mülki əyanlar təbəqəsinə darğa mənəbi də daxil idi. Şəhərlərə, iri yaşayış məntəqələrinə təyinat alan darğalar əsasən asayişin təminatına cavabdehlik edirdilər [24,sənəd №9, 174-175].

Bütün orta əsrlərdə olduğu kimi, XVI-XVIII əsrlərdə də Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisinin mütləq əksəriyyətini aşağı zümrə təşkil edirdi. Aşağı zümrəyə J. B.Tavernyenin üçüncü təbəqə hesab etdiyi tacirlər, sənətkarlar və zəhmətkeşlər daxil idi [1, 571]. XVI-XVIII əsrlərdə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisinin mütləq əksəriyyətini kənd əhalisi təşkil edirdi. XIII-XVIII əsrlərdə Şərqi ölkələrində aqrar münasibətlər probleminin görkəmli tədqiqatçısı İ. P. Petruşevski kəndlilərin üç kateqoriyaya - varlı kəndlilər, azad kəndlilər və yarıdara bəndüyünü göstərmişdir [28, 308-310]

Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi ərazisində oturaq həyat tərzini sürən kəndlilərlə yanaşı, heyvandarlıqla məşğul olan elatlar da özünəməxsus yer tuturdular. Elatlar oturaq kəndlilərə nisbətən daha az vergi və mükəlləfiyyətlər ödəyirdilər.

Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisinin bir hissəsini də şəhər əhalisi təşkil edirdi. Səfəvilər dövründə Azərbaycan və Şirvan bəylərbəylikləri ilə müqayisədə Çuxur-Səəd ərazisində şəhərlərin sayı o qədər də çox deyildi. XVI-XVIII əsrlərə aid qaynaqlarda Çuxur-Səəd ərazisində İrəvan, Naxçıvan, Ordubad, Culfa (XVII əsrin əvvəllərinə qədər), Əylis, Qarabağlar, Azadçıvan (Əsədabad, Yəzdabad - B.Ş.) kimi şəhərlərin olması qeydə alınmışdır. İrəvan və Naxçıvandan fərqli olaraq,

digər şəhərlər kiçik, qəsəbə tipli yaşayış məntəqələri kimi fəaliyyət göstərmişlər.

Araşdırmalara görə, XVI-XVIII əsrlərdə şəhər əhalisi sosial tərkibinə görə beş qrupdan ibarət olmuşdur: 1). Hərbi, mülki bürokratiya, ali ruhani, iri və xırda torpaq sahiblərindən ibarət olan hakim təbəqə, əyanlar; 2). İri, orta və xırda təbəqədən ibarət olan tacirlər; 3). Sənətkarlar; 4). Şəhər ətrafında maldarlıq və əkinçiliklə məşğul olanlar; 5). Günəmuzdçular, qul əməyi və xidmətçiliklə məşğul olanlar [3,170-171; 2, 252].

Beləliklə, araşdırmalar göstərir ki, XVI-XVIII əsrlərdə Çuxur-Səəd bəylərbəyliyi əhalisi sosial tərkibinə görə, əsasən kənd, qismən isə şəhər əhalisindən ibarət olmuşdur. Həm şəhər, həm də kənd əhalisi içərisində imtiyazlı təbəqəni hərbi əyanlar (qızılbaş, qeyri-qızılbaş, qulam əsilzadələri), ali ruhanilər və mülki əyanlar təşkil etmişlər. Kənd əhalisinin mütləq əksəriyyəti müxtəlif kateqoriyalardan (hampa, rəncbər, elat, qara və s.) olan kəndlilərdən ibarət olmuşdur. Şəhər əhalisinin sosial strukturunda sənətkarlar və tacirlər aparıcı yer tutmuşdular. İri, topdansatış ticarətlə məşğul olan tacirlər (sövdəgər və ya xocalar) əsasən xarici ticarətlə məşğul olmuş, xırda tacirlər isə daxili bazarlarda fəaliyyət göstərmişlər. Şəhər əhalisinin böyük əksəriyyətini təşkil edən sənətkarlar fərdi, əsnaf və iri - karxana tipli emalatxanalarda işləmişdilər.

THE SOCIAL COMPOSITION OF CHUKHUR - SAAD POPULATION

BAYMIRZA SHABIYEV

*Baku State University, Associate Professor of Department of History of Azerbaijan
(for nature faculties), Ph.D. in history*

Keywords: *Erivan, Chukhur-Saad, population, Safavid, primary sources*

During the Safavid Empire of Azerbaijan, one of the important components of the system of social relations in the territory of the beylerbeyi is the determination of the social composition of the population. The study of this problem is associated with several difficulties. First of all, it should be noted that the information on the social composition of the population in the chronicle-type sources, which form the main source base of the period, is characterized by both minority and scattered nature. On the other hand, with the exception of Ottoman census data from the 90s of the 16th century and the 20s of the 18th century, no census materials on the history of Chukhur-Saad have survived or been discovered yet, which does not allow a detailed study of the problem. S.Ashurbeyli, M.Heydarov, S.Onullahi, O.Efendiyev, S.Mammadov, Sh.Farzaliyev, Y.Mahmudov, Z.Bayramli, I.Petrushevsky, A.Papazyan and other researchers have provided some services in the study of the social composition of the Safavid population.

According to various sources of the XVI-XVIII centuries, in the territory of Chukhur-Saad Beylerbeyi though there were social terms such as beylerbeyi, hakim, sheikhulislam, katalikos, etc. however, the social composition of the population can rarely be found in the form of groupings. In this sense, the "Travelogue" of J. B. Tavernye, a seventeenth-century French traveler and merchant, is an exception. The traveler pointed out that the Safavid population con-

sisted of three groups in terms of social structure, as in France, as well as in Europe. J. B. Tavernye described the social groups of the Safavid population as follows: the first group of people called by the Safavid people - the people of the sword: the prime minister, minister, khan, sultan, asaf, mehtarbashi, mirakurbashi, mirsikarbashi, zindarbashi (guard of saddles and weapons), zangangorchu (chief of the shah mehtarbars), vagiyanagis, khazinagis, eshikaghasibashi, head hospitable, head doctor, head astrologer, divanbeyi, darga, head waiter, sherbetchibashi, meliktuccar, mirshab, naggashbashi, najjarbashi, warehouseman, sipahsalar, kullagaragasi, head rifleman, head artillerymen; the second group, which he called pen pals: the chairman of Khasul, the chairman of Mowqufat, Sheikh-ul-Islam, Ghazi, Mutawalli, Pishnamaz, Mustawi al-Mamalik, Mustoufis, clerk dargas, the third group included merchants, artisans, and laborers [1, 571]. A similar picture can be found in other travel diaries and travelogues of the period (A. Oleari, J. Chardin and others). Studies by researchers of Safavid history show that the privileged class and the lower class, in turn, consisted of several parts. Well-known orientalist I. P. Petrushevsky concluded that the ruling class consisted of four groups during the Safavid period:

1. Military nobles of nomadic and semi-nomadic Qizilbash and other tribes;
2. High Muslim clergy (partly Christian clergy in Armenia);
3. Feudal lords of the ancient local Ayan dynasty (partly Armenian feudal lords);
4. Nobles who work for the central and local government.

A. Rahmani adopted a roughly similar distribution system, and unlike I. P. Petrushevsky, he also included gulams, which began to be formed in the period of Shah Abbas I into the first group of the ruling class [3, 137]. Unlike I. P. Petrushevsky and A. Rahmani, O. Efendiyev showed that the ruling class consisted of five groups during the Safavid period [4, 215]. O. Efendiyev considered shah and his family members as a separate group of the ruling class and did not include the kızılbashes nobles in the category of the ruling class [3, 138]. The analysis of the source materials show that in the 16th century, the governor of the Chukhur-Saad principality was mainly the representatives of the rumlu and ustajlu Qizilbash military nobles. Until 1527, the position of Chukhur-Saad beylerbeyi was owned by Div Sultan Rumlu, then Suleyman bey Rumlu [6, 174-175], and from the beginning of the 50s of the 16th century, the position of Chukhur-Saad ruler was entrusted to the commanders of Ustajli tribe. Thus, before the Ottoman occupation of the region in the 80s of the 16th century, Shahgulu Sultan Ustajli [9, 197] held the position of Chukhur-Saad beylerbeyi, and then his son Mohammad khan Ustajli nicknamed Tokmak [10, 235; 9, 126].

Alongside with Qizilbash-Turkish nobles, non-Turkic nobles also took part in the management of different districts of Chukhur-Saad beylerbeyi. During the reign of Shah Tahmasib I, Gara khan, one of the influential nobles of the Talysh tribe, was the ruler of Shuragol and Chukhur-Saad Alashkerdin [10, 268].

In the 16th and 18th centuries, kalantar also included into the civil nobility. The Kalantar position was usually established in the cities. Although the sources do not cover the whole of the 16th-18th centuries, in some periods the names of historical figures who served as the Kamandar of the city of Yerevan are found. [12, 90] At the same time, the rank of darga included into the rank of civilian nobility.

The dargas ruled cities and large settlements, and they were mainly responsible for maintaining order [24, document N9, 174-175].

As in all the Middle Ages, in the XVI-XVIII centuries, most of the population of the Chukhur Saad Beylerbeyi was a lower class. J. B. Tavernye considered the third-class merchants, artisans and laborers, who included into the lower class [1, 571]. In the XVI-XVIII centuries, most of the population of Chukhur-Saad beylerbeyi was peasants. The prominent researcher of the problem of agrarian relations in Eastern countries of XIII-XVIII centuries, I. P. Petrushevsky showed that peasants are divided into three categories: rich peasants, free peasants, and helpers [28, 308-310].

In the territory of Chukhur-Saad beylerbeyi, alongside with the sedentary villagers, the elites engaged in animal husbandry also took a special place. The elites paid less taxes and duties than the sedentary peasants. Part of the population of Chukhur-Saad beylerbeyi was also urban population. During the Safavid period, the number of cities in the territory of Chukhur-Saad was not so many compared to the principalities of Azerbaijan and Shirvan. In the sources of the XVI-XVIII centuries noted that, there were cities such as Yerevan, Nakhchivan, Ordubad, Julfa (till the beginning of the XVII century), Aylis, Garabaghar, Azadjiran (Asadabad, Yazdabad - B.Sh.) in the territory of Chukhur Saad. Unlike Yerevan and Nakhchivan, other cities functioned as small, settlement-type.

According to research, in the XVI-XVIII centuries, the urban population consisted of five groups according to their social composition: 1). The ruling class, the aristocracy, consisting of military, civil bureaucracy, high clergy, large and small landowners; 2). Merchants of large, medium, and small classes; 3). craftsmen; 4). population of engaging in cattle-breeding and agriculture around the city; 5). temporary workers, slaves, and servants [3, 170-171; 2, 252].

Thus, research shows that in the XVI-XVIII centuries, the population of Chukhur-Saad beylerbeyi consisted mainly of rural and partly urban population. In both urban and rural populations, the privileged class consisted of military nobles (kizilbashes, non-kizilbashes, slave nobles), high priests, and civilian nobles. Most of the rural population consisted of peasants of different categories (hampa, ranjbar, elat, kara, etc.). Craftsmen and merchants played a leading role in the social structure of the city's population. Merchants engaged in large, wholesale trade (merchants or khojas) were mainly engaged in foreign trade, while small traders operated in domestic markets. Craftsmen, who made up most of the city's population, worked in individual, craft, and large quarry-type workshops.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Jan Battist Tavernye. Səfərname-ye Tavernye. Tərcümə-ye Əbuturab Nuri, İsfahan, h.1336.
2. Петрушевский И. П. Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI - начале XIX веках. Л., Из-во ЛГУ, 1949, 383 с.
3. Рахмани А. А. Азербайджан в конце XVI и в XVII веке (1590-1700 гг.): Баку Элм, 1981, 237 с.
4. Эфендиев О. А. Азербайджанское государство Сефевидов в XVI веке. Баку, Из-во Элм, 1981, 307 с.
5. Мамедов С. А. Азербайджан по истоцникам XV- первой половины XVIII вв. Баку, Элм, 1993, 237 с.
6. Шараф-хан ибн Шамсаддин Бидлиси ; Шараф-наме. Т. II. Пер., предисл. примеч. и прил. Е. И. Васильевой. Москва : Наука, 1976. 351 с.

7. Həsən bəy Rumlu. Əhsənüt-təvərix (Tarixlərin ən yaxşısı) fars dilindən tərcümə və şərhlər O. Əfəndiyev, N. Musalı, Kastamonu, Uzanlar, 2017, 661 s.
8. Məmmədova Ş. "Xülasət-ət - təvərix" Azərbaycan tarixinin mənbəyi kimi. Bakı, Elm, 1987, 211 s.
9. Xacə Zeynalabdin Əli Əbdi bəy Şirazi. Təkmilatül-əxbar. (Səfəvi dövrü-Şah İsmayıl və Şah Təhmasib dövrlərinin tarixi). Fars dilindən tərcümə, müqəddimə və şərhlər. Ə. H. Rəhmanınindir. Bakı, Elm, 1996, 200 s.
10. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Tarixi Alamarayi Abbasi. (Abbasi dövrü bəzəyən tarixi) I cild. Farscadan tərcümənin, ön sözün, şərhlərin və göstəricilərin müəllifi O. Əfəndiyev, N. Musalı, Bakı, Təhsil, 2009, 792 s.
11. İsgəndər bəy Münşi Türkmən. Dünyanı bəzəyən Abbasi tarixi. (Tarixə – alamarayə-Abbasi) II kitab, fars dilindən çevirən: Şahin Fazil, Bakı, Şərq-Qərb, 2014, 1400 s. (1111-2505 s).
12. Закарий Канакерци. Хроника. Перевод с армянского. Предисловие и комментарии М.О.Дарбинян-Меликян. Издательство.М.,Наука.1969,320 с.
13. Аракел Даврижеци «Книга Историй». Перевод с армянского, предисловие и комментарий Л. А. Ханларян. М., Из-во «Наука». Главная редакция Восточной литературы, 1973, 623 с.
14. Məhəmməd Tahir Vəhid. Abbasnamə ya şərhə zindəqani-yi 22 sale-yi Şah Abbas Sani (1052-1073). Ərak, h.1329.
15. Do ketabe nəfis 27 mədarake əvvəliyyə. Tarix-i Səfəviyyə. Xülasət-ət-təvərix. Tarix-i Molla Kamal, Ərak, h.1334.
16. Evliya Çələbi. Səyahətnamə. (türk dilindən işləyəni və şərhlərin müəllifi S. M. Onullahidir) . Bakı, Azərnəşr, 1997, 92 s.
17. Şarden Jan. Səyahətnamə. Fransız dilindən tərcümə edən Vaqif Aslanlı. Bakı, Elm, 1994, 96 s.
18. İrəvan əyalətinin müfəssəl dəftəri- İstanbul, Başbakanlıq arxivi, № 633.
19. Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. Araşdırma, qeyd və şərhlərin müəllifi: H. Məmmədov, tərcümə edən: Z. Bünyadov, H. Məmmədov. Bakı, Elm, 2001, 374 s.
20. Симеон Ереванци. Джамбр. памятная книга, зеркало и сборник всех обстоятельств св. престола Эчмиадзина и окрестных монастырей. Перевод С. Малхасянца. Под. ред. и с предисловием П.Т. Артюнян. М., Из-во Восточной литературы, 1958, 399 с.
21. Новосельцев А. П. Города Азербайджана и Восточной Армении в XVII-XVIII вв. // История СССР, 1959, № 1, с.87-108.
22. Tavernier J. B. Tavernier Seyahetnamesi. Hazırlayan: Ali Berktaş, çev. Teoman Tunçdoğan, İstanbul, Kitap Yayınları, 2010, 343 s.
23. Персидские документы Матенадарана. II . Купчие, вып. I. (XIV-XVI вв). Составил А. Д. Папазян. Ереван, Из-во Арм. ССР, 1968, 640 с.
24. Персидские документы Матенадарана. I, Указы. — Вып. II. (1601-1650 гг). Составил А.Д.Папазян. Ереван, Из-во АН.Арм.ССР, 1959, 593 с
25. Закария Акулийский. Дневник. Ереван: Арм Фан лит-ра, 1939, 159 с.
26. Musəvi T. M. Bakı tarixinə dair orta əsr sənədləri, Bakı, 1967. 245 s
27. Azərbaycan tarixi üzrə qaynaqlar. İkinci nəşrin tərtibçisi və redaktoru, t.e.d.prof., əməkdar elm xadimi S.S.Əliyərli, Bakı, Çığraq, 2007, 400 s.
28. Петрушевский И. П. Земледелие и аграрные отношения в Иране в XIII-XIV вв.- М.-Л, 1960.
29. Ализаде А. А. Социально-экономическая и политическая история Азербайджана в XIII—XIV вв. Баку, 1956, 420 с.
30. Morcen V.B. The Persecution of Iranian Jews during the Reign of Shah Abbas II (1642-1666)/ Hebrew Union Annul. Vol.52, 1981, pp,275-309.
31. Гейдаров М. Х. Социально-экономические отношения и ремесленные организации в городах Азербайджана в XIII-XVII вв. Баку, Элм, 1987, 211 с.

**XX ƏSRİN İKİNCİ YARISI-XXI ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ VƏTƏN
TARİXSÜNASLIĞINDA XIX ƏSRDƏ AZƏRBAYCANIN TARİXİ
DEMOQRAFİYA PROBLEMLƏRİ**

AYDIN MƏMMƏDOV

*Bakı Dövlət Universiteti, Mənbəşünaslıq,
Tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti
aydin.mmmmdov.67@mail.ru*

Açar sözlər: *əhali məksunlaşması, əhali artımı, köçürmə siyasəti, tarixi demoqrafiya*

XIX əsr Azərbaycan tarixinin daxili və xarici siyasi vəziyyətinin mürəkkəbliyi ilə seçilən müxtəlif siyasi hadisələrlə sıx bir dövrüdür: "Hələ I Pyotr dövründə başlamış, II Yekaterina zamanı davam etdirilmiş Azərbaycanı ələ keçirmək üçün etdikləri cəhdlərdən sonra XIX yüzilliyin lap başlanğıcında çar Rusiyası bütün Zaqafqazıyanı tutmaq planlarını həyata keçirməyə hazırlaşır" [8, 206]. Elə, Azərbaycan əhalisinin təbii və mexaniki artım, ölüm, miqrasiya, məskunlaşma kimi demoqrafik göstəricilərinə ciddi təsir göstərən I və II Rusiya-Qacar, Rusiya-Türkiyə müharibələri də bu planların, bu hazırlıqların məntiqi nəticəsindən irəli gəlirdi. Rusiya üçün Azərbaycan kimi geostrateji və geosiyasi ərazidə möhkəmlənmək son dərəcə vacib idi. Azərbaycanın ayrı-ayrı xanlıqları arasında demək olar ki, mövcud olduqları ilk vaxtlardan başlayan daxili çəkişmələr təəssüf ki, XVIII əsrin sonu – XIX əsrin əvvəllərində də davam edirdi. Yarlanmış vəziyyətdən istifadə etməyə çalışan çar Rusiyası ayrı-ayrı xanları öz tərəfinə çəkməklə bərabər, fəal hərbi əməliyyatlardan da istifadə edir, ələ keçirdikləri ərazilərdə mövcud olan dövlət institutlarını ləğv edərək hərbi-siyasi, sosial-iqtisadi dayaqlarını hər vaxtlə möhkəmləndirməyə, eyni zamanda fəal demoqrafik siyasət yeridərək buraya imperiyanın içərilərindən əhalinin köçürülməsini geniş miqyasda həyata keçirməyə çalışırdı.

Qeyd etmək yerinə düşərdi ki, 1828-ci il martın 21-də Azərbaycanın əzəli torpaqları olan İrəvan və Naxçıvandan ibarət "erməni vilayəti" yaradıldı. 1801-ci ildən işğal olunmuş Borçalı və Sığnaq torpaqları Tiflis quberniyasının, 1860-cı ildə Dərbənd şəhəri Dağıstan vilayətinin tərkibinə qatılmaqla Azərbaycandan "uzaqlaşdırıldı" [2, 264]. XIX əsrdə Azərbaycanda əhalinin sayı, milli-etnik tərkibi və bir çox bu və ya digər demoqrafik proseslər tarixşünaslığımızda geniş şəkildə öz əksini tapmışdır.

Azərbaycan tarixçisi D.İsmayılzadənin fikrincə: "Rusiya tərəfindən Zaqafqaziya ərazisinin ilhaqından sonra (1828-1829), regionun ayrı-ayrı rayonlarının (məsələn, Şərqi Zaqafqazıyanın) iqtisadi təsərrüfat əhəmiyyəti əsasən hərbi-strateji nöqtəyi-nəzərindən qiymətləndirilərək hələ nə mərkəzi hökumət orqanları, nə də hökumət siyasətində mühüm rol oynayan yerli Qafqaz inzibati orqanları tərəfindən tam dərk edilməmişdir. ... Artıq ilk dövrdən başlayaraq çar inzibati orqanları tərəfindən Zaqafqaziyaya əsasən, aqrar-xammal mənbəyi kimi yanaşılır, burada koloniyalar salınmasına, o cümlədən xarici kolonistlərin yerləşdirilməsinə böyük əhəmiyyət verilirdi" [13, 24-25].

Ümumiyyətlə, Rusiyanın daxili quberniyalarından əhalinin Azərbaycana köçürülməsi prosesi XX əsrin əvvəlləri də daxil olmaqla bütün XIX əsr boyu

davam etmiş, bu isə əhalinin sosial-iqtisadi, maddi durumuna, deməli milli-etnik say tərkibinə və artım dinamikasına da ciddi təsir göstərmişdir. Bütün bu prosesləri D.İsmayılzadə çoxsaylı statistik göstəricilər əsasında tədqiq etmişdir. Onun tərtib etdiyi cədvəllərdən bəlli olur ki, Azərbaycan ərazisinə XIX əsrin ikinci yarısında köçürülən rusların 3,4%-i Bakı, 1,5%-i Yelizavetpol quberniyasının payına düşmüşdür. [13, 57]. M.Gülmalıyev XIX əsrin əvvəllərində tərtib olunmuş "Şirvan əyalətinin təsvirinə" dair siyahıyaalınma materiallarına əsasən hətta ayrı-ayrı torpaq sahiblərinin (Məsələn, Qasım bəyin 314 rəiyyət və 91 rəncbər ailəsini özündə birləşdirən 15 kəndi var idi. – A.M.) malik olduqları kəndlilərinin sayı haqqında məlumat verir [6, 57].

Müstəqillik illərində sovet ideologiyasından qurtulan tarixçilərimiz sözügedən dövrün sənədlərinə istinadən XIX əsrdə Vətənimizin ərazi və əhalisi ilə bağlı prosesləri kifayət qədər tədqiq edərək tarixşünaslığımıza misilsiz töhfələr bəxş etməkdədirlər. 2010-cu ildə Y.Mahmudovun redaktorluğu ilə müəlliflər kollektivi tərəfindən nəşr olunmuş "İrəvan xanlığı" kitabında dövrün mənbələrinə istinadən yazılır: "İrəvan xanlığında 521 yaşayış məskəni və 310 tərk edilmiş kənd var idi. Əgər bu kəndlərin hər birində orta hesabla 25 ailə və hər bir ailədə minimum 5 nəfərin olduğunu nəzərə alsaq, onda hər kənddə 125 nəfərin yaşadığını və tərk edilmiş 310 kəndin əhalisini də nəzərə alsaq, təqribən 38750 nəfərin yaşamış olduğunu qeyd etmək olar" [7, 77]. Sözügedən əsərdə müəlliflər məntiqi-analiz, müqayisəli təhlil apararaq qənaətbəxş elmi nəticələr çıxarmışlar: "Beləliklə, İrəvan xanlığının Rusiya tərəfindən işğalı ərəfəsində bu diyarın müsəlman-türk əhalisinin sayı azı 107.750 nəfər olmuşdur. Rusiya işğalı ərəfəsində erməni əhalinin sayı isə ümumi əhali sayının 18%-ə qədərini təşkil etmişdir" [7, 77].

Bu halla XXI əsrin əvvəllərində yazılmış digər tədqiqat əsərlərində də rastlaşırıq: "A.P.Yermolovun göstərişi ilə tərtib olunmuş "Təsvir"ə görə, Qarabağ əyalətində 20.095 ailədən 15.729-u azərbaycanlı (1.111-i şəhərdə, 14.618-i kənddə), 4366-sı erməni, o cümlədən alban idi (421-i şəhərdə, 3.945-i kənddə)". Kitabda həmçinin 1828-1830-cu illər arasında Şimali Azərbaycana, o cümlədən Qarabağa Qacar dövləti və Osmanlı imperiyasından köçürülən erməni əhalisinin sayı haqqında da məlumat verilmişdir [10, 32].

Sözü gedən problemlə bağlı eyni demoqrafik göstəricilərə F.Abbasovun "Qarabağ xanlığı" [11, 234], N.Bayramovanın "Şamaxı xanlığı" [3, 46-58], F.Əsədov, S.Kərimovanın "Çarizmi Azərbaycana gətirənlər" [5], E.Muradəliyevanın "XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycan şəhərləri" [14], B.Budaqov və Q.Qeybullayevin redaktorluğu ilə nəşr olunmuş "Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası" [4], H.Verdıyevanın "Rusiya imperiyasının Şimali Azərbaycanda köçürmə siyasəti (XIX-XX əsrin əvvəli)" [12], İ.Ağasiyevin "XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması" [1], M.İsmayılov, F.Məmmədovun "Gəncə" adlı elmi məcmuədə nəşr etdirdikləri "Gəncə XIX-XX əsrin əvvəllərində" adlı məqaləsində [9] və bir çox tədqiqat əsərlərində öz əksini tapmışdır.

Beləliklə, XX əsrin ikinci yarısında Azərbaycan tarixçiləri XIX əsrdə Azərbaycanın ərazi və əhali məsələlərinə dair məskunlaşma, nəsil artımı və s. bu kimi proseslərin inkişaf dinamikasını əks etdirən sanballı monoqrafiyalar ərsəyə gətirməklə xalqımızın tarixi demoqrafik həyatını elmi-obyektiv müstəvidə təsvir etməyə nail olmuşlar.

THE PROBLEMS OF HISTORICAL DEMOGRAPHY OF AZERBAIJAN XIX CENTURY IN THE SECOND HALF OF THE XX CENTURY AND THE BEGINNING OF THE XXI CENTURY IN THE HOMELAND HISTORIOGRAPHY

AYDIN MAMMADOV

Baku State University, Associate Professor of the Department Source Studies, Historiography and Methodology, Ph.D. in history

Keywords: *population settlement, population growth, resettlement policy, historical demography*

The XIX century is a close period in the history of Azerbaijan with various political events characterized by the complexity of the domestic and foreign political situation: "At the very beginning of the XIX century, Tsarist Russia tried to carry out its plans to capture the whole Caucasus from the attempts to seize Azerbaijan, which began in the time of Peter I and continued during the reign of Catherine II" [8, 206]. Thus, the first and second Russian-Qajarids, Russian-Turkish wars, which had a serious impact on the demographic indicators of the Azerbaijani population, such as natural and mechanical growth, death, migration, settlement, also stemmed from the logical result of these plans. It was extremely important for Russia to strengthen in a geostrategic and geopolitical area like Azerbaijan. Unfortunately, the internal conflicts between the various khanates of Azerbaijan, which began almost from the beginning of their existence, continued in the late eighteenth and early nineteenth centuries. Trying to take advantage of the situation, Tsarist Russia, in addition to attracting individual khans, also uses active military operations, abolishing state institutions in the occupied territories, strengthening its military-political, socio-economic base, and pursuing an active demographic policy tried to carry out large-scale resettlement from within the empire.

It should be noted that on March 21, 1828, the "Armenian province" consisting of the ancient lands of Azerbaijan, Iravan and Nakhchivan, was established. The lands of Borchali and Signag, occupied since 1801, were "removed" from Azerbaijan by joining the Tiflis province, and in 1860 the city of Derbent as part of the Dagestan province [2,264]. In the XIX century, the population of Azerbaijan, the national-ethnic composition and many other demographic processes were widely reflected in our historiography.

According to the Azerbaijani historian D.İsmailzade: "After the annexation of the Transcaucasian territory by Russia (1828-1829), the economic importance of individual regions of the region (for example, the East Caucasus) was assessed mainly from the military-strategic point of view. It is not fully understood by local Caucasian authorities, which play an important role in government policy. ... From the very beginning, the tsarist administration treated the Caucasus as a source of agrarian raw materials, where great importance was attached to the establishment of colonies, including the placement of foreign colonists" [13, 24-25].

In general, the process of resettlement of the population from the internal provinces of Russia to Azerbaijan continued throughout the XIX century, including the early twentieth century, which had a serious impact on the socio-economic,

material situation, and therefore the national-ethnic composition and growth dynamics. D.Ismayilzade studied all these processes on the basis of numerous statistical indicators. It is clear from the table compiled by him that 3.4% of Russians resettled in Azerbaijan in the second half of the XIX century fell to Baku and 1.5% to Yelizavetpol province [13, 57]. M. Gulmaliyev writes based on the census materials on "Description of Shirvan province" compiled in the early XIX century that even individual landowners (Qasim Bey had 15 villages, which included 314 subjects and 91 ranjbar families. - A.M.) had villages [6, 57].

Our historians-scientists, who got rid of the shackles of Soviet ideology after the collapse of the USSR, have made unprecedented contributions to our historiography by studying the processes related to the territory and population of our country in the XIX century, referring to the documents of that period. In the book "Iravan khanate" published by the team of authors edited by Y.Mahmudov in 2010, it is written with reference to the sources of the time: "There were 521 settlements and 310 abandoned villages in Iravan khanate. If we take into account that each of these villages has an average of 25 families and a minimum of 5 people in each family, then we can say that 125 people live in each village and if we take into account the population of 310 abandoned villages, about 38,750 people lived" [7, 77]. In this work, the authors approached the documents of the period not only from a statistical point of view, but also on the basis of logical analysis, comparative analysis and drew satisfactory scientific results: "Thus, on the eve of the Russian occupation of Iravan Khanate the Muslim-Turkish population was at least 107,750. On the eve of the Russian occupation, the Armenian population was up to 18% of the total population" [7, 77].

We find this scientific methodology in other research works written at the beginning of the XXI century: "According to the" Description "compiled on the instructions of A.P.Yermolov, 15,729 out of 20,095 families in Karabakh province are Azerbaijanis (1,111 in urban areas, 14,618 in rural areas), 4366 Armenians, including Albanians (421 in urban areas and 3,945 in rural areas). The book also provides information on the number of Armenians who moved to Northern Azerbaijan, including Karabakh, from Gajar and Ottoman between 1828 and 1830 [10, 32].

F.Abbasov's "Karabakh khanate" [11.234], N.Bayramova's "Shamakhi khanate" [3, 46-58], F.Asadov, S.Karimova's "Those who brought tsarism to Azerbaijan" [5], E.Muradaliyeva's " Cities of Northern Azerbaijan in the early XIX century "[14], "Historical geography of Armenian Azerbaijanis "edited by B.Budagov and G.Geybullayev [4], H.Verdiyeva's " Resettlement policy of the Russian Empire in Northern Azerbaijan (early XIX-XX centuries) " [12], I.Agasiyev's "The settlement of Germans in the Caucasus in the end of XVIII-beginning of XX century" [1], M.Ismayilov, F.Mammadov's article "Ganja in the beginning of XIX-XX centuries" published in the scientific collection "Ganja" [9] and have been reflected in many research papers.

Thus, in the second half of the XX century - the beginning of the XXI century, Azerbaijani historians in the XIX century dealt with the territorial and demographic problems of Azerbaijan, resettlement, the growth of generations, and so on, having created authoritative monographs reflecting the dynamics of the development of such processes, they managed to describe the historical and the demographic life of our people.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ağasiyev İ. XVIII əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində almanların Qafqazda məskunlaşması. Bakı, Təhsil, 2009, 304 s.
2. Azərbaycan. Azərbaycan Milli Ensiklopediyası. Bakı, "AME" Elmi Mərkəzi, 2007, 884 s.
3. Bayramova N. Şamaxı xanlığı. Bakı, Təhsil, 2009, 396 s.
4. Ermənistan azərbaycanlılarının tarixi coğrafiyası. Bakı, Gənclik, 1995, 464 s.
5. Əsədov A, Kərimova S. Çarizmi Azərbaycana gətirənlər. Bakı, Gənclik, 1983, 138 s.
6. Gülməliyev M. XVIII əsrin son rübü – XX əsrin I yarısında Azərbaycan kəndinin sosial-iqtisadi strukturu. Bakı, Elm, 1989, 280 s.
7. İrəvan xanlığı. Bakı, Azər nəşr, 2010, 620 s.
8. İsmayılov M. Azərbaycan tarixi. Bakı, Azər nəşr, 1993, 271 s.
9. İsmayılov M., Məmmədov F. Gəncə (tarixi oçerklər). Bakı, Elm, 1994, 152 s.
10. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ. Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, Təhsil, 2009, 143 s.
11. Абасов Ф. Гарабагское ханство. Баку, Тахсил, 2007, 278 с.
12. Вердиева Х. Переселенческая политика Российской империи в Северном Азербайджане. Баку, Алтай, 1999, 300 с.
13. Исмаил-заде Д.И. Русское крестьянство в Закавказье. 30-е гг. XIX в. – начало XX в. Москва, Наука, 1982, 310 с.
14. Мурадалиева Э. Города Северного Азербайджана во второй половине XIX века. Баку, Изд-во Бакинского университета, 1991, 172 с.

İKİNCİ DÜNYA MÜHARİBƏSİ DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA HƏRBİ SƏFƏRBƏRLİK TƏDBİRLƏRİ HAQQINDA

RÖVŞƏN HƏTƏMOV

*Bakı Dövlət Universiteti, Avropa və Amerika ölkələrinin
yeni və müasir tarixi kafedrasının dosenti
rovshanhatamov@bsu.edu.az*

Açar sözlər: *Azərbaycan, II Dünya müharibəsi, SSRİ-Almaniya müharibəsi, hərbi səfərbərlik, hərbi mükəlləfiyyətli, sovet ordusu*

Bəşəriyyətin tarixində II Dünya müharibəsi kimi miqyasına, insan itkilərinin çoxsaylı olmasına və maddi zərərin nəhəngliyinə görə qlobal hərbi münaqişə baş verməmişdir. Müharibədən ən çox itkilərə məruz qalan iştirakçı dövlət, tərkibinə Azərbaycanın SSR-nin də daxil olduğu SSRİ idi.

Hər bir müharibədə vuruşan tərəflərin hərbi əməliyyatların aparılması üçün nəzərdə tutduğu səfərbərlik ehtiyatının miqyası və ondan səmərəli istifadə olunması mühüm amil hesab edilir. SSRİ–Almaniya müharibəsinin başlanması ilə sovet ordusuna səfərbərliyin miqyası əhəmiyyətli dərəcədə artdı. 1941-ci ilin yayı və payızında aparılan hərbi əməliyyatların SSRİ üçün fəlakətli nəticələri səbəbindən ordu sıralarına hərbi mükəlləfiyyətliyə sahib olanların sayı əvvəllər müəyyən edilmiş qaydalara yenidən baxıldı.

1941-ci il iyunun 22-də verilmiş “Hərbi mükəlləfiyyətliyə sahib olanların sayı haqqında” fərmanda orduya 1905–1918-ci illər təvəllüdü hərbi mükəlləfiyyətliyə sahib olanların sayı nəzərdə tutulurdu. Çoxsaylı döyüş itkiləri səbəbindən 1941-ci il avqustun 10-da “1890–1904-cü illər təvəllüdü hərbi mükəlləfiyyətliyə sahib olanların və 1922–1923-cü illər təvəllüdü çağırışçıların sayı haqqında” qərar qəbul edildi. Müharibənin ilk 6 ayı ərzində sovet ordusu sıralarına 12 mln. nəfərə kimi, müharibə dövründə isə 29,6 mln. nəfər səfərbər olunmuşdu. Onların əksər hissəsini 18–50 yaşlarında kişi əhalisi təşkil edirdi. Sovet ordusunun şəxsi heyətinin kəskin azalması müharibənin ilk aylarında hərbi birliklərin kütləvi halda alman qoşunlarının mühasirəsinə düşməsi və hərbi qulluqçuların əsir alınmaları ilə yanaşı, həmçinin, hərbi komandanlığın bir sıra hallarda verdiyi yanlış qərarların faciəli nəticələri ilə bağlı idi.

Azərbaycan SSR müharibə illərində ordunu və ölkəni əsasən duru yanacaq ilə təchiz etməsi ilə bərabər, eyni zamanda, sovet ordusu sıralarına yüz minlərlə hərbi mükəlləfiyyətli kontingenti göndərmişdir. Tarixi tədqiqatlarda müharibə dövründə Azərbaycandan orduya səfərbər olunanların sayı haqqında ayrı-ayrı dövrlərdə fərqli fikirlər bildirilmişdir. Müharibədə əldə edilmiş qələbəyə azərbaycanlı hərbi qulluqçuların verdiyi tövhənin qiymətləndirilməsi, respublikanın hərbi səfərbərlik ehtiyatlarının istifadə olunmasının səmərəliliyi ilə bağlı məsələnin araşdırılması siyasi və elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Müharibədə səfərbər olunmuş “vuruşan nəsillər” əsasən 1890–1926-cı illər təvəllüdü kişi əhalisi idilər. 1941-ci il iyunun 22-də ümumi səfərbərliyin elan edildiyi zaman respublikada 19-50 yaşında hərbi mükəlləfiyyətliyə sahib olanların sayı

732.578 nəfər idi. 1939-cu ilin siyahıyaalınması zamanı 12-15 yaşlarında olan yeniyetmələrin də müharibə dövründə hərbi çağırışçı ehtiyatını təşkil etdikləri nəzərə alınarsa – respublikanın səfərbərlik ehtiyatı 900 min nəfərdən çox (əhalinin 27,3%-i) olmuşdur. Hərbi mükəlləfiyyətliyə qeydiyyatı şəhərlərdə Milis şöbələri nəzdində, kənd yerlərində və qəsəbələrdə isə kənd və qəsəbə sovetləri nəzdində təşkil olunmuş hərbi-qeydiyyat masasında aparılırdı.

1941-ci il iyunun 22-dən sentyabrın 15-ə kimi respublikada aparılan hərbi səfərbərliyin gedişində Respublika Hərbi komissarlığı SSRİ Müdafiə Xalq Komissarlığının tapşırığını yerinə yetirməkdə çətinliklə üzləşdi. Belə ki, verilən tapşırığa görə tələb edilən 158.911 nəfər əvəzinə 4.676 nəfər az göndərilmişdi. 1941-ci ilin sentyabrın 15-dən dekabrın 1-ə kimi isə respublikadan sovet ordusu və donanmasına daha 14.427 nəfər səfərbər olundu. Müharibədən əvvəl orduya hərbi xidmətə çağırılan 87 min nəfər də nəzərə alınmaqla 1941-ci il dekabrın 1-ə kimi respublikadan sovet ordusuna və donanmasına təqribən 256 min nəfər göndərilmişdi.

1941-ci ilin payızında sovet rəhbərliyi hərbi fəlakətin qarşısının alınması məqsədi ilə milli respublikaların səfərbərlik resurslarının bütün imkanlarından istifadə etmək qərarına gəldi. Bu ilk növbədə, SSRİ-nin qərb ərazilərinin düşmən tərəfindən ələ keçirilməsindən sonra kifayət qədər böyük səfərbərlik ehtiyatından məhrum edilməsi ilə bağlı idi. Milli respublikalardan, o cümlədən, Azərbaycandan hətta hərbi təlim keçməmiş və ya qismən təlim keçmiş hərbi mükəlləfiyyətliyə dərhal orduya göndərilmələri tələb olunurdu. 1941-ci ilin dekabrında Azərbaycanda 35 yaşına kimi hərbi mükəlləfiyyətli ehtiyatı tələb edilən tapşırıqdakı saydan az idi və 1942-ci ilin fevralında bu ehtiyat tamamilə istifadə olundu.

Respublika Hərbi Komissarlığı Zaqafqaziya Cəbhəsinin komandanlığına tabe idi. Respublika rəhbərliyi ordu və donanma sıralarında hərbi xidmətə çağırışçıların və hərbi mükəlləfiyyətliyə tələb edilən tapşırığın tam yerinə yetirilməsi əsasında həyata keçirilməsinə çalışırdı. Bir çox hallarda tələb olunan tapşırıq respublikanın gerçək imkanlarını nəzərə almırdı. Respublikanın bir sıra rayonlarında hərbi mükəlləfiyyətliyə qeydiyyatının düzgün aparılmaması, əsassız möhlət verilməsi, rüsvətxorluq kimi halların aradan qaldırılmasından sonra səfərbərlik ehtiyatında müəyyən artıma nail olunsa da, tapşırıqların yerinə yetirilməsində mövcud çətinliklər yenə də qalmaqda idi. Bir sıra hallarda rayon hərbi komissarlıqları onlardan tələb olunan çağırışçı planını yerinə yetirmək və ya bəzilərinin isə əvəzinə başqalarını göndərmək kimi qanuna zidd əməllərə əl atırdılar. Hərbi mükəlləfiyyətliyə bir hissəsi mənəvi-siyasi mülahizələrə görə, bir qismi isə sağlamlıq problemləri ilə əlaqədar səfərbərliyə cəlb edilmirdilər. Lakin bir sıra hallarda sağlamlıq probleminə və yaşına görə hərbi səfərbərlikdən azad edilmiş şəxslərin də döyüşən ordu sıralarına göndərilməsi aşkar edilirdi.

1941–1942-ci illərdə təşkil olunmuş milli diviziyaların şəxsi heyətinin azərbaycanlı hərbi qulluqçular hesabına təmin edilə bilməməsinin səbəbi respublikada hərbi mükəlləfiyyətli ehtiyatının çatışmaması ilə bağlı idi. Bu problem xüsusilə 1943-cü ildə kəskin xarakter almışdı.

SSRİ Dövlət Müdafiə Komitəsinin 50 yaşına kimi hərbi mükəlləfiyyətliyə orduya səfərbər olunmaları haqqında verdiyi əmrə müvafiq olaraq respublikada

onların yenidən qeydiyyatı aparıldı. Bu zaman respublikanın hərbi səfərbərlik ehtiyatı əsasən 40-50 yaşlarında, az savadlı və savadsız, əksəriyyəti rus dilini bilməyən mükəlləfiyyətliyərdən ibarət idi. 1942-ci ilin martına kimi respublikada 50 yaşına kimi hərbi mükəlləfiyyətlərin 73,7%-i orduya səfərbər edilmişdi. Ehtiyatda qalmış hərbi mükəlləfiyyətliyərlərin yalnız 59 min nəfəri və 1923-cü il təvəllüdü hərbi çağırışçıların 5 min nəfəri hərbi xidmətə yararlı idi. 1942-ci ilin yayında alman ordularının SSRİ –Almaniya cəbhəsinin cənub istiqamətdə sürətli hücumlarının gözlənilməzliyi ilə əlaqədar sovet ordusunun canlı qüvvə cəhətdən xeyli itkilərə məruz qalması səfərbərlik planının yerinə yetirilməsində qəti addımların atılmasını tələb edirdi. Əvvəllər müəyyən səbəblərə görə hərbi səfərbərlikdən azad edilənlərin hesabına 1942-ci il aprelin 1-ə kimi Azərbaycan SSR-dən orduya göndərilənlərin sayı 320 min nəfər, noyabrın 1-ə kimi 442 min nəfər, 1943-cü il yanvarın 1-ə kimi isə 464 min nəfər olmuşdur.

1939-cu ildən 1943-cü il oktyabrın 1-ə kimi respublikadan sovet ordusu sıralarına göndərilmiş 569.357 nəfərin 65%-ni azərbaycanlılar təşkil edirdilər. 1943-cü ilin ikinci yarısından etibarən SSRİ-nin işğal altında olan ərazilərinin əksər hissəsinin azad edilməsindən sonra hərbi səfərbərlik ehtiyatı xeyli artdığından milli respublikalardan səfərbərlik tapşırığı xeyli azaldıldı. 1944-cü il yanvarın 1-ə kimi respublikada ehtiyatda olan 50 yaşa kimi hərbi mükəlləfiyyətliyərlərin və 1926-cı il hərbi çağırışçıların cəmi 109.405 nəfərinin yalnız 13.232 nəfəri hərbi xidmətə yararlı idi. Orduya səfərbər oluna bilinməyən kontingentin 84,2%-ni nəfərini azərbaycanlılar təşkil edirdi. Ümumilikdə, müharibə dövründə sovet ordusu və hərbi donanmasında respublikanın 580 min nəfərə yaxın hərbi mükəlləfiyyətli xidmət etmişdi.

Beləliklə, müharibə dövründə Azərbaycanda hərbi səfərbərlik tədbirləri İttifaq hakimiyyət orqanlarının qəbul etdiyi qərarlar əsasında həyata keçirilirdi. Bu sahədə müharibə ərəfəsində mövcud olmuş nöqsanların dərhal aradan qaldırılması üçün qəti addımlar atıldı. Respublikadan orduya göndərilən hərbi mükəlləfiyyətliyərlərin sayı döyüş meydanlarındakı vəziyyətə uyğun olaraq dəyişmişdi. SSRİ-nin qərb ərazilərinin alman orduları tərəfindən işğalı dövründə Azərbaycanda hərbi səfərbərlik tədbirləri daha geniş miqyas almışdı. Hərbi səfərbərlik zamanı hərbi mükəlləfiyyətliyərlərin hərbi təlimə cəlb olunmaları, rus dilini mənimsəmələri, səhhətlərinin qaydasında olmaları ilə yanaşı, onların nəzərdə tutulmuş məntəqəyə kimi aparıldığı dövrdə zəruri şərtlərin təmin edilməsinə diqqət artırılmışdı. Azərbaycanın hakimiyyət orqanları fəaliyyətləri dövründə ilk dəfə geniş miqyaslı hərbi səfərbərlik tədbirləri həyata keçirsələr də, onun öhdəsindən əsasən uğurla gəlməyi bacardı.

ON MILITARY MOBILIZATION MEASURES IN AZERBAIJAN DURING THE SECOND WORLD WAR

ROVSHAN HATAMOV

*Baku State University, Associate Professor of Department of New and Modern
History of European and American countries, PhD in History*

Keywords: *Azerbaijan, World War II, USSR-Germany War, Military mobilization, Military service, Soviet army*

There was no global military conflict due to its scale of multiplicity of human losses and the huge of material damage in the history of mankind as World War II. The USSR which Azerbaijan SSR included its composition was suffered the greatest losses among the participants,

The scale and effective use of the mobilization reserve is considered to be an important factor intended for the conduct of military operations by the parties fighting in each war. With the outbreak of the USSR - Germany War, the scale of mobilization for the Soviet Army increased significantly. Due to the disastrous consequences of hostilities for the USSR, the mobilization of military personnel to the ranks of the army was reconsidered by the previously established rules on the summer and autumn in 1941.

In the decree "on mobilization of military personnel" issued on June 22 1941, it was envisaged mobilization of military personnel who was born in 1905-1918. Due to numerous combat losses a decision was adopted that "on the mobilization of military officers who were born in 1890-1904 and conscripts who were born in 1922-1923" on August 10 1941. During the first 6 months of the War, the Soviet army ranks 12 million. 29.6 million people were mobilized. Most of them were male population at the age of 18-50.

Keenly decline the staff of the Soviet army was due not only to the mass encirclement of German troops in the first months of the war, but also to the tragic consequences of the wrong decisions made by the military command in a number of cases. The Azerbaijan SSR along with supplying the army and the country with liquid fuel, also sent thousands of military personnel to the ranks of the Soviet army during the war years. In historical studies were expressed different views on the number of visits to the army from Azerbaijan during the war in different periods. The assessment of the contribution of Azerbaijani servicemen to the victory achieved in the war, investigation of the issue related to the effectiveness of the use of military mobilization resources of the Republic are of political and scientific importance.

The "fighting generations" mobilized in the war were mainly male population born in 1890-1926. When the general mobilization was announced on June 22, the number of military personnel aged 19-50 in the republic was 732.578 in 1941. According to the census of 1939 the teenagers aged 12-15 also organized the military conscription reserve during the war, the mobilization reserve of the republic was more than 900 thousand people (27.3% of the population). Registration of military officers was carried out at the military

registration desk organized under the militia departments in cities, and in rural areas and settlements under the village and settlement Soviets.

The Republican Military Commissariat faced difficulties in fulfilling the task of the people's Commissariat of Defense of the USSR during the military mobilization in the Republic from June 1941 to September 22, 15. So, instead of 158,911 people requested for the given assignment, 4,676 people were sent less. More 14,427 people were mobilized from the Republic to the Soviet army and navy from September to December 15 in 1941. If taking into account 87 thousand people called up for military service before the war, about one thousand people were sent from the Republic to the Soviet army and 256 servicemen to navy until 1 December 1941.

The Soviet leadership decided to use all the resources of mobilization of national Republics in order to prevent a military disaster in the autumn of 1941. This was primarily related to the deprivation of the USSR of a sufficiently large reserve of mobilization after the seizure of western territories by the enemy. Military personnel who not even trained or partially trained were required to be sent to the army immediately from the national Republics, including Azerbaijan. The military compulsory reserve was less than the required number of tasks in Azerbaijan until the age of 35 in December 1941, and this reserve was completely used in February 1942.

The Republican Military commissariat was subordinate to the command of the Transcaucasian Front. The leadership of the Republic attempted to carry out on the basis of fulfillment of the required task of conscripts and military personnel for military service in the ranks of the army and navy. In many cases the task required did not take into account the real possibilities of the Republic. Despite the fact that a certain increase in the mobilization Reserve was achieved after the proper registration of military personnel in a number of regions of the Republic, unreasonable respite, bribery, the existing difficulties in fulfilling the tasks remained. In some cases, District Military Commissariats resorted to acts contrary to the law, such as fulfilling the conscription plan required by them or sending others instead of some of them. Some of the military officers were not involved in mobilization because of moral and political considerations, and some because of health problems. However, in a number of cases it was revealed that the persons released from military mobilization due to health problems and age were also sent to the fighting army.

The reason of the inability of the personnel of the national divisions organized at the expense of the Azerbaijani military servicemen was due to the lack of military compulsory reserve in the Republic in 1941-1942. This problem was especially acute in 1943.

In accordance with the order of the USSR State Defense Committee on the mobilization of military personnel to the army until the age of 50, their re-registration was carried out in the Republic. At this time, the military mobilization reserve of the Republic consisted mainly of duties whom aged 40-50 years, less educated and illiterate and most of them did not speak Russian. The 73.7 percent of military duties who up to the age of 50 were mobilized to the army in 1942 March. Only 59 thousand of the military officers who remained in

reserve and 5 thousand of the military conscripts who were born in 1923 were suitable for military service. Due to the unpredictability of the rapid attacks of the German troops on the southern side of the USSR–Germany front in the summer of 1942 and the Soviet army suffered significant losses from a viable point of view demanded decisive steps in the implementation of the mobilization plan. At the expense of those previously released from military mobilization for certain reasons, until 1 April 1942, the number of those sent from the Azerbaijan SSR to the army was 320 thousand people, until 1 November 442 thousand people, and 464 thousand people until 1 January 1943.

From 1939 to 1 October 1943, 569.357 people sent from the Republic to the Soviet army made up 65% of Azerbaijanis. Since the second half of 1943, after the liberation of most of the occupied territories of the USSR, the task of mobilization from national republics has been significantly reduced, as the reserve of military mobilization has increased significantly. The reserve military officers under the age of 50 and 1926 military conscripts of 109.405, only 13.232 people were suitable for military service until 1 January 1944. 84.2 per cent of the contingent who unable to mobilize the army were Azerbaijanians. In general, about 580 thousand military personnel of the Republic served in the Soviet army and navy during the War.

Thus, military mobilization activities were carried out on the basis of decisions taken by the authorities of Union in Azerbaijan during the War,. In order to eliminate the shortcomings that existed in this area decisive steps were taken to immediately on the eve of the War. The number of military officers sent to the army from the Republic changed in accordance with the situation on the battlefields. Military mobilization measures in Azerbaijan became more widespread during the occupation of the western territories of the USSR by German troops. The attention was increased to the provision of necessary conditions during the period when the military officers were involved in military training, the Russian language, and their health conditions during the military mobilization. Although the authorities of Azerbaijan carried out large-scale military mobilization activities for the first time during their activities, they managed to cope with it successfully.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin İşlər İdarəsinin Siyasi Sənədlər Arxivi (ARPIİ SSA): f.1, siy.28, iş 597, v.5
2. ARPIİ SSA: f.1,siy.22, iş 364, vv.89-92
3. ARPIİ SSA: f.1,siy.26, iş 320, v.104
4. ARPIİ SSA: f.1,siy.27, iş 48, vv.39-43
5. ARPIİ SSA: f.1,siy.27, iş 275, vv.151-159
6. ARPIİ SSA: f.1,siy.27, iş 287, vv.29-30
7. ARPIİ SSA: f.1,siy.28, iş 30, vv.303-304
8. ARPIİ SSA: f.1,siy.28, iş 33, vv.68-69
9. ARPIİ SSA: f.1,siy.28, iş 44, vv.79-85
10. ARPIİ SSA: f.1,siy.28, iş 144, vv.10-12
11. ARPIİ SSA: f.1,siy.29, iş 147, v.52
12. ARPIİ SSA: f.1,siy.29, iş 23, v.237
13. ARPIİ SSA: f.1,siy.29, iş 685, vv.2-8

14. ARPi SSA, f.1, siy.30, iş 129, v.115
15. ARPi SSA: f.1, siy.30, iş 700, vv.85-86
16. ARPi SSA: f.1, siy.31, iş 80, vv.13-14
17. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII cild (1941-2002-ci illər). Bakı, "Elm", 2008, 608 s.
18. İsmayılov İ.Z. Azərbaycanlıların II dünya müharibəsində iştirakı. Bakı, 2000, 128 s.
19. Абасов М. Баку в годы Великой Отечественной войны (1941-1945 гг.) Баку: Азербайджанское Государственное издательство, 1967, 262 с.
20. Анатолий Вишнеvский. Демографические последствия Великой Отечественной войны. // <https://cyberleninka.ru/article/n/demograficheskie-posledstviya-velikoy-otechestvennoy-voyny>: İstinad tarixi: 16.08.2021
21. Всесоюзная перепись населения 1939 года. Таблица ф. 11. Возрастной состав населения. // http://www.demoscope.ru/weekly/ssp/sng_age_39.php?reg=4&gor=1&Submit=OK: İstinad tarixi: 10.08.2021
22. Закон СССР от 1.09.1939 о всеобщей воинской обязанности. // [https://ru.wikisource.org/wiki/Закон СССР от 1.09.1939 о всеобщей воинской обязанности](https://ru.wikisource.org/wiki/Закон_СССР_от_1.09.1939_о_всеобщей_воинской_обязанности)/Исходная редакция: İstinad tarixi: 22.08.2021
23. Мадатов Г. Азербайджан в Великой Отечественной войне. Баку, Элм, 1975, 403 с.
24. Приказ НКО СССР № 064 от 24 января 1942 г. «О порядке передвижения военнообязанных в военное время и мерах борьбы с уклонением их от учета, призыва и мобилизации» // <http://bdsa.ru/приказы-нко-за-1942-год/> 358-256: İstinad tarixi: 22.08.2021

**QARS MÜQAVİLƏSİ VƏ ŞUŞA BƏYANNAMƏSİ
AZƏRBAYCANIN ƏRAZİ BÜTÖVLÜYÜNÜN QARANTI KİMİ**

CAVİD İSMAYIL

*Diasporla İş üzrə Dövlət Komitəsinin şöbə müdirinin müavini, t.f.d.
cavid.ismayil@gmail.com*

NİGAR İSMAYILOVA

*Bakı Dövlət Universitetinin Elmi Kitabxanasının direktoru, t.f.d.
n.musaeva@rambler.ru*

Açar sözlər: *Qars müqaviləsi, Şuşa Bəyannaməsi, Aleksandropol (Gümrü) müqaviləsi, Moskva müqaviləsi, Mustafa Kamal Atatürk, Kazım Qarabəkir, Behbud ağa Şahtaxtinski.*

Azərbaycanın 44 günlük Vətən müharibəsində qalib gəlməsi regionda yeni reallıqlar yaratmışdır. Bu reallıqların ən mühüm məqamı isə ondan ibarətdir ki, artıq Cənubi Qafqaz bölgəsində söz sahibi Türkiyə-Azərbaycan ittifaqıdır. Məhz qardaş Türkiyənin siyasi və mənəvi dəstəyi sayəsində Azərbaycan nəinki 30 ildir işğal altında olan torpaqlarını azad edə, həmçinin erməni faşizmi ortaya çıxandan bəri ona ən ağır zərbəni vura bildi. 15 iyun 2021-ci ildə Azərbaycanın mədəniyyət paytaxtı Şuşa şəhərində Türkiyə və Azərbaycan prezidentləri Rəcəb Tayyib Ərdوغان və İlham Əliyev tərəfindən imzalanmış Şuşa Bəyannaməsi isə iki müttəfiq türk dövlətinin dünyaya ciddi siyasi mesajı idi.

Şuşa Bəyannaməsində istinad edilən üç sənəddən birincisi 13 oktyabr 1921-ci il tarixli Qars müqaviləsidir. Bu il həmin müqavilənin imzalanmasından 100 il ötdü. 100 il sonra regionda oxşar hadisələrin baş verməsi Türkiyə-Azərbaycan əlaqələrində yeni reallıqları əks etdirən dövlətlərarası sənədləri aktual edirdi. Təhlükəsizlik sahəsində əməkdaşlıq Qars müqaviləsindən başlayır və bu baxımdan əvvəlcə Qars müqaviləsinə aparən yola nəzər salmaq lazımdır.

Qars müqaviləsinə gedən yol əslində Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqut etdiyi vaxtdan başlanmışdı. Erməni silahlı birləşmələrinin türk-müsəlman əhaliyə qarşı həyata keçirdiyi soyqırım siyasəti Osmanlı ordusunun Şərq cəbhəsinin komandanı, general Kazım Qarabəkirin rəhbərlik etdiyi ordu birləşmələrinin xalqın köməyinə gəlməsinə səbəb olmuşdur. Ermənistanda hakimiyyətdə olan daşnaklar Naxçıvanı Azərbaycandan qoparmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edir, Naxçıvana hücumlar edir, şəhər və kəndləri dağıdırdılar. Amma onlar Naxçıvan bölgəsində inadlı müqavimətə rast gəlmişdilər. Müttəfiq Dövlətlər tərəfindən istifadə edilən və onların köməyinə ümid edən ermənilər qonşu dövlətlərə qarşı ərazi iddiası ilə çıxış edirdilər.

Belə bir vəziyyətdə 1920-ci ilin yayında Mustafa Kamal Atatürk Türkiyə və Sovet Rusiyası arasında ilkin razılaşma əldə etdikdən sonra Şərq Cəbhəsinin komandanı, general Kazım Qarabəkirə Ermənistanı qarşı hücumla başlamaq və 1914-cü ilə aid Osmanlı-Çar Rusiyası sərhədini keçmək əmri verdi. Kazım Qarabəkir sentyabrın sonlarındanək mühüm sərhəd postlarını və Sarıqamışı, oktyabrın

30-da Qars, noyabrın 6-da Aleksandropolu (indiki Gümrü) azad etdi. Dekabrın 2-də Türkiyə ilə Ermənistanın daşnak hökuməti arasında Aleksandropol (Gümrü) müqaviləsi imzalandı. 18 maddədən ibarət müqavilə Türkiyə-Ermənistan müharibəsinə son qoyulmasını və iki ölkənin sərhədlərinin müəyyənləşdirilməsini nəzərdə tuturdu. Türkiyə-Ermənistan sərhədlərinin dəqiqləşdirildiyi ikinci maddədə Türkiyə tərəfinin israrı ilə Naxçıvandan da söz açılmışdı.

Daşnakların məğlubiyyəti tezliklə Ermənistanda bolşevik hakimiyyətinin qurulması ilə nəticələndi və Aleksandropol (Gümrü) müqaviləsi heç vaxt qüvvəyə minmədi. Lakin məhz bu müqavilə Naxçıvanın muxtariyyətinin təməlini qoydu.

Ermənistanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Sovet Rusiyasının ciddi təzyiqləri ilə Azərbaycan Hərbi İnqilab Komitəsi tərəfindən Zəngəzurun hüduqlarında bütün hərbi əməliyyatların dayandırılması və Sovet Azərbaycanı qoşunlarının buradan çıxarılması barədə Bəyanat verildi. Məhz bundan sonra Naxçıvan əhalisi bu diyarın Azərbaycandan qoparılmasına qarşı etiraza qalxdı. Eyni zamanda bu bəyanat Türkiyə nümayəndələrinin də etirazı ilə qarşılandı. Vəziyyətin kəskinləşdiyini görən Sovet Azərbaycanının rəhbərliyi görkəmli dövlət xadimi, peşəkar diplomat Behbud ağa Şahtaxtinskini (1881-1924) Naxçıvana göndərdi. Naxçıvana gələn Behbud ağa Şahtaxtinski burada yerləşən türk nümayəndələri ilə birgə Naxçıvanın Ermənistan tərəfindən nəzarətə götürülməsinin qarşısını almaq üçün fəaliyyətə başladı. Naxçıvan əhalisinin sərt müqaviməti ilə qarşılaşan Ermənistan SSR 1920-ci il 28 dekabr bəyanatı ilə Naxçıvanı müstəqil sovet respublikası kimi tanıdığını və Naxçıvana qarşı ərazi iddialarından imtina olduğunu bəyan etdi. 1921-ci ilin yanvarında keçirilən və heç vaxt qüvvəyə minməyən Aleksandropol müqaviləsində nəzərdə tutulmuş referendumda Naxçıvan əhalisinin 90 faizindən çoxu mahalın muxtariyyət statusunda Azərbaycan SSR-in tərkibində qalmasına səs verdi.

1921-ci il martın 16-da Sovet Rusiyası və Türkiyə Böyük Millət Məclisi arasında 16 maddədən və 3 əlavədən ibarət olan "Dostluq və qardaşlıq haqqında" Moskva müqaviləsi imzalandı. Müqavilənin 3-cü maddəsinə əsasən, tərəflər Azərbaycanın himayəsi altında Naxçıvan vilayətində muxtar ərazi təşkil edilməsi və Azərbaycanın bu protektoratlığı heç bir zaman üçüncü bir dövlətə güzəştə getməyəcəyi şərti barədə razılığa gəlirdilər. Bu şərt Türkiyə tərəfinin təkidi ilə qəbul edilmişdi və gələcəkdə Naxçıvanın Ermənistana verilməsinin qarşısını almaq məqsədi daşıyırdı. Həmin gün RK(b)P MK Siyasi Bürosu Behbud ağa Şahtaxtinskini təkliyi ilə Azərbaycanın tərkibində Naxçıvan Sovet Respublikası yaradılması haqqında qərar qəbul etdi.

Moskva müqaviləsi imzalandıqdan sonra aparılan diplomatik danışıqlar və yazışmalar nəticəsində 1921-ci il sentyabrın 26-dan oktyabrın 13-dək Türkiyə ilə üç Cənubi Qafqaz respublikası arasında Rusiya nümayəndəsinin iştirakı ilə Qars şəhərində konfrans keçirildi. Konfransın yekununda imzalanan Qars müqaviləsinin 5-ci maddəsi bilavasitə Naxçıvanın taleyi ilə bağlı idi. Həmin maddəyə əsasən, Türkiyə hökuməti ilə Ermənistan və Azərbaycan Sovet hökumətləri Naxçıvan bölgəsinin Azərbaycanın himayəsində muxtar ərazi təşkil etməsinə razı olduqlarını bildirdilər.

Moskva və Qars müqavilələri Naxçıvanın statusu və tabeçiliyi məsələsinə beynəlxalq müqavilələrlə tam şəkildə həll etdi. Şuşa Bəyannaməsi isə Azərbaycan

və Türkiyə arasında strateji tərəfdaşlığı daha da dərinləşdirmək, hərbi-siyasi, iqtisadi sahələrdə müttəfiqliklərini yeni mərhələyə keçirtməklərini bəyan etdi. Bu baxımdan Şuşa Bəyannaməsində Qars müqaviləsinə istinad olunması Azərbaycanın ərazi bütövlüyünə Türkiyənin dəstəyi baxımından təsadüfi sayılmamalıdır. Bu müttəfiqlik hər iki dövlətin bir-birinin təhlükəsizliyinin və ərazi bütövlüyünün qorunması baxımından 30 illik müstəqillik dövrünün ən mühüm uğurlarındandır.

THE TREATY OF KARS AND SHUSHA DECLARATION AS A GUARANTEE OF TERRITORIAL INTEGRITY OF AZERBAIJAN

JAVID ISMAYIL

*Deputy Head of the Department of the State Committee on Work with Diaspora,
PhD in History*

NIGAR ISMAYILOVA

Director of the Scientific Library of Baku State University, PhD in History

Keywords: *The treaty of Kars, Shusha Declaration, Alexandropol (Gyumru) agreement, Moscow agreement, Mustafa Kemal Atatürk, Kazim Garabakir, Behbud aga Shakhtakhtinski.*

Azerbaijan's victory in the 44-days Patriotic War has created new realities in the region. The most significant point of these realities is that the Turkish-Azerbaijani union already has a say in the South Caucasus. Thanks to the political and moral support of brotherly Turkey, Azerbaijan not only liberated its territories which was under occupation for 30 years, but also hit the heaviest blow ever to Armenian fascism. The Shusha Declaration signed by the Presidents of Turkey and Azerbaijan Recep Tayyip Erdogan and Ilham Aliyev on June 15, 2021 in Shusha, the cultural capital of Azerbaijan, was a serious political message of the two allied Turkish states to the world.

The first of the three documents referred to in the Shusha Declaration is the Kars Treaty, dated October 13, 1921. This year marks 100 years since the Karts Treaty was signed. 100 years later, similar events in the region made interstate documents reflecting the new realities of Turkish-Azerbaijani relations relevant. Given the Security cooperation begins with the Treaty of Kars, we must first look at the path to the Treaty of Kars.

The path leading to the Treaty of Kars actually began when the Azerbaijan Democratic Republic collapsed. The genocidal policy pursued by the Armenian armed forces against the Turkish-Muslim population led to the help of the army units led by the commander of the Eastern Front of the Ottoman Army, General Kazim Garabakir. The Dashnaks in power in Armenia used all means to snatch Nakhchivan from Azerbaijan, attacked Nakhchivan and destroyed cities and villages. But they encountered stubborn resistance in the Nakhchivan region. Armenians, used by the Allies and hoping for their help, made territorial claims against neighboring states.

In this situation, in the summer of 1920, after a preliminary agreement

between Turkey and Soviet Russia is reached, Mustafa Kemal Atatürk ordered the commander of the Eastern Front, General Kazım Karabekir, to launch an attack on Armenia and cross the 1914 Ottoman-Tsarist border.

Kazım Karabekir liberated important border posts and Sarigamysh by the end of September, Kars on October 30, and Alexandropol (now Gyumri) on November 6. On December 2, the Alexandropol (Gyumri) agreement was signed between Turkey and the Dashnak government of Armenia. The 18-point agreement called for the end to the Turkish-Armenian war and the demarcation of the two countries' borders. The second article, which clarified the Turkish-Armenian border, also mentioned Nakhchivan at the insistence of the Turkish side.

The defeat of the Dashnaks soon resulted in the establishment of a Bolshevik government in Armenia, and the Treaty of Alexandropol (Gyumri) never entered into force. However, but namely by this agreement was laid foundation for Nakhchivan's autonomy. After the establishment of Soviet government in Armenia, under severe pressure from Soviet Russia, the Azerbaijani Military Revolutionary Committee issued a statement on the cessation of all military operations in the territory of Zangazur and the withdrawal of Soviet Azerbaijani troops. Just after that, the people of Nakhchivan protested against the seizure of this land from Azerbaijan.

Seeing the aggravation of the situation, the leadership of Soviet Azerbaijan sent a prominent statesman, professional diplomat Behbud agha Shahtakhtinsky (1881-1924) to Nakhchivan. Arriving in Nakhchivan, Behbud agha Shahtakhtinsky, together with the Turkish representatives located here, began to work to prevent the capture of Nakhchivan by Armenia. Faced with strong opposition from the people of Nakhchivan, the Armenian SSR declared in a statement on December 28, 1920 that it recognized Nakhchivan as an independent Soviet republic and renounced its territorial claims against Nakhchivan. In a referendum held in January 1921 and provided for in the Alexandropol Treaty, which never entered into force, more than 90 percent of the population of Nakhchivan voted for the district to remain an autonomous part of the Azerbaijani SSR.

On March 16, 1921, the Moscow Treaty of Friendship and Brotherhood, consisting of 16 articles and 3 appendices, was signed between Soviet Russia and the Turkish Grand National Assembly. According to Article 3 of the agreement, the parties agreed on the establishment of an autonomous territory in Nakhchivan province under the auspices of Azerbaijan and the condition that Azerbaijan would never make concessions to this protectorate to a third state. This condition was accepted at the insistence of the Turkish side and was aimed at preventing the transfer of Nakhchivan to Armenia in the future. On the same day, the Political Bureau of the Central Committee of the RC (b) P, at the suggestion of Behbud agha Shahtakhtinsky, decided to establish the Nakhchivan Soviet Republic within Azerbaijan.

As a result of diplomatic negotiations and correspondence held after the signing of the Moscow Treaty, a conference was held in Kars between September 26 and October 13, 1921 between Turkey and the three South Caucasus republics with the participation of a Russian representative. Article 5 of the Treaty of Kars signed at the end of the conference was directly related to the fate of Nakhchivan. According to

this article, the Turkish government and the Armenian and Azerbaijani Soviet governments agreed to establish the Nakhchivan region as an autonomous territory under the auspices of Azerbaijan.

The Treaties of Moscow and Kars fully resolved the issue of Nakhchivan's status and subordination with international agreements. The Shusha Declaration stated that they had deepened the strategic partnership between Azerbaijan and Turkey and taken their military-political and economic alliances to a new level. In this regard, the reference to the Kars Treaty in the Shusha Declaration should not be considered accidental in terms of Turkey's support for the territorial integrity of Azerbaijan. This alliance is one of the most important achievements of the 30 years of independence of the two countries in terms of protecting each other's security and territorial integrity.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Behbud ağa Şahxatinski və Qars müqaviləsi (Beynəlxalq konfransın materialları). Naxçıvan, 2012, 88 s.
2. Beynəlxalq Qars müqaviləsi və Naxçıvan. // <http://www.naxcivantv.az/index.php/news/6441-beyn%C9%99lxalq-qars-m%C3%BCqavil%C9%99si-v%C9%99-nax%C3%A7%C4%B1van.html>
3. Cavid İsmayıl. Qars Müqaviləsinin 100 ili: əfsanələr, iddialar və tarixi gerçəklər – Araşdırma. 13.10.2021 // [https://outlook.office.com/mail/inbox/id/AAQkAGE1ODY4ZTUxLTkxM2MtNDE2Ni1hNDU4LWEyNTI4ZTNiYTkyMgAQABWmJyCN5L5MkSax6ndn4tA%3D#:~:text=https%3A//pressklub.az/ekskluziv/qars%2Dmuqavil%25c9%2599sinin%2D100%2Dili%2D%25c9%2599fsan%25c9%2599i%25c9%2599r%2Diddialar%2Dv%25c9%2599%2Dtarixi%2Dgerc%25c9%2599ki%25c9%2599r%2Darasdirma/\)](https://outlook.office.com/mail/inbox/id/AAQkAGE1ODY4ZTUxLTkxM2MtNDE2Ni1hNDU4LWEyNTI4ZTNiYTkyMgAQABWmJyCN5L5MkSax6ndn4tA%3D#:~:text=https%3A//pressklub.az/ekskluziv/qars%2Dmuqavil%25c9%2599sinin%2D100%2Dili%2D%25c9%2599fsan%25c9%2599i%25c9%2599r%2Diddialar%2Dv%25c9%2599%2Dtarixi%2Dgerc%25c9%2599ki%25c9%2599r%2Darasdirma/)
4. Fizuli İbrahimzadə. Behbud ağa Şahxatinski və Qars müqaviləsi. // <https://kaspi.az/az/behbud-aa-sahxatinski-ve-qars-muqavilesi>
5. Gümrü, Moskva və Qars müqavilələri (Azərbaycan, türk, rus və fransız dillərində). Naxçıvan, 2004, 141 s.
6. Harun Yılmaz. 21-ci ilin Qars müqaviləsi: bu necə baş verdi? // https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan/2014/10/141014_kars_agreement
7. İsmayıl Hacıyev. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan, 2012, 193 s.
8. Kazım Karabekir. İstiklal Harbimiz (2 ciltte), İstanbul, 2016. 1341 s.
9. Qars müqaviləsi Naxçıvanın toxunulmazlıq hüququnun təsbitidir. // <https://ikisahil.az/post/qars-muqavilesi-naxchivanin-toxunulmazliq-huququnun-tesbitidir>
10. Şuşa Bəyannaməsi // <https://report.az/xarici-siyaset/susa-beyannamesinin-tam-metni/>

ŞAMAXI BÖLGƏSİ ÜZRƏ AİLƏ-NİKAH MƏSƏLƏLƏRİNƏ DAİR (1999-2009-CU İLLƏRİN STATİSTİK MƏLUMATLARI ƏSASINDA)

ULDUZ PAŞAYEVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya
elmi tədqiqat laboratoriyasının böyük elmi işçisi
uldupashayeva@bsu.edu.az*

Açar sözlər: *Şamaxı, tarixi-demoqrafiya, ailə, nikah, əhali siyahıyaalınması*

Əhalinin təbii təkrar istehsalı prosesinə bilavasitə təsir edən mühit onun meydana gəldiyi şəraitdir. Bu isə, hər şeydən əvvəl, özünü müasir cəmiyyətin ilk yaranma rüşeymi, özəyi olan ailədə büruzə verir. Ailə müasir cəmiyyətdə əhalinin təkrar istehsalının təşkili formasıdır. Ailənin əhalinin təkrar istehsalı prosesində və ümumiyyətlə, cəmiyyətin həyatında oynadığı rol əvəzsizdir [3, s.79].

Məlumdur ki, Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsinin 1-ci fəslinin 1.4-cü bəndinə əsasən ölkədə nikah və ailə münasibətlərinin hüquqi baxımdan tənzimlənməsi dövlət tərəfindən həyata keçirilir və yalnız müvafiq icra orqanında bağlanmış nikah tanınır. 1.5-ci bəndində isə Dini kəbinkəsmənin (dini nikah) hüquqi əhəmiyyətə malik olmadığı göstərilir və qeyd edilir ki, bu müddəa müvafiq icra orqanının yaradılmasınadək bağlanmış dini nikahlara və onların təsdiqinə dair sənədlərə, doğum, nikahın bağlanması, nikahın pozulması və ölüm haqqında sənədlərə aid deyildir [1].

Araşdırmadan məlum olur ki, Azərbaycan Respublikasında ailə-nikah münasibətlərində ciddi problemlər müşahidə olunur. Statistik məlumatlar son illərdə nikahların sayının azalması, boşanmaların sayının artması tendensiyasını əks etdirir. Nikah əmsalının azalması qismən əvvəlki dövrlərin demoqrafik dalğası ilə izah olunsa da, burada digər amillərin təsiri də mövcuddur, iş yerlərinin qeyri-sabit olması, yaşayış şəraitinin aşağı olması, sosial-iqtisadi çətinliklər səbəbindən gənc oğlanların rəsmi ailə qurmağa daha az meyilli olmalarıdır. Nəticədə onlar yuxarı yaşda ailə qurmağı nəzərdə tuturlar.

1999 və 2009-cu illərin statistik göstəricilərinə nəzər salsaq görürük ki, 10 il müddət ərzində Şamaxı rayonu üzrə əhalinin ümumi sayı 14.553 nəfər artmışdır ki, onlardan nikahda olanlar 7.456 nəfər, nikahda olmayan 6.468 nəfər, boşanan 380 nəfər və 249 nəfər dulların sayının artması da diqqəti cəlb edir [4;5;6]. Belə məlum olur ki, 1999-cu ildə Şamaxı rayonunda nikahda olmayanlar nikah yaşlı əhalinin 26,4%-ni, boşananlar isə 0,8%-ni, 2009-cu ildə nikah yaşlı əhalinin 33,1%-ni, boşananlar isə 0,6%-ni təşkil etmişdir. Diqqət ediləcəkdir məqamlardan biri də gənc ailələr arasında boşanmaların sayının artmasıdır, xüsusilə də boşanmalar 20-29, 30-49 yaş qruplarında daha qabarıq üzə çıxır. Bundan başqa, 50 və yuxarı yaşda olanlar arasında da boşanmaların sayında artma müşahidə olunur.

Daimi əhalinin ailə vəziyyətinə görə bölgüsü

	1999-cu il 16 və yuxarı yaşlı əhalinin cəmi (s.332-343, 522-524)			2009-cu il 15 və yuxarı yaşlı əhalinin cəmi (s.13, 89)		
	Cəmi	Kişi	qadın	Cəmi	Kişi	qadın
Azərbaycan Respublikası üzrə - cəmi	5259834	2496089	2763745	6828817	3305225	3523592
Şəhər əhalisi	2754729	1298618	1456111	3703180	1780175	1923005
Kənd əhalisi	2504105	1196471	1307634	3125637	1525050	1600587
Nikahda olmayanlar	1379529	755695	623834	2144121	1180035	964086
Nikahda olanlar	3416363	1670179	1746184	4112986	2027530	2085456
Boşananlar (ayrılanlar)	79884	17836	62048	124251	29711	94540
Dullar	383058	51379	331679	447459	67949	379510
Şamaxı rayonu üzrə-cəmi	51418	24250	27168	65971	31724	34247
Şəhər əhalisi	21740	10282	11458	30330	14536	15794
Kənd əhalisi	29678	13968	15710	35641	17188	18453
Nikahda olmayanlar	13591	7166	6425	20059	10494	9565
Nikahda olanlar	33647	16541	17106	41103	20455	20648
Boşananlar (ayrılanlar)	435	81	354	815	212	603
Dullar	3745	462	3283	3994	3994	3431

Mənbə: Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999-cu il. I hissə, Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2000, 565 səh.; Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 2009-cu il, IV cild, "9 sayılı kiçik müəssisə" nəşriyyatı, 2010, 864 səh.; Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 2009-cu il, VII cild, "9 sayılı kiçik müəssisə" nəşriyyatı, 2010, 700 səh.

Onu da qeyd edək ki, 2019-cu ilin statistik məlumatına əsasən Şamaxı rayonunda əhalinin hər min nəfərinə düşən nikahların sayı 7,0%-ə, boşanmaların sayı 1,5 % -ə bərabər olmuşdur [2].

Araşdırmalar göstərir ki, nəticəsində məlum olur ki, son illərdə Azərbaycanın bir çox regionlarında, o cümlədən Şamaxı rayonunda ailə-nikah münasibətlərində qeyri-müəyyənlik halları artmaqdadır. Bunları başlıca olaraq aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1) boşanma hallarının çoxalması; 2) erkən nikahların artması; 3) məktəb yaşlı qızlara dini kəbin kəsdirilməsi; 4) yaxın qohumlar arasında olan nikahın mənfi nəticələri; 5) problemlili ailələrin sayının artması; 6) ailədə uşaqların sayının azalması; 7) ailənin uşaqların tərbiyəsi ilə bağlı funksiyasını yerinə yetirə bilməməsi; 8) ailə qurmaq istəməyən gənclərin sayının artması və s.

ON FAMILY AND MARRIAGE ISSUES IN SHAMAKHI REGION (ON THE BASIS OF STATISTICAL DATA FOR 1999-2009)

ULDUZ PASHAYEVA

Baku State University, The Faculty of History, senior researcher of scientific research laboratory World Azerbaijanis: historical demography

Keywords: *Shamakhi, historical demography, family, marriage, population census*

The environment in which the process of natural reproduction of the population directly affects the process of its formation. First, it manifests itself in the family, which is the primary embryo and core of modern society. The family is a form of organization of reproduction in modern society. In general, the role of the family in the process of reproduction of the population and in the life of society is irreplaceable [3, p.79]. It is known that according to paragraph 1.4 of Chapter 1 of the Family Code of the Republic of Azerbaijan, the legal regulation of marriage and family relations in the country is carried out by the state, and only marriages concluded in the relevant executive body are recognized. 1.5. Paragraph 2 states that religious marriage has no legal significance. It is noted that this provision does not apply to religious marriages concluded before the establishment of the relevant executive body and documents on approval of documents on birth, marriage, divorce, and death [1]. The study shows that there are serious problems in family and marriage relations in the Republic of Azerbaijan. Statistics show a decline in marriages and an increase in divorces in recent years. Although the decline in the marriage rate is partly explained by the demographic wave of previous periods, there are other factors as well. Unstable jobs, poor living conditions, and socio-economic hardships make youngsters less likely to marry officially. As a result, they plan to get married at an older age. If we look at the statistics of 1999 and 2009, we can see that the total population of Shamakhi region has increased by 14,553 people over 10 years, of which 7,456 are married, 6,468 are unmarried, 380 are divorced and 249 are widows [4; 5; 6].

In 1999 in the Shamakhi region, unmarried people make up 26.4% of the married age population, and divorced people make up 0.8% of the married age population. In 2009, the unmarried accounted for 33.1% of the married population and the divorced for 0.6% of the married population. One of the points to note is the increase in the number of divorces among young families, especially in the 20-29 and 30-49 age groups. In addition, there is an increase in the number of divorces among those aged 50 and over.

According to the statistics of 2019, the number of marriages per thousand people was 7.0%, the number of divorces was 1.5% in Shamakhi region [2]. The study shows that In recent years, uncertainty in family and marriage relations has been increasing in many regions of Azerbaijan, including the Shamakhi region. These can be grouped as follows: 1) increase in the number of divorces; 2) increase in early marriages; 3) religious marriages for school-age girls; 4) negative consequences of marriage between close relatives; 5) increase in the number of problem families; 6) decrease in the number of children in the family; 7) inability of

the family to fulfill its function of raising children; 8) increase in the number of young people who do not want to get married, etc.

Distribution of permanent population by family status

Total population aged 16 and over, in 1999 (pp.332-343, 522-524)				Total population aged 15 and over, in 2009 (pp.13, 89)		
	total	men	women	total	men	women
Azerbaijan Republic-total	5259834	2496089	2763745	6828817	3305225	3523592
Population of city	2754729	1298618	1456111	3703180	1780175	1923005
Population of village	2504105	1196471	1307634	3125637	1525050	1600587
unmarrieds	1379529	755695	623834	2144121	1180035	964086
marrieds	3416363	1670179	1746184	4112986	2027530	2085456
divorceds	79884	17836	62048	124251	29711	94540
widows	383058	51379	331679	447459	67949	379510
Shamakhi region-total	51418	24250	27168	65971	31724	34247
Population of city	21740	10282	11458	30330	14536	15794
Population of village	29678	13968	15710	35641	17188	18453
unmarrieds	13591	7166	6425	20059	10494	9565
marrieds	33647	16541	17106	41103	20455	20648
divorceds	435	81	354	815	212	603
widows	3745	462	3283	3994	3994	3431

Source: Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999-cu il. I hissə, Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2000, 565 səh.; Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 2009-cu il, IV cild, "9 sayılı kiçik müəssisə" nəşriyyatı, 2010, 864 səh.; Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 2009-cu il, VII cild, "9 sayılı kiçik müəssisə" nəşriyyatı, 2010, 700 səh.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikasının Ailə Məcəlləsi. <http://e-qanun.az/framework/46946>
2. Dövlət Statistika Komitəsi. <https://www.stat.gov.az/source/demography/>
3. Muradov Ş.M. İnsan potensialı: əsas meyillər, reallıqlar, problemlər. Bakı: Elm, 2004, 660 səh.
4. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 1999-cu il. I hissə. Bakı, "Səda" nəşriyyatı, 2000, 565 səh.
5. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 2009-cu il, IV cild, "9 sayılı kiçik müəssisə" nəşriyyatı, 2010, 864 səh.
6. Azərbaycan Respublikası əhalisinin siyahıya alınması 2009-cu il, VII cild. "9 sayılı kiçik müəssisə" nəşriyyatı, 2010, 700 səh.

**XIX ƏSRDƏ ŞAMAXI BÖLGƏSİNİN İNZİBATI QURULUŞU
VƏ ƏHALİNİN DEMOQRAFİK VƏZİYYƏTİ
(STATİSTİK MATERİALLAR ƏSASINDA)**

GÜLNARƏ SƏDRƏDDİNOVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya
elmi tədqiqat laboratoriyasının elmi işçisi
ayxan.sadraddinov@mail.ru*

Açar sözlər: *Azərbaycan, Şamaxı qəzası, Şamaxı şəhəri, inzibati quruluş, müsəlmanlar, qeyri-müsəlmanlar, demoqrafik vəziyyət, statistik materiallar*

XIX əsrin əvvəllərində Rusiya ilə Qacarlar dövləti arasında gedən siyasi münasibətlər Azərbaycan üçün faciəvi sonluqla nəticələndi. İmzalanmış müqavilələr ölkənin siyasi-inzibati quruluşunun, iqtisadiyyatının, sosial həyatının, demoqrafik vəziyyətinin dəyişməsinə səbəb oldu. Bölgədə yaşayan əhalinin əsas hissəsini müsəlmanlar təşkil edirdi. Bu da heç şübhəsiz, çarizmin müstəmləkə siyasəti qarşısında maneə törədirdi. Çar Rusiyası bölgədə möhkəmlənmək üçün ilk növbədə sosial dayaq yaratmalı idi. Bu məqsədlə Azərbaycanın bir çox bölgələrinə qeyri-müsəlman əhali yerləşdirmək təşəbbüsünə başladı. Belə bölgələrdən biri də Şamaxı idi.

XIX əsrin ikinci yarısından etibarən Şimali Azərbaycanda, o cümlədən bölgədə baş verən ictimai-siyasi hadisələr inzibati dəyişikliyə yol açdı. 1841-ci il 1 yanvar tarixli inzibati islahat qanununa əsasən Cənubi Qafqaz Kaspi (Xəzər) vilayətinə və Gürcü-İmereti quberniyasına bölündü. Kaspi vilayətinin mərkəzi Şamaxı, İmereti quberniyasını mərkəzi isə Tiflis şəhəri oldu. Kaspi vilayətinə, həmçinin Şuşa, Şəki (Nuxa), Lənkəran, Bakı, Quba, Dərbənd qəzaları daxil edildi. 1843-cü ildə "Ali müsəlman silki" təsis edildi. Onun tərkibi yuxarı təbəqədən - ağa və bəylərdən ibarət idi.

1846-cı il 14 dekabr tarixində Çar I Nikolay yeni fərman verdi. Fərmana əsasən, Cənubi Qafqaz ərazisi Tiflis, Kutais, Şamaxı və Dərbənd quberniyalarına bölündü. Kaspi vilayətinə daxil olan qəzalar Şamaxı quberniyasında birləşdirildi.

XIX əsrin 50-ci illərinin sonuna qədər Şamaxı quberniyasına 3 hərbi qubernator rəhbərlik etmişdir: General mayor, baron A.Y.Vrangel 1846-1850-ci illərdə, general mayor, S.Q.Çelyayev 1850-1857-ci illərdə, general mayor, knyaz K.D.Tarxan-Mouravov 1857-1859-ci illərdə quberniyanın hərbi qubernatorları olublar. Bu illərdə quberniya 5 şəhərdən, 1 qəsəbədən, 20 bölgədən və 1 pristavlıqdan ibarət idi. Bölgələr də öz növbəsində mahallara və minbaşılıqlara bölünürdü. Şamaxı şəhərində cəmi 20.150 nəfər əhali olduğu qeydə alınmışdı. Cinsi tərkibinə görə onlardan 10.351-i kişi, 9.798-i isə qadın olmuş, əsas zümrəsini bəylər, ruhanilər, tacirlər, sənətkarlar təşkil etmişdir. Erməni qriqoryanların sayı - 2.450, katoliklərin sayı - 200, lüteranların sayı - 25, rus təriqətçilərindən malakanların sayı - 300, müsəlmanların sayı - 16.250, yəhudilərin sayı isə 25 nəfərdən ibarət idi. 1848-ci ildə 272 oğlan və 199 qız doğulmuş, 145 kişi və 92 qadın dünyasını dəyişmişdi. Quberniya üzrə ümumi əhalinin 16,73 %-ni Şamaxı qəzasında yaşayırdı.

1859-cu ildə Şamaxıda baş verən zəlzələ şəhərin infraqstrukturunun dəyişməsinə səbəb oldu. 1859-cu il sentyabrın 25-də Knyaz Baryatinski Şamaxı qubernatoruna, Şamaxı şəhərinin dağılması ilə əlaqədar bütün quberniya idarələrinin dərhal Bakıya köçürülməsinə hazırlıq işlərinə başlanması ilə bağlı əmr göndərir. 1859-cu il dekabr ayının 6-da isə Rusiya imperatoru II Aleksandr fərman imzalayır. Bununla da, Şamaxı quberniyasının mərkəzi Bakı şəhəri olur və quberniyanın adı dəyişdirilərək Bakı quberniyası adlandırılır.

Bakı quberniyasına daxil olan Şamaxı şəhərində evlərin ümumi sayı - 4.972, əhalinin sayı -25.087 nəfər idi. Əhalinin ümumi sayınının 13.999 nəfərini kişi, 11.088 nəfərini isə qadınlar təşkil edirdi. Ümumilikdə, Şamaxı qəzasında - 10.854 həyət, 71.216 nəfər əhali var idi. Onlardan 38.354 nəfərini kişi, 32.862 nəfərini qadınlar təşkil edirdi. Şamaxı qəzalarında kəndlərdə əhalinin (hər iki cins daxil olmaqla) yerləşməsinə nəzər yetirsək, 1 həyətə orta hesabla 6,57 nəfər düşürdü.

1 yanvar 1885-ci il tarixli statistik nəticələrinə əsasən Şamaxı şəhərində əhalinin ümumi sayı 28.312 nəfər, 1886-cı ildə 22.139 nəfər və 1897-ci ildə 20.007 nəfərlə azalma müşahidə olunmuşdur:

Etnik qrup	Sayı, 1886-cı il	Nisbəti, 1886-cı il	Sayı, 1897-ci il	Nisbəti, 1897-ci il
Toplam	22139	100%	20 007	100 %
azərbaycanlı	17 509	79.09%	16 160	80.8 %
rus	668	3.02%	728	3.6 %
erməni	3 962	17.89%	756	4.2 %
digər	604	3 %

Mənbə: Ethno-Caucasus, Этнодемография Кавказа: Шемахинский район (1886-1897 г.)

Azərbaycan əhalisinin sayı haqqında ilk rəsmi statistik məlumat 1863-cü ilə aiddir. 1863-cü il yanvarın 1-i üçün verilən məlumata görə, Azərbaycanın əhalisi 1.190 min nəfər olmuşdur. 1886-cı ilin rəsmi statistikasına görə Azərbaycanda artıq 1.600 min nəfər əhalinin yaşadığı təsbit edilmişdir.

1897-ci ildə Rusiya imperiyası hökumətinin keçirmiş olduğu ilk Ümumrusiya əhali siyahıyaalınması indiki Azərbaycan Respublikası ərazisini də əhatə edirdi. Belə ki, XIX əsrin əvvəllərində Şimali Azərbaycanın ərazisi Rusiyanın işğalına məruz qalmış və onun inzibati ərazi vahidlərinə çevrilmişdi.

Azərbaycan əhalisinin say tərkibi haqqında ilk dolğun demografik qaynaq 1897-ci il əhali siyahıyaalınmasının materialları təşkil etmişdir.

ADMINISTRATIVE STRUCTURE AND DEMOGRAPHIC SITUATION OF SHAMAKHI REGION IN THE XIX CENTURY (ON THE BASIS OF STATISTICAL MATERIALS)

GULNARA SADRADDİNOVA

*Baku State University, The Faculty of History, senior researcher of scientific
research laboratory World Azerbaijanis: historical demography*

Keywords: *Azerbaijan, Shamakhi district, Shamakhi city, administrative structure,
Muslims, non-Muslims, demographic situation, statistical materials*

Political relations between Russia and the Gajar state in the early XIX century resulted in a tragic end for Azerbaijan. The signed agreements changed the political and administrative structure, economy, social life and demographic situation of the country. The majority of the population in the region was Muslim. This, no doubt, was an obstacle to the colonial policy of tsarism. Tsarist Russia had to create social support in order to strengthen itself in the region. To this end, it has launched an initiative to resettle non-Muslims in many regions of Azerbaijan. One of such regions was Shamakhi.

Socio-political events in Northern Azerbaijan, including the region, since the second half of the XIX century have led to administrative change. According to the law of administrative reform in the Caucasus on January 1, 1841, the South Caucasus was divided into the Caspian (Caspian) province and the Georgian-Imereti province. The center of the Caspian province was Shamakhi, and the center of the Imereti province was Tbilisi. The Caspian region also includes Shusha, Sheki (Nukha), Lankaran, Baku, Guba and Derbent districts. In 1843, the "Supreme Muslim Silk" was founded. Its composition consisted of the upper class - aga and beys.

On December 14, 1846, Tsar Nicholas I issued a new decree. According to the decree, the territory of the South Caucasus was divided into Tbilisi, Kutais, Shamakhi and Derbent provinces. Accidents in the Caspian region were merged in the Shamakhi province.

Until the end of the 50s of the XIX century Shamakhi province was headed by 3 military governors: Major General, Baron A.Y. Wrangel in 1846-1850, Major General, S.G Chelyayev in 1850-1857, Major General K.D Tarkhan-Mouravov in 1857-1859 were the military governors of the province. During these years, the province consisted of 5 cities, 1 settlement, 20 regions and 1 bailiff's office. The regions, in turn, were divided into districts and capitals. A total of 20,150 people were registered in Shamakhi. According to their sexual composition, 10,351 of them were men and 9,798 were women. The number of Armenian Gregorians was 2,450, the number of Catholics was 200, the number of Lutherans was 25, the number of Malakans from Russian sects was 300, the number of Muslims was 16,250, and the number of Jews was 25. In 1848, 272 boys and 199 girls were born, 145 men and 92 women died. 16.73% of the total population of the province lived in Shamakhi district.

An earthquake in Shamakhi in 1859 changed the city's infrastructure. On

September 25, 1859, Prince Baryatinsky sent an order to the governor of Shamakhi to begin preparations for the immediate relocation of all provincial offices to Baku in connection with the collapse of the city of Shamakhi. On December 6, 1859, Russian Emperor Alexander II signed a decree. Thus, the center of Shamakhi province became Baku, and the province was renamed Baku province.

The total number of houses in Shamakhi, which is part of the Baku province, was 4,972, and the population was 25,087. Of the total population, 13,999 were men and 11,088 were women. In general, there were 10,854 yards and 71,216 people in Shamakhi district. Of these, 38,354 were men and 32,862 were women. If we look at the location of the population (including both sexes) in the villages of Shamakhi districts, the average number of people per yard was 6.57.

According to the statistical results of January 1, 1885, the total population of Shamakhi decreased by 28,312 people, in 1886 by 22,139 people and in 1897 by 20,007 people:

Ethnic group	Number, 1886	Proportion, 1886	Number, 1897	Proportion, 1897
Total	22139	100 %	20 007	100 %
Azerbaijani	17 509	79.09%	16 160	80.8 %
Russian	668	3.02%	728	3.6 %
Armenian	3 962	17.89%	756	4.2 %
others	604	3 %

Source: Ethno-Caucasus, Ethnodemography of the Caucasus: Shamakhi region (1886-1897)

The first official statistical data on the population of Azerbaijan dates back to 1863. As of January 1, 1863, the population of Azerbaijan was 1,190,000. According to the official statistics of 1886, Azerbaijan has a population of 1,600,000.

The first All-Russian census conducted by the government of the Russian Empire in 1897 also covered the territory of the Republic of Azerbaijan. Thus, at the beginning of the XIX century, Northern Azerbaijan, the territory of the present-day Republic of Azerbaijan, was occupied by Russia and became its administrative territorial units.

The first comprehensive demographic source on the composition of the population of Azerbaijan was the materials of the 1897 census.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. О народонаселение России по губерниям и уездам: LXII. Шемахинская губерния //Девятая ревизия. Исследование о число жителей в России в 1851 году Петра Кеппена. Санкт-Петербург: В Типографии Императорской Академии наук, 1857, 297 с.
2. Списки населенных мест Российской империи. По Кавказскому краю. LXV. Бакинская губерния. Составлен главным редактором Комитета Н.Зейдлицем. По сведениям 1859 по 1864 год. Тифлис: Типография главного управления наместника Кавказского, 1870, 103 с.
3. Демографический энциклопедический словарь. Москва: Советская энциклопедия, 1985, 608 с.

ŞİRVAN ÜSYANININ İQTİSADI SƏBƏBLƏRİ (SOVET TARİXŞÜNASLIĞI ƏSASINDA)

SƏİDƏ HƏSƏNOVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının doktorantı*

saida.hasanova.n@bsu.edu.az

Elmi məsləhətçi: t.f.d.Zəhra İslamova

Açar sözlər: *XVIII əsrin I yarısı, Hacı Davud, Şirvan, Rusiya, Osmanlı, iqtisadi səbəblər*

XVII əsrin son rübü - XVIII əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın siyasi, iqtisadi tarixinə nəzər salsaq, bölgə üçün dövrün nə qədər mürəkkəb olduğunun şahidi olarıq. Bu dövrün mühüm problemlərdən biri Cənubi Qafqaz uğrunda mübarizə aparan imperialist Rusiya və Osmanlı dövlətlərinin, eləcə də müstəmləkəçi siyasət aparan Avropa dövlətlərinin bölgədəki maraq və fəaliyyətləridir. Azərbaycanı ələ keçirmək, bununla da bölgədəki hegemonluğa nail olmağa maraqlı olan hər bir tərəf yeni işğal planları və hücum proqramları hazırlayırdılar. Bölgədə rəsmi olaraq hakimiyyətdə olan Qızılbaş Səfəviyyə sülaləsi özünün tənəzzül dövrünü yaşayır, mərkəzi hakimiyyət getdikcə zəifləyir və yerlərdə nüfuzunu itirmiş hakim sülalə üzvlərinin, məmurların özbaşınalığı artırdı. Şah hökumətinin Səfəvi dövlətini tənəzzüldən çıxartmaq üçün həyata keçirdiyi tədbirlər heç bir müsbət nəticə verməmiş, əksinə əhalinin getdikcə müflisləşməsinə, əyanların isə varlanmasına şərait yaratmışdı. İqtisadi güc əldə etmək, mərkəzə tabe olmamaq məqsədi güdən yerli feodallar narazı qüvvələri öz ətraflarına toplayaraq üsyanlar qaldırırdılar. Bu narazılıqların mərkəzi olaraq Şirvanı göstərə bilərik ki, Müşkülü Hacı Davudun rəhbərliyi altında təşkil edilmiş üsyan öz mütəşəkkilliyi ilə bu dövrdə baş vermiş digər üsyanlardan seçilirdi. Şirvan üsyanı XVIII əsrin əvvəllərində baş verən digər üsyanlarından həm də onunla seçilirdi ki, üsyan rəhbərləri bu üsyana dini "don" geyindirərək yerli əhalini üsyanın əsl səbəblərindən yayındırmağa çalışırdılar. Şirvan hərəkatının rəhbəri Hacı Davud üsyana dini istiqamət verərək Osmanlı və Səfəvi zülmünə qarşı mübarizənin mərkəzi kimi çıxış edirdi, əslində isə iqtisadi maraqlar bu hərəkatda prioritet məsələ olaraq öyrənilməlidir.

Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.A.Bakıxanov Hacı Davud və Qazı-qumuqlu Surxay xanın rəhbərlik etdiyi üsyan haqqında qeyd edirdi: "Surxay və Hacı Davud öz adamları və üsminin qoşunundan bir dəstə ilə gedib, Şamaxını 15 günlük mühasirədən sonra, sünnilərin köməyi ilə, hicri 1124-cü (=1712) ildə aldılar. Şirvanın yeni bəylərbəyisi Hüseyn xan və 400000 dəyərində malları olan 300 nəfərdən artıq rus taciri öldürüldü, malları da talan edildi" [3, 95].

Bildiyimiz ki, Şamaxı şəhəri ən qədim zamanlardan bəri ticarət və iqtisadi baxımdan Cənubi Qafqazın mərkəzi şəhərlərindən biri idi. Bu şəhər həmişə xarici tacirləri özünə cəlb edib və ticarət karvanlarının düyün nöqtəsi olub. Bütün Şərqdə öz zənginliyi ilə seçilən Şamaxı şəhərində müxtəlif ölkələrin ticarət evləri var idi. 1721-ci ilin iyulunda Hacı Davud xanın başçılıq etdiyi hərəkat üzvləri Şamaxı şəhərinə hücum edərkən burada müxtəlif ölkələrin ticarət şirkətlərinin nümayəndələri vardı. Üsyançıların Şamaxıya hücumunda məqsədlərdən biri də məhz həmin ticarət evlərinin qarət edilməsi idi. Sovet dövründə Rusiya işğalını pərdələmək məqsədilə tarixçilər hücum zamanı yalnız rusların qarət olunmasını

qeyd etsələr də, ilkin mənbələrdə bu hadisə fərqli şəkildə verilmişdir. Buxaraya gedən rus səfiri F.Beneveninin məlumatına əsasən, qiyamçıları şəhərdən qovan lütlər (şəhərin aşağı təbəqəsi-S.H.) özləri əcnəbi tacirlərin, xüsusilə hindlilərin ticarət evlərini qarət etməyə başladılar. Bir hind ticarət evi, o cümlədən rusların ticarət evləri toxunulmamış qaldı" [7, 51]. F.Beneveninin məlumatına əsasən, öyrənirik ki, heç ruslar qarət edilməmişdi. Sadəcə, Rusiya hökuməti öz işğalçı addımlarını pərdələmək üçün hadisəni bu qədər şişirtmişdi. V.Leviatov bu hadisəni belə təsvir edir ki, rus tacirləri öz toxunulmazlıq hüquqlarından istifadə edərək yerli Şamaxı ayanlarının qiymətli əşyalarını gizlətməyə razılıq vermişdilər. Bundan hiddətlənmiş dörd minlik qiyamçı dəstə axşama doğru rus tacirlərinin dükanlarına hücum çəkib, onları qarət edirlər. Qarət edilmiş məbləğin beş yüz min rubl olduğu söylənilir [6, 44].

Gördüyümüz kimi, Şirvan üsyanından siyasi maraqlar məqsədi ilə istifadə edilməsi ilə yanaşı, bu zaman tərəflərin iqtisadi maraqlarının da dərinədən araşdırılmasına ehtiyac vardı. Belə ki, Şirvan ticarət mərkəzi və iqtisadi güc nöqtəsi olaraq nəinki yerli hakimlərin, eləcə də xarici imperialistlərin diqqətini cəlb etmişdir.

ECONOMIC CAUSES OF THE SHIRVAN REBELLION (ON THE BASIS OF SOVIET HISTORIOGRAPHY)

SAIDA HASANOVA

*Baku State University, Ph.D student of the department
of Azerbaijan history (for natural faculties)
Scientific adviser: Ph.D.Zahra Islamova*

Keywords: *first half of XVIII century, Haji Davud, Shirvan, Russia, Ottoman, economic reasons*

If we look at the political and economic history of Azerbaijan in the last quarter of the XVII century - the first decades of the XVIII century, we will see how difficult the period was for the region. One of the research issues of this period is the interests and activities of imperialist Russia and the Ottoman states fighting for the South Caucasus, as well as European countries pursuing a colonial policy in the region. Each side interested in seizing Azerbaijan and gaining hegemony in the region was preparing new occupation plans and offensive programs. The Gizilbash Safavid dynasty, which was officially in power in the region, was in a period of decline, the central government was weakening, and the officials of the government had lost its authority. The steps taken by the Shah's government to strengthen the Safavid state did not yield any positive results. On the contrary, these measures led to the growing bankruptcy of the population and the enrichment of the nobility. Local feudal lords, seeking economic power and decentralization, rallied dissident forces, and revolted. The center of these protests was Shirvan. The uprising organized under the leadership of Haji Davud was distinguished from other uprisings by its being organized. Rebel leaders also tried to divert the local population from the real causes of the uprising by dressing it up in religious garb. The leader of the Shirvan movement, Haji Davud, gave the uprising a religious direction and acted as the center of the struggle against Ottoman and Safavid oppression. In fact, economic interests should be studied as a priority in this movement.

The founder of Azerbaijani historiography A.A. Bakikhanov wrote about the

uprising led by Haji Davud and Gazikumuglu Surkhay khan: "Surkhay and Haji Davud went with a group of their men and army of Usmi and captured Shamakhi after a 15-day siege, with the help of the Sunnis, in 1124 AH (= 1712). Huseyn khan, the new prince of Shirvan, and more than 300 Russian merchants with goods worth 400,000 were killed and their goods were looted. (3, 95) We know that the city of Shamakhi has been one of the central cities of the South Caucasus from ancient times in terms of trade and economy. The city has always attracted foreign traders and has been a hub for trade caravans. The city of Shamakhi, famous for its wealth throughout the East, had trading houses from different countries. In July 1721, when members of the movement led by Haji Davud Khan attacked the city of Shamakhi, there were representatives of trade companies from different countries. One of the goals of the rebels' attack on Shamakhi was to rob those trading houses. In order to cover up the Russian occupation, historians during the Soviet era have noted that only Russians were robbed during the attack. However, in the original sources, this event is described differently.

According to the Russian ambassador F. Beneveni, the Luts (lower class of the city - S.H.) drove the rebels out of the city and began to loot the trading houses of foreign merchants, especially Indians. Only one Indian trading house, and Russian trading houses remained intact " (7, 51).

According to Beneveni, we learn that in fact the Russians were not robbed. It's just that the Russian government exaggerated the incident to cover up its aggression.

V.Leviatov describes the incident as saying that Russian merchants, using their immunity, agreed to hide the valuables of local Shamakhi nobles during the uprising. Outraged, a group of 4,000 insurgents attacked and looted the shops of Russian merchants. It is said that the amount stolen was five hundred thousand rubles (6, 44).

As we have seen, in addition to the use of the Shirvan uprising for political interests, the economic reasons for the uprising should also be indicated. Thus, Shirvan, as a center of trade and economic power, attracted the attention not only of local rulers, but also of foreign imperialists.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinə qədər). M.Abdullayev redaktəsi ilə. Bakı: Bakı Universiteti, 2014, 380 s.
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək) I cild, Z.M.Bünyadovun və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı: "Çıraq" nəşriyyatı, 2007, 720 s.
3. Bakıxanov A.A. Güllüstan-i İrəm. Bakı: Möminin, 2001, 225 s
4. Bayramlı Z.H. Azərbaycan Səfəvi dövlətinin quruluşu və idarə olunmasında türk qızılbaş əyanlarının rolu. Bakı: "Avropa", 2015, 348 s.
5. Mustafazadə T.T. XVIII yüzillik – XIX yüzilliyin əvvəllərində Osmanlı – Azərbaycan münasibətləri. Bakı: "Elm", 2002, 372 s.
6. Левиатов В.Н. Очерки из истории Азербайджана в XVIII веке. Баку: изд-во АН Азерб.ССР, 1948, 228 с
7. Посланник Петра I на Востоке. Посольство Флорио Беневени в Персию и Бухару в 1718 - 1725 годах. Москва: Главная редакция восточной литературы издательства "Наука", 1986, 158 с.

II BÖLMƏ. DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNƏ BAXIŞLAR

İRAN MƏTBUATINDA AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI VƏ AZƏRBAYCANLILAR: TƏHRİFLƏR VƏ HƏQİQƏTLƏR (1993-2003-CÜ İLLƏR)

EYNULLA MƏDƏTLİ

*AMEA Fəlsəfə və Sosiologiya İnstitutunun elmi işlər üzrə direktor müavini,
tarix elmləri doktoru, fəvqəladə və səlahiyyətli səfir,
emadatli@gmail.com*

Açar sözlər: *İran mətbuatı, Azərbaycan, azərbaycançılıq, milli mənsubluq, məqsədli saxtalaşdırmalar, reallıqlar*

Şimali Azərbaycan 1991-ci ilin oktyabrında dövlət müstəqilliyini bərpa edərək 1918-1920-ci illərdəki Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi kimi siyasi səhnəyə çıxandan sonra İran ictimai-siyasi fikrində, kütləvi informasiya vasitələrində və elmi nəşrlərdə Azərbaycan Respublikasına xüsusi maraq yarandı. Müxtəlif xarakterli müddəalar, iddialar yayılmağa başladı.

1998-ci ildə Tehranda nəşr edilən "Ettelaat" qəzetində Məhəmmədhüseyn Furuğinin "Fars dilini qoruyaq" adlı məqaləsində deyilirdi: "...Çünki tarixin şahidliyinə görə, bizim bu həmvətənlərimiz də (türklər və ərəbləri nəzərdə tutur-E.M) irani irqindəndirlər və tarixi hadisələrin təsiri nəticəsində, məcburən türk və ərəb dilində danışırlar. Dövlətin bununla bağlı siyasəti bizim həmvətənlərimizi xarici həmdillilərin cəngindən qurtarmaq olmalıdır." Doktor Cavad Heyətin, az sonra M.Furuğinin bu əsassız ittihamına tutarlı cavab verdiyi məqaləsi İran türklərinin ana dili uğrunda mübarizəsinə dəyərli elmi dəstək oldu.

Azərbaycan Respublikasının İran üçün təhlükə mənbəyi kimi təqdim edilməsi 30 ildir ki, davam etməkdədir. Məsələn, "Əmanət" qəzeti "Pantürkiyətlər və məsihi təşkilatları Azərbaycan mənsubluğunu və mədəniyyətini aradan qaldırmaq niyyətindədirlər" adlı məqaləsində Azərbaycan Respublikasının daxili və xarici siyasətini təhrif edərək azərbaycançılığı yalnız irançılığın tərkib hissəsi kimi görürdü.

"Azərbaycan" qəzetində Bakıda Dünya azərbaycanlılarının birinci konqresinin keçirilməsini kəskin tənqid edərək pisləyən Əhməd Ulunəsəb, eyni zamanda, Azərbaycan hər ilin 31 dekabr tarixini dünya azərbaycanlılarının həmrəylik günü elan etməsini, bu günlə əlaqədar Azərbaycan Prezidentinin müraciətini məzəmmət edir. Yazır ki, "82 ölkədən 960 qonağın iştirak etdiyi bu konqresdə torpaqlarını işğaldan azad edə bilməyən, 1 milyon qaçqını yerlərinə qaytarmağı bacarmayan Azərbaycan hakimiyyətinin dünya azərbaycanlılarının himayədarı kimi iddiası qəbul edilməzdir."

Təqribən eyni vaxtlarda "Azərbaycan" qəzetində Kərim Nurizadənin "Azərbaycan Cümhuriyyətində şiəlik və milli mənsubiyyətə təhlükə" adlı qərəzli, məqsədli şəkildə saxtalaşdırma və təhrif etmə ilə dolu olan məqaləsi dərc edilmişdir.

Burada deyilir: "Şiə olan azərilərin milli mənsubiyyətləri (irani) son illərdə bu ölkədə aparılan təbliğatlar nəticəsində təhlükə altındadır".

"Misağ"ın 121-ci sayında Quluzadə soyadlı müəllif dünya azərbaycanlıları Konqresinin Azərbaycan Respublikasında deyil, İranda keçirilməli olduğunu və azəri azlıqlarının da oraya dəvət edilməli olduğunu yazırdı. Şüküroğlu "Araz" qəzetində ona cavab verərək yazır ki, "nə zaman İranda belə bir addım atıldı, yaxud buna kim mane oldu?"

"Azərbaycan" qəzetində iddia edilir ki, Azərbaycanın əhalisi iranlıdır, amma bu ölkədə həm kommunistlərin dövründə, həm də Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin qazanılmasından keçən on il ərzində Amerikaya bağlı olan dövlət mətbuatı, informasiya vasitələri, müxtəlif partiyalar tərəfindən İran əleyhinə, iranlılar və irançılıq əleyhinə güclü təbliğat aparılmaqdadır..."

"Mişaq" qəzetinin 2003-cü ildə çıxan saylarının birində Azərbaycan xalqının milli mənsubiyyəti və 1989-cu il siyahıyaalınması kökündən təhrif edilir. Əli Əbdəli adlı müəllif "Talış xalqı-qədim, çalışqan, amma məzlum" başlıqlı məqaləsi buna nümunədir.

Əlbəttə, Azərbaycan Respublikasına münasibətdə həmişə xoş və obyektiv mövqe sərgiləyən mətbu orqanlar da az deyildir. Bunların içərisində bəhs etdiyimiz illərdə (1993-2003) də, indi də öndə gedən, azərbaycançılıq ruhunu, milli kimlik düşüncəsini canlı saxlayan, dil, mədəniyyət, mənəviyyət ümumiliyi, tarixi yaddaş bağları ilə o taylı, bu taylı Azərbaycan xalqına mənəvi xidmət edən "Varlıq" dərgisinin müstəsna yeri vardır. 1979-cu ildə Doktor Cavad Heyətin təsis edib baş redaktorluq etdiyi bu jurnal bu böyük şəxsiyyətin, bu bütöv azərbaycanlının vəfatından (2014) sonra da fəaliyyətini davam etdirməkdədir.

THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN AND AZERBAIJANS IN THE IRANIAN PRESS: THE DISTORTIONS AND THE TRUTHS (1993-2003)

EYNULLA MADATLI

*Deputy Director for Scientific Affairs of the Institute of Philosophy
and Sociology of ANAS, Doctor of Historical Sciences,
Ambassador Extraordinary and Plenipotentiary*

Keywords: *Iranian press, Azerbaijan, Azerbaijanism, national identity, purposeful falsification, realities*

After Northern Azerbaijan gained its independence in October 1991 and entered the political arena as the successor of the Azerbaijan Democratic Republic in 1918-1920, special interest in the Republic of Azerbaijan arose in Iranian socio-political thought, mass media and scientific publications. Various provisions and claims began to spread.

In 1998, the Tehran-based "Ettelaat" newspaper published an article by Muhammad Hussein Furugi entitled "Let's Protect the Persian language" said: "... Because, the history is evidence of the fact that our compatriots (Turks and Arabs are considered - E.M.) are of Iranian descent and as a result of historical events,

are forced to speak Turkish and Arabic. The state's policy in this regard should be to save our compatriots from the foreigners speaking the same language". Shortly after, "Dr. Javad Heyat's article, a convincing response to this baseless accusation of M.Furugi was a valuable scientific support to the struggle of the Iranian Turks for their mother tongue.

The presentation of the Republic of Azerbaijan as a source of threat to Iran has been going on for 30 years. For instance, the "Emanet" newspaper, in the article entitled "Pan-Turkists and Christian organizations intend to eliminate Azerbaijani affiliation and culture", distorting the domestic and foreign policies of the Republic of Azerbaijan accepted Azerbaijanism only as part of Iranianism.

Ahmad Ulunasab sharply criticized the holding of the first Congress of World Azerbaijanis in Baku in the Azerabadegan newspaper, at the same time, Azerbaijan condemned the announcement of December 31 as the Day of Solidarity of World Azerbaijanis and the appeal of the President of Azerbaijan. He writes: "At this congress, which was attended by 960 guests from 82 countries, the claim of the Azerbaijani government, which could not liberate their lands from occupation and return 1 million refugees, as a patron of the world Azerbaijanis is unacceptable".

Around the same time, Kerim Nurizadeh's article "Shiism and the threat to national identity in the Republic of Azerbaijan" was published in the "Azerbaijan" newspaper, which was full of biased, deliberate falsification and distortion. It says: "The national affiliation of Shiite Azeris (Iranis) is under threat as a result of propaganda carried out in this country in recent years".

In the 121st issue of the "Misag", a certain Guluzadeh wrote that the Congress of the world Azerbaijanis should be held not in the Republic of Azerbaijan, but in Iran, and that Azeri minorities should be also invited there. In response, Shukuroglu wrote in the "Araz" newspaper, "When was such a step taken in Iran, or who prevented it?"

The "Azerbaijan" newspaper claims that the population of Azerbaijan is Iranian, but in this country, both during the communist era and in the ten years since the independence of the Republic of Azerbaijan, the state-run media attached to America, various parties have a strong anti-Iran, anti-Iranians and anti-Iranianism propaganda is being carried out ..."

One of the issues of the "Misag" newspaper published in 2003 radically distorts the national identity of the Azerbaijani people and the 1989 census. The example of this is the article by Ali Abdali entitled "Talish people - an ancient, hardworking, but oppressed people".

Of course, there are many media outlets that have always shown a pleasant and objective attitude towards the Republic of Azerbaijan. The "Varlig" magazine, which in the years we are talking about (1993-2003) and now is leading, keeps the spirit of Azerbaijanism, national identity, language, culture, spirituality, historical memory and serves the Azerbaijani people, has an exceptional place among them. This magazine founded in 1979 and edited by Dr. Javad Heyat, continues its activities after the death (2014) of this great personality and Azerbaijani.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Azərbaycanın səsi" jurnalı, üçüncü il, Şəhrivər 1377, nömrə 15-16 (sentyabr 1998).
2. Cavad Heyət. Fars dilini qoruyaq amma türk dilinin də başını əzməyək. "Varlıq", q1ş 1998, s.113, fars dilində.
3. Cavad Heyət. "Varlıq" dərgisi, q1ş-2007, s.1.
4. Cavad Heyət. Dilimiz ədəbiyyatımız və kimliyimiz uğrunda (məqalələr toplusu). Bakı, "Elm və Təhsil", 2011, s.73, 704 s.
5. "Çeşm-e Ərdəbil", pəncşənbə, 18 ardibəhişt mah, 1382.
6. Dıdar-e asena. Məcmueye məğalat mocəmmə-ye cəhani-ye Şəhruyar-nəvədomin sal-e təvəllod –e ostad Şəhriyar. Tehran, 1377, 704 s.
7. "Əmanət", doşənbə, 12 xordad 1382, somare-1550.
8. J.P.Diqar, B.Hurqad, Yan Rişar. İran dər gərn-e bistom. Tərcome Əbdulreza Huşəng Məhdəvi, Tehran, nəşr-e Elborz, 1377, s.2.
9. "Məhd-e Azadi", 2 mordad-1379 (2000).
10. "Misağ", doşənbə, 29 mordad mah, 1380 (2001).
11. "Misağ", doşənbə, şomare 139, tir mah 1382 (2003).
12. "Məhd-e Azadi", pəncşənbə, 7 xordad mah, 1377, №1332.
13. Mocəlləye "Səhər", Təbriz, 1379(2000), sayı 7-8, s.12-18
14. Məhəmməd Tağı Zehtabi. İran türklərinin əski tarixi, Təbriz, 1379 (2000).
15. 3. Məhəmməd Rza Biqdeli. Elsevənhayi (şahsevən) İran. Tehran, enteşarəte Pasarqad, 1374, s. 255.
16. Mehmet Saray. Quzey və Guney Azərbaycan türklərinin tarixi, Bakı, "Şərq-Qərb", 2010, s. 387-390.
17. "Peyk-e Azər", sal-e əvvəl, azər-1379, somare dovvom (2000), s.25.
18. Ruznameye "Azərabədəqan", şənbe, 17 azər 1380 (2001).
19. Ruznameye "Araz" doşənbə, 2 tir 1382, somare 50.
20. Ruznameye "Azərbaycan", seşənbə, 8 aban 1380 (30 oktyabr 2001-ci il).
21. "Səlam qəzeti", 02.05.1993. M.Nəimpurun "İslam dər sərzəminhayı şemali".
22. "Səhər", sale əvvəl, şomareye sevvom, şəhrivər-1379 (2000), s. 33.
23. "Keyhan-e həvayi" qəzeti, 31 avqust 1994-cü il.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİ DÖVRÜNDƏ MİLLİ AZLIQLARIN SEPARATÇILIQ MEYİLLƏRİ

ARİFƏ ADIGÖZƏLOVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələri üzrə)
kafedrasının dosenti
arifaadigozalova@bsu.edu.az*

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, milli azlıqlar, separatizm*

1918-ci il 28 mayda qəbul edilmiş İstiqlal bəyannaməsində bütün millətlərin hüquq bərabərliyini elan edən Azərbaycan hökuməti dövlət quruculuğunda da bu prinsipə əməl edirdi. Dövlət idarələrində özgə millətlərin siyasi cəhətdən etibarlı nümayəndələrinin fəaliyyətinə heç bir məhdudiyyət qoyulmamışdı. Kargüzarlıq işləri həm türk, həm də rus dilində aparılırdı. Lakin özlərini hələ də Rusiya təbəələri hesab edən rus millətçiləri Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini tanımaq istəmirdilər. Onlar vahid, bölünməz Rusiya kimi böyük dövlətçilik amalları uğrunda mübarizə aparırdılar. Bakı quberniyası əvvəl Xalq Komissarları Sovetinin, sonra isə Sentrokaspi diktaturasının nəzarəti altında olmuş, 1918-ci il sentyabrın 15-dən isə burada Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin hakimiyyəti bərqərar edilmişdi. Daxili işlər naziri Behbud xan Cavanşir rus və erməni milli şuralarının fəaliyyəti ilə bağlı qeyd edirdi ki, "müxtəlif milli komitələr onlara verilən azadlıq və nəzarətsizlikdən istifadə edərək dövlətimizə qarşı təbliğat aparırlar. Ölkə hərbi vəziyyətdə ikən heç bir təşkilata və ya şəxsə siyasətlə məşğul olub aranı qarışdırmaq ixtiyarı verilməyib."

I Dünya müharibəsinin Azərbaycanı dəstəkləyən Osmanlı imperiyasının məğlubiyəti ilə nəticələnməsi və keçmiş Rusiya imperiyası ilə bir blokda vuruşan Müttəfiq dövlətlərin hərbi hissələrinin Qafqaza gəlişi ilə rus və erməni milli şuralarının Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinə düşmən mövqeyi yenidən kəskinləşdi. İngilislərin himayəsi ilə L.Biçeraxovun hərbi dəstəsi Bakıya daxil olduqdan sonra isə rus şovinizmi daha da gücləndi. Rus və erməni Milli şuraları belə bir qərar çıxardılar ki, «heç bir Azərbaycan yoxdur, yalnız Rusiya vardır. Azərbaycan hakimiyyəti devrilməlidir və L.Beçeraxovun başçılıq etdiyi Xəzəryanı hökumət ilə əvəz edilməlidir».

Azərbaycan parlamentinin təşkilinə hazırlıq getdiyi bir vaxtda Bakının xristian etiqadlı əhalisinin siyasi partiya və təşkilatları müsəvirə keçirərək, Ufa hökumətinə münasibət məsələsini gündəliyə çıxarmışdılar. Ufa hökumətinin Rusiyanın bərpa edilməsi şüarı altında yaradılması və öz nümayəndələrini göndərməklə müəyyən siyasi qrupları təsir altına salmaq cəhdləri Azərbaycanın müstəqilliyi üçün böyük təhlükə təşkil edirdi. Rus milli şurası Azərbaycanın müstəqilliyinin ləğvi və Ufa hökumətinin tanınması haqqında məsələ qaldırmışdı.

Azərbaycan Milli Şurası və hökuməti milli azlıqlarla razılığa gəlmək üçün Rusiyanın ərazi bütövlüyü məsələsini açıq saxlayaraq, onu ümumdünya konfransının müzakirəsinə çıxarmağı təklif edən platformadan çıxış edirdi. Hətta Azərbaycan Parlamentində təmsil olunmaq üçün ruslara 10, ermənilərə 21, digər milli

azlıqlara- almanlara, polyaklara, gürcülərə və yəhudilərə isə hərəsinə 1 yer verilmişdi.

Rus Milli Şurası öz nümayəndələrini Azərbaycan parlamentinə göndərməyi qeyri-mümkün hesab edirdi. O, Ümumrusiya Müəssislər Məclisi çağrılanadək yerli qanunverici orqanın təşkilini arzuolunmaz hesab edirdi. Lakin Azərbaycan dövlətçiliyinin siyasi reallığa çevrildiyini dərk edən Rus milli şurası 1919-cu il 31 yanvar tarixli qətnaməsi ilə öz nümayəndələrini Parlamentə göndərməyi qərara aldı. Bununla belə rus millətçiləri Şimali Qafqazdakı denikinçilərlə əlaqə saxlayaraq, Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı qəsd hazırlayırdılar.

Lənkəran qəzasının rus əhalisi də Azərbaycan hökumətini qəbul etmirdi. Burada əvvəl denikinpərəst qüvvələr, sonra isə bolşeviklərin tərəfdarları hakimiyyəti öz əlinə keçirmişdi. Belə ki, 1919-cu il mayın 15-də Muğan Sovet Respublikası yaradılmışdı. Lakin polkovnik İlyəşeviçin rəhbərlik etdiyi Denikin tərəfdarları ilə Suxorukovun başçılığı altında bolşevik tərəfdarları arasında düşmənçilikdən istifadə edən Azərbaycan hökuməti burada öz hakimiyyətini bərqərar etdi. 1919-cu il avqustun 19-da Britaniya nümayəndələri mayor L.Torin və F.L.Konan-Roanın vasitəçiliyi ilə Muğanın Azərbaycan hakimiyyətini tanıması haqqında sülh müqaviləsi bağlandı. Onun şərtlərinə görə rus əhalisinin şəxsiyyət toxunulmazlığı və dini etiqad azadlığı təmin edilməli idi. Rus əhalisi inzibati idarəçilikdə iştirak etməli idi, lakin hərbi mükəlləfiyyətdən azad edildi. Rusiyaya köçmək arzusunda olan rus təbəələrinin Lənkəranda sərbəst gedişinə şərait yaradılırdı. Rusiyaya köçmək istəməyənlər isə ictimai asayiş üçün təhlükəli olmayanadək Muğanda qala bilərdilər.

Azərbaycan torpaqları hesabına böyük dövlət yaratmaq iddiasında olan ermənilər Azərbaycan dövlətinin süqutunu ən çox arzulayan potensial düşmən qüvvə idi. Ağır siyasi şəraitdə Azərbaycan hökumətindən digər ərazi iddialarından əl çəkmək şərtilə İrəvan şəhərini alan Ermənistan hökuməti Paris sülh konfransında daha geniş ərazilər tələb etməkdə ikən Azərbaycan erməniləri də Qarabağ, Zəngəzur, Naxçıvan ərazilərində qan tökməkdə idilər. 1918-ci ilin payızında Zəngəzurun bir hissəsində möhkəmlənən Andranik burada bir növ erməni "qubernatorluğu" təşkil edərək, Gorusu onun "mərkəzi"yə çevirmişdi, sonra da "paytaxtı" Şuşa olacaq "Kicik Ermənistan" dövlətini yaratmağa çalışırdı. Qarabağ erməniləri də Ararat Respublikasına birləşmək uğrunda mübarizə aparırdılar. Azərbaycan hökuməti Qarabağda erməni separatizminə qarşı siyasi, diplomatik, hərbi tədbirlər həyata keçirərək, 1919-cu il 15 yanvar tarixli sərəncamı ilə Şuşa, Zəngəzur, Cavanşir və Cəbrayıl qəzalarından ibarət general-qubernatorluq yaratdı. Ermənilər Qarabağ general-qubernatoru X. Sultanovun hakimiyyətini tanımayaraq, «ölümü müsəlmanlara tabe olmaqdan üstün tuturdular».

Ermənilər ingilislərin himayəsi ilə Naxçıvan mahalında da öz "idarəçiliyini" yaratmağa cəhdlər göstərmişdilər. Culfaya qədər ərazini özlərininki sayan ermənilər gürcülərlə hərbi toqquşmadan, Şərur məğlubiyətdən sonra burada ingilis general-qubernatorluğunun elan edilməsi ilə müvəqqəti olaraq bu fikirlərindən əl çəkmişdilər. Naxçıvan Milli Şurası isə vilayət əhalisinin təkidi ilə Azərbaycan hökumətinə könüllü birləşmək haqqında rəsmi sənəd göndərmişdir. Azərbaycan hökuməti 1919-cu il 28 fevral tarixli qərarı ilə Cənub-Qərbi Azərbaycan general-qubernatorluğu yaratdı.

Erməni milli komitəsinin Azərbaycan parlamentini baykot etmək cəhdləri də boşa çıxdı. Öz niyyətlərinə yaxın gələcəkdə çatmayacaqlarını və müttəfiq komandanlığının Azərbaycan hökumətini tanıdığını yəqin etdikdən sonra daşnaklar Parlamentin məhsuldar fəaliyyətinə cürbəcür əsassız sorğular və milli itilaf məsələləri ilə mane olmaq üçün bu orqanda iştirak etməyi lazım bildilər. 1919-cu il fevralın 25-dən erməni fraksiyası Azərbaycan parlamentində tərribatçı fəaliyyətinə başladı.

Zaqatalada da mürəkkəb vəziyyət yaranmışdı. Zaqatala Milli Şurası 28 iyul 1918-ci il tarixli qərarı ilə Azərbaycan hökumətini tanıdığını bildirmiş və iyunun 30-da Zaqatala ayrıca quberniya şəkilində Azərbaycan Cümhuriyyətinin tərkibinə daxil edilmişdir. Lakin bəzi qüvvələr Dağıstan və Gürcüstanın nüfuzlu dairələri ilə yaxın idilər və tərəddüd edirdilər. Azərbaycan hökumətinin bir sıra tədbirləri – 2 illik vergi borclarının ödənilməsinin tələb edilməsi, ordunun nəfinə vergi yığılması, hərbi mükəlləfiyyətin tətbiq edilməsi və s. yerli əhalini narazı salır, hətta orduya və hökumətə qarşı ədavət doğururdu. Xalq hakimiyyətinə alışmış Zaqatala sakinləri öz əvvəlki imtiyazlarını saxlamağa çalışırdılar. Burada ruhanilərin əhaliyə təsiri güclü idi və onu istədiyi səmtə istiqamətləndirə bilirdi. Bir-biri ilə düşmənçilik edən kiçik partiyaların fəaliyyəti də anarxiya yaradırdı. Vəziyyəti sabitləşdirmək üçün Azərbaycan hökuməti burada general-qubernatorluq yaratmışdı.

Zaqatalada hökumət əleyhinə fəaliyyət göstərən bir qrup rus və digər xristian etiqadlılar da öz məkirli planlarını həyata keçirmək üçün hələ 1918-ci ilin dekabrından Şura yaratmışdılar. Lakin onun zərərli fəaliyyətini nəzərə alaraq, general-qubernator Həşimbəyov onu buraxmaq haqqında göstəriş vermişdir. Laqodex qarnizonunun rəisi polkovnik Nadirov isə Qaxa gələrək xristian əhalini silahlandırır. Onun məqsədi bu idi ki, əhali könüllü olaraq Gürcüstana təslim olmasa, xristian əhalinin köməyi ilə döyüşlə quberniyanı ələ keçirsin.

Quba qəzasında da bəzi qara qüvvələr separatçı mövqedən çıxış edirdilər. Belə ki, Müvəqqəti hökumət dövründə Quba qəza komissarı olmuş Əli bəy Ziziski və qohumu Şıxlariski bəyləri, barışıq hakimi Cəlilov Qusar dairəsini Dağıstana birləşdirməyə çalışırdılar.

Lakin Azərbaycan hökuməti ardıcıl siyasəti yeridərək, separatizm hallarının qarşısını alır və hər yerdə öz hakimiyyətini bərqərar edirdi.

SEPARATIST TENDENCIES OF THE NATIONAL MINORITIES IN THE PERIOD OF FIRST AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC

ARIFA ADIGOZALOVA

Baku State University, Associate Professor of Department of The History of Azerbaijan (for humanitarian faculties), Ph.D. in history

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, national minorities, separatism*

The government of Azerbaijan, which proclaimed the equality of all nations in the Declaration of Independence adopted on May 28, 1918, followed this principle in state-building. There were no restrictions on the activities of

politically credible representatives of other nationalities in government. Clerical work was conducted in both Turkish and Russian. However, Russian nationalists, who still consider themselves Russian citizens, did not want to recognize the state independence of Azerbaijan. They were fighting for great statehood, such as a united, indivisible Russia. The Baku province was first under the control of the Council of People's Commissars and then under the dictatorship of the Central Caspian, and on September 15, 1918, the power of the Azerbaijan Democratic Republic was established here. Interior Minister Behbud khan Javanshir said about the activities of the Russian and Armenian national councils that "various national committees are using the freedom and lack of control given to them to propagandize against our state. While the country is in a state of war, no organization or individual has been allowed to engage in politics. "

With the defeat of the Ottoman Empire, which supported Azerbaijan in World War I and the arrival in the Caucasus of Allied troops fighting the bloc with the former Russian Empire, the hostile position of the Russian and Armenian national councils on Azerbaijan's state independence intensified. Russian chauvinism intensified after L.Bicherakhov's military unit entered Baku under the auspices of the British. The Russian and Armenian National Councils decided that "there is no Azerbaijan, only Russia". The government of Azerbaijan must be overthrown and replaced by the Caspian government headed by L.Becherakhov.

While preparations for the formation of the Azerbaijani parliament were underway, political parties and organizations of the Christian population of Baku held a meeting and raised the issue of attitude to the Ufa government. The formation of the Ufa government under the slogan of Russia's restoration and attempts to influence certain political groups by sending representatives posed a great threat to Azerbaijan's independence. The Russian National Council raised the issue of the abolition of Azerbaijan's independence and the recognition of the Ufa government.

Azerbaijan the National Council and the government acted on a platform that offered to bring the issue of Russia's territorial integrity to the forefront of the world conference in order to reach an agreement with national minorities. Even Russians were given 10 seats, Armenians 21, and other national minorities Germans, Poles, Georgians and Jews - 1 seat in the Azerbaijani Parliament.

The Russian National Council considered it impossible to send its representatives to the Azerbaijani parliament. He considered it undesirable to establish a local legislature before the convening of the All-Russian Constituent Assembly. However, realizing that the Azerbaijani statehood had become a political reality, the Russian National Council decided on January 31, 1919 to send its representatives to Parliament. At the same time, Russian nationalists, in contact with the Denikinists in the North Caucasus, were plotting against the statehood of Azerbaijan.

The Russian population of the Lankaran district also did not accept the government of Azerbaijan. Here, first the pro-Denis forces and then the Bolsheviks, seized power. Thus, on May 15, 1919, the Mugan Soviet Republic was established. However, the government of Azerbaijan, which took advantage of the animosity between the supporters of Denikin, led by Colonel Ilyashevich and the

Bolsheviks under the leadership of Sukhorukov, established its power here. On August 19, 1919, a peace treaty was signed with the participation of the British representatives Major L. Thorin and F.L. Conan-Roan on the recognition of Mugan's rule in Azerbaijan. Its terms were to ensure the inviolability of the Russian people and their freedom of religion. The Russian population was to participate in the administration, but was exempted from military service. Conditions were created for the free movement of Russian citizens from Lankaran who wished to move to Russia. Those who did not want to move to Russia could stay in Mugan as long as it was not dangerous for public order.

The Armenians, who claimed to create a great state at the expense of Azerbaijani lands, were the most potential enemy forces who longed for the collapse of the Azerbaijani state. While the Armenian government, which took the city of Yerevan on the condition of renouncing other territorial claims from the Azerbaijani government in difficult political conditions, demanded more territories at the Paris Peace Conference, Azerbaijani Armenians were also shedding blood in Karabakh, Zangazur and Nakhchivan. In the autumn of 1918, Andranik established a part of Zangazur, formed a kind of Armenian "governorship" here, made Gorus its "center", and then tried to create a "Little Armenia" state, the "capital" of which would be Shusha. The Armenians of Karabakh also fought for the unification of the Ararat Republic. The Azerbaijani government carried out political, diplomatic and military measures against Armenian separatism in Karabakh, and by its order dated January 15, 1919, it created a general consisting of Shusha, Zangazur, Javanshir and Jabrayil districts. Armenians call Karabakh Governor-General Kh. Not recognizing Sultanov's rule, "they preferred death to submission to the Muslims."

Under the auspices of the British, the Armenians tried to establish their own "administration" in the Nakhchivan region. The Armenians, who considered their territory up to Julfa, temporarily renounced their views without a military conflict with the Georgians, and after the defeat of Sharur, with the proclamation of the British Governor-General here. At the insistence of the people of the region, the Nakhchivan National Council sent an official document to the government of Azerbaijan on voluntary unification. By the decision of the Government of Azerbaijan dated February 28, 1919, the Governor-General of South-West Azerbaijan was established.

Attempts by the Armenian National Committee to boycott the Azerbaijani parliament also failed. After realizing that they would not achieve their goals in the near future and that the allied command recognized the Azerbaijani government, the Dashnaks decided to participate in this body in order to hinder the productive activity of the Parliament with various baseless inquiries and issues of national conflict. On February 25, 1919, the Armenian faction began its subversive activities in the Azerbaijani parliament.

The situation in Zagatala was also complicated. The National Council of Zagatala declared its recognition of the government of Azerbaijan by its decision of July 28, 1918 and on June 30, Zagatala was incorporated into the Republic of Azerbaijan as a separate province. However, some forces were close to the influential circles of Dagestan and Georgia and were hesitant. A number of measures taken by the Azerbaijani government - demanding the payment of 2-

year tax arrears, the collection of taxes for the benefit of the army, the application of military service, etc. it angered the local population and even incited hatred against the army and the government. Residents of Zagatala, accustomed to people's power, tried to retain their former privileges. Here the influence of the priests on the population was strong and could direct him in any direction. The activities of small, hostile parties also created anarchy. To stabilize the situation, the Azerbaijani government established a governor-general here.

A group of anti-government Russians and other Christians in Zagatala also set up a council in December 1918 to carry out their insidious plans. However, given his harmful activities, Governor-General Hashimbayov ordered his release. The head of the Lagodekh garrison, Colonel Nadirov, came to Gakh and armed the Christian population. His goal was to seize the province with the help of the Christian population, if the population did not voluntarily surrender to Georgia.

In Guba, some black forces also acted as separatists. Thus, Ali bey Ziziski and his relative Shikhlariski beys, who were Guba accident commissioners during the Provisional Government and Jalilov, a peace judge, tried to unite the Gusar district with Dagestan.

However, the government of Azerbaijan pursued a consistent policy, preventing separatism and establishing its rule everywhere.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Адрес-календарь Азербайджанской Республики. Баку, 1920,
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Milli siyasəti. Bakı: Qartal, 1998, 199 s
3. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. İki cilddə. I c. Bakı: "Lider Nəşriyyatı", 2004– 440 səh.
4. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti (1918-1920). Parlament (stenoqrafik hesabatlar), İki cilddə. I c. Bakı: "Azərbaycan", 1998 – 976 s.
5. Азербайджанская Демократическая Республика (1918-1920). Законодательные акты (сборник документов). Баку : "Азербайджан", 1998 – 560 с.
6. Azərbaycan Respublikası Dövlət Arxivi, f.894, s.10, iş.108, v.8-9; ARDA, f.894, s.10, iş 57, v.12-13; f. 894, s.1, iş 22, v.19; , f.894, siy .10. iş 57, v.17-19, iş 103, v.4, v. 10-11; 894, s.2, iş 81, v.9; iş 39, v.53-54; iş 9, v.36-37; v.39, v 17-18, iş 88, v.7-7 arx; v. 8-10; iş 39, v.114; v. 25 arx
7. "Азербайджан», 1918, 1919
8. Zaqafqaziya Seyminin müsəlman fraksiyası və Azərbaycan Milli Şurası iclaslarının protokollar. 1918-ci il. Bakı: "Adil oğlu" nəşriyyatı, 2006, 136 s.
9. Azərbaycan Paris Sülh Konfransında. (1919-1920). Bakı: Ozan, 2008, 244 s.
10. Musayev İ. Azərbaycanın Naxçıvan və Zəngəzur bölgələrində siyasi vəziyyət və xarici dövlətlərin siyasəti, Bakı, 1998

ДИНАСТИЯ СЕФЕВИДОВ И ПРИМЕНЕНИЕ К НЕЙ ТИТУЛА ВЕЛИКИЙ СОФИ В ЕВРОПЕЙСКИХ ИСТОЧНИКАХ

НАРГИЗ АХУНДОВА

*Доктор философии по истории, Ведущий научный сотрудник Института
Истории им. А.А.Бакиханова НАНА Координатор Центра
Азербайджановедения при Варшавском Университете
n.akhundova@uw.edu.pl*

Açar sözlər: *Ağqoyunlu, Səfəviyyə ordeni, Şah I İsmail, Təbriz, Katerino Zeno*
Ключевые слова: *Аккоюнлу, орден Сафавийе, шах Исмаил I, Тебриз, Катерино Зено*

Орден Сафавийе представляет собой яркий пример трансформации династии суфийских шейхов в династию правящих шахов. Будучи шахами, сефевидские правители ещё долго продолжали сохранять суфийские традиции. Главные причины этой успешной трансформации лежали в следующем. Во-первых, суфийский орден Сефевийе зародился в период правления в Азербайджане монгольской династии Хулагуидов, которые в силу смешанного характера своих религиозных взглядов, чтители и поощряли суфийских старцев. Со временем, орден Сефевийе, расширяя ареал своих приверженцев, значительно политизировался. Таким образом, в силу своей численности и влияния, в первой половине 15 в. он уже давно вышел за рамки духовного братства и, со времён духовного лидерства шейхов Джунейда и Хайдара, согласно летописи Фазлуллаха ибн Рузбихана Хунджи «Тарих-и алам-ара-йи Амине», стал сильно военизированным. Суфийская система отношений «*муршид* и *мурид*» в ордене Сефевийе ярко продемонстрировалась во всех батальных сценах из истории сефевидской династии [10, 94-94]. Более того, переход лидерства в ордене по системе от отца к сыну, также сыграл свою немаловажную роль в данной трансформации. Таковы были основные стадии эволюции данного ордена в политическую власть. В то же время, благодаря политическому искусству юного шейха Исмаила сефевидские шейхи обеспечили себе и внешнюю поддержку со стороны Европы.

Внешняя политика Сефевидов определялась позицией Оттоманской империи на международной арене. Османы, в свою очередь, воспринимали суфизм Сефевидов, равно как и шиизм, в качестве ереси. Именно этот факт весьма импонировал Европе, которая восприняла титул Суфий как нечто антагонистическое Османам. Более того, позитивное восприятие титула Суфий объясняется ещё той простой причиной, что и сами Сефевиды с гордостью называли себя суфиями. Это подтверждается французскими и итальянскими путешественниками, а также вышерассмотренными материалами Венецианских архивов. В то же время, объявление шейха Исмаила себя наследником и преемником европейского фаворита Узун Гасана Аккоюнлу определило успех Исмаила в европейских дворах. Юный Исмаил постарался перенять все традиции своего деда Аккоюнлу, даже столицу. По большому счёту, он мог объявить себя шахом в Ардебиле, и, возможно даже, объявить Ардебиль столицей нового государства, где чувствовал бы себя

также привольно. Ведь именно эта территория была главным очагом зарождения и обоснования Сефевийе и его предшественников¹. Однако он выбрал столицей именно Тебриз - столицу Аккоюнлу.

В свою очередь европейские страны нуждались в альтернативной Османам политической силе. Наиболее тесным сотрудником Аккоюнлу и Сефевидов то время была Венеция. Поэтому она была наиболее тесно знакома с социально-политической ситуацией внутри региона. Её совсем не устраивали ослабившиеся позиции Аккоюнлу после смерти Узун Гасана. Появление же новой политической силы в лице «экзотических» шейхов, противопоставляющихся и Османам, и Аккоюнлу, очень устраивало венецианцев. Все эти моменты в совокупности и обеспечили успех трансформации суфийских шейхов в правящих шахов, а в некоторых источниках даже закрепили за ними титул Софи.

THE SAFAVID DYNASTY AND THE APPLICATION OF THE TITLE GREAT SOPHIE TO IT IN EUROPEAN SOURCES

NARGIZ AKHUNDOVA

PhD in History, Coordinator of the Center for Azerbaijan Studies at the University of Warsaw, Leading Researcher of the Institute of History named after A.A.Bakikhanova of ANAS

Keywords: *Aghkoyunlu, order of Safaviyye, Shah Ismail I, Tabriz, Catherino Zeno*

The Safaviyye order is a vivid example of the transformation of the dynasty of Sufi sheikhs into a dynasty of ruling shahs. As shahs, the Safavid rulers continued to preserve Sufi traditions for a long time. The main reasons for this successful transformation were as follows. First, the Sufi order of the Safaviyye was born during the reign of the Mongol dynasty of the Hulaguids in Azerbaijan, who, due to the mixed nature of their religious views, honored and encouraged the Sufi elders. Over time, the Safaviyye Order, expanding the area of its adherents, became significantly politicized. Thus, due to its size and influence, in the first half of the 15th century. It has long gone beyond spiritual brotherhood and, from the time of the spiritual leadership of Sheikhs Juneyd and Khaidar, according to the chronicle of Fazlullah ibn Ruzbihan Khunji "Tarikh-i alam-ara-yi Amini", he became heavily militarized. The Sufi system of relations "murshid and murid" in the Safaviyye order was clearly demonstrated in all battle scenes from the history of the Safavid dynasty [10, 94-94]. Moreover, the transition of leadership in the order according to the system from father to son also played an important role in this transformation. These were the main stages in the evolution of this order into political power. Thanks to the political skill of the young Sheikh Ismail, the Safavid leaders also secured external support from Europe.

The foreign policy of the Safavids was determined by the position of the

¹ В этом регионе до сих пор покоятся: могила шейха Сайида Джамал ад-дина Тебризи (XII век) в селе Пензер Ленкоранского района Азербайджана; мавзолей в честь шейха Ибрагима Таджаддина Захида Гилани (XII век) в селе Шихакеран в Ленкоранском районе Азербайджана; мавзолей в честь шейха Джунейда (XV век) в селе Хазра Гусарского района Азербайджана и др.

Ottoman Empire in the international arena. The Ottomans, in turn, perceived Safavid Sufism, as well as Shiism, as heresy. It was this fact that greatly impressed Europe, which perceived the title of Sufi as something antagonistic to the Ottomans. Moreover, the positive perception of the title of Sufis is also explained by the simple reason that the Safavids themselves proudly called themselves Sufis. This is confirmed by French and Italian travelers, as well as by the materials of the Venetian archives discussed above. At the same time, Sheikh Ismail's announcement of himself as the heir and successor of the European favorite Uzun Hasan Aqqoyunlu determined Ismail's success in the European courts. Young Ismail tried to adopt all the traditions of his grandfather Aqqoyunlu, even the capital. He could declare himself Shah in Ardabil, and perhaps even declare Ardabil the capital of the new state, where he would also feel at ease. After all, it was this territory that was the main focus of the origin and justification of Safaviye and his predecessors¹. However, he chose Tabriz as the capital - the capital of Aqqoyunlu and other dynasties that preceded it.

In turn, European countries needed a political force alternative to the Ottomans. Venice at that time was the closest collaborator of Aqqoyunlu and Safavids. Therefore, she was most closely acquainted with the socio-political situation within the region. She was not at all satisfied with the weakened position of Aqqoyunlu after the death of Uzun Hasan. The emergence of a new political force in the person of "exotic" sheikhs, opposed to both the Ottomans and Aqqoyunlu, suited the Venetians very much. Putting great hopes on the Safavids, the Europeans, represented by the Venetians, embraced the title of Sufi with enthusiasm and cordiality, as something new and strong. All these moments in aggregate ensured the success of the transformation of the Sufi sheikhs into ruling shahs, and in some sources even secured the title of Sophie to them.

BIBLIOGRAPHY:

1. Hinz W. Uzun Hasan ve Şeyx Güneyd. Tercümeçi Tevfik Biyiklioğlu. Ankara, 1948.
2. Lajos Fekete. «Iran şahlarının iki türkçe mektubu», *Türkiyat Mecmuası* 5, 1936.
3. A Narrative Italian travels in Persia in the fifteenth and sixteenth centuries. London: Hakluyt Society, 1873.
4. Aubin Jean. « L'Avenement Des safavides Reconsidere (Etudes Safavides III)» // *Moyen Orient & Ocean Indien*, №V//, Paris, 1988.
5. Babinger Franz. Mehmed the Conqueror and His Time. Ed. William C. Hickman. Trans. Ralph Manheim. (Bollingen Series, 96.) Princeton: Princeton University Press, 1992.
6. Babinger Franz. Mehmed der Eroberer und Seine Zeit: Weltensürmer Einer Zeitenwende. Munich: F. Bruckmann Verlag, 1953.
7. Blake P. Stephen. Time in early modern Islam. Chapter I. Calendar, Ceremony, and Chronology in the Safavid, Mughal and Ottoman Empires. Cambridge University Press, 2013.
8. Browne Edward G. A history of Persian literature in modern times (1500-1924). Cambridge University Press, 1924.
9. Хунджи Фазлуллах ибн Рузбихан. Тарих-и аламара-йи Амینی. Перевод с английского Т.А. Минорской. Под редакцией и с предисловием З.М. Буниятова и О.А. Эфендиева. Баку, 1978, p. 94-94.

¹ For instance, the tomb of Shaikh Sayyid Jamal ad-din Tabrizi (12th century) in Penser village in Lenkoran region, Azerbaijan; the mausoleum in honor of Shaikh Ibrahim Taj ad-din Zahid Gilani (12th century) in the village of Shikhakeran in the Lenkoran region of Azerbaijan; the mausoleum in honor of Shaikh Juneyd (15th century) in Hazra village, Gusar region of Azerbaijan and others could be served the certain example for it.

AZƏRBAYCANIN QƏDİM DÖVR DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNİN BƏZİ MƏQAMLARINA DAİR

NEYMAN XASAYEV

*Sumqayıt Dövlət Universiteti, t.f.d. dosent
nemanxasiyev@gmail.com*

Açar sözlər: *Azərbaycan türkləri, dövlətçilik ənənəsi, dövlət qurumları, qədim dövlətlər, Azərbaycanın şimalında dövlətçilik problemi, Azərbaycan xalqının təşəkkülü*

Bu gün dövlətçilik tarixinin qədimliyi və zənginliyi ilə fəxr edən qövmlər içərisində ön sıranı bölüşənlərdən biri Azərbaycan xalqıdır. Azərbaycanın dövlətçilik tarixi uzun müddət obyektiv olaraq araşdırılmadığından problemin tam həlli ilə bağlı hələ də heç öyrənilməmiş, az öyrənilmiş, ölü dillərə istinadən tədiqiqi vacib olan ağ ləkəli səhifələr öz layiqli tədqiqatçılarını gözləməkdədir. Qədim dövr dövlətçilik tariximizin türk dünyasından təcrid olunmuş şəkildə araşdırılmasına münasibət bildirmək, türklərin dövlətçilik tarixinin Azərbaycandan qaynaqlanmasını aydınlaşdırmaq, Azərbaycanda formalaşmış; Aratta, Lullubi, Kutü dövlət qurumlarının, Manna, Qafqaz (Azərbaycan) Albaniyası, Atropatena dövlətlərinin yaradıcılarının hələ e.ə. III minillikdən ölkəmizdə yaşayan türk birlikləri olduğunu dünya azərbaycanlılarına, beynəlxalq aləmə bəyan etmək baxımından öyrənilən mövzu aktualdır. Dövlətçiliyimizin ümumtürk dövlətçilik tarixinin başlanğıc nöqtəsi olmasını, onun e.ə. III minilliyin I yarısında Aratta dövlət qurumundan başlanmasını, Bütöv Azərbaycan ərazilərində tarixən yaranmış siyasi idarəçiliklərin qurucularının türk tayfa və tayfa ittifaqları olduğunu öyrənmək nöqtəyi-nəzərindən araşdırılan problem elmi əhəmiyyət kəsb etməkdədir.

I. Bu gün hələ də, türk xalqlarının dövlətçiliyi başlanğıc nöqtəsini e.ə. III əsrin sonlarından – e.ə.220-ci ildən, Çindən şimalda Hun-türk xaqanı Teomanın Böyük Hun (Şərqi Hun) dövlətini yaratdığı zamandan götürməkdədir. Təəssüf hissi ilə qeyd edək ki, dünya tarixşünaslığında bu mühafizəkar konsepsiya, məqsədli şəkildə doqmaya çevrilməklə indiyədək ciddi-cəhdlə qorunub saxlanılmaqdadır [7, 16]. Ancaq unutmamaq olmasın ki, Azərbaycandakı türk qövmlərinin dövlətçilik tarixi e.ə. III minilliyin I yarısında Urmiya gölü ətrafında yaranmış Aratta dövlət qurumundan öz başlanğıcını götürür. Düzdür Aratta dövlət qurumu ilə bağlı Azərbaycan tarixşünaslığında yekdil fikir bu gün belə yoxdur. Yeddi cildlik Azərbaycan tarixinin beşinci cildində Lullubi və Kutü qövmləri Urmiya ətrafında tayfa birliyi yaradan “elam” dilli toplumlar kimi xarakterizə edilsə də, lakin burada Aratta siyasi birliyi, arattalılar haqqında heç bir məlumat verilmir [2, 118-132]. 2007-ci ildə yenidən nəşr edilmiş Azərbaycan tarixi kitabında isə arattalıların nəinki iki çayarası ərazinin (Mesopotamiyanın) cənubundakı qohum şumerlər kimi hələ e.ə. III minilliyin I yarısında dövlət qurumu yaratmaları, şumerlərlə dinc dövrdə diplomatik münasibətlərə girmələri, düşmən hücumları zamanı isə şumerlərlə eyni etnik mənşəyi bölüşdüklərinə görə hərbi ittifaq yaradıb birgə müqavimət göstərmələri şumer dastanlarına istinadən qabarıq şəkildə verilir.

Həmçinin, kitabda Arratta dövlət qurumunun e.ə. XXVIII-XXIV əsrlərdə mövcudluğundan bəhs edilərək, onun idarəetmə sistemi, sosial-iqtisadi, ticari, mədəni, dini-ideoloji məsələləri də səciyyələndirilir [1, 64-79]. Kənar müdaxilələr nəticəsində tənəzzülə uğramış bu dövlət qurumunun varisləri olaraq Lullubi və Kuti adlı iki yeni dövlət qurumunun Urmiya gölü sahilində e.ə. XXIII əsrdə meydana çıxdığı, onların qürur doğuracaq fəthləri, siyasi-iqtisadi, sosial-mədəni həyatları, düşmən hücumları nəticəsində tənəzzülə uğurayaraq Su, Trukku, Zamua kimi siyasi birliklərə parçalanmaları haqqında müfəssəl məlumatlar siyasi müstəqillik dövrü tarixi ədəbiyyatında öz əksini tapmaqdadır. Bundan savayı Lullubi və Kuti dövlət qurumlarının süqutu nəticəsində əhatə etdikləri Urmiyasahili ərazilərdə e.ə. IX əsrdə onların varisləri kimi ilk Azərbaycan dövləti Mannanın tarix səhnəsində yer alması da son dövr araşdırmaları ilə sübut edilməkdədir. Ən başlıcası isə son dövr araşdırmalarında, dərslük və dərslük vəsaitlərində həm arattalıların, həm kutilərin, həm lullubilərin, həm də mənallıların etnik cəhətdən əksərən türk mənşəli olduğu fikiri qəbarıq formada öz əksini tapır [10, 91-98, 333-340]. Bu tarixi faktlara istinad etməklə türklərin dövlətçilik tarixinin e.ə. III əsrdən deyil, e.ə. III minilliyin I yarısından Qədim Azərbaycan ərazilərindən başlanması qənaətinə gəlirik.

II. Tarixən qədim dövlət qurumları, dövlətlər böyük su mənbələrinin; çayların, göllərin ətrafındakı münbit ərazilərdə yaranmaları və bu səbəbdən də uzun müddət yaşamaları ilə diqqəti cəlb etməkdədirlər [8]. Azərbaycanda da ilk dövlətçilik ənənəsinin; Aratta, Kuti, Lullubi dövlət qurumlarının təmsalında ölkənin cənubunda, Urmiya gölü ətrafında formalaşması, mərkəzi Manna dövlətinin də eyni tarixi coğrafiyanı əhatə etməsi məlumdur. Azərbaycanın şimalına gəldikdə isə tarixi ədəbiyyatda burada dövlətçilik ənənələrinin nədənsə çox gec formalaşdığı bildirilir [9]. Bu məsələyə də aydınlıq gətirmək Azərbaycan tarixşünaslığının qarşısında duran həlli vacib problemlərindəndir. Bir çox tarixi araşdırmalarda Bütöv Azərbaycanın cənubunda dövlətçilik ənənələrinin tez formalaşmasını şərtləndirən əsas amilləri; regionun iki çayarası sivilizasiya ilə yaxın olub onunla sıx əlaqələr yaratması, əlverişli iqlim şəraitinə, zəngin yeraltı və yerüstü sərvətlərə malik olması, mühim strateji ərazidə yerləşməsi faktları ilə bağlayırlar. Maraqlıdır, Azərbaycanın şimalında da bəhs edilən dövrdə iki çayarası sivilizasiya ilə sıx mədəni-iqtisadi əlaqələr mövcud olmuş, Şumer şəhər dövlətlərinə bənzər qədim şəhərlər yaranmışdır. Bunu Ağdam rayonu ərazisindən aşkar edilib e.ə. III minilliyə aid Şumer sivilizasiyasını özündə etiva edən, bu gün digər ərazilərə də yayılması öyrənilən Leylatəpə mədəniyyəti, Naxçıvanın II Kültəpə abidəsində, Ağdamın Uzərliktəpə adlı qədim yaşayış yerində uzun müddət aparılmış arxeoloji qazıntılar nəticəsində tunc dövrünə aid qədim şəhər yerlərinin aşkara çıxarılması, həmçinin ölkənin cənubunda olduğu kimi şimalında da erkən sivilizasiyanın formalaşmasına zəmin yaradan Kür və Araz çayları vadilərində son dərəcə münbit torpaq örtüyünün yayılması, Kür-Araz ovalığından e.ə. IV minilliyin sonu-III minilliyin başlanğıcından-II minilliyin əvvəlinə qədər davam etmiş Kür-Araz (erkən tunc dövrü) mədəniyyətinə məxsus külli miqdarda təkmil yerli və gətirilmə arxeoloji materialların tapılması, Qobustanın e.ə. III-II minilliyə aid arxeoloji abidələrindən zəngin maddi mədəniyyət nümunələrinin tapılması faktları təsdiqlənməkdədir [3, 112-180]. Azərbaycanın cənubu kimi şimalının da

zəngin təbii sərvətlərə malik olması, həmçinin ölkənin şimal ərəzilərinin də cənub regionu kimi əlverişli strateji mövqedə yerləşməsi amilləri də fikrimizə dayaq durur. [6, 14-16]. Ona görə də Azərbaycanın cənubunda olduğu kimi şimalında da dövlətçilik ənənələrinin heç də e.ə. I minillikdən deyil, e.ə. III minillikdən təşəkkül tapması tezisini irəli sürürük.

III.Tarixşünaslıqda hələ də öz həllini tapamamış məsələlərdən biri Azərbaycanda e.ə. III-I minilliklərdə mövcud olmuş siyasi idarəçiliklərdə yaşayan əhalinin etnik mənşəyinin müəyyənləşdirilməsi problemi ilə bağlıdır. Tarixi ədəbiyyatda kutilər, lullubilər, sular, gərgərlər, naxçlar, kimmerlər, saklar, skiflər, massagetlər, sabirlər, çoxsaylı alban tayfaları, eləcə də mardlar, amardlar, maqlar və digər onlarca Azərbaycanda tarixən məskunlaşmış qövümlər dill xüsusiyyəti, etnik mənşəyi baxımından əsasən fars-İran, hind-avropa, monqol-tatar, sami-hami, elam və xurrilər kimi təqdim edilirilər [10, 25]. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, tarixçi-etnoqraf Z.V.Toğan özünün "Azərbaycan" adlı iri həcmli məqaləsində ölkəmizin türk mənşəli toplumların miladdan öncə vətəni olduğunu qədim yazılı qaynaqlara istinadən bildirsə də, nədənsə Azərbaycanın türkləşməsi prosesinin başa çatmasını oğuz-səlcuq və Elxani fəthləri dövrü ilə bağlayır [4, 43-57]. Əslində Səlcuq idarəçiliyinə (XI-XII əsrlərə) qədər həm Azərbaycan türkcəsinin, həm də Azərbaycan türk xalqının formalaşması prosesi VII əsrin II yarısı-VIII əsrin I yarısında tamamı ilə başa çatmışdı [1, 244]. Tarixdən məlumdur ki, türk qövmləri təbiətən köçəri maldarlığa, cəngə, fəthlərə üstünlük vermələrindən və "Qızıl alma"ya sahiblənib bütün dünyanı vətənə, yurd yerlərinə çevirmək məqsədlərindən irəli gələrək [5,] bir yerdən başqa bir yerə daima köç etsələr də, lakin heç vaxt öz ata ocaqlarından biri kimi tanınan Azərbaycanı unutmamış, yəni onun ərəzilərinə dönərək orada məskunlaşıb zaman-zaman siyasi birliklər qurmuşlar. Əlbəttə ki, Azərbaycanda yaşayan digər aborigen etnos və etnik azlıqlar da yerli türk çoxluğu ilə bu siyasi proseslərin gedişində yaxından iştirak etmişlər.

Türk xalqlarının dövlətçilik tarixinin Azərbaycandan öz başlanğıcını götürməsi, Bütöv Azərbaycanın cənubu ilə yanaşı şimalında da e.ə. III minillikdən dövlətçilik ənənələrinin təşəkkül tapması, ölkəmizdə qədim dövr dövlətçilik ənənələrinin formalaşmasında türk qövmlərinin həll edici rol oynaması qənaətinə gəlirik. Problem mövzunun elmi yeniliyi tezis şəkilində türklərin dövlətçilik tarixinin Azərbaycandan başlanması, Azərbaycanın cənubu ilə eyni vaxtda şimalında da dövlətçilik ənənələrinin təşəkkül tapması və qədim dövr siyasi idarəçiliklərinin təşəkkülünün türklərlə bağlılığı fikirlərinin ilk dəfə irəli sürülməsindədir.

ON SOME POINTS OF THE ANCIENT STATE HISTORY OF AZERBAIJAN

NEYMAN KHASAYEV

Sumgait State University, Assistant Professor, PhD in History

Keywords: *Azerbaijani Turks, tradition of statehood, state institutions, ancient states, the problem of statehood in the north of Azerbaijan, the formation of the Azerbaijani people*

Today, the Azerbaijani people are one of the leaders among the people (tribes) who are proud of the antiquity and richness of the history of statehood. As the history of Azerbaijan's statehood has not been studied objectively for a long time, the white-spotted pages, which have not yet been studied, are little studied, and need to be studied with reference to dead languages, are waiting for their worthy researchers. To comment on the study of the history of our ancient statehood in isolation from the Turkic world, to clarify the origins of the history of Turkish statehood in Azerbaijan, the state institutions formed in Azerbaijan Aratta, Lullubi, Kuti and the founders of States Manna, Caucasus (Azerbaijan) Albania, Atropatena existed in III millennium BC. The topic studied in terms of declaring to the world Azerbaijanis and the international community that there are Turkish communities living in our country since the third millennium B.C is actual. Problems dedicated to starting point of the history of all-Turkic statehood, from the point of view of studying the beginning of the Aratta state in the first half of the third millennium B.C and investigating fact that the founders of political administrations historically formed in the whole territories of Azerbaijan were Turkic tribes and tribal alliances are of scientific importance.

I. Today, still, in historical literature, the starting point of the statehood of the Turkic peoples is at the end of third millennium B.C. It was taken at the end of the 3rd century, in 220 B.C, when the Hun-Turkic khagan Theoman established the Great Hun (Eastern Hun) state in north of China. Unfortunately, this conservative concept has been deliberately preserved in world historiography [7, 16]. However, we must not forget that the history of statehood of the Turkic people in Azerbaijan dates back to BC. Aratta, which was formed around Lake Urmia in the first half of the third millennium, has its origins in the state. It is true that there is no unanimous opinion today in Azerbaijani historiography on the Aratta state institution. Although the Lullubi and Kuti tribes are described in the fifth volume of the seven-volume history of Azerbaijan as "Elam" language communities that formed a tribal union around Urmia, there is no information about the Aratta political union, the Aratta people [2, 118-132]. In the book of the history of Azerbaijan, republished in 2007, the Aratta people are not only related to the Sumerians in the south of the two rivers (Mesopotamia). In the first half of the third millennium B.C they formed a state body, entered into diplomatic conflicts with the Sumerians in peacetime, and formed a military alliance to render joint resistance with the Sumerians during the enemy's attacks because they shared the same ethnic origin. The book also mentions the state of Arratta in BC. Talking about its existence in the XXVIII-XXIV centuries, its system of governance, socio-

economic, trade, cultural, religious and ideological issues are also characterized [1, 64-79]. As the successors of this state institution, which was degraded as a result of external interventions, two new state institutions, Lullubi and Kuti, were established on the shores of Lake Urmia in the XXIII century. Detailed information about their proud conquests, political-economic, socio-cultural life, and their disintegration into political alliances such as Su, Trukku, Zamua are reflected in the historical literature of the period of political independence. In addition, as a result of the collapse of the state institutions of Lullubi and Kuti in the coastal areas of Urmia, according to recent research the first Azerbaijani state, Manna, appeared on the stage of history in the ninth century as their successor. Most importantly, in recent research the idea that people of Aratta, Kuti, Lullubi, and Manna are ethnically predominantly Turkic is reflected in a prominent form in textbooks and teaching aids [10, 91-98, 333-340]. Referring to these historical facts, the history of the statehood of the Turks not only began from the 3rd century BC. We conclude that it began in the first half of the third millennium BC in the territories of ancient Azerbaijan.

II. Historically, ancient state institutions and states established in large water sources, in the fertile areas around rivers and lakes, and that is why they attract attention with the fact living for a long time [8]. The first tradition of statehood in Azerbaijan; It is known that Aratta, Kuti, Lullubi were formed in the south of the country, around Lake Urmia, and the central Manna state covered the same historical geography. As for the north of Azerbaijan, the historical literature states that the traditions of statehood were formed here too late for some reasons [9]. Clarifying this issue is one of the important problems facing Azerbaijani historiography. In many historical studies, the main factors that led to the rapid formation of statehood traditions in the south of Azerbaijan as a whole; They connect the region with the fact that the two inter- rivers are close to civilization, have close ties with it, have favorable climatic conditions, rich underground and surface resources, and are located in an important strategic area. Interestingly, at that time in the north of Azerbaijan, there were close cultural and economic ties with the two inter-rivers civilizations, and similar ancient cities of the Sumerian city-states were formed. Leylatapa culture that was discovered in the territory of Aghdam region in which embodied the Sumerian civilization of the 3rd millennium BC and is now being studied in other areas, as a result of long-term archeological excavations at the II Kultepe monument in Nakhchivan, Uzerliktepe in Aghdam, as well as the discovery of cities of ancient Bronze Age, the spread of extremely fertile soil cover in the valleys of the Kur and Araz rivers, which laid the foundation for the formation of early civilization in the north, as well as in the south, finding a large number of improved local and imported archeological materials belonging to the Kur-Araz (early Bronze Age) culture, which lasted from the end of the 4th millennium BC - from the beginning of the 3rd millennium BC to the beginning of the 2nd millennium BC in Kur-Araz lowland, finding rich artifacts from archeological monuments of III-II millennium in Gobustan confirms the facts [3, 112-180]. The fact that the north of Azerbaijan, like the south, has rich natural resources, as well as the northern territories of the country are located in a favorable strategic position as the southern region, also

support our opinion. [6, 14-16]. Therefore, in the north of Azerbaijan, as in the south, the traditions of statehood did not form from the first millennium BC. We put forward the thesis that it was formed in the third millennium BC.

III. One of the unresolved issues in historiography in Azerbaijan connected with the problem of determining the ethnic origin of the population living in the political administrations that existed in the III-I millennium BC. In the historical literature, the Kuts, Lullubis, Sus, Gargars, Nakhchivans, Kimmers, Saks, Scythians, Massagets, Sabirs, numerous Albanian tribes, as well as Mards, Amars, Maghs and dozens of other peoples historically settled in Azerbaijan in terms of language and ethnic origin are presented as Persian-Iranian, Indo-European, Mongol-Tatar, Sami-Hami, Elam and Hurrian [10, 25]. Prominent socio-political figure, historian-ethnographer Z.V.Togan in his large-scale article "Azerbaijan" although he states that our country was the homeland of Turkic communities before BC, referring to ancient written sources, but for some reasons he connects the end of the process of Turkification of Azerbaijan with the Oghuz-Seljuk and Elkhani conquests. [4, 43-57]. In fact, before the Seljuk rule (XI-XII centuries), the process of formation of both Azerbaijani Turkic and Azerbaijani Turkic people was completed in the second half of the VII century-first half of the VIII century [1, 244]. It is known from history that the Turkic peoples, by nature, preferred nomadic cattle-breeding, warfare, conquests, and the goal of owning the "Golden Apple" and turning the whole world into a homeland. [5] Although they always migrated from one place to another, they did not forget Azerbaijan, which was known as one of its centers, and returned to its territories, settled there and from time to time formed political associations. Of course, other aboriginal ethnic groups and ethnic minorities living in Azerbaijan, along with the local Turkic majority, were closely involved in these political processes.

The history of the statehood of the Turkic peoples dates back to Azerbaijan. We come to the conclusion that the traditions of statehood have been formed since the third millennium BC, and that the Turkic peoples have played a decisive role in the formation of the ancient statehood traditions in our country. The scientific novelty of the problem lies in the fact that the history of Turkic statehood began in Azerbaijan, the formation of statehood traditions in the south and north of Azerbaijan, and the formation of ancient political administrations in connection with the Turks.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi. I c. Bakı: Çıraq, 2007, 720 s.
2. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə, I c.. Bakı: Elm, 1998, 476 s.
3. Baxşəliyev V. Azərbaycan arxeologiyası. Bakı: Elm, 2007. 239 s.
4. Əhməd Zəki Vəlidi Toğan. Azərbaycan. Bakı: Ocaq. 2007, 88 s
5. Əzizəli B. Mühsin Kadioğlunun "Kızılalma" kitabında türkin qızıl alma ideali. <http://www.az.anl.az>
6. Azərbaycan tarixi. Bakı: Azərbaycan Dövlət Nəşriyyatı, 1994, 686 s
7. Muxtarova Ə. Türk xalqlarının dövlətçilik tarixi. Bakı: Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2002, 136 s.
8. Yusifov Y. Qədim Şərq tarixi. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, 536 s.
9. Бакиханов А. Гюлстан-и Ирам. Баку: Елм, 1991, 304 с
10. Гейбуллаев Г. К этногенезу азербайджанцев т. 1. Баку: Елм, 1991, 552 с

**TEYMURİLƏR DÖVRÜNDƏ QARABAĞIN SİYASİ MÖVQEYİ
(RUY GONZALES DE KLAVİXONUN "SƏYAHƏTNAMƏ"Sİ ƏSASINDA)**

ZƏHRA İSLAMOVA

*Bakı Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrası, t.f.d.
zahraislamova@bsu.edu.az*

Açar sözlər: *XV əsrin ilk illəri, diplomat, Klavixon, Qarabağ, Əmir Teymur, Ömər Mirzə*

Şərq ölkələri bütün tarixi dövrlərdə Avropanı cəlb etmiş və bu marağ Osmanlı işğalları dövründə daha da artmışdı. Osmanlıların Avropanın içərilərinə doğru irəliləməsi xristian dünyasını qorxuya salmış və şərqdə türklərin qarşısını almaq məqsədilə daha üstün qüvvə axtarımağa başlamışdı. Məhz Osmanlıların qarşısını almaq məqsədilə Şərqi daha dərinə öyrənilməsinə başlanırdı və bunun üçün ayrı-ayrı səyyah, tacir, diplomat və səfirlər şərqlə kəşfiyyata gəlirdilər. Azərbaycana gələn hər bir xarici nümayəndə dövlətlərinin onlara verdiyi gizli təlimata əsasən bölgənin siyasi, iqtisadi və coğrafi təsvirini öz hökumətlərinə göndərməli idilər.

XV əsrdə Azərbaycana gələn bölgənin təsvirini vermiş diplomatlardan biri Ruy Gonzales de Klavixon olmuşdu. İspan diplomatı və səyyahı olan Klavixon Teymurun Səmərqənddəki sarayında olmuş, yolboyu gördüklərini öz gündəliyində qeyd etmişdi. Klavixonun səyahətnaməsinə sadəcə yol gündəliyi kimi baxmaq düzgün olmazdı. Beləki kifayət qədər diqqətli, ünsiyyətçi, diplomatik yolla gizli məlumat toplamaq bacarığına malik səfir öz qeydlərində elə məsələlərə toxunmuşdu ki, dövrün digər mənbələrində bunu izləmək mümkün deyil. Siyasi, iqtisadi, sosial və əlahüsus da etnoqrafik, toponimik, linqvistik baxımdan səyahətnamədə verilən məlumatlar Azərbaycanın XV əsr tarixinin öyrənilməsi baxımından xüsusi əhəmiyyətlidir. Dövrün tarixi mənbəsi kimi burada toplanmış siyasi, iqtisadi və sosial məlumatlar dövrün öyrənilməsində ilkin mənbə rolunu oynaya bilər. Digər tərəfdən Klavixonun şərqlə səyahəti zamanı beynəlxalq vəziyyətin mürəkkəbliyi, siyasi hadisələrin zənginliyi, Əmir Teymur ilə İldırım Bəyazidin siyasi mübarizəsi və bu münaqişə ətrafında ətraf bölgə hakimlərinin, xüsusilə Anadolu bəyliklərinin, Baharlıların, Bayandurluların fəaliyyəti və siyasi addımlarını bu səyahətnamə əsasında izləmək mümkündür.

1403-cü ildə Madriddən yola düşən Klavixon İspan kralının verdiyi gizli təlimata əsasən o, keçdiyi bölgələrdə diqqətli olmalı, yerli əhali ilə münasibətlər yaratmalı, osmanlılara və Teymurilərə olan münasibəti aydınlaşdırmalı, Teymura aid olan torpaqları və buradakı siyasi-iqtisadi və sosial vəziyyəti müəyyən etməli idi. Səfir İspan kralının xüsusi məktubu ilə 22 may 1403-cü ildə İspaniyanı tərk edib 1404-cü ilin sentyabr ayında Səmərqəndə çatmışdı, lakin 1405-ci ilin 19 fevralında Əmir Teymurun ölümü Klavixonun buradakı siyasi fəaliyyətini yarımçıq qoyub geri qayıtmasına səbəb olmuşdu. 1406-cı ildə Kastiliyaya yetişən Klavixon xoş təəssüatlarla qayıtmış, qarşısına qoyulan məqsədə nisbətən nail ola bilmişdi. Lakin İspan kralı III Henrinin ölümü (1406), eyni zamanda Klavixonun artıq yaşlanması

onu 1407-ci ildə dövlət işlərindən uzaqlaşmasına səbəb oldu. Bundan sonra o, Teymur sarayına gedərkən qeydə aldığı yol gündəliyini daha da zənginləşdirmişdi. Səfirin gündəliyi ilk dəfə 1582-ci ildə Arqote de Malina tərəfindən Sevilyada ispan dilində çap olunmuşdu. Tədqiqat zamanı 1589-cu ildə Klements R. Markham tərəfindən ingilis dilində çap edilmiş tərcümədən, eləcə də İ.S.Mirokova tərəfindən 1990-cı ildə rus dilində olan tərcümədən və Ömer Rıza Doğrul tərəfindən 2016-cı ildə Osmanlı türkcəsinə edilmiş tərcümələrdən istifadə olunmuşdur.

Azərbaycan tarixinin ilkin mənbələr əsasında öyrənilməsi, dövrün siyasi və iqtisadi tarixinin araşdırılması xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Belə ki, mənfur qonşularımızın torpaqlarımıza olan iddiaları nəzərə alaraq Vətənimizin hər qarışına diqqətlə yanaşmalı və bölgələrin tarixini daha dərinlən araşdırmaq bu gün tarix elminin qarşısında duran əsas vəzifələrdən biri hesab edirik. Bu səbəbdən ilkin mənbə əsasında bölgənin tarixini, etnoqrafiyasını, iqtisadi və mədəniyyət abidələrini öyrənmək, araşdırmaq mütləqdir. Tədqiqata cəlb etdiyimiz səyahətnamədə kifayət qədər toponimik materiallar vardır ki, XV əsrin ilk illərində Azərbaycan ərazisindəki oykonim və digər yer adlarının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Xarici diplomat tərəfindən türk mənşəli yer adlarının çəkilməsi, həmin yaşayış məskənlərinin təsvirinin verilməsi tarixi araşdırma zamanı səyahətnamənin çəkisini daha da artırır.

Səyahətnaməni Azərbaycan tarixi üçün vacib edən cəhətlərdən biri əsərdə Qarabağın adının çəkilməsi və bu bölgənin siyasi mərkəz olaraq Əmir Teymur və onun sülalə üzvləri üçün mühüm əhəmiyyət kəsb etməsini sübut edən məlumatların verilməsidir. İspan mənşəli xristian diplomatının digər bölgələri bir neçə variantda göstərsə də, qədim türk yurdu olan bölgəmizi məhz Qarabağ olaraq adlandırması [3, 25, 62] və xarici səfir tərəfindən bunun söylənilməsi əlbəttə ki, bizim üçün vacibdir. Səfirin Qarabağ bölgəsi ilə bağlı digər məlumatları əsasında bu ərazinin Əmir Teymur üçün həm təhlükəsizlik, həm də strateji əhəmiyyəti olduğu qənaətinə gəlirik. Klavixonun "Teymurbəyin Ərzincana olan yürüşünə Qarabağdan başla"masını göstərmişdi [1, 74; 3, 67]. Bildiyimiz kimi, Əmir Teymur üçün Ərzincan səfəri mühüm əhəmiyyət kəsb edirdi, böyük sərkərdənin yürüşə başlamazdan əvvəl Qarabağda olması, ordunu burada toplaması, ordugahın məhz Qarabağda yerləşməsi bölgənin mahiyyətini göstərir.

Gündəlikdə verilmiş məlumata əsasən, Əmir Teymurun ölümündən sonra hakimiyyətə keçən Mirzə Ömər də Qarabağı özünə iqamətgah seçmiş, hətta diplomatik missiyaları və xarici səfirləri burada qəbul etmişdi. Klavixonun bu məlumatı, Qarabağın Teymurilər sülaləsi üçün sıradan bir bölgə deyil, iqamətgah olması, Azərbaycana isə metropoliya olaraq yanaşılmasının bir sübutu hesab edirik. Səfir Qarabağ bölgəsini belə təsvir etmişdir: "şəhərin yaxınlığındakı yüksək bir dağın üstündən keçərək vadiyə daxil olduq. Burada əhali sıx məskunlaşmış, çoxlu meyvə və üzüm bağları var, bu torpaq çox isti və gözəldir, meyvələrlə zəngindir. Vadidən böyük bir çay axırdı (Araz çayı nəzərdə tutulur-Z.İ.). Bu vadi vasitəsilə bağlar və kəndlər arasında dörd gün gəzdikdən sonra bir çox yaşayış məskənləri və şəhərlərin olduğu böyük bir düzənliyə gəldik. Bu tarlalara düyü və adi darı əkilirdi. Burada düyü o qədər çoxdur ki, hətta atlara da yedizdirirlər, amma buğda və arpa yoxdur. Bu ərazidə hakimin (Mirzə Ömər-Z.İ.) çoxlu mal-qara sürüsü olan və çadırlarda yaşayan adamları vardı." [3, 150]. Diplomat Qarabağda

olarkən, 45 minlik ordusu olan Cahan Mirzə və Ömər Mirzə arasında siyasi mübarizənin getdiyinə, hətta məğlub olan Cahan Mirzənin edam edilməsi əmrinin verildiyinə şahid olmuşdu. Klavixonun Teymuri şahzadələrinin Qarabağdakı siyasi mübarizə haqqında verdiyi məlumatlar Azərbaycanın bu bölgəsinin siyasi mərkəz olduğunu bir daha göstərir.

Səfirin verdiyi daha bir əhəmiyyətli məlumata əsasən, Beyləqan şəhəri Teymur tərəfindən salınmış və Qarabağın mərkəzi şəhəri elan edilmişdi [2, 231]. "Teymurbəy hər il qışlamaq üçün Qarabağ bölgəsinə gəldiyindən burada yeni şəhər salmağı əmrini vermişdi ki, hal-hazırda burada 20 min ev vardı" [3, 150]. Hər evdə 5-6 nəfər olduğunu hesablasaq, şəhərdə 100 mindən çox adam olduğunu müəyyən edə bilərik. Bu orta əsrlər dövründə Şərqi iri şəhərlərinə xas olan rəqəmdir. Səfir Əmir Teymurun Beyləqan şəhərini bərpa etməsi, bölgəyə və şəhərə xüsusi diqqət ayırması haqqında eşitmiş və belə bir qənaətə gəlmişdi ki, Beyləqanın əsası Əmir Teymur tərəfindən qoyulmuşdu. Hesab edirik ki, Teymuri sülalə üzvləri tərəfindən Qarabağa və onun əsas şəhəri olan Beyləqana verilən dəyərdən irəli gələrək səfir belə bir nəticəyə gəlmişdi. Onu da qeyd edək ki, 1221-ci ildə birinci Monqol yürüşü zamanı müqavimət göstərdiklərinə görə Beyləqan şəhəri tamamilə dağıntıya məruz qalmış və həqiqətən Əmir Teymur tərəfindən yenidən dirçəldilmişdi.

Orta əsrlər dövrünün öyrənilməsi məqsədilə tədqiqata cəlb etdiyimiz diplomat de Klavixonun "Səyahətnaməsi"ndə Qarabağa dair verilən məlumatlar mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu məlumatlar əsasında Şərqi ən böyük fəthlərlərdən biri olan Əmir Teymur və onun xələflərinin Qarabağa strateji və siyasi mərkəz kimi baxmasının göstəricisidir.

POLITICAL POSITION OF KARABAKH DURING TIMURI PERIOD (ON THE BASIS OF RUY GONZALES DE CLAVIXO'S "TRAVELOGUE")

ZAHRA ISLAMOVA

*Baku State University, Department of Azerbaijan History
(for natural Faculties), PhD in History*

Keywords: *first years of XV century, diplomat, Clavijo, Karabakh, Amir Timur, Omar Mirza*

Eastern countries have attracted Europe throughout history and this interest increased during the Ottoman attacks. The advance of the Ottomans to Europe countries frightened the Christian world and they sought to stop the Turks. In order to prevent the Ottomans, the European states seek a deeper study of the East and find stronger power than Ottoman. For this goal European governments sent travelers, merchants, diplomats and ambassadors to explore. According to the secret instructions given to each foreign delegation, they had to send a political, economic, and geographical description of the region to their governments. Rui Gonzalez de Clavijo was one of the diplomats who came to Azerbaijan in the first years of the 15th century and described the region. Clavijo, a Spanish diplomat and traveler, visited Timur's palace in Samarkand and wrote

in his diary what he had seen along the way. It would not be right to look at Clavijo's travelogue simply as a travel diary, as the ambassador, who was quite careful, sociable and able to gather secret information diplomatically. He touched on issues in his notes that cannot be traced back to other sources. The political, economic, social, and especially ethnographic, toponymic, linguistic information were given by Clavijo is special importance in terms of studying the history of Azerbaijan in the XV century. As a historical source of the period, the political, economic and social information collected here can serve as a primary source in the study of the period. On the other hand, during Clavijo's trip to the east, it is possible to follow the complexity of the international situation, the richness of political events, the political struggle of Amir Timur and Yildirim Bayazid and the activities and political steps of regional rulers, especially Anatolian principalities, Baharli and Bayandurlu.

According to a secret instruction given by the Spanish king to Clavijo, who left Madrid in 1403, he had to be careful in the areas he passed, establish relations with the local population, clarify their attitude to the Ottomans and Timurids, and determine the political, economic and social situation. The ambassador left Spain on May 22, 1403, with a special letter from the King of Spain and arrived in Samarkand in September 1404, but the death of Amir Timur on February 19, 1405, caused Clavijo to return. Arriving in Castile in 1406, Clavijo returned with good impressions and his trip was relatively successful. However, the imminent death of King Henry III of Spain (1406), as well as the aging of Clavijo, led him to retire from public service in 1407. After that, he enriched his travel diary, which he recorded on his way to Timur's palace. The ambassador's diary was first published in Spanish in 1582 by Argote de Malina in Seville. The study used an English translation by Clements R. Markham in 1889, as well as a Russian translation by I.S. Mirokova in 1990 and the Turkish translation by Omer Riza Dogrul in 2016.

The study of the political and economic history of Azerbaijan of the period is particular importance. Considering the claims of our hated neighbors to our lands, we must pay attention to every inch of our homeland and, it is necessary to study the history, ethnography, economic and cultural monuments of the region on the basis of primary sources. There are enough toponymic materials in the travelogue involved in the study, which are important in the study of toponym and other place names in the territory of Azerbaijan. The mention of places of Turkic origin by a foreign diplomat and the description of those settlements add to the weight of the travelogue.

One of the things that made the travelogue important for the history of Azerbaijan was the mention of Karabakh in the book and the fact that this region was important as a political center for Amir Timur and members of his dynasty. The Christian diplomat of Spanish origin mentioned the region, as Karabakh [3, 25, 62]. Based on the ambassador's other information about the Karabakh region, we conclude that this area is of both security and strategic importance for Amir Timur. Clavijo said "Timurbek started march to Erzincan from Karabakh" [1, 74; 3, 67].

According to the diary, Mirza Omar, who came to power after the death of

Amir Timur, also chose Karabakh as his residence, and even received diplomatic missions and foreign ambassadors there. We consider this information of Clavijo as a proof that Karabakh is not an ordinary region for the Timurid dynasty, but a residence, and Azerbaijan is treated as a metropolis. The ambassador described the Karabakh region as follows: "We crossed a high mountain near the city and entered the valley. It is densely populated, has many orchards and vineyards, this land is very warm and beautiful, rich in fruits. A large river flowed through the valley (Referring to the Araz River-Z.I.). After a four-day walk through the valley between the gardens and the villages, we came to a large plain with many settlements and cities. Rice and ordinary millet were grown in these fields. There is so much rice here that even they fed horses with rice, but there is no wheat or barley. The senor (Mirza Omar -Z.I.) had people living in tents with a large herd in this area" [3, 150].

Ambassador heard that there was a political struggle between Jahan Mirza and Omar Mirza, who had a 45,000-strong army in Karabakh, and even the execution of the defeated Jahan Mirza. This political situation once again showed that Karabakh was a political center and important place for Timurids.

According to another important information provided by the ambassador, the city of Beylagan was built by Timur and was declared the capital of Karabakh [2, 231]. "Since Timurbek came to the Karabakh region every winter, he ordered to build a new city here, which now has 20,000 houses" [3, 150]. If we calculate that there are 5-6 people in each house, we can determine that there are more than 100,000 people in the city. This figure was typical of the major cities of the East in the Middle Ages. The ambassador heard about Amir Timur's restoration of Beylagan and paid special attention to the region and the city. He concluded that Beylagan was founded by Amir Timur. We believe that the ambassador came to this conclusion based on the value given to Karabakh and its main city by Beylagan by members of the Timurid dynasty. It should be noted that during the first Mongol campaign in 1221, the city of Beylagan was destroyed due to resistance and was actually revived by Amir Timur.

The information about Karabakh in the "Travelogue" of the diplomat de Clavijo, which we have studied for the study of the Middle Ages, is of great importance. Based on this information, it is an indication that one of the greatest conquerors of the East, Amir Timur and his successors viewed Karabakh as a strategic and political center.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Narrative of the Embassy of Ruy Gonzalez De Clavijo to the court of Timour, at Samarcand, A.D. 1403-6 . Translated , for the first time, with notes, a preface , and an introductory life of Timour beg, by Clements R. Markham, F.R.G.S. London: Printed for the Hakluyt Society, 1859. 278 pp.
2. Ruy Gonzales de Clavijo. Teymur devrinde Kadisten Semerkanta Seyahat. Çeviren Ömer Rıza Doğrul. İstanbul: Körpü Kitap, 2016. 252 s.
3. Клавихо, Руи Гонсалес де. Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403-1406). Пер. со староиспанского, предисл. и коммент. И.С.Мироковой. Москва: Наука. Главная редакция восточной литературы, 1990. - 211 с.

S.C.PİŞƏVƏRİNİN YARADICILIĞINDA XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ AZƏRBAYCAN TARİXİNƏ BAXIŞ

ƏLİ FƏRHADOV

*AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi, t.f.d.
ali_farhadov@yahoo.com*

Açar sözlər: *Pişəvəri, Azərbaycan, İran, Səttarxan, Xiyabani, Rüşdiyyə*

21 Azər hərəkatının lideri S.C.Pişəvərinin yaradıcılığında XX əsrin əvvəlləri dövrünün İran və Azərbaycan tarixi mövzusunda baxış əsas yerlərdən birini tutur. O, öz əsərində və redaktoru olduğu "Azərbaycan" qəzetində M.H.Rüşdiyyə, Səttarxan, Xiyabani kimi dövrün görkəmli şəxsiyyətlərinə, İran məşrutə inqilabına və Xiyabani hərəkatına xüsusi yer ayırmışdır. O, özündən əvvəl İran məşrutə inqilabı dövrünü araşdırmış Ə.Kəsrəviyə də obyektiv qiymət vermiş, "Ə.Kəsrəvidə Azərbaycan inqilabı barədə müəyyən mənfi fikirlər varsa da, onun yazdığı tarix Azərbaycan xalqının həqiqətən özünəməxsus xüsusiyyətlərini qoruyub saxladığından yaxşı xəbər verir" [7, s.156] demişdir.

S.C.Pişəvəri İran məşrutə inqilabını, bu hərəkatda Azərbaycanın rolunu anlamaq üçün "Talışovun kitablarını, "İbrahimbəyin səyahətnaməsi" kitabını oxuyun" [7, s.16] deyərək tövsiyə edirdi. Onun məqalə və çıxışlarında İran məşrutə inqilabının, Xiyabani hərəkatının müəyyən məsələləri geniş şərh olunur, inqilab rəhbərlərinə yüksək qiymət verilir, həmçinin onların xəyanətə uğradığı qeyd olunurdu [7, s.155]. Müəllif göstərirdi ki, "Rusiyada baş vermiş 1905-ci il inqilabı, habelə Türkiyədə Sultan Əbdülhəmid əleyhinə başlanan hərəkat (Gənc türklər hərəkatı – Ə.F.) Azərbaycan xalqının ruhiyyəsinə dərin təsir göstərdi. Təbrizlilər Məhəmmədəli Mirzənin sarayındakı vəziyyəti yaxşı bilirdilər və başa düşürdülər ki, bu çürümüş mühit və pozğun ünsür İrani bədbəxtliyə və fəlakətə sövq edəcək" [7, s.15-16].

1920-ci ildə İran Kommunist Partiyasının rəhbərlərindən biri, Mirzə Kiçik xanın rəhbəri olduğu Gilan inqilabının, Cəngəli hərəkatının iştirakçısı və hökumət üzvü olmuş [8, s.44-45] S.C.Pişəvəri qeyd edirdi ki, "Azərbaycanlılar öz azadlıqları yolunda fədakarlıq edərkən qarşılarında yüksək və böyük məqsəd qoymuşdular. Məşrutə hərəkatı heç də süni və öz-özünə törənmiş bir hadisə olmamışdır. Onu Azərbaycan xalqına heç kəs zorla və ya diktə etməmişdir" [7, s.17].

Məşrutə inqilabının qəhrəmanı Səttarxanın nüfuzu o qədər yüksək idi ki, S.C.Pişəvərinin yazdığına görə, o, Təbrizdən Tehrana gəldiyində "addımbaşı ayağının altında qurbanlar kəsilmişdi, İranın paytaxtı ürəkdən şadlıq edirdi" [7, s.20]. Çünki o, deyirdi ki, "Ona görə qurbanlar verib fəaliyyət etdik ki, hökumət xalqın öz əlinə verilsin" [7, s.22]. Lakin Səttarxan elə Tehrandə də xəyanətə uğradı.

XX əsrin əvvəllərində Təbriz həm də mədəni mərkəzlərdən biri idi. Bu dövrdə Mirzə Həsən Rüşdiyyənin tətbiq etdiyi qabaqcıl təlim üsulu İranda geniş yayılmışdı. M.Tərbiyə "Danışməndani-Azərbaycan" əsərində yazır ki, M.H.Rüşdiyyə M.F.Axundzadə kimi əlifba islahatından ilham alaraq, Cənubi Azərbaycanda sövti üsulla (səs, fonetika) yazılmış ilk dərslərləri ("Vətən dili", "Ana dili") yazmışdı [14, s.31; 6, s.19].

"Vətən dili" adlı dərslik 1905-ci ildə türk (Azərbaycan) dilində Təbrizdə nəşr edilmişdi [2, s.47]. "Vətən dili" kitabı ta 1917-1918-ci ilə qədər Qafqaz və Türkünstanın məktəblərində də ibtidai sinif vəsaiti kimi tədris olunmuşdu [9, s.109]. S.C.Pişəvəri bu əsəri "Azərbaycan maarifi tarixində misilsiz bir əsər" adlandırmışdır [7, s.128]. M.H.Rüşdiyyə öz məktəblərində Azərbaycan türkcəsini də tədris edirdi [3, s.418]. S.C.Pişəvərinin redaktoru olduğu "Azərbaycan" qəzetində M.H.Rüşdiyyənin milli pedaqoji fəaliyyəti təbliğ edilir, o, "böyük xalq və maarif xadimi" adlandırılırdı [1, s.1].

S.C.Pişəvərinin rəhbərlik etdiyi Azərbaycan Demokrat Firqəsinin (ADF) orqanı olan "Azərbaycan" qəzetində Səttarxan, Xiyabani kimi azadlıq qəhrəmanları təbliğ edilir, M.H.Rüşdiyyənin "Vətən dili" dərsliyi haqqında oxuculara məlumat verilir. Qəzetin nüsxələri Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin Sənədli Mənbələr fondunda da qorunur. 1945-1946-cı illərdə Təbrizdə dərc olunan qəzetin sonrakı nəşrləri ADF-nin məğlubiyyəti səbəbilə Bakıda buraxılmışdır. Bunlar, qəzetin 1947-48-ci illərdə çapdan çıxmış 128 saydan ibarət məcmusudur. Qəzetdə Səttarxan, Xiyabani kimi azərbaycanlı inqilabçıların şah rejiminə qarşı mübarizəsi haqqında məqalələr, həmçinin şeirlər də verilir [5, s.4]. Həmçinin Şeyx Xiyabani "Azərbaycanın görkəmli seyidlərindən biri və böyük mütəfəkkir" adlandırılır, Təbrizdə ilahiyyat elmlərini tədris etdiyi, dini elmlərdə geniş məlumat sahibi olduğu və Kərimxan məscidində xidmət etdiyi qeyd olunur [12, s.2; 7, s.155]. Qəzetdə Osmanlı ordusunun Təbrizə daxil olması, onların burada "İttihadi-islam" cəmiyyəti yaradıb məzhəb münaqişəsi yaratmalarından, Azərbaycanı Türkiyəyə birləşdirmə planlarından, Şeyx Xiyabaninin Azərbaycanın azadlığı üçün osmanlılara qarşı mübarizəsindən də bəhs olunur [13, s.2]. Qəzetdə Şeyx Məhəmməd Xiyabaninin nəşr etdiyi "Təcəddüd" qəzeti haqqında da məlumat verilir [11, s.2].

S.C.Pişəvəri XX əsrin əvvəlində İngiltərə ilə birlikdə İranı müstəmləkə vəziyyətində saxlayan çar Rusiyasının imperialist missionerlik siyasətini də ifşa edirdi. Güneyli tədqiqatçı M.Şəmsi yazır ki, bu məkrli siyasətə Rusiyada bolşevik çevrilişindən sonra son qoyuldu [15, s.17]. Lenin elan etmişdi ki, "1907-ci ildə Rusiya – İngiltərə arasında bağlanmış müqavilə parçalandı və zülmkar çar hökumətinin İrandakı bütün imtiyazları ləğv edildi" [10, s.76]. S.C.Pişəvəri də bu inqilabın imperializmin qalasını yıxdığını bildirmişdi [10, s.73].

S.C.Pişəvəri XX əsrin əvvəlində daşnakların müsəlmanlara qarşı soyqırımından da ürək ağrısı ilə bəhs edir. Mart döyüşlərində daşnak partiyasının hərbi ərazilərinin Bakı Soveti dəstələri ilə birgə çıxış etməsi böyük milli qırğına səbəb olmuşdu. Bakıda olan xarici turistlər yazırdı ki, "Erməni əsgərləri müsəlman məhəllələrinə girib, günahsız əhalini, o cümlədən uşaqları öldürür, evləri yandırır, heç kimə rəhm etmirdilər". S.C.Pişəvəri də yazırdı ki, hətta "bitərəf iranlılar da öldürülüb, meyidləri yandırılırdı" [4, s.2].

Nəticə olaraq deyə bilərik ki, S.C.Pişəvəri irsinin araşdırılması nəinki 21 Azər hərəkatının, o cümlədən XX əsrin əvvəlləri dövrünün faciələrini, monarxiyaya qarşı xalq azadlıq hərəkatını öyrənmək baxımından da əhəmiyyətlidir və öz tədqiqatçıları gözəldir. S.C.Pişəvərinin dediyi kimi şah rejiminə qarşı mübarizə aparan qəhrəmanların, Azərbaycan inqilabçılarının "azadlıq uğrundakı əməlləri heç vaxt yaddan çıxmıyacaq" [7, s.155].

A LOOK AT THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE EARLY XX CENTURY IN THE WORK OF S.J.PISHEVARI

ALI FARHADOV

National Museum of History of Azerbaijan of ANAS, PhD in History

Keywords: *Pishevari, Azerbaijan, Iran, Sattarkhan, Khiabani, Roshdie*

In the works of the leader of the 21 Azer movement S.J.Pishevari, a look at the history of Iran and Azerbaijan in the early twentieth century occupies one of the main places. In his works and in the "Azerbaijan" newspaper, of which he was the editor, he paid special attention to such prominent personalities of the time as M.H. Roshdie, Sattar Khan, Khiabani, the Iranian constitutional revolution and the Khiabani movement. He also gave an objective assessment to A.Kasravi, who had studied the period of the Iranian constitutional revolution before him [7, p.156].

"Although Kasravi expressed some negative opinions about the Azerbaijani revolution, the history he wrote provided with really good information by preserving the specific features of the Azerbaijani people".

S.J.Pishevari recommended the Iranian constitutional revolution, "Read Talibov's books, Ibrahimbay's travelogue" [7, p.16] to understand the role of Azerbaijan in this movement. In his articles and speeches, certain issues of the Iranian constitutional revolution, the Khiabani movement were widely commented, the leaders of the revolution were praised, and it was noted that they had been betrayed [7, p.155]. The author pointed out that "the revolution of 1905 in Russia, as well as the movement against Sultan Abdulhamid in Turkey (Movement of Young Turks) had a profound effect on the spirit of the Azerbaijani people. The people of Tabriz were well aware of the situation in the palace of Mohammad Ali Mirza and understood that this rotten environment and corrupt element would lead Iran to misery and disaster" [7, p.15-16].

In 1920, one of the leaders of the Communist Party of Iran, a participant in the Gilan revolution, the Jangali movement and a member of the government led by Mirza Kuchek Khan [8, p. 44-45] S.J.Pishevari noted that "While sacrificing for their freedom, Azerbaijanis set high and great goal. The constitutional movement was not an artificial and spontaneous event. He was not forcibly or dictated to the people of Azerbaijan" [7, p.17].

Sattar Khan, the hero of the constitutional revolution, had such a high reputation that, according to S.J.Pishevari, when he came to Tehran from Tabriz, "sacrifices were made under his feet, and the capital of Iran rejoiced wholeheartedly" [7, p.20]. Because he said, "We sacrificed and acted so that the government would be in the hands of the people" [7, p. 22]. However, Sattar Khan was betrayed in Tehran as well.

In the early twentieth century, Tabriz was also one of the cultural centers. During this period, the advanced teaching method applied by Mirza Hassan Roshdie was widespread in Iran. M.Terbiyet writes in "Daneshmandane Azerbaijan" that, inspired by the alphabet reform like M.H. Roshdie M.F.Akhundzadeh, he wrote the first textbooks ("Vatan dili" ("The language of Homeland"), "Ana dili") written

in Sowti method (sound, phonetics) in South Azerbaijan [14, p. 31; 6, p.19]. The textbook "Vatan dili" was published in Turkish (Azerbaijani) in 1905 in Tabriz [2, p.47]. The book "Vatan Dili" was taught as a primary school material in schools of the Caucasus and Turkestan until 1917-1918 [9, p.109]. S.J. Pishevari called this work "an unprecedented work in the history of Azerbaijani education" [7, p.128]. M.H.Roshdie also taught Azerbaijani Turkish in his schools [3, p.418]. The "Azerbaijan" newspaper, edited by S.J. Pishevari, promoted the national pedagogical activity of M.H. Roshdie, he was called "a great public educator" [1, p.1].

The Azerbaijan newspaper, an organ of the Azerbaijan Democratic Party (ADP) led by S.J. Pishevari, promoted freedom heroes such as Sattar Khan and Khiabani and informed readers about M.H. Roshdie's textbook "Vatan Dili". Copies of the newspaper are also preserved in the Documentary Sources Fund of the National Museum of History of Azerbaijan. Subsequent editions of the newspaper, published in Tabriz in 1945-1946, were published in Baku due to the defeat of the ADF. These are the 128 issues of the newspaper published in 1947-48. The newspaper publishes articles and poems about the struggle of Azerbaijani revolutionaries against the Shah's regime, such as Sattar Khan and Khiabani [5, p.4]. Shaikh Khiabani is also called "one of the prominent Sayyeds of Azerbaijan and a great thinker", it is noted that he taught theology in Tabriz, had extensive knowledge in religious sciences and served in the Karimkhan mosque [12, p.2; 7, p.155]. The newspaper also talks about the entry of the Ottoman army into Tabriz, their creation of the "Ittihad-i-Islam" society and sectarian conflict, plans to unite Azerbaijan with Turkey, and Shaikh Khiabani's struggle against the Ottomans for the freedom of Azerbaijan [13, p.2]. The newspaper also provides information about the "Tajaddod" newspaper published by Shaikh Mohammad Khiabani [11, p.2].

S.J.Pishevari also exposed the imperialist missionary policy of Tsarist Russia, which, along with Britain, colonized Iran in the early twentieth century. Southern researcher M. Shamsi writes that this insidious policy was stopped after the Bolshevik coup in Russia [15, p.17]. Lenin declared that "the treaty between Russia and Britain in 1907 was broken and all the privileges of the tyrannical tsarist government in Iran were revoked" [10, p. 76]. S.J. Pishevari also stated that this revolution destroyed the fortress of imperialism [10, p.73].

S.J.Pishevari also speaks with heartache about the genocide of Dashnaks against Muslims in the early twentieth century. During the March battles, the military regiments of the Dashnak party together with the Baku Soviet units caused a great national massacre. Foreign tourists in Baku wrote that "Armenian soldiers entered Muslim neighborhoods, killed innocent people, including children, burned houses, and showed no mercy to anyone." S.J. Pishevari also wrote that even "neutral Iranians were killed and their bodies were burned" [4, p.2].

As a result, we can say that the study of the legacy of S.J.Pishevari is important not only in terms of studying the tragedies of the 21 Azer movement, including the early twentieth century, the people's liberation movement against the monarchy, and awaits its researchers. As S.J. Pishevari said, "the deeds of the heroes of the struggle against the Shah's regime, the Azerbaijani revolutionaries for freedom will never be forgotten" [7, p.155].

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Azərbaycanın böyük xalq və maarif xadimi Rüşdiyyə". "Azərbaycan" qəzeti, № 1, 24 sentyabr 1945-ci il, s.1.
2. Beregian S. Azeri and Persian literary works in twentieth century Iranian Azerbaijan. Berlin: Schwarz, 1988, 238 p.
3. "Cənubi Azərbaycan" // Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası, X cild, Bakı, 1987, s.418.
4. Qaziyev Y. Erməni məsələsi: yalanlar və gerçəklər. Bakı: Nurlar, 2009, 175 s.
5. "Qəhrəman mücahidlərə xitab" // "Azərbaycan" qəzeti, № 60, 21 noyabr 1945-ci il, s.4.
6. Məmmədli P. Cənubi Azərbaycan mətbuatı tarixi. Bakı: "Elm", 2009, 230 s.
7. Pişəvəri S.C. Məqalə və çıxışlarından seçmələr (Təbriz 1945-1946-cı illər). Bakı: Nurlan, 2016, 432 s.
8. Rəhimli (Bije), Ə. Mübarizə burulğanlarında keçən ömür. Seyid Cəfər Pişəvəri. Bakı: Nurlar, 2009, 400 s.
9. Sərdariniya S. "İrəvan müsəlman sakinli vilayət olmuşdur". Tərc: İ.Quliyev. Bakı, "Zərdabi" nəşriyyatı, 2014, 202 s.
10. Şəmsi M. "İrəvanın ictimai və siyasi xadimləri Böyük Oktyabr sosialist inqilabının əhəmiyyəti haqqında", s.71-78 // Böyük Oktyabr və xarici Şərq. Bakı: Elm, 1987, 208 s.
11. "Şeyx Məhəmməd Xiyabani. "Təcəddüd" ruznaməsinin tarixçəsi" // "Azərbaycan" qəzeti, № 76, 11 dekabr 1945-ci il, s.2.
12. "Şeyx Məhəmməd Xiyabani" // "Azərbaycan" qəzeti, № 43, 1 noyabr 1945-ci il, s.2.
13. "Şeyx Məhəmməd Xiyabani" // "Azərbaycan" qəzeti, № 46, 5 noyabr 1945, s.2.
14. Tərbiyət M. Danişməndani-Azərbaycan. Bakı: Azər nəşr, 1967, 464 s.
15. Шамси М. Развитие просвещения в Иране (1851-1917). Автореферат диссертация на соискание ученой степени доктора исторических наук. Баку, 1981, 45 с.

О НЕКОТОРЫХ ТРАДИЦИЯХ «НЕСИЛОВОГО» ПРОНИКНОВЕНИЯ РУССКИХ В АЗЕРБАЙДЖАН

НУРЛАНА ДЖАВАНШИР

*Бакинский Государственный Университет, старший преподаватель
nurlanac@gmail.com*

Açar sözlər: *şərt, əmanət, vəd, müqavilə, nizamnamə, ələnə*

Ключевые слова: *шерт, аманат, клятвенное обещание, договор, грамота, традиции*

Кавказ, в том числе Прикаспийский регион всегда был в центре внимания политики России в силу своих богатых ресурсов, выгодного военно-стратегического и торгово-экономического положения. Но захватить Кавказ было крайне сложно. Поэтому на вооружении долгое время (даже в период военных действий) были т.н. «несиловые» методы проникновения на Кавказ, когда с местными правителями заключались сначала «шерты», потом «постановления», «условия» и, наконец, «договоры». Между этими форматами было много общего – они вобрали в себя веками сложившиеся на Кавказе традиции межгосударственных и внутри региональных отношений. Подобные документы давали России «законное право» присутствовать на Кавказ или по крайней мере устанавливать здесь свое влияние.

Еще в XVI веке Россия строила свои отношения с приграничными кавказскими владетелями на основе шертов – традиции, сохранившейся еще с ордынского времени [5, 6]. Шерт представлял клятву на соблюдение определенных условий, например: не совершать набеги, обеспечивать безопасность торговли и движения послов и т.д. Российская сторона оплачивала шертодателя жалованьем или подарками. Одним словом, это была оплачиваемая служба. Как гарантия выполнения шертов выдавались аманаты. Тексты шертов составлялись в Москве, т.е. самими русскими, а принимались они как правило на нейтральной пограничной территории, что должно было как бы уравнивать положение сторон.

Со временем в шертных грамотах стали появляться обязательства и российской стороны. Отсюда появилась традиция принятия «клятвенных обязательств» (как это будет сделано с Джаро-Белоканскими джамаатами в 1803 году), которые по форме являлись присягой, а по содержанию напоминали договоры, т.к. в тексте имелись уже двусторонние обязательства. После принятия шерта русские отправляли шертодателю «грамоты жаловальные...с золотыми печатями».

Со временем отмеченные особенности стали традицией, почти протокольными правилами. Этим правилам следовали и пытались использовать в своих интересах стороны при подготовке и подписании двух Куракчайских договоров и Чартмийского договора 1805 г.

Следуя давним традициям текст договоров был составлен Цициановым и отправлен к ханам под строгим наказом «ничего в нем не править»,

равно как и текст присяги [1,590].

Принципиальным для азербайджанских ханов, согласно традиции, был вопрос о месте заключения договора. Вот почему в переговорах майоров Старикова, Лисаневича, Ниния Джораева с Ибрагим ханом Карабахским, Шекинским Селим ханом и Мустафа ханом Шемахинским очень долго обсуждался выбор места [3, 90; 4, 182; 1, 659; 1, 701-702]. Для азербайджанских ханов, особенно для Мустафа хана, это была возможность выиграть время. В результате пограничье между Гянджинским и Карабахским ханствами, берег реки Куракчай, стал местом встречи для ханов с главнокомандующим русской армии, а Мустафа хану ничего не оставалось сделать, как подписать договор под давлением Цицианова уже в пределах своих владений.

Предоставление аманата в силу сложившихся традиций было более значимым в плане подтверждения своей преданности, нежели подписанная бумага. Цицианов добивался от ханов «крепкого заклада», т.е. самых близких людей в качестве аманатов. Напротив, ханы предлагали в аманаты детей высокопоставленных вельмож, но не ханзаде. Приверженность некоторых азербайджанских беков к каджарам, заставили Цицианова брать дополнительных аманатов, сверх указанных в договорах [1, 843]. Карабахский Ибрагим хан весной 1806 г., начав борьбу против русских, первым делом ставил задачу вывести своих аманатов из Гянджи [4, 204; 2, л.257].

Давней традицией в отношениях кавказских народов с Россией было приношение клятвы, как подтверждающий и закрепляющий подписанный документ обряд. Если раньше клятвой был сам шерт, то в случае с договорами 1805 года клятва была отдельным документом под названием «клятвенное обещание». К сожалению, в исторической литературе договоры 1805 г. ошибочно называют «клятвенными обещаниями». Даже такой статусный договор, как Георгиевский трактат 1783 года, сопровождался «клятвенным обещанием» Картли-Кахетинского царя Ираклия П.

На Кавказе издревле существовала традиция оплачиваемой службы. Иногда кавказские правители могли служить одновременно нескольким государствам – и османам, и сефевидам, и русским. Не обошла эта традиция пожалований за службу и азербайджанских ханов. Хотя вопрос жалованья не вошел в текст договоров, но этот вопрос был предметом обсуждения. В результате Ибрагим хан, его сыновья Мухаммедгасан ага, Мехтикули ага, Ханлар ага должны были получать жалованье за счет собираемой с ханства дани. Такая весьма абсурдная схема позволяла все же сохранить традицию службы на «государевом жалованье». Однако, из записки, предъявленной Мехтикули ханом осенью 1806 года на имя Гудовича указывалось на полностью невыплаченное жалованье покойного Ибрагим хана с «составления высочайшей грамоты по день кончины его» [2, л.219].

И последнее, традиционная императорская Грамота на правление превратилась в средство шантажа и давления на азербайджанских ханов [1, 722, 667]. Она так и не была вручена Ибрагим хану Карабахскому и осталась у Лисаневича [2, л.247 об.].

Документы, заключенные между Россией и азербайджанскими хана-

ми являлись безусловно договорами и были более статусными, чем все предшествующие фиксирующие двухсторонние отношения документы. Они содержали в себе выработанные веками традиции, умело использованные Россией в ее «несиловом» проникновении в наш регион.

ABOUT SOME TRADITIONS OF THE "NON-FORCE" PENETRATION OF RUSSIANS INTO AZERBAIJAN

NURLANA JAVANSHIR

Baku State University, Senior Lecturer of The Department of Azerbaijan history (for natural faculties)

Keywords: *shert (condition), amanat, oath promise, contract, letter, tradition*

The Caucasus, including the Caspian region, has always been in the focus of Russian policy due to its rich resources, favorable military-strategic and trade-economic position. But it was extremely difficult to capture the Caucasus. Therefore, for a long time (even during the period of hostilities) there were so-called "non-violent" methods of penetration into the Caucasus, when first "sherts" (conditions) were concluded with local rulers, then "resolutions", "conditions" and, finally, "agreements". There was a lot in common between these formats - they absorbed the traditions of interstate and intra-regional relations that had developed in the Caucasus for centuries. Such documents gave Russia the "legal right" to be present in the Caucasus, or at least establish its influence here. Even in the 16th century, Russia built its relations with the borderline Caucasian rulers, on the basis of the conditions, a tradition that has survived since the Horde period [5, 6]. The condition represented an oath to comply with certain understandings, for example: not to raid, to ensure the safety of trade and the movement of ambassadors, etc. The Russian side paid the bearer with salary or gifts. In short, it was a paid service. Amanats were issued as a guarantee of the fulfillment of the conditions. The texts of the conditions were compiled in Moscow, by the Russians, and they were usually accepted on a neutral border territory, which should, as it were, equalize the position of the sides. Over time, obligations of the Russian side also began to appear in the certificates. From this arose the tradition of taking "oath obligations" (as it will be done with the Jaro-Belokan Jamaats in 1803), which in form were an oath, but in content they resembled contracts, since there were already bilateral commitments in the text. After accepting the shert (condition), the Russians sent the scribe "letters of honor ... with gold seals." Over time, the noted features have become a tradition, almost protocol rules. These rules were followed and tried to take advantage of the parties in the preparation and signing of the two Kurakchay agreements and the Chartmi agreement of 1805. Following long-standing traditions, the text of the treaties was drawn up by Tsitsianov and sent to the khans under the strict order "nothing to correct in it," as well as the text of the oath [1,590].

Fundamental for Azerbaijan Khans, according to tradition, was the question

of the place of the conclusion of the treaty. That is why in the negotiations of Majors Starikov, Lisanevich, Ninia Djoraev with Ibrahim Khan of Karabakh, Sheki Selim Khan and Mustafa Khan of Shemakhinsky, the choice of a place was discussed for a very long time [3, 90; 4, 182; 1, 659; 1, 701-702]. For Azerbaijan khans, especially for Mustafa Khan, it was an opportunity to gain time. As a result, the border between the Ganja and Karabakh khanates, the bank of the Kurakchay River, became a meeting place for the khans with the commander-in-chief of the Russian army, and Mustafa Khan had no choice but to sign an agreement under pressure from Tsitsianov already within his domain.

The provision of an amanat, due to established traditions, was more significant in terms of confirming one's loyalty than a signed paper. Tsitsianov sought from the khans "a strong mortgage", that is, the closest people as amanats. On the contrary, the khans offered the children of high-ranking nobles as amanats, but not the khazade. The adherence of some Azerbaijani beks to the Qajars forced Tsitsianov to take additional amanats, in addition to those specified in the agreements [1, 843]. The Karabakh Ibrahim Khan in the spring of 1806, having started the struggle against the Russians, first of all, set the task of withdrawing his amanats from Ganja [4, 204; 2, l. 257].

A long-standing tradition in the relations of the Caucasian peoples with Russia has been the taking of an oath as a ceremony confirming and securing the signed document. If earlier the shert himself was the oath, then in the case of the agreements of 1805, the oath was a separate document called the "oath promise." Unfortunately, in the historical literature, the agreements of 1805 are mistakenly called "oath promises." Even such a status treaty as the Treatise of Georgievsk in 1783 was accompanied by an "oath promise" of the Kartli-Kakhetian king Irakli II.

The tradition of paid service has existed in the Caucasus since ancient times. Sometimes the Caucasian rulers could serve simultaneously to several states - the Ottomans, the Safavids, and the Russians. This tradition of awards for service did not pass by the Azerbaijani khans. Although the issue of salaries was not included in the text of the agreements, this issue was the subject of discussion. As a result, Ibrahim Khan, his sons Muhammadgasan aga, Mehtikuli aga, Khanlar aga had to receive a salary from the tribute collected from the khanate. Such a very absurd scheme nevertheless made it possible to preserve the tradition of serving on the "sovereign's salary". However, from a note presented by Mekhtikuli Khan in the fall of 1806 addressed to Gudovich, it was indicated that the deceased Ibrahim Khan's unpaid salary was completely unpaid from "drawing up the highest letter on the day of his death." [2, l.219]

And lastly, the traditional imperial Charter for government turned into a means of blackmail and pressure on the Azerbaijani khans [1, 722, 667]. It was never given to Ibrahim Khan of Karabakh and remained with Lisanevich [2, fol. 247 rev.]. The documents concluded between Russia and the Azerbaijani khans were undoubtedly treaties and were of higher status than all the previous documents fixing bilateral relations. They contained the traditions developed over the centuries, skillfully used by Russia in its "non-force" penetration into our region.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Акты, собранные Кавказской Археографической комиссией, том II, под редакцией Адольфа Берже, Тифлис, 1868, 1238 стр.
2. Государственный исторический архив Грузии, фонд 2, опись 1, дело 118.
3. Мирза Джамал Джеваншир. История Гарабага. Баку, 1958, 139 с.
4. Mir Mehdi Xəzani. Kitabı-Tarixi-Qarabağ. Qarabağnamələr. II kitab, Bakı, 2006, 228 s.
5. Русско-дагестанские отношения в XVII-первой четверти XVIII в. Документы и материалы. Махачкала, 1958, 336 с.
6. Русско-дагестанские отношения в XVIII-XIX вв. сборник документов. Москва, Наука, 1988, 357 с.

AZƏRBAYCAN DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNDƏ ELDƏNİZ ATABƏYLİYİNİN ROLU

NİGAR HƏMİDOVA

BDU-nun Azərbaycan tarixi (təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının doktorantı

nigaribrahimova555@gmail.com

Elmi məsləhətçi: t.f.d.Zəhra İslamova

Açar sözlər: *Dövlətçilik anlayışı, Böyük Səlcuqlu İmperatorluğu, Azərbaycan Atabəyləri dövləti, Şəmsəddin Eldəniz, İraq Səlcuq sultanlığı*

Dövlət həm siyasi, həm iqtisadi, həm də sosial cəhətdən bir çox öhdəlikləri olan xalqların, millətlərin müəyyən torpaq sərhədləri çərçivəsində birgə yaşamasıdır. Eyni zamanda, dövlət xalqları, millətləri siyasi, iqtisadi və mədəni cəhətdən birləşdirən bir orqandır.

Hər bir xalqın özünəməxsus dövlətçilik ənənələri tarixi vardı ki, türk dövlətçilik tarixinin araşdırılması zamanı bu cəhət xüsusilə nəzərə çarpır. Tarix boyu türklər orduda, hərbi işdə öndə olduqlarından onların dövlətçiliyində hərbi demokratiya üstünlük təşkil etmişdir. Buna baxmayaraq türklər təkcə hərbi sahəsində deyil, dövlətin bütün sahələrində önəmli rol oynamış, mədəni irsimizin inkişafında misilsiz xidmətlər göstərmişlər. Türklər ilk çağlardan Mərkəzi Asiyadan başlayaraq Hindistana, Ön Asiyaya, Orta Avropaya və Balkanlara böyük köçlər etmişlər. Müsəlman olmadan öncə və müsəlman olandan sonra qərbə və cənuba doğru irəliləyən türklərin müxtəlif boyları siyasi və idari sistemlər qurmuş və dünya tarixində özünəməxsus rolu və yeri ilə seçilən dövlətlər yaratmışdılar. Tarixən türklərin yaşadığı və bir çox türk axınlarının şahidi olan Azərbaycanda hakimiyyətlər və hakim sülalələr dəyişsə də, dövlət dəyişməz olaraq qalmışdır. Azərbaycan xalqı tarixi Azərbaycan torpaqlarında zəngin və özünəməxsus bir mədəniyyət, o cümlədən dövlətçilik ənənələri yaratmışdır. Bu yazımızda Azərbaycanın türk dövlətlərindən biri olan və dövlətçilik tariximizdə önəmli rol oynayan Azərbaycan Atabəyləri dövləti tarixindən bəhs edəcəyik.

Böyük Səlcuq imperiyasının yaranması, çiçəklənməsi və parçalanması Yaxın və Orta Şərqi gələcək tarixi həyatında əhəmiyyətli rol oynadı. 1040-cı ildə Dandanakanda Qəznəviləri məğlubiyətə düşərək qısa müddətdə Şərqi İslam dünyasını əllərinə keçirən Səlcuqlular Abbasilərdən sonra ilk dəfə olaraq İslam dünyasını türklərin rəhbərliyində birləşdirdilər. İslam dünyasını öz hakimiyyəti altında birləşdirən, böyük fəthlər həyata keçirən Səlcuq imperiyası idarəetmə və quruluş baxımından bir o qədər möhkəm və qüvvətli birləşmə deyildi. İmperiyaya daxil olan ölkə və əyalətlərin iqtisadi və etnik əlaqələr baxımından ümumiliyi çox az idi. Səlcuqluların tabeliyində olan ərazilər onların nəslinin şəxsi mülkiyyəti sayılırdı və sultanın yaxın qohumlarının taxt-tac uğrunda qaldırıldığı qiyamlar dövləti zəiflədirdi. Sultan Məlikşahın (1072-1092) ölümündən sonra qızıışan ara müharibələri Səlcuq dövlətinin tənəzzülünün başlanğıcı sayıla bilər.

İmperiyanın tənəzzülünün siyasi, sosial səbəbləri ilə bərabər həm də, hələ Səlcuqlulardan əvvəl mövcud olmuş, Səlcuqlular dövründə öz inkişafının ən

yüksək dövrünü yaşamış atabəylik müəssisəsini göstərmək olar. Qaynaqların Səlcuqluların idarə sistemi haqqında verdiyi məlumata görə, sultanlar kiçik yaşda olan şahzadələrə tərbiyəçi olaraq atabəylər təyin edirdilər. Atabəylər böyük vəzifədə çalışan nüfuzlu oğuz bəyləri arasından və yaxud sultanın məmurlərindən olub, öz xidmətləri ilə sədaqət və qüdrətlərini göstərmiş və məirlik dərəcəsinə yüksəlmiş şəxslər arasından seçilirdi.

İmperiyada böyük sultanın, yəni mərkəzi idarənin nüfuzu davam etdikcə atabəylərin açıqdan-açığa istiqlal mübarizəsi aparmayacaqları, sultanın yüksək hakimiyyətini tanıyacaqları təbii hal idi. Xüsusilə Sultan Səncərin ölümündən sonra atabəylərin bir çoxu atabəyləri olduqları Səlcuq şahzadələrinin yerinə hakimiyyətlərini öz xeyirlərinə icra etməyə başladılar, yəni çoxdan bəri davam edən feli hakimiyyətlərinə hüquqi şəkil verdilər. Beləcə, orta əsr İslam tarixində Səlcuq sülaləsinə xəlifə olaraq ümumi sürətdə Atabəylər deyilən müxtəlif sülalələr təşəkkül etdi. Şam Atabəyləri (Bərilər), Mosul Atabəyləri (Zəngilər), Azərbaycan Atabəyləri (Eldənizilər) belə təşəkkül etmiş dövlətlər idilər.

Sultan Arslanşah ibn Toğrul zahirdə hakim görünürdü, əslində dövləti atabəy Eldəniz idarə edir, iqtaları o istədiyi yerə paylayırdı. Sultan Eldənizin işinə qarışmırdı, ancaq Eldənizin iqtaları istədiyi kəslərə paylaması onun xoşuna gəlmirdi. Bu xüsusda gileylənməyə başladığı zaman anası, yəni Atabəy Eldənizin zövcəsi və Nüsrəddin Məhəmməd Pəhləvan və Müzəffərəddin Osman Qızıl Arslan adındakı iki oğlunun anası belə dedi: " Bu adam sənin üçün öz həyatını təhlükəyə atmış, dəfələrlə döyüslərə girmiş, ölümlə mübarizə aparmış, sənin uğrunda varını-yoxunu sərf etmiş, qulamlarını və silahdaşlarını itirmişdir. Nəhayət, səni Sultan etməyə müvəffəq olmuşdur. Səlcuq Sultanlarından nə qədər adam var ki, yaşca səndən böyük olduqları halda həbslərdə yatırlar. Halbuki, Atabəy Eldəniz özü və iki oğlu sənə xidmət edirlər, sənin düşmənlərin ilə mübarizə aparırlar. Atabəy birisinə nəsə bağışlayır və ya geri alırsa, o sənin dövlətinin və mülkünün möhkəmlənməsi üçün edir. Onun işlərinə qarışma, ondan sənə zərər gəlməsindən qorxma, o sənin məmurləridir."

Beləliklə, Sədrəddin əl-Hüseyniyə istinadən verdiyimiz bilgidən də aydın olduğu kimi Eldənizin uzaqgörənliyi və siyasi gücü, Sultan hakimiyyətinin nüfuzundan bacarıqla istifadə etməsi, tədbirli xarici siyasəti bütün bunlar göstərir ki, Azərbaycan Atabəyləri dövlətinin yaradıcısı öz dövrünün nəhəng siyasi xadimi olmuş, sultanın qəyyumu kimi mövqeyindən istifadə edərək yaratdığı sülalənin torpaqlarını genişləndirmiş, digər tərəfdən isə, mərkəzi hakimiyyəti möhkəmləndirmişdir.

Atabəy Eldənizin ölümündən sonra oğulları Məhəmməd Cahan Pəhləvan (1175-1186) və Qızıl Arslan (1186-1191) hakimiyyətə gəldilər. Arslan şahın ölümündən sonra Məhəmməd Cahan Pəhləvan sultanın yeddi yaşlı oğlu III Toğrulu taxta çıxardır, eyni zamanda onun atabəyi olur. Mənbələrin yazdığına görə, ölkədə əsl hakimiyyət Məhəmməd Cahan Pəhləvanın əlində idi, dövlət işlərini sultanın adından o, idarə edirdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvan qardaşı Qızıl Arslanı Azərbaycan və Arranın canişini təyin edir, özü isə Həmədanda oturaraq ətraf ərazilərin hakimlərinə məktub yazaraq III Toğrulun adına xütbə oxunmasını tələb edir. S. Hüseyni yazır: "Hakimlərin hamısı razılıq verdi və sultanın adı ilə xütbələr Mosul və onun mahallarında, Ərməniyyədə, Xilatda, Farsda və onun

mahallarında və bütün Xuzistanda oxunmağa başladı". Məhəmməd Cahan Pəhləvanın Abbasi xəlifələri ilə yaratdığı yaxşı münasibət ona Bağdaddan asılı olmadan öz müstəqil siyasətini yeritməyə imkan verirdi. Məhəmməd Cahan Pəhləvandan sonra hakimiyyətə gələn Qızıl Arslan uzun müddət taxt-tacı ələ keçirmək uğrunda mübarizə aparan saray müxalifəti ilə mübarizə aparmalı olmuşdur. Digər tərəfdən isə, Cahan Pəhləvanın məmlüklər vasitəsilə dövləti idarə etmək üçün yartadığı xüsusi rejim məmlük yuxarı təbəqəsinin yaranmasına səbəb olmuş, onun ölümündən sonra 30 il ərzində baş vermiş bütün tarixi hadisələrdə həlledici rol oynamaqlarına səbəb olmuşdur. III Toğrul anlayırdı ki, əmirlərin əksəriyyətinin sədaqətinə əmin olmadan Qızıl Arslana qarşı qoşun çəkə bilməz. Elə bu səbəbdən də, Sultan III Toğrul Qızıl Arslanı atabəy təyin edir. Qızıl Arslanın mövqeyi möhkəmlənir, ordu onun tərəfinə keçir. 1191-ci ildə Qızıl Arslan xəlifə ən-Nasirin razılığı ilə özünü sultan elan edir. Beləliklə, hələ Şəmsəddin Eldənizin hakimiyyəti zamanından İraq Səlcuq Sultanlığını müstəqil idarə edən Azərbaycan Atabəyləri "sultan" titulu ələ keçirdilər.

THE ROLE OF ATABEY ELDENİZİDS IN THE HISTORY OF AZERBAIJANI STATEHOOD

NİGAR HAMİDOVA

Baku State University, Ph.D student of the department of Azerbaijan history (for natural faculties)

Scientific adviser: ph.d.Zahra İslamova

Keywords: *The concept of statehood, the Great Seljuk Empire, the Atabey state of Azerbaijan, Shamsaddin Eldaniz, the Seljuk sultanate of Iraq*

The state is the coexistence of peoples and nations with many political, economic, and social obligations within certain land borders. At the same time, the state is a body that unites peoples and nations politically, economically, and culturally.

Each nation has its own history of statehood traditions, which is especially noticeable when studying the history of Turkic statehood. Throughout history, military democracy has dominated on the statehood of the Turks, as they excelled in the army and military work. Nevertheless, the Turks played an important role not only in the military sphere, but in all spheres of the state, and rendered unparalleled services in the development of our cultural heritage. From the earliest times, the Turks migrated from Central Asia to India, the western Asia, the Central Europe, and the Balkans. Before and after becoming Muslims, the Turks, who moved west and south, established various political and administrative systems, and created states which played unique role in world history. Although governments and ruling dynasties had changed in Azerbaijan, which had historically been inhabited by Turks and witnessed many Turkic flows, the state has remained unchanged. The people of Azerbaijan have historically created a rich and unique culture in the lands of Azerbaijan, including the traditions of statehood. In this article, we will talk about the history of the Azerbaijani Atabeks state, which is one of the Turkic states of Azerbaijan and plays an important role in the history of our statehood.

The emergence, flourishing and disintegration of the Great Seljuk Empire

played an important role in the future historical life of the Middle East. The Seljuks, who defeated the Ghaznavids at Dandanakan in 1040, soon took control all Islamic world and, for the first time, united the Islamic world under Turkic rule. The Seljuk Empire, carried out great conquests, was not so strong in terms of governance and structure. The countries and provinces of the empire had little in common in terms of economic and ethnic relations. The Seljuk territories were considered the private property of descendants of dynasty, and the revolts of the sultan's close relatives for the throne weakened the state. The civil wars that erupted after the death of Sultan Malikshah (1072-1092) can be considered the beginning of the decline of the Seljuk state. Along with the political and social reasons for the decline of the empire, the institution of "atabey" can also be mentioned. The institution of atabek existed before the Seljuks and experienced the highest period of its development during the Seljuk period. According to sources about the Seljuk system of government, the sultans appointed atabeys as tutors for young princes. The Atabeys were appointed from the influential Oghuz beys who held high positions, or from the Sultan's mamluks, who showed their loyalty and power through their services and rose to the rank of master. As long as the great sultan's authority in the empire continued, it was inevitable that the atabeys would submit. It was natural that they would not openly fight for independence and would recognize the high authority of the sultan. Especially after the death of Sultan Sanjar (1118-1157), many Atabeys began to rule in place of the Seljuk princes they patronized, thus giving a legal form to their long-lasting de facto rule. Thus, the different Atabey dynasties, which succeeded the Seljuk dynasty in medieval Islamic world, was formed. Among them we can show Damask Atabeys (Boris), Mosul Atabeys (Zangis), Azerbaijani Atabeys (Eldeniz). Although Sultan Arslanshah ibn Togrul appeared to be the ruler on the outside, in fact the state was ruled by Atabay Eldeniz, who distributed the iqta as he wished.

The Sultan did not interfere in Eldeniz's work, but he did not like Eldeniz distributing iqta to anyone he wanted. When the sultan began to complain about this, his mother, the wife of Atabay Eldaniz and the mother of Eldeniz's two sons, Nusraddin Muhammad Pahlavan and Muzaffaraddin Osman Kızıl Arslan said: "This man risked his life for you, fought many times, struggle till the death, spent all his wealth for you, and lost his slaves and comrades-in-arms. Finally, he managed to make you Sultan. How many Seljuk Sultans are in prison when they are older than you? However, Atabey Eldaniz himself and his two sons serve you and fight against your enemies. If Atabey gives or takes back something, he does it to strengthen your state and property. Do not interfere in his affairs, do not be afraid that he will harm you, he is your mamluk." According to Sadraddin al-Husseini, Eldeniz skillfully used the authority of the Sultan's government due to his foresight and political power, and pursued a prudent foreign policy. The founder of the Atabey state of Azerbaijan, shamsaddin Eldaniz was a great political figure of his time, using his position as the sultan's guardian, he expanded the lands of his state, and on the other hand, he strengthened the central government. After the death of Atabey Eldaniz, his sons Mohammad Jahan Pahlavan (1175-1186) and Gizil Arslan (1186-1191) came to power. After the death of , the Seljuk sultan Arslan Shah, Muhammad Jahan Pahlavan helped to ascend the

throne of the sultan's seven-year-old son, Togrulu III, and became his atabey. According to sources, the real power in the country was in the hands of Mohammad Jahan Pahlava, who ruled the state on behalf of the sultan. Mohammad Jahan Pahlavan appointed his brother the Gızıl Arslan as the viceroy of Azerbaijan and Arran, but he ruled the state from Hamadan. Mohammad Jahan Pahlavan even wrote a letter to the emirs of the surrounding areas demanding that a sermon be read after the name of Togrul III. Hussein writes: "All the emirs agreed, and sermons addressed to the sultan began to be read in Mosul and its districts, in Armenia, in Khilat, in Persia and its districts, and in all of Khuzistan." Mohammad Jahan Pahlavan had good relations with the Abbasid caliphs, and these relations allowed him to pursue his own independent policy regardless of Baghdad. Gızıl Arslan, who came to power after Mohammad Jahan Pahlavan, had to fight the palace opposition, which had long struggled to seize the throne. On the other hand, the special regime created by Jahan Pahlavan to rule the state through the Mamluks led to the formation of the Mamluk elite, which played a decisive role in all historical events that took place 30 years after his death. Togrul III understood that he could not raise an army against Gızıl Arslan without being sure of the loyalty of the majority of the emirs. Sultan Togrul III appointed Gızıl Arslan atabey, but this strengthened the position of Gızıl Arslan and the army sided with him. In 1191, Gızıl Arslan proclaimed himself sultan with the consent of Caliph al-Nasir. Thus, the Azerbaijani Atabeys, who ruled the Iraqi Seljuk Sultanate independently since the reign of Shamsaddin Eldeniz, took the title of "sultan".

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bünyadov Z. Azərbaycan Atabəyləri dövləti (1136-1225-ci illər). Bakı: "Şərq-Qərb", 2007, 312 s.
2. F. Sümer. Oğuzlar (Türkmenlər, tarixləri, boy teşkilatı, destanları). İstanbul, "Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı", 2016, 506 s.
3. H. Kayhan. Azərbaycan Atabeyləri İldenizlilerin yıkılışı. Tarih ve Gelecek Dergisi, Nisan 2017, cilt 3, sayı 1, 239-255 s.
4. H.Kayhan. Azərbaycan Atabeyliğinin kuruluşu və Atabey İldeniz. Türkiyat Mecmuası, c.28/1, 2018, 45-65 s.
5. Halil İbrahim Gök. Musul Atabegliyi: Zengiler (Musul kolu: 1146-1233). Ankara, "Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih (Ortaçağ tarihi) anabilim dalı", 2001, 764 s.
6. İbrahim Kafesoğlu. Selçuklular ve Selçuklu tarihi üzerine araştırmalar. İstanbul, "Ötüken", 2014, 376 s.
7. Kıvameddin Burslan. İrak ve Horasan Selçukluları tarihi. İstanbul, "Maarif Matbaası"1943, 272s
8. M.A.Köymen. Büyük Selçuklu imperatorluğu tarihi. II cilt, İkinci imperatorluk devri. Ankara, "Türk Tarih Kurumu", 2017, 520 s.
9. Muhammed b. Ali b. Süleyman er-Ravendi. Rahat-üs-sudur ve Ayet-üs-sürur (Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alameti). Cilt I-II. Ankara: "Türk Tarih Kurumu", 2020, 470 s.
10. Nəcəf Ə.N. Səlcuqlu dövlətləri və atabəyləri tarixi (Oğuzların ortaya çıxmasından-XIV əsrə qədər). Bakı: "Qanun", 2010, 756s.
11. Osman Turan. Selçuklular tarihi ve Türk-İslam medeniyeti. İstanbul: "Ötüken", 2020, 542 s.
12. Reşidüddin Fazlullah. Cami üt-Təvarih (Zikr-i Tarih-i Al-i Selçuk). Tercüme ve notlar Erkan Göksu, Hüseyin Güneş. İstanbul: "Bilge Kültür Sanat", 2014, 208s.
13. Sadruddin Ebul-Hasan Ali İbn Naşir İbn Ali El-Hüseyni. Ahbar üd-devlet is-Selçukiyye. Ankara, "Türk Tarih Kurumu", 1943, 150 s.

AZƏRBAYCAN XALQ CÜMHURİYYƏTİNİN XÜSUSİ XİDMƏT ORQANI: ƏKSİNQİLABLA MÜBARİZƏ TƏŞKİLATI

AYGÜN İSMAYILOVA

Bakı Dövlət Universiteti Tarix fakültəsinin doktorantı

aygun.ismayilova.vilayat@gmail.com

Elmi rəhbər: prof. Anar İsgəndərov

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı, təhlükəsizlik orqanları, Dövlət Müdafiə Komitəsi*

Şərqdə, türk-müsəlman dünyasında ilk demokratik dövlət olan AXC 23 ay yaşamasına baxmayaraq bir çox sahədə ilklərə imza atmışdır. İlk ali məktəb, qadına ilk dəfə seçki hüququnun verilməsi, ilk parlamentin yaradılması kimi ilk təhlükəsizlik orqanlarının yaradılması da məhz AXC dövrünə aiddir. AXC yarandıqdan sonra onu baş verə biləcək daxili və xarici təhlükələrdən qorumaq üçün təhlükəsizlik orqanlarının yaradılması vacib idi. Belə ki, bəhs edilən dövrdə böyük dövlətlərin maraqlarının burada toqquşması, Denikin ordusunun, bolşeviklər və ermənilərin törətdikləri fitnəkarlıqlar AXC-nin möhkəmlənməsi-nə təhlükə törədirdi. Belə bir vaxtda Azərbaycan müstəqilliyini qoruyub saxlamaq, dövlətçiliyini möhkəmləndirmək, müdafiə qüdrətini artırmaq üçün silahlı qüvvələrinə bir də xüsusi xidmət və təhlükəsizlik orqanlarına arxayın olmalı idi. Bu istiqamətdə təxirə salınmaz tədbirlər görüldü.

Ölkə parlamentinin 25 fevral 1919-cu ildə yekdilliklə qəbul etdiyi "Hərbi nazirliyin ştatları haqqında" qanununda nazirliyin 38 istiqaməti üzrə ştatları müəyyən edilmişdi. Həmin istiqamətlərdən biri də əks-kəşfiyyat və kəşfiyyat xidməti üzrə idi.

AXC xüsusi xidmət və təhlükəsizlik orqanlarının təşəkkül dövrü 1919-cu ilə təsadüf edir. Hərbi sahədə həyata keçirilən tədbirlərdən biri kimi 1919-cu il mart ayının 26-da Ərkani-hərb (Baş qərargah) təsis edildi. Bu qurumu təsis etməkdə əsas məqsəd ordunun döyüş hazırlığını, təlim-tərbiyəsini gücləndirmək, maddi-texniki bazasını təkmilləşdirməkdən ibarət idi. Hərbi nazir S.Mehmandarovun fikrincə, indiyədək belə bir qurumun yaradılmamasının əsas səbəbi yüksək hazırlıqlı kadrlara ehtiyac ilə bağlı idi. S. Mehmandarovun dəvəti ilə Krımdan gəlmiş, milliyətçə tatar olan general-leytenant Məmməd bəy Aleksandroviç Sulkeviç (əsl adı Maçeybəy idi) 26 mart 1919-cu il tarixli 147 sayılı əmrlə Ərkani-hərb-in rəisi təyin olundu və həmin vaxtdan etibarən Hərbi Nazirliyin strukturunun yenidən formalaşdırılmasına başlandı.

Əldə edilmiş materiallardan görünür ki, təhlükəsizlik orqanlarının əməkdaşları Cümhuriyyətimizin təhlükəsizliyi üçün əllərindən gələni əsirgəməmişlər. Lakin hərbi idarə çərçivəsində işləyən bu struktur öz işini Azərbaycanın təhlükəsizliyinin yalnız hərbi aspektlərində məhdudlaşdırırdı. Əks-kəşfiyyatın strukturca bir nazirlikdə yaradılması, eləcə də bu sahə üzrə orada mütəxəssislərin məhdudluğu ictimai-siyasi fəaliyyətin bir çox sahələrində əks-kəşfiyyat fəaliyyətini genişləndirməyə imkan vermirdi. 1919-cu il aprelin 2-də Nazirlər Şurası sədrinin adına göndərdiyi

məktubunda S. Mehmandarov yazırdı: "Hərbi əks-kəşfiyyatın başlıca vəzifəsi dövlət daxilində hərbi casuslarla mübarizədir, bolşevizmlə mübarizə ümumdövlət işi olduğundan tək hərbi idarə onun öhdəsindən gələ bilməz...".

Ölkə parlamentinin qərarı ilə iyun ayının 9-da Vətəni müdafiə sahəsində fəvqəladə səlahiyyətlərə malik olan xüsusi orqan - Dövlət Müdafiə Komitəsi yaradıldı. Respublikanın daxilində və sərhədlərində vəziyyət daha da gərginləşdiyindən Dövlət Müdafiə Komitəsi 1919-cu il iyun ayının 11-də Azərbaycanda fəvqəladə vəziyyət elan etdi və həmin gün Azərbaycan parlamenti Dövlət Müdafiə Komitəsi yanında Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatının (ƏMT-in) yaradılması barədə qərar qəbul etdi. Həmin təşkilatın formalaşdırılması parlamentin "Müsavat" fraksiyasının üzvü Məmmədbağır Şeyxzamanlıya həvalə edilmişdir. Ona müavin isə sonralar naməlum şəxslər tərəfindən qətlə yetirilmiş sosialist Mirfəttah Musəvi təyin olunmuşdur. M.Şeyxzamanlı ƏMT-a həmin il avqustun 20-nə qədər başçılıq edir. Avqustun 20-də isə o, bu vəzifədən istefa verir və yerinə qardaşı Nağı bəy Şeyxzamanlı təyin olunur və o, bu vəzifədə ƏMT ləğv olunana qədər qalır. 1919-cu il noyabrın 19-da Mahmud bəy Səfikürdski təşkilat rəhbərinin müavinini təyin olunur.

ƏMT-nin Əsasnaməsinə uyğun olaraq bu qurum tərəfindən Azərbaycan dövlətçiliyinə qarşı kəşfiyyat-pozuculuq və terror-təxribat aksiyaları keçirmək cəhdlərində, dövlət əhəmiyyətli obyektlərdə diversiyaların təşkilində, eləcə də hakimiyyətə qarşı silahlı müqavimət göstərməkdə, casusluqda və s. şübhəli bilinən şəxslərin həbsi zamanı yerli polis və əlaqədar orqanların nümayəndələri də dəvət olunurdu. ƏMT-nin kadr tərkibi müxtəlif partiya və millətlərin nümayəndələrindən ibarət idi. Qeyd edək ki, ƏMT-ya əməkdaşların qəbulunda partiya prinsipi əsas götürülürdü. Belə ki, ƏMT-in əməkdaşlarının üçdə ikisi "Müsavat", üçdə biri isə "Hümmət" partiyasından olmalı idi. Eyni zamanda təşkilatın rəhbəri "Müsavat"dan, müavinisi isə "Hümmət"dən təyin edilməsi nəzərdə tutulmuşdur. Bolşeviklərin Azərbaycan Cümhuriyyətinin xüsusi xidmət orqanlarına daxil olaraq gənc hökumətin əleyhinə fəaliyyət göstərmələri məsələsi də xüsusi maraq doğurur. Belə ki, ƏMT-da təşkilatında çalışan bolşevik xislətli əməkdaşlar Azərbaycanı Sovet Rusiyasız təsəvvür etmirdilər. Bu da gənc dövlətin möhkəmlənməsinə zərbə demək idi.

Fəaliyyət göstərdiyi 1919-cu il iyunun 11-dən 1920-ci il martın 6-dək olan dövrdə bu təşkilatda yüzdən çox əməkdaş çalışmışdı. Azərbaycanın milli təhlükəsizliyini müdafiə edən bu təşkilatda 6-7 millətin nümayəndəsi işləyirdi. Maraqlıdır ki, bunlar arasında erməni millətinin nümayəndələri yox idi. ƏMT əməkdaşları arasında qadınlar da var idi: Anaida Fatalova, Məryəm Məmmədova, Vera Kuzmina-Şaxtaxtaniskaya və Taisiya Şepeliova.

ƏMT öz fəaliyyəti dövründə mümkün qədər Azərbaycan dövlətçiliyinə xidmət göstərməyə nail olmuşdur. Doğrudur bu sahədə peşəkar kadrlar az idi, lakin çətin günlərdə Vətəni dərin məhəbbətlə sevən, dövlətçiliyinə bağlı olan ƏMT rəhbərliyi və əksər heyəti əməli işlər görərək AXC hökumətinə təhlükə yaratmağa çalışan Denikin nümayəndələrinə, bolşevik, erməni kimi ünsürlərə qarşı inadlı mübarizə aparmışlar. Məhz buna görə də, milli təhlükəsizlik orqanlarının hazırki nəslə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə dövlət quruculuğu prosesində danılmaz xidmətləri olmuş həmin şəxslərin xidmətlərini yüksək qiymətə

mətləndirir, xatirəsini əziz tutur. MTN-nin (DTX) "Müstəqilliyin, dövlətçiliyin və milli təhlükəsizliyin keşiyində" muzeyində Şeyxzamanlı qardaşlarına aid xüsusi stend yaradılması buna əyani sübutdur.

Məmmədbağır və Nağı Şeyxzamanlı qardaşlarının başladığı işi sona çatdırmaq yalnız Azərbaycanın dövlət müstəqilliyinin bərpaşından sonra mümkün oldu. Azərbaycan Respublikası 1991-ci ilin oktyabr ayında özünün dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, Dövlət Təhlükəsizlik Komitəsinin maddi-texniki və kadr bazası əsasında 1991-ci il noyabr ayının 1-dən Azərbaycan Respublikası Milli Təhlükəsizlik Nazirliyi təsis edildi. 2015-ci ilin dekabrında isə prezident İ.Əliyevin fərmanı ilə MTN ləğv edildi, əvəzində Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidməti və Azərbaycan Respublikasının Xarici Kəşfiyyat Xidməti yaradıldı.

SPECIAL SERVICE AGENCY OF THE AZERBAIJAN DEMOCRATIC REPUBLIC: COUNTER-REVOLUTIONARY ORGANIZATION

AYGUN İSMAILOVA

Baku State University, PhD student of the Faculty of History

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, Counter-Revolutionary Organization, security agencies, State Defense Committee*

In the East, the ADR, the first democratic state in the Turkish-Muslim world, despite living for 23 months, has scored firsts in many areas. The creation of the first security agencies, such as the first Higher School, the granting of women the right to vote for the first time, the establishment of the first parliament, dates back to the ADR period. After the creation of the ADR, it was important to establish security agencies to protect it from possible internal and external threats. Thus, the conflict of interests of the great powers, the provocations committed by Denik's Army, the Bolsheviks and the Armenians posed a threat to the strengthening of the ADR. At that time, in order to preserve the independence of Azerbaijan, strengthen its statehood and increase its defense power, the Armed Forces also had to rely on special services and security agencies. Urgent measures were taken in this direction.

In the law "On the states of the military Ministry", adopted unanimously by the parliament on 25 February 1919, the states on 38 directions of the ministry were defined. One of these directions was on counter-intelligence and intelligence services.

The period of formation of the special services and security agencies of the ADR dates back to 1919. One of the measures taken in the military field was the establishment of Ergani-Harb (general staff) on March 26, 1919. The main purpose of establishing this structure was to strengthen the combat readiness and training of the army, improve its material and technical base.

According to Military Minister S. Mehmandarov, the main reason for the creation of such an organization was due to the need for highly trained personnel. At the invitation of S. Mehmandarov, General-Lieutenant Mammad

Bey Alexandrovich Solkevich (his real name was Macheybey), who came from Crimea and was a tatar by nationality, was appointed Commander of Arkani-Harbin by Order No. 147 of March 26, 1919 and from that time on the reorganization of the structure of the military Ministry began.

The materials obtained show that the employees of the security agencies have done their best for the security of our Republic. However, this structure, working within the framework of the military administration, limited its work only to the military aspects of Azerbaijan's security. The structural establishment of counter-intelligence in the ministry, as well as the limitation of specialists in this field did not allow to expand counter-intelligence activity in many areas of socio-political activity. On April 2, 1919, in his letter to the chairman of the Council of Ministers, S. Mehmandarov wrote: "The main task of military counter-intelligence is the fight against military spies within the state, since the fight against Bolshevism is a common cause, the only military administration can not cope with it...".

By the decision of the country's parliament on June 9, a special body-State Defense Committee with extraordinary powers was established in the field of Defense of the Motherland. On June 11, 1919, the State Defense Committee declared a state of emergency in Azerbaijan and on the same day the Azerbaijani parliament adopted a decision on the establishment of counter-terrorism organization (CTO) under the State Defense Committee. The formation of this organization was entrusted to member of the "Musavat" faction Mammadbaghir Sheikhzamanli. The deputy was appointed to him by the socialist Mirfattah Mousavi, who was later killed by unknown persons. M.Sheikhamanli heads the OIC until August 20 that year. On August 20, he resigns from this post and his brother Nagi Bey Sheikhzamanli is appointed and remains in this post until the CRO is abolished. On November 19, 1919, Mahmud Bey Safikurdsky was appointed deputy head of the organization. In accordance with the statute of the CRO, this organization attempts to conduct reconnaissance-sabotage and terror-sabotage actions against the statehood of Azerbaijan, organize diversions on objects of State importance, as well as armed resistance against the authorities, espionage and so on. during the arrest of suspected persons, representatives of local police and related authorities were also invited. The staff of the CRO consisted of representatives of different parties and nationalities. It should be noted that the principle of the party was based on the reception of employees to the CRO. Thus, two-thirds of the employees of the CRO had to be from Musavat and one-third from the Hummet party. At the same time, it is planned to appoint the head of the organization from "Musavat" and his deputy from "Hummet". It is of particular interest that the Bolsheviks entered the special service bodies of the Republic of Azerbaijan and acted against the young government. Thus, the Bolshevik employees working in the organization of the CRO did not imagine Azerbaijan without Soviet Russia. This was also a blow to the strengthening of the young state.

During his tenure from June 11 to March 6, 1920, more than a hundred employees worked in this organization. Representatives of 6-7 nations worked in this organization defending the national security of Azerbaijan. It is interesting that

among them there were no representatives of the Armenian nation. Among the employees of the CRO were women: Anaida Fatalova, Maryam Mammadova, Vera Kuzmina-Shakhtoxtaniskaya and Taisiya Shepeliova.

During the period of its activity, the CRO has managed to provide services to the Azerbaijani statehood as much as possible. It is true that there were few professional cadres in this field, but in difficult days they fought hard against Denik's representatives, Bolsheviks and Armenians, who loved their homeland with deep love, tried to pose a threat to the ADR government by doing practical work under the leadership of the CRO and most of its staff, which is connected with statehood. That is why the present generation of national security agencies highly appreciates the undeniable services of those people during the period of the Azerbaijan Democratic Republic in the process of State Building. The creation of a special stand for the Sheikhamanli brothers in the museum "guard of independence, statehood and national security" of the State Security Service is a clear proof of this.

It was only after the restoration of the state independence of Azerbaijan that mammadbaghir and Nagi Sheikhzamanli brothers began to end their work. After the Republic of Azerbaijan regained its state independence in October 1991, the Ministry of national security of the Republic of Azerbaijan was established on the basis of material-technical and personnel base of the State Security Committee since November 1, 1991. In December 2015 according to the President İlham Aliyev's decree the CRO was cancelled the State Security Service of the Republic of Azerbaijan and the Foreign Intelligence Service of the Republic of Azerbaijan were established instead.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Qasımov C., Bağırov X. Azərbaycanın təhlükəsizlik orqanlarının qısa tarixi. Bakı, MTN nəşriyyatı, 2008. 492 səh.
2. Qasımov C. Əksinqilabla mübarizə təşkilatı və siyasi represiya. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 1997, 461 səh.
3. Qoca E. Azərbaycanın təhlükəsizlik və xüsusi xidmət orqanları (1918-1920). Bakı, "Şuşa" nəşriyyatı, 2000. 144 səh.
4. Qoca E. Tariximiz, taleyimiz. Bakı, "Şuşa" nəşriyyatı, 2001. 176 səh.
5. Cəfərov M. ADR-in xüsusi xidmət orqanları. Bakı, 1997. 247 səh.
6. Paşayev A. Açılmamış səhifələrin izi ilə. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 2001. 536 s.
7. Şeyxzamanlı N. Azərbaycan istiqlal mücadiləsi xatirələri. Bakı, "Azərbaycan" nəşriyyatı, 1997. 176 səh.
8. Azərbaycan Respublikasının Dövlət Təhlükəsizliyi Xidmətinin və Azərbaycan Respublikasının Xarici Kəşfiyyat Xidmətinin yaradılması haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Fərmanı. 14 dekabr 2015 // <http://president.az/articles/17160>

**MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ AZƏRBAYCANDA DİNLƏRARASI
MÜNASİBƏTLƏR: XRİSTİAN DİNİ İLƏ BAĞLI
QEYRİ-ƏNƏNƏVİ DİN VƏ TƏRİQƏTLƏR**

ƏZİZAĞA BƏYLƏROV

*Lənkəran Dövlət Universitetinin doktorantı
azizaga1976@mail.ru*

Elmi rəhbər: professor Anar İskəndərov

Açar sözlər: *Azərbaycan, dinlərarası münasibətlər, "Yehova şahidləri", "Mədh kilsəsi"*

Sovet İttifaqının süqutundan sonra ideoloji boşluğun yaranması, ölkə vətəndaşlarının onilliklər boyu içlərində yaşatdıqları milli-mədəni irsi dirçəltmək, İslam dəyərlərinə qayıtmaq meylli cəmiyyətdə içərisində mürəkkəb və ziddiyyətli bir realıq yatanmışdır. Tələsik qəbul edilmiş qanunlar, əhalinin böyük bir hissəsinin din sahəsində məlumatlılığı İslama, bu dinin fəlsəfəsinə və mənəvi dəyərlərinə, Azərbaycanda yayılması tarixinə və xüsusiyyətlərinə dair biliklərin yetərsizliyi ölkəni arzu edilməz xarici təsirlərə məruz qoydu. Məhz həmin dövrdən müxtəlif dini sektərlər, qeyri-ənənəvi dini təlimlər ölkəmizə yol tapdı.

Qeyri-ənənəvi din və təriqətlərin, xüsusilə protestantlığın Azərbaycan ərazisində yayılması alman koloniyaları ilə bağlıdır. Bu təriqət nümayəndələri 1992-ci ildə yenidən icmalarını yaratmış və 1994-cü ildə icmanı Ədliyyə nazirliyində qeydiyyatdan aldirmışlar. Əsasən, missionerlik fəaliyyətinə geniş üstünlük verir, müxtəlif vasitələrlə adamları icmalara cəlb etməyə çalışırlar.

Hazırda Azərbaycanda mövcud olan protestant təriqətləri 2 əsas qrupa ayırmaq düzgün olar. Birinci qrupa tarixən Azərbaycanda yayılmış, yerli mühitə müəyyən qədər uyğunlaşan, ekstremizmdən əsasən uzaq olan baptist, adventist, "50-ci gün" təriqətləri və pravoslavlıqdan törəmiş molokan icmaları aiddir. Ölkənin müstəqillik illərində yaranmış və bir çox hallarda qanuna zidd olaraq dini üstünlük mövqeyindən çıxış edən "Həyatverici lütf", "Həyat sözü", "Mədh kilsəsi", "Yehovanın şahidləri", "Nehemiya" isə bu gün Azərbaycanda mövcud dini dözümlülük ənənəsinə laqeyd olan dini icmalar və təriqətlərdir.

1999-cu ildə "Mədh Kilsəsi" dini icması Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınır. 2000-ci ildə həmin icma "İman Kilsəsi" Yevangelik İmanlı Xristianların Avro-Asiya Assosiasiyasının himayəsi altına keçir. "Mədh kilsəsi" dini icması Bakı ilə yanaşı, bölgələrdə də iş aparır.

İncilə iman edən məsihçilərin "Nehemiya" dini icmasına üzv olanlara da milli hisslərdən uzaq və tolerantlıq münasibətlərini kəskin şəkildə rədd etmək tələq olunur. "Nehemiya" dini icması 1999-cu ildə Ədliyyə Nazirliyində dövlət qeydiyyatına alınır. 2002-ci ildə Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində dövlət qeydiyyatından keçib. Burada xristianlığa qəbul edilən hər bir azərbaycanlı üçün müəyyən məbləğdə vəsait alınır. Ümumiyyətlə, icmanın maddi imkanları genişdir. Ona görə də, icma rəhbərliyi üzvlərə mütəmadi olaraq maddi yardımlar göstərir və üzvlərin problemlərinin həllinə çalışır.

10 noyabr 1993-cü ildə Ədliyyə Nazirliyində xristianların "Şərqdə Ulduz"

dini icması dövlət qeydiyyatına alındı. 2002-ci ildə icma Dini Qurumlarla İş üzrə Dövlət Komitəsində dövlət qeydiyyatından keçdi. "Şərqdə ulduz" xristian dini icmasının üzvlərinin əksəriyyətini yaşlı insanlar təşkil edir. Çünki bu icma gənclərlə müqayisədə yaşlı insanların diqqətini daha çox çəkir. İcma 1997-ci ilə qədər Almaniyadan maliyyələşmiş, amma son illər maliyyə yardımını dayandırdığı bildirilsə də bu inandırıcı görünmür.

Azərbaycanda fəaliyyət göstərən qeyri-ənənəvi xristian icmalardan biri də "Yehovanın şahidləri"dir. Azərbaycanda fəaliyyətlərinə 1994-cü ildə başlamışlar. 1999-cu ilin dekabr ayında isə Ədliyyə Nazirliyində Bakı şəhəri "Yehovanın Şahidləri" dini icması dövlət qeydiyyatına alınmışdır. İlk fəaliyyətində rus dilində dini ədəbiyyat yaymaqla məşğul olsalar da, sonrakı illərdə Azərbaycan dilində nəşr olunan jurnal və broşürlərini geniş yaymağa çalışmışlar. Dinc görünən bu cür fəaliyyətlərinə baxmayaraq "Yehovanın şahidləri" dini icmasının üzvləri Azərbaycanda hüquq mühafizə orqanlarının qadağaları və həbsləri ilə tez-tez rastlaşırlar. Çünki "Yehovanın şahidləri" Azərbaycan qanunvericiliyinin əksinə olaraq hərbi xidmətdən imtina təbliğ edirlər.

Azərbaycanda adventizmin (latınca adventus-zübur etmək) yayılma tarixinə gəldikdə isə 1894-cü ildə ölkəmizə gələn ilk adventist təbliğatçısı Yakov Kleinin dini fəaliyyəti nəticəsində burada yaşayan yeddi nəfər almana etiqadını qəbul etdirə bildi. Protestant təmayüllü bu xristian dini cərəyanı tərəfdarları əsasən Bakı, Gəncə və Füzulidə yaşayır. Sovet hakimiyyəti illərində onların ölkəmizdə bir qolu olan "Yeddinci günün adventistləri"nin dua evləri bağlanmış, üzvləri isə repressiyaya məruz qalmışdır. Müstəqilliyin bərpasından sonra "Yeddinci günün adventistləri" kilsəsinin ardıcılıqları mövcud tolerant şərait nəticəsində dini bayramlarını tam şəkildə yaşatmaq imkanı əldə etmişlər.

Yunan dilində "suya çəkmək, suda vəftiz etmək" mənasını ifadə edən baptizm də ölkəmizdə mövcud dini icmalara aiddir. Hazırda Gəncə, Sumqayıt, Şirvan, Zaqatala və s. daxil olmaqla, 18 bölgədə baptist icmalar fəaliyyət göstərir. Bakıda icmalarda ibadətlərin 10-dan 12-si rus, 13-dən 15-si Azərbaycan dilində aparılır. Azərbaycan dilində keçirilən ibadətdə təqribən üç yüz, rus dilində isə iki yüz insan iştirak edir. Həftənin çərşənbə axşamı və cümə axşamları da müvafiq olaraq, "dua saati" və "gənclər saati" təşkil edilir.

Rəsmi adı Dünya Xristianlığın Vəhdəti uğrunda Müqəddəs Ruh Cəmiyyəti olan və "Vəhdət Kilsəsi" kimi tanınan munçuluq bu gün dünyada aktual dini cərəyanlardan birinə çevrilmişdir. Xristianları birləşdirmək cəhdlərinə baxmayaraq, onlar ənənəvi mənada xristian sayılmırlar.

Məsələyə obyektiv yanaşdıqda görürük ki, əgər hər hansı bir dini icmaya qarşı dövlət tərəfindən hər hansı bir addım atılırsa bu qanunvericiliyə uyğun olaraq qanun pozuntusunu önləmək məqsədi ilə edilir. Bu qanun pozuntularının Azərbaycandakı mövcud tolerantlıq mühitdən sui-istifadə halları olduğu aşkara çıxır. Sui-istifadə hallarını aşağıdakı müddəalar formasında sistemləşdirmək olar:

- Azərbaycanda dünyəvi hakimiyyəti tanıtmamaq;
- Qanunları saymazdan gələrək, nəzərdə tutulan ərazilərdən kənara çıxmaq;
- Əcnəbilərin missionerliyi qadağan olunduğundan, bu işi müəyyən yollarla yerli əhali içindən yetişdirdikləri insanlar hesabına həyata keçirmək;
- Xristian qardaşlığı adı altında tarixi torpaqlarımızı işğal edən düşməne qarşı

mübarizə aparmamaq, hərbi xidmətdən yayınmağı təbliğ etmək;

- İslama dair baxışlarda maarifçilik yönündəki boşluğu müxtəlif yollarla doldurmaqla, islamı bacardıqca parçalamaq və s..

Sadalananlar onların doğurduqları problemlərin sadəcə bir qismidir. Bu cür problemlərin daha da şaxələnməsini önləmək, gələcəkdə sahib olduğumuz milli-mənəvi dəyərlərimizin itirilməsinə yol verməmək üçün onların daim nəzarətdə saxlanması şərtidir. Çünki mövcud tolerantlıq mühitində daha da sərbəstlik imkanları tanınarsa, nəticələrinin qarşısını almaq mümkünsüz olar. Nəticədə isə ölkəmiz Yaxın və Orta Şərqdəki müsəlman ölkələri kimi məzhəblər və dinlərarası müharibə üçün yeni bir ocağa çevrilər.

INTER-RELIGIOUS RELATIONS IN AZERBAIJAN DURING INDEPENDENCE: NON-TRADITIONAL RELIGIONS AND SECTS RELATED TO CHRISTIAN RELIGION

AZIZAGA BAYLAROV

PhD student of the Lankaran State University

Supervisor: Prof. Dr. Anar İskandarov

Keywords: *Azerbaijan, interreligious relations, "Jehovah's Witnesses", "Church of Praise"*

The emergence of an ideological vacuum after the collapse of the Soviet Union, the tendency of the country's citizens to revive the national and cultural heritage they have lived in for decades, and the return to Islamic values have created a complex and contradictory reality in society. Hasty laws, ignorance of a large part of the population in the field of religion, lack of knowledge about Islam, the philosophy and moral values of this religion, the history and features of its spread in Azerbaijan, exposed the country to undesirable external influences. It was from that time that various religious sects and non-traditional religious teachings found their way to our country.

The spread of non-traditional religions and denominations, especially Protestantism, in Azerbaijan is associated with German colonies. Representatives of this sect re-established their communities in 1992 and in 1994 registered the community with the Ministry of Justice. Basically, they prefer missionary activity and try to involve people in communities by various means.

It would be appropriate to divide the existing Protestant denominations in Azerbaijan into two main groups. The first group includes Baptist, Adventist, "50th Day" sects, and Molokan communities of Orthodoxy, which are historically widespread in Azerbaijan and are somewhat adapted to the local environment, far from extremism. "Life-giving grace", "Word of Life", "Church of Praise", "Jehovah's Witnesses", and "Nehemiah", which were formed during the years of independence and in many cases illegally took the position of religious supremacy, these are religious communities and denominations that are indifferent to the existing tradition of religious tolerance in Azerbaijan today.

In 1999, the Praise Church religious community was registered with the Ministry of Justice. In 2000, the Church of Faith came under the auspices of the

Eurasian Association of Evangelical Christians. The Praise Church religious community operates not only in Baku but also in the regions.

Members of the Nehemiah religious community of Christians who believe in the Bible are also urged to reject nationalism and tolerance. The Nehemiah religious community was registered with the Ministry of Justice in 1999. In 2002, he was registered with the State Committee for Work with Religious Organizations. There is a certain amount of money for every Azerbaijani who converts to Christianity. In general, the community has ample financial resources. Therefore, the community leadership regularly provides financial assistance to members and seeks to address members' concerns.

On November 10, 1993, the "Star in the East" Christian religious community was registered with the Ministry of Justice. In 2002, the community was registered with the State Committee for Work with Religious Organizations. The majority of members of the Star in the East Christian community are elderly. Because this community attracts more attention of older people than young people. The community was funded by Germany until 1997, but this does not seem plausible, despite reports that financial aid has been suspended in recent years.

One of the non-traditional Christian communities in Azerbaijan is Jehovah's Witnesses. They started their activities in Azerbaijan in 1994. In December 1999, the Jehovah's Witnesses religious community in Baku was registered with the Ministry of Justice. Although initially engaged in distributing religious literature in Russian, in the following years they tried to distribute magazines and brochures published in Azerbaijani. Despite these seemingly peaceful activities, members of the Jehovah's Witnesses religious community in Azerbaijan often face law enforcement bans and arrests. Because "Jehovah's Witnesses" promote the renunciation of military service, contrary to Azerbaijani law.

As for the history of the spread of Adventism (Latin *adventus*) in Azerbaijan, as a result of the religious activities of the first Adventist preacher Jacob Klein, who came to our country in 1894, seven people living here were able to convert to German. Supporters of this Protestant-oriented Christian religion live mainly in Baku, Ganja and Fizuli. During the Soviet era, the houses of prayer of the Seventh-day Adventists, one of their branches in our country, were closed, and their members were repressed. Following the restoration of independence, the followers of the Seventh-day Adventist Church were able to fully celebrate their religious holidays as a result of tolerant conditions.

Baptism, which in Greek meaning also belongs to the existing religious communities in our country. There are Baptist communities in 18 regions, including Ganja, Sumgayit, Shirvan, Zagatala? Baku, 10 out of 10 community services are conducted in Russian and 13 out of 15 in Azerbaijani. About three hundred people attend the service in Azerbaijani and two hundred in Russian. On Tuesdays and Thursdays of the week, "prayer hour" and "youth hour" are organized, respectively.

The Church of the Holy Spirit for the Unity of World Christianity, known as the Church of Unity, has become one of the most important religious movements in the world today. Despite attempts to unite Christians, they are not considered

Christians in the traditional sense.

When we approach the issue objectively, we see that if the state takes any action against any religious community, it is done in order to prevent violations of the law in accordance with the law. It turns out that these violations are cases of abuse of the existing environment of tolerance in Azerbaijan. Cases of abuse can be systematized in the form of the following provisions:

- Not to recognize the secular government in Azerbaijan;
- Exceeding the intended territories, ignoring the law;
- Since the missionary work of foreigners is prohibited, to carry out this work in certain ways at the expense of people brought up by the local population;
- To promote the avoidance of military service, not to fight against the enemy occupying our historical lands in the name of the Christian Brotherhood;
- Filling the gap in my views on Islam in various ways, dividing Islam as much as possible, etc.

These are just some of the problems they cause. It is necessary to keep such problems under control in order to prevent further diversification of such problems and to prevent the loss of our national and moral values in the future. Because if more opportunities for freedom are recognized in the current environment of tolerance, it will be impossible to prevent the consequences. As a result, our country, like other Muslim countries in the Middle East, is becoming a new hotbed for sects and inter-religious warfare.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Əlizadə, A. Azərbaycanca Xristianlıq: keçmişdən bu günə. Bakı: Elm və təhsil, 2016, 378 s.
2. İsayev R. Azərbaycan üçün qeyri-ənənəvi olan dinlərin və təriqətlərin yayılması milli təhlükəsizlik kontekstində // Etnoqrafiyadan Etnologiyaya doğru: Azərbaycanca müasir etnoloji araşdırmalar (məqalələr toplusu). Bakı, 2013, s.172-207
3. İsgəndərli, C.A. Azərbaycanca qeyri-ənənəvi dinlər və təriqətlər (yenidən işlənmiş təkrar nəşr). Bakı: Apostrof MMC, 2011, 112 s.
4. "Oşo" yenidən Azərbaycanda - 03.12.2008 / <http://hafta.az/oso-yeniden-azerbaycanda-48505-xeber.html> (müraciət tarixi:20.07.2021-cı il).
5. История церкви «Слово Жизни» в Баку [Elektron resurs]//“Həyat sözü” dini icmasının rəsmi saytı. – URL: <http://wol.az/наша-история/> (müraciət tarixi:12.12.2016-cı il).
6. Путь, длиною в 120 лет! Юбилей Церкви адвентистов седьмого дня в Азербайджане [Elektron resurs]. – URL: https://adventisty.ru/adventist_news/detail.php?ELEMENT_ID=248543 (müraciət tarixi: 04.08.2016)

III BÖLMƏ. AZƏRBAYCANIN İSTİQLALI UĞRUNDA MÜBARİZƏ

AZƏRBAYCANÇILIQ İDEOLOGİYASININ TƏŞƏKKÜLÜ

SEVDA SÜLEYMANOVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının professoru
s.u.suleymanova@mail.ru*

Açar sözlər: *Azərbaycançılıq, maarifçilik, milli identiklik, milli özünüdərk, türkçülük*

Tarix boyu müxtəlif ideya və ideologiyalar ümumxalq mübarizəsinin başlanmasında və ən əsası dövlətlərin yaranmasında mühüm rol oynamışdır. Milli ideya hər bir xalqın tarixi, mənəvi-mədəni ənənələrini təcəssüm etdirməklə, onun varlığının mənası, məqsəd və hədəflərinin konseptual mahiyyəti haqqında dolğun təsəvvür yaradır. Əslində milli ideya olmadan heç bir xalq öz milli dövlətini qura bilməz. Belə ki, milli kimlik, milli özünüdərk prosesinin güclənməsində, xalqı bir yumruq kimi birləşdirərək milli-azadlıq mübarizəsinə qalxmasında və nəhayət, müstəqil milli dövlətin yaranmasında milli ideyanın rolu şəxsizdir. Milli-azadlıq hərəkatının lideri, Azərbaycanda ilk cümhuriyyətin banisi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Müsavat" partiyasının I qurultayındakı çıxışında "Bütün Şərqi-İslam və Türklük aləmi"nin tənəzzülünün əsas səbəbi kimi məhz milli ideyanın yoxluğunu qeyd etmişdi: "...millətin həyatına işıqlı yol göstərən yıldız olan milli amal və məqsəd yoxalınca cəmaət də halətdən qaldı və siyasətcə öldü.

Fəqət həmişə böylə gedəməzdi: son zamanlar Şərq aləmi cünbişə gəldi. İndi bir dövrü-intibah keçiriyoruz. Milli oyanıqlıq böyük duyğu, böyük fikir Şərqi-İslam və Türk millətlərini oyatdı. Böyük sarsıntılar, böyük fikir doğurdu. Biz qəflətdə olduğumuz zaman Avropanın zülm və cəfası bir dərəcəyə çatdı ki, nəhayət, Qərb imperializmi bizi əzdi, sarsıtdı və əzilmək nəticəsində milli duyğu oyandı..." [5, s.378]. Onun fikrincə bu ideya bəşəriyyətin bütün xalqları ilə birlikdə mədəni və tərəqqipərvər bir millət olmaqdan ibarətdir, türkçülük nə başqa xalqlara hücum etmək, nə də islama qarşı çıxmaq demək deyil. Belə ki, Azərbaycan tarixən çoxmillətli ölkə, milli və dini tolerantlığın hakim olduğu məkan kimi tanınmış və təbii olaraq bu amillər Azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını təşkil etmişdir. Ümummilli lider Heydər Əliyevin "Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciəti"ndə qeyd olunduğu kimi Azərbaycanın taleyi elə gətirmişdir ki, coğrafi-siyasi mövqeyinə görə o həmişə sivilizasiyaların qovuşuğunda olmuş və istər Qərbin, istərsə də Şərqin çox güclü təsirini öz üzərində hiss etmişdir [3].

"Azərbaycançılıq" ideyasının formalaşmasının ilkin mərhələsi Şimali Azərbaycanın Rusiya imperiyası tərəfindən işğalı ilə başladı. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə "Əsrimizin Səyavuşu" əsərində bu barədə yazırdı ki, rus istilasının xeyri bu oldu ki, azərbaycanlılar özlərini ictimai bir vücut, xüsusi mədəniyyət toxumlarını daşıyan bir cəmiyyət, yəni ruslardan ayrı bir millət olduqlarını hiss

etməyə başladılar. Rus süzgecindən keçsə də, özlərinə keçən Avropa elm və texnikasının təsiriylə Azərbaycan Şərqi qorxu və dedi-qodularından silkinərək yaxşı bir həyat tərzini göstərir, doğru yolu tapır, böyüyüb inkişaf edirdi [6, s.34]. Azərbaycanda milli özünüdərkini inkişafında və Azərbaycançılıq ideologiyasının ilkin şərtlərinin təşəkkül tapmasında dövrün mütərəqqi ziyalıların mühüm rolu olmuşdur. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin AXC-nin 100 illik yubileyi haqqında Sərəncamında qeyd edildiyi kimi, XIX əsrin birinci yarısından etibarən maarifçilik ideyalarının yayılması ilə Azərbaycanda baş vermiş köklü ictimai-siyasi və mədəni dəyişikliklər yeni tipli teatrın, məktəbin və mətbuatın yaranmasını təmin etməklə milli özünüdərkini gerçəkləşməsi üçün zəmin hazırladı. Abbasqulu ağa Bakıxanov və Mirzə Fətəli Axundzadə ilə başlayan bu yolu yeni tarixi mərhələdə Həsən bəy Zərdabi, Cəlil Məmmədquluzadə, Mirzə Ələkbər Sabir, Əli bəy Hüseynzadə və digər görkəmli şəxsiyyətlər davam etdirərək milli məfkurənin təşəkkülü və inkişafına mühüm təsir göstərirdilər [1].

XIX əsrin sonu – XX əsrin əvvəllərində Azərbaycanın maarifpərvər ziyalı gəncləri milləti cəhalət və xurafat girdabından çıxartmaq, onun maariflənməsinə və mədəni tərəqqisinə kömək etmək yollarını axtarırdılar. Onlar başa düşürdülər ki: “Bir millət özünü tanımayanca, hüququnu düşünməz. Tanımaq üçün də milli dil, milli məktəb, milli mətbuat, milli ədəbiyyat lazımdır. Bunların da meydana gəlməsi və tərəqqisi bizim üçün hüriyyətə bağlıdır” [2]. Milli ictimai fikir tariximizdə ilk dəfə olaraq açıq şəkildə “Hüriyyət və müsavət” şüarını islamçılıq və türkçülüynün ideoloqu olan Ə.Hüseynzadə irəli sürmüşdür. Məhz onun tərəfindən “Türkləşmək, islamaşmaq və avropalılışmaq” şəklində formulə edilmiş bir prinsip halına gətirilən və milli Azərbaycan bayrağının rənglərində öz ifadəsini tapan bu ideya özündən əvvəlki mədəni millətçiliyin təzahürü idi. T.Svyatoçovskinin yazdığına görə: “Sonralar Ziya Gökalp bəy tərəfindən qəbul edilərək azca dəyişdirilmiş bu şüar Osmanlı dövlətində türkçülüynün döyüş çağırışına çevrildi. Gün gələcək ki, bu üç söz Azərbaycanda müstəqil respublikanın üçrəngli bayrağında rəmziləşəcəkdi” [7, s.48]. Dövlət bayrağımızın islam mədəniyyətinə mənsub olduğumuzun rəmzi olan yaşıl rəngli zolağı islam dininin də azərbaycançılıq ideologiyasının yaranmasında rolunu göstərir. Andrey Serj Zenkovski “Rusiyada pantürkizm və islam” adlı əsərində yazırdı ki: “İslam yalnız xalis dini qüvvə kimi deyil, həm də mədəni və ictimai sistem kimi rus türklərinin təfəkkür tərzini müəyyən etmişdir” [8, s.7]. Görünür buna görə çarizm Rusiya müsəlmanları, o cümlədən azərbaycanlılar arasındakı ictimai-siyasi və mədəni hərəkəti əvvəlcədən hazırlanmış resept üzrə panislamizm adlandırır. Ə.Hüseynzadə yazırdı ki, onu islama bağlayan ortodoks dinçilik yox, onda ümumbəşəri mənəvi dəyərlərin hər hansı dindəkindən daha yüksək səviyyədə olması ilə bərabər, ictimai ədalət idealına daha artıq uyğunluğu idi. Onun fikrinə görə: “Türk-tatar qövmü (tayfası) tarixin səhifələrində iki dəfə parlamışdır: birinci dəfə qılıncın gücü ilə - bu, qəhrəmanlıq dövrü idi, ikinci dəfə isə imanın qüdrəti ilə - bu da din dövrü idi. Bir dəfə də onun parlaması qarşıda durur ki, bu da elm və biliyin gücü ilə baş verəcəkdir. Bu, canlı, yaşamaq qabiliyyətinə malik və möhkəm bir xalqın əql dövrü olacaqdır” [4].

Beləliklə, bayrağımızın rənglərində rəmzləşən bu sözlər, yəni qüvvətli olmaq üçün tərəqqi, tərəqqi etmək üçünsə birlik lazımdır fikri bu gün də öz

aktuallığını itirməyib. 44 günlük zəfər epopeyamızı yazan çoxmillətli xalqımızın igid oğulları məhz azərbaycançılıq ideologiyasını rəhbər tutaraq bir birlik halında dəmir yumruq kimi birləşib 30 ilə yaxın düşmən işğalı altında əsir qalmış tarixi torpaqlarımızı azad etdi.

THE FORMATION OF AZERBAIJANI IDEOLOGY

SEVDA SULEYMANOVA

Baku State University, Doctor of Historical Sciences, Professor Department of Azerbaijani history (for natural faculties)

Keywords: *Azerbaijanism, enlightenment, national identity, national self-awareness, Turkism*

During the history different idea and ideologies played an important role in the beginning of nationwide struggle and most importantly in the establishment of the states. The national idea, embodying the historical, spiritual, and cultural traditions of each nation, creates a full of imagination of its existence, goal, and targets. In fact, no nation could establish its own national state without idea. Thus, the role of the national idea in strengthening the process of national identity, national self-consciousness, uniting the people as a fist in the struggle for national liberation and, finally, in the establishment of an independent national state is undeniable. The leader of the national liberation movement, the founder of the first republic in Azerbaijan, Muhammad Amin Rasulzadeh said in his speech that the main reason of the decline of the "All-Eastern Islamic and Turkic world" was the lack of national idea at the first congress of the "Musavat" party: "... When the national goal and purpose which was the star that showed the bright way to the life of the nation disappeared, the community lost its power and died politically. But this could not always be the case: recently the Eastern world has been in awakening. We are now carrying out a renaissance period. National awakening, great feeling, great ideas woke up East-Islamic and Turkish nations. Great concussions created great thoughts. When we were in a dream, Europe's oppression and suffering reached such a level that Western imperialism finally crushed and shook us. And because of oppression, a national feeling was awakened..." [5, p.378]. According to him, this idea consists of civilized and progressive nation together withal peoples of mankind, Turkism does not mean to attack other nations or oppose to Islam. Thus, Azerbaijan has historically been known as a multi-ethnic country, a place of national and religious tolerance and naturally, these factors formed the basis of the ideology of Azerbaijanism. As noted in the "Address of the national leader Haydar Aliyev to the people of Azerbaijan in the consequence of the New Year 2001, the new century and third millennium", the fate of Azerbaijan has led to the fact that due to its geopolitical position, it has always been at the crossroads of civilizations and has felt a very strong influence of both the West and East [3].

The initial stage of the formation of the idea of "Azerbaijanism" began with the invasion of Northern Azerbaijan by the Russian Empire. M.A.Rasulzadeh wrote in

"The Sayavush of our century" work that the benefit of the Russian invasion was that Azerbaijanis began to feel that they were a social body, a society with special cultural seed, that is a nation separated from the Russians. Despite passing through the Russian filter, under the influence of European science and technology, Azerbaijan, shaken by the fears and gossips of the East, showed a good lifestyle, found the right way, grew, and developed [6, p.34].

The progressive intellectuals of the time played an important role in the development of national self-consciousness in Azerbaijan and in the formation of initial conditions of the ideology of Azerbaijanism. As noted in the Order of the President of The Republic of Azerbaijan İlham Aliyev on the 100th anniversary of The Azerbaijan Democratic Republic, in Azerbaijan since the first half of the XIX century with the spread of enlightenment ideas the radical socio-political and cultural changes paved the way for the realization of national self-consciousness by ensuring the establishment of the new type of theatre, school and press. Hasan bey Zardabi, Jalil Mammadquluzadeh, Mirza Alakbar Sabir, Ali bey Huseynzadeh and other prominent personalities continued the path in a new historical stage, which began with Abbasgulu agha Bakikhanov and Mirza Fatali Akhundzadeh, and had a significant impact on the formation and development of national ideology [1].

At the ending of the XIX and the beginning of the XX centuries, the enlightened intelligentsia of Azerbaijan were seeking ways to free the nation from the vortex of ignorance and superstition and to help to its enlightenment and cultural progress. They understood that: "A nation does not think about its rights until it recognizes itself. To be recognized, you need the national language, the national school, the national press, the national literature. Their emergence and progress depend on freedom for us." [2]. For the first time in the history of our national public opinion, the slogan "Freedom and Musavat" was openly put forward by A.Huseynzadeh, who was the ideologue of Islam and Turkism. This idea, which was formulated by him in the form of "Turkification, Islamization and Europeanization" and became a principle and found its expression in the colors of the national flag of Azerbaijan, was a manifestation of the previous cultural nationalism. According to T. Svyatochovsky: "This slogan, which was later adopted by Ziya Gokalp by and slightly changed, became a call for war in the Ottoman state. The day will come, when these three words will be symbolized in the tricolor flag of the independent republic of Azerbaijan." [7, p.48]. The green stripe of our national flag, which symbolizes our belonging to Islamic culture, also shows the role of Islam in the formation of the ideology of Azerbaijanism. Andrzej Serge Zenkovski wrote in his book "Pan-Turkism and Islam in Russia": "Islam defined the way of thinking of the Russian Turks not only as a purely religious force, but also as a cultural and social system." [8, p.7] Apparently, that is why tsarism called the socio-political and cultural movement among Russian Muslims, including Azerbaijanis, pan-Islamism according to a pre-arranged recipe. A. Huseynzadeh wrote that it was not orthodox religion that bound him to Islam. According to him: "The Turkic-Tatar people (tribe) shone twice in the pages of history: the first time by the power of the sword- it was a period of heroism, and the second time by the power of faith- it was a period of religion. Once again, it is about to shine, and this will happen by the power of science and knowledge. This will

be the intellectual period of a living, viable and tough nation." [4]

Thus, these words, symbolized in the colors of our flag, the idea that "progress is needed to be strong, and unity is needed to make progress" has not lost its relevance today. The brave sons of our multinational people, wrote our 44-day victory epic, united as an iron fist, guided by the ideology of Azerbaijanism, and liberated our historical lands, which had been captured by the enemy for 30 years.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin 100 illik yubileyi haqqında azərbaycan Respublikası Prezidentinin 16 may 2017-ci il tarixli Sərəncamı// "Azərbaycan" qəz., 2017, 17 may
2. Əhmədov T. Nəriman Nərimanovun yaradıcılığı (bir neçə söz)// "Respublika" qəz., 1996, 3 iyul
3. Əliyev H. Azərbaycan XXI əsrin və üçüncü minilliyin ayrıcında. Yeni 2001-ci il, yeni əsr və üçüncü minillik münasibətilə Azərbaycan xalqına müraciət" // "Azərbaycan" qəz., 2000, 30 dekabr
4. Каспий, 1904, 19 декабря
5. Rəsulzadə M.Ə. Əsərləri 1917 - aprel 1918, IV c.. Bakı, Qanun Nəşriyyatı, 2013, 456 s.
6. Rəsulzadə M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Bakı, Azərnəşr, 1991, 116 s.
7. Svyatoçovski T. Rusiya və Azərbaycan. Sərhədyanı bölgə keçid dövründə, Xəzər Universiteti Nəşriyyatı, Bakı, 2000, 373 s.
8. Zenkovsky S. Pan-Turkism and Islam in Russia, Cambridge: Harvard University Press, 1960, 345 p.

XIX ƏSRİN İLK ONİLLİKLƏRİNDƏ RUS İŞĞALINA QARŞI AZADLIQ MÜBARİZƏSİNDƏ AZƏRBAYCAN ALİ ZÜMRƏSİNİN YERİ

MEHMAN ABDULLAYEV

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının müdiri, dosent
dos.mehman.abdullayev@gmail.com*

Açar sözlər: *XIX əsrin ilk onillikləri, 1826-cı il, Rusiya işğalı, Azərbaycan ali zümrəsi, azadlıq mübarizəsi, üsyan*

XIX əsrin ilk onilliklərində Azərbaycanın ali zümrəsinin rus işğallarına qarşı azadlıq mübarizəsində iştirakı məsələsi tarixşünaslığımızda indiyədək hərtərəfli şəkildə araşdırılmamışdır. İlk növbədə onu qeyd etmək lazımdır ki, bölgədə Osmanlı imperiyasının zəifləməsindən istifadə edən Rusiya 1801-ci ildə Cənubi Qafqazın işğalına başladı. Etnik və dini baxımdan Azərbaycana tamamilə yad olan Rusiya dövlətinin daxili və xarici siyasəti antimüsəlman və antitürk mahiyyəti daşıyırdı. Cənubi Qafqazda rus işğalına qarşı müqavimət göstərən əsas qüvvəni Azərbaycan xanlıqları və Cənubi Azərbaycanın daxil olduğu türk Qacar dövləti təşkil edirdi. Bir qədər dərindən təhlil etdikdə aydın olur ki, Rusiya 1801-ci ildən 1828-ci ilədək əslində Azərbaycanla savaşırdı, çünki Şimali Azərbaycan xanlıqları ilə yanaşı, 1804-1813-cü illərdə baş vermiş I Rusiya-Qacar, 1826-1828-ci illəri əhatə edən II Rus-Qacar müharibəsində ruslarla məhz şahzadə Abbas Mirzənin başçılıq etdiyi və Cənubi Azərbaycan türklərindən təşkil olunmuş Qızılbaş ordusu vuruşmuşdu. Rusiya dövləti Azərbaycan xanlarının etnik, din və dil baxımından onlarla eyni olan Qacar dövlətinə və Osmanlı imperiyasına arxalanacağından böyük təşviş keçirərək bizim xanlarımızı təbii dayaqlarından necə təcrid etməyin yollarını axtarırdı. Ayrı-ayrı xanlıqların işğalı prosesində cəmiyyətin bütün təbəqələrinin, o cümlədən ali zümrənin nümayəndələrinin nəinki hüquqları, hətta həyatları, torpaq və digər əmlakları təhlükə altında idi. Azərbaycanın əksər hakim xanları, bəy və ağaları bu torpağın əsil sahibləri kimi rusları düşmən kimi qarşıladı. P.Q. Butkov və N.F.Dubrovin bu dövrdə Rusiyanın Qacarlardan təcrid etmək istədiyi xanlıqların sırasında ilk növbədə Gəncə, İrəvan, Şəki, Qarabağ, Şamaxı və Bakı xanlıqlarının adını çəkmişdir [17, 503-504; 18, 226-227; 19, 67]. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan xalqının rus işğalına qarşı apardığı azadlıq müharibəsinə və rus müstəmləkə əsarətinə qarşı qaldırdığı bütün üsyanlara ali zümrənin nümayəndələri başçılıq etmişdir. Hakim xanların bütün əmr və göstərişlərini danışıqsız yerinə yetirən ali zümrənin demək olar ki, bütün nümayəndələri Vətən və torpaq uğrunda aparılan bu mübarizədən heç vaxt kənar qalmamış və bu yolda çoxlu sayda xan, bəy, ağa, sultan və ruhani şəhid olmuşdur. Gəncə hakimi Cavad xan bütün ali zümrə nümayəndələri ilə birlikdə xanlığın hərbi qüvvəsindən dəfələrlə güclü olan rus ordusuna qarşı bütün əhalini səfərbər edərək şəərəflə ölməyi ruslara kölə olmaqdan üstün tutdu. 1804-cü ildə Gəncənin ruslar tərəfindən işğalı nəticəsində Cavad xan, oğlu və 1500-dən çox Gəncə sakini ilə birlikdə qəhrəmanlıqla Vətən uğrunda şəhid oldu [14, док. 1182 c.592; 18, s.226-228; 21, s.47-48].

Bakı hakimi Hüseynqulu xan və onun başçılığı ilə bütün ali zümrənin nümayəndələri, xanlığın bütün əhalisi rus işğalına qarşı müqavimət hərəkatında fəal şəkildə iştirak etmiş və düşməyə qarşı əldə silah mübarizə aparmışdır. Şeyxəli xanı Azərbaycanın digər ali zümrə nümayəndələrindən xüsusilə hakim xanların əksəriyyətindən fərqləndirən başlıca cəhət hələ 1796-cı ildə rus generalı V.Zubovun Dərbəndə və Qubaya hücumu zamanı qələbə qazandığı Alpan kəndi yaxınlığında döyüşdən vəfat etdiyi 1822-ci ilədək böyük bir tarixi zaman kəsiyində rus işğalına qarşı ardıcıl şəkildə silahlı mübarizə aparmasıdır. Qacar dövlətində siyasi mühacirətdə yaşamaq istəməyən Şeyxəli xan A.A.Bakıxanov tərəfindən "qəlbigeniş, cəsur, əliaçıq" bir şəxsiyyət kimi xalq içərisində tanınan [9, s.223] dövlət xadimi kimi qiymətləndirilmişdir. Şeyxəli xanın güclü rus dövlətinə qarşı mübarizədə ona doğma olub rusların İran adlandırdığı Qacar dövləti ilə əlaqə saxlaması, Abbas Mirzə Qacarı göndərdiyi 4 min çervon qızıl pul dəyərində maliyyə yardımı alması təbii qarşılanmalıdır. Həmin pulla Şeyxəli xan ruslara qarşı döyüşən 6 min nəfəri silahlandırmışdı [15, док. 229, s.162-163; 16, док. 230, s.164].

İşğal dövründə Azərbaycan ali zümrəsi bütövlükdə rus dövlətinin çox sərt və amansız səciyyə daşıyan cəza tədbirlərinə məruz qalırdı. Belə tədbirlərin nəticəsində ali zümrə nümayəndələri bir qayda olaraq edam olunur, güllələnir, ən yaxşı halda həbsə alınaraq Sibirə və Rusiyanın insan həyatı üçün ölümcül olan digər bölgələrinə sürgün edilir, bütün əmlakları, torpaqları, evləri müsadirə olunur, kənd, torpaq və kəndlilər üzərində onların və varislərinin inzibati idarə hüquqları ləğv edilirdi. Rəsmi sənədlərdə ali zümrənin böyük əksəriyyətinin nədən Rusiyaya "xəyanətdə" günahlandırılması heç bir adi məntiqə də sığmır [5, vərəq 1-48; 3, vərəq 574; 1, vərəq 1-30]. Belə bir sual yaranır: işğalçı Rusiya dövləti onların Vətəni deyildi ki, ona qarşı silah qaldırmağa cəhd xəyanət elan olunsun.

1826-cı ilin iyul-avqust aylarında rus müstəmləkə zülmünə qarşı bütün Şimali Azərbaycanı bürüyən böyük bir üsyan baş verdi. Bu üsyan və Abbas Mirzə Qacarı başçılıq etdiyi Azərbaycan ordusunun hücumu nəticəsində işğalçı ruslar demək olar ki, bütün Şimali Azərbaycanı tərk etmiş və rus qoşunları Tiflis şəhərinin müdafiəsinə çəkilməyə məcbur olmuşdu [11, vərəq 1]. Bu hadisələrdən bəhs edən tədqiqatçı Hüseyn Minasazov 1826-cı il üsyanını hətta "inqilab" adlandırmışdır [20, s.9-10]. Sənədlərin təhlili göstərir ki, işğal dövründə, xüsusilə 1826-cı il iyul-avqustda baş vermiş üsyan zamanı əldə silah ruslarla savaşıyan Azərbaycan xan, bəy və ağaları, ruhanilər, yüzbaşılar, hərbi nöqərlər, sadə kəndlilər xüsusi amansızlıqla cəzalandırılırdı. Vətənin azadlığı uğrunda düşmənlə vuruşduğuna görə 1826-cı ildə təkcə Quba əyaləti üzrə ruslar tərəfindən ölümə məhkum edilən 30 nəfərdən biri xan, 10-u bəy nəslinin, 19-u isə digər təbəqələrin nümayəndəsi idi [6, vərəq 2-10].

Qafqazın baş komandanı A.P.Yermolovun 1826-cı il üsyanı zamanı həbs olunan ali zümrə nümayəndələrinin və digərlərinin cəzalanması ilə bağlı verdiyi bir neçə qərara diqqət yetirək. Quba əyaləti üzrə Hüseyn xan, Məmmədəli bəy və Xəlil bəy dar ağacından asılısınlar, digərləri isə Sibirə mədən işlərinə sürgün edilsin, bəzi sakinlər isə əsgər göndəriləsinlər. A.P.Yermolovun imzaladığı bir sənəd onun müsəlman din xadimlərinə daha amansızlıqla yanaşdığını göstərir. Sənəddəki xüsusi qeyddə belə yazılmışdır: Molla Osman ruhani şəxs olduğu üçün asılısın [4, vərəq 6-9]. Şirvan əyaləti üzrə 1826-cı il üsyanında iştirakına görə həbs

olunan 26 nəfərdən 1 bəy və 1 yüzbaşının Sibirə mədən işlərinə, 1 bəy və 2 nökrerin isə əsgəri xidmətə göndərilməsi haqqında qərar çıxarılmışdı [4, vərəq 3-4]. A.P.Yermolovun sərəncamı ilə ağır cəza alan ali zümrə nümayəndələrinin oğlan övladları yaşından asılı olaraq ya hərbi xidmətə, ya da ruslaşdırmaq və xristianlaşdırmaq üçün hərbi-yetim şöbələrinə, arvadları qızları ilə birlikdə ata evinə göndərilirdi [5, vərəq 1-88].

Rus hakimiyyət orqanlarının onlara qarşı vuruşan ali zümrə nümayəndələrinin müsadirə edilərək dövlət xəzinəsinə verilən mülk və əmlaklarının siyahısı adamı heyrətə gətirməklə yanaşı, müstəmləkəçilərin nə qədər cılız, soyğunçu və tamahkar olduğunu nümayiş etdirir. Siyahıya alınaraq müsadirə edilən əmlaklar içərisində nəyə desən rast gəlmək olardı: torpaq sahələri, kəndlər, otlaqlar, əkin sahələri, bağlar, evlər, təsərrüfat tikililəri, silahlar, mal-qara (camış, inək, öküz, kəl), qoyun-keçi, atlar, ev əşyaları: palaz-xalça, yorğan, döşək, qab-qacaq, mis və saxsı qablar, mis sobalar, sandıqlar, yəhərlər və sair [7, vərəq 2-21; 6, vərəq 574; 2, vərəq 12-45; 13, vərəq 211; 10, vərəq 2; 12, vərəq 1-23]. Şirvan əyalətində 1826-1827-ci illərdə ruslara qarşı silahlı mübarizəyə qoşulan və məğlubiyyətindən sonra xaricə qaçmağa məcbur olan ali zümrə nümayəndələrinin dövlət xəzinəsinin xeyrinə müsadirə edilən əmlaklarının ümumi dəyəri 13743 gümüş manat 15 qəpik təşkil edirdi [8, vərəq 3-15]. Belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Rusiya hökuməti işğal prosesində ona düşmən münasibət bəsləyən, əldə silah ona qarşı vuruşan bütün ali zümrə nümayəndələrini fiziki cəhətdən sıradan çıxarmaq və onları iqtisadi cəhətdən zəiflətmək üçün ən sərt tədbirlərə əl atırdı.

THE PLACE OF AZERBAIJANI HIGHER GRADE IN THE FREEDOM FIGHT AGAINST RUSSIAN OCCUPATION IN THE FIRST DECADES OF THE XIX CENTURY

MEHMAN ABDULLAYEV

Baku State University, Associate Professor of Department of History of Azerbaijan (for nature faculties), Ph.D. in history

Keywords: *The first decades of XIX century, 1826, Russian occupation, Azerbaijani upper nobility, freedom struggle, uprising*

The issue of the participation of the highest class of Azerbaijan in the struggle for freedom against the Russian occupation in the first decades of the XIX century has not been thoroughly studied in our historiography. First of all, it should be noted that Russia, taking advantage of the weakening of the Ottoman Empire in the region, began its occupation of the South Caucasus in 1801. The domestic and foreign policy of the Russian state, which is completely foreign to Azerbaijan from the ethnic and religious point of view, was anti-Muslim and anti-Turkish. The main force resisting the Russian occupation in the South Caucasus was the Azerbaijani khanates and the Turkish Gajar state, which included South Azerbaijan. A closer look reveals that Russia was actually at war with Azerbaijan from 1801 to 1828, because along with the Northern Azerbaijani khanates, the Russo-Gajar I, which took place in 1804-1813, covered the years 1826-1828. In the Second Russo-Gajar

War, the Gizilbash army led by Prince Abbas Mirza and consisting of the Turks of South Azerbaijan fought with the Russians. The Russian state was deeply concerned that the Azerbaijani khans would rely on the Gajar state and the Ottoman Empire, which were ethnically, religiously and linguistically similar to them, and were seeking ways to isolate our khans from their natural foundations. In the process of occupation of individual khanates, not only the rights, but also the lives, land and other property of all sections of society, including the upper class, were in danger. Most of the ruling khans, beys and lords of Azerbaijan, as the real owners of this land, welcomed the Russians as enemies. P.Q. Butkov and N.F. Dubrovin first mentioned Ganja, Yerevan, Sheki, Karabakh, Shamakhi and Baku khanates among the khanates that Russia wanted to isolate from the Gajars during this period [17, 503-504; 18, 226-227; 19, 67]. It should be noted that all the revolts of the Azerbaijani people against the war of liberation against the Russian occupation and Russian colonial slavery were led by representatives of the highest class. Almost all members of the upper class, who unconditionally carried out all the orders and instructions of the ruling khans, were never left out of this struggle for the Motherland and the land, and many khans, beys, aghas, sultans and clerics were martyred along the way. The ruler of Ganja, Javad khan, together with all the elites, mobilized the whole population against the Russian army, which was many times stronger than the military force of the khanate, and chose to die with honor rather than be a slave to the Russians. As a result of the Russian occupation of Ganja in 1804, Javad khan, his son and more than 1,500 Ganja residents were heroically martyred for the Motherland [14, document 1182 p.592; 18, p.226-228; 21, p.47-48]. Under the leadership of Baku ruler Huseyngulu khan and his leadership, representatives of all the upper classes, the entire population of the khanate took an active part in the resistance movement against the Russian occupation and fought against the enemy with arms. The main thing that distinguishes Sheykhali khan from other high-ranking representatives of Azerbaijan, especially from the majority of ruling khans, is that he fought against the Russian occupation for a long historical period until 1822, when he died in battle near the village of Alpan in 1796, when Russian general V. Zubov won the invasion of Derbent and Guba. is an armed struggle. Sheykhali khan, who did not want to live in political emigration in the Gajar state, was assessed by AA Bakikhanov as a statesman known among the people as a generous, brave and generous person [9, p.223]. In the struggle against the powerful Russian state, Sheykhali Khan should be welcomed as a native of the Gajar state, which the Russians called Iran, and received financial assistance in the amount of 4,000 chervon gold coins sent by Abbas Mirza Gajar. With that money, Sheykhali khan armed 6,000 people fighting against the Russians [15, document 229, p.162-163; 16, document. 230, p.164]. During the occupation, the Azerbaijani elite as a whole was subjected to very harsh and ruthless punitive measures by the Russian state. As a result of such measures, high-ranking officials are usually executed, shot, arrested and, at best, exiled to Siberia and other regions of Russia, where all their property, lands and houses are confiscated. administrative rights were abolished. It is illogical why the vast majority of high-ranking officials are accused of "betraying" Russia in official documents [5, pages 1-48; 3, pages 574; 1, pages 1-30]. The question arises: the

occupying Russian state was not their homeland, so the attempt to raise arms against it was declared treason.

In July-August 1826, a major uprising against Russian colonial oppression swept across Northern Azerbaijan. As a result of this uprising and the attack of the Azerbaijani army led by Abbas Mirza Gajar, the occupying Russians left almost all of Northern Azerbaijan and the Russian troops were forced to retreat to the defense of Tbilisi [11, page 1]. Researcher Huseyn Minasazov, who spoke about these events, even called the 1826 uprising a "revolution." [20, p.9-10]. The analysis of the documents shows that during the occupation, especially during the uprising in July-August 1826, the Azerbaijani khans, beys and aghas, clergymen, centurions, military servants, ordinary peasants, who fought with the Russians with weapons, was brutally punished. In 1826, one of the 30 people sentenced to death by the Russians in Guba province alone for fighting for the freedom of the homeland was a khan, 10 were members of the Bey dynasty, and 19 were members of other classes [6, pp. 2-10].

Let's pay attention to some decisions made by the Commander-in-Chief of the Caucasus AP Yermolov in connection with the punishment of high-ranking officials and others arrested during the uprising of 1826. Huseyn khan, Mammadali bey and Khalil bey should be hanged in Guba province, others should be exiled to Siberia for mining, and some residents should be sent soldiers. A document signed by AP Yermolov shows that he was more cruel to Muslim clerics. A special note in the document reads: Mullah Osman should be hanged because he is a cleric [4, pp. 6-9]. Of the 26 people arrested in the Shirvan province for their participation in the 1826 uprising, 1 bey and 1 centurion were sent to Siberia for mining, and 1 bey and 2 servants were sent to military service. [4, pages 3-4]. By order of AP Yermolov, the sons of high-ranking members of the upper class, depending on their age, were sent to military service or to military-orphan departments for Russification and Christianization, and their wives and daughters to their father's house (5, pp. 1-88).

The list of confiscated property of the Russian authorities, which was confiscated by high-ranking officials who fought against them, is astonishing and shows how weak, robber and greedy the colonialists are. Among the confiscated properties were: land, villages, pastures, arable land, gardens, houses, farm buildings, weapons, livestock (buffaloes, cows, oxen, goats), sheep, goats, horses, household items: rugs, blankets, mattresses, dishes, copper and earthenware, copper stoves, chests, saddles, etc [7, sheet 2-21; 6, sheet 574; 2, sheet 12-45; 13, sheet 211; 10, sheet 2; 12, sheet 1-23]. In Shirvan province, the total value of the confiscated property of high-ranking officials who joined the armed struggle against the Russians in 1826-1827 and were forced to flee abroad after their defeat in favor of the state treasury was 13,743 silver manats 15 kopecks [8, pages 3-15]. It can be concluded that in the process of occupation, the Russian government took the toughest measures to physically dismantle and economically weaken all the elites who were hostile to it and fought against it with their weapons.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (MDA) fond 130,siyahı 1, iş 27
2. Azərbaycan Respublikası MDA fond 47, siyahı 1, iş 6
3. Azərbaycan Respublikası MDA fond 63, siyahı 1, iş 14

4. Azərbaycan Respublikası MDA fond 75, siyahı 1, iş 11
5. Azərbaycan Respublikası MDA fond 75, siyahı 1, iş 12
6. Azərbaycan Respublikası MDA fond 75, siyahı 1, iş 13
7. Azərbaycan Respublikası MDA fond 75, siyahı 1, iş 16
8. Azərbaycan Respublikası MDA fond 91, siyahı 1, iş 15
9. Bakıxanov A. Gülüstani-İrəm, Bakı, Xatun-plyus, 2010, 302 səh.
10. Gürcüstan Mərkəzi Tarix Arxivi (MTA) fond 2, siyahı 1, iş 1201
11. Gürcüstan MTA fond 2, siyahı 1, iş 1992
12. Gürcüstan MTA fond 2, siyahı 1, iş 283
13. Rusiya Dövlət Tarix Arxivi fond 1377, siyahı 1, iş 29
14. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией: Том II. Документ 1496. Издание под ред Адолфа Берже, Главное Управление Наместника Кавказа, Тифлис, 1868, 1238 стр.
15. Акты, т 5, документ 229. Издание под ред Адолфа Берже, Главное Управление Наместника Кавказа, Тифлис, 1873, 1187 стр.
16. Акты, т 5, документ 230. Издание под ред Адолфа Берже, Главное Управление Наместника Кавказа, Тифлис, 1873, 1187 стр.
17. Бутков П.Г. Материалы для новой истории Кавказа с 1722 по 1803 гг. Ч. II, СПб, Типография Императорской Академии Наук, 1869, 602 стр.
18. Дубровин Н.Ф. Закавказье от 1803 до 1806 гг. СПб, Печатано в типографии департамента уездов, 1866, 542 стр.
19. Дубровин Н.Ф. История войн и владычества русских на Кавказе, т IV, СПб, В типографии И.Н.Скороходова, 1886, 536 стр.
20. Минасзов Гусейн. Сто лет одной революции (Азербайджанское восстание 1826 года). Издательство АзГНИИ, 1930, 26 стр.
21. Потто В.А. Кавказская война въ отдѣльныхъ очеркахъ, эпизодахъ, легендахъ и біографияхъ. Томъ 2-й. Ермоловское время. СПб, Типография Е. Евдокимова, 1887, 821 стр.

**HƏSƏN BƏY ZƏRDABİNİN DAVAMÇISI
MƏHƏMMƏD AĞA ŞAHTAXTİNSKİ VƏ ONUN “ŞƏRQİ-RUS” QƏZETİ**

SƏİDƏ ƏLİ QIZI

*Bakı Dövlət Universiteti, Mənbəşünaslıq,
Tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti
Saida_alikizi@mail.ru*

Açar sözlər: *Həsən bəy Zərdabi, milli mətbuat, Şahaxtılı, “Şərqi-Rus” qəzeti*

Azərbaycanın ictimai həyatının ən mühüm hadisələrindən biri olan milli mətbuatın formalaşması XIX əsrin ortalarına təsadüf edir. Təkcə Azərbaycan üçün deyil, bütün Şərq aləmi üçün tamamilə yeni siyasi, mədəni və elmi ünsiyyət vasitəsi olan mətbuatın yaranması ölkədə gedən mühüm ictimai-siyasi, iqtisadi və mədəni proseslərlə, o cümlədən maarifçilik hərəkatının təşəkkül tapması ilə əlaqədar idi.

Milli mətbuatımızın bünövrəsi “Əkinçi” (1875, 22 iyul) qəzeti ilə qoyuldu. Qəzeti ərsəyə gətirən Azərbaycan milli maarifçilik hərəkatının banilərindən biri, Moskva Dövlət Universitetinin ilk azərbaycanlı məzunu, təbiətşünas alim Həsən bəy Zərdabi olmuşdur. Çox böyük çətinlikləri və maneələri dəf edən H.Zərdabi Bakı qubernatoru Staroselskinin köməyi ilə qəzetin nəşrinə icazə alır. “Əkinçi”nin əsas qayəsi elmi, maarifi, mədəniyyəti, ədəbiyyat və incəsənəti təbliğ etmək, bunların inkişaf etdirilməsi zərurətinə diqqət çəkmək, yeni tipli məktəblərin yaradılmasına nail olmaq idi. “Əkinçi” həmçinin qadın azadlığı, qadınların təhsil alması məsələlərini gündəmə gətirən ilk qəzet olmuşdur.

Qəzeti təkcə Bakıda deyil, Dağıstanda, Volqaboyunda, Mərkəzi Asiyada və hətta Sibirdə belə oxuyurdular. “Əkinçi”nin sorağı Londona qədər gedib çatmışdı. Həsən bəyin öz xalqına böyük sevgisinin nəticəsi idi ki, müxtəlif istiqamətlərdən – rus hakimiyyət dairələrindən, erməni donosçularından, senzura idarələrində yuva salmış erməni sensorlarından və ən nəhayət öz içimizdə olan qaraguruhçu, mürtəce din xadimlərindən gələn bütün təhdidlərə və təqiblərə baxmayaraq “Əkinçi”ni 2 il 2 ay ərzində qoruyub saxlamaq və 56 nömrəsini çıxarmaq mümkün oldu. 1877-ci ilin sentyabrında çar hakimiyyət orqanları rus-türk müharibəsinin başlanmasını bəhanə edərək “Əkinçi”nin fəaliyyətini dayandırdılar.

XIX əsrin 70-ci illərinin sonu – 80-ci illərin əvvəllərində nəşr olunan “Ziya”, “Ziyayi-Qafqaziyyə” və “Kəşkül” qəzetlərinin ömrü uzun olmadı. 1891-ci ildən “Kəşkül” bağlandıqdan sonra nə Bakıda, nə də Tiflisdə Azərbaycan dilində heç bir mətbu orqanı nəşr olunmadı. Bu illərdə milli ziyalılarımızın ana dilində qəzet və jurnal yaratmaqla bağlı müraciətləri hökumət idarələrinin sərt, mənfi münasibəti ilə üzləşirdi.

Çarizmin yaratdığı süni əngəllərə və maneələrə baxmayaraq, azərbaycanlı alim, dilçi, peşaqoq, jurnalist, ictimai xadim Məhəmməd ağa Şahaxtılı “Şərqi-Rus” qəzetinin nəşrinə icazə ala bilir. XX əsrin ilk azərbaycandilli qəzeti olan bu qəzet 1903-1905-ci illərdə Tiflisdə nəşr olunurdu. Banisi, nəşiri və redaktoru M.Şahaxtılı idi.

Məhəmməd ağa Şahaxtılı (1846, Naxçıvan, Şahaxtılı kəndi – 1931, Bakı) Şahaxtılar nəslinin görkəmli nümayəndələrindən biridir. Ümummillil lider Heydər Əliyev Azərbaycanda hakimiyyətə gəldikdən sonra bu qədim nəslin xalqımızın milli dövlətçilik tarixində xidmətləri və rolu öyrənilməyə başlandı və onların xatirəsi əbədləşdirildi. Bu sahədə atılmış müsbət addımlardan biri Musa Quliyevin 2010-ci ildə nəşr olunmuş “Şahaxtınskilər tariximizdə və taleyimizdə” adlı monoqrafiyası oldu.

M.Şahaxtılı 1860-cı ildə Naxçıvan şəhər qəza ibtidai məktəbini, 1863-cü ildə Tiflis klassik gimnaziyasını bitirmişdir. Peterburqda müstəqil şəkildə alman dilini öyrənmiş, sonra Almanyanın Leypsiq universitetinin Tarix, Fəlsəfə və Hüquq fakültəsində ali təhsil almışdır. O, Avropada təhsil alan ilk azərbaycanlıdır. 1873–1875-ci illərdə Parisdə yaşayarkən həm Şərq Dilləri Məktəbində mühazirələr dinləmiş, həm də fransız dilini öyrənmişdir. İlk elmi və bədii əsərlərini Azərbaycan, rus, alman, fransız, ingilis, ərəb, türk və fars dillərində yazmışdır. Əsərləri əsasən Şərq tarixinə aiddir.

1879-cu ildə rus dilində nəşr olunmuş “Təkmilləşdirilmiş müsəlman əlifbası” kitabı Şahaxtılinin həyatının mühüm hadisəsidir. Əlifba islahatları sahəsində M.F.Axundovdan sonrakı dövr “Məhəmmədəğa dövrü” adlandırılmışdır.

M.Şahaxtılı “Şərqi-Rus” qəzetini nəşr edənə qədər artıq Rusiyada, Avropada və Yaxın Şərq ölkələrində tanınmış bir mütəfəkkir idi. Təsədüfi deyil ki, o, 1899-cu ildə Beynəlxalq Fonetika Cəmiyyətinin, 1900-cü ildə “Beynəlxalq Asiya Cəmiyyətinin” və 1903-cü ildə Rusiya İmperator Coğrafiya Cəmiyyəti Qafqaz Şöbəsinin həqiqi üzvü seçilmişdi.

Ən böyük arzusu Azərbaycan dilində qəzet nəşr etdirmək idi. Nəhayət, 1903-cü il martın 30-da xalqımızın mədəniyyəti və mətbuatı tarixində xalqın böyük sevincinə səbəb olan əlamətdar hadisə baş verdi.

“Şərqi-Rus” siyasi, ictimai, iqtisadi və ədəbi qəzet olub eyni adlı mətbəədə çap olunurdu. Cəmi 392 nömrəsi işıq üzü görmüşdür. Son 45 nömrənin redaktoru Cəlil Məmmədquluzadə idi. Sonuncu nömrəsi 1905-ci il yanvarın 15-də çıxmışdı.

“Şərqi-Rus” Azərbaycanda Qərb standartlarında çap olunan Şərq qəzeti idi. Bu qəzetin əsas məqsədi türk-müsəlman əhalini maarif və mədəniyyətə qovuşdurmaq idi. Qəzetdə dünyəvi elmlər, ana dili, qadın azadlığı ilə bağlı mütərəqqi fikirlər öz əksini tapırdı.

M.Şahaxtılı 1907-ci ildə Rusiyanın Dövlət Dumasına İrəvan quberniyasından millət vəkili seçilmiş, Duma buraxıldıqdan sonra “Rossiya” (Peterburq) qəzeti redaksiyasında jurnalistlik fəaliyyətini davam etdirmişdi. 1908-1918-ci illərdə, əsasən, xaricdə (xüsusilə Türkiyə, İran və İraqda) yaşamışdı.

1919-cu ildə vətənə qayıdan M.Şahaxtılı Bakı Dövlət Universitetinin yaradılmasında fəal surətdə iştirak etmiş, universitet fəaliyyətə başladıqdan sonra isə bir şərqşünas alim kimi şərq dilləri və ədəbiyyatından dərslər demişdir. Bu sahədəki fəaliyyətinə görə universitetin Elmi Şurası tərəfindən ona 1920-ci ildə professor elmi adı verilmişdi. O, BDU-nun ilk azərbaycanlı professoru idi.

“Şərqi-Rus” qəzetinin Azərbaycanın mətbuat tarixində ən böyük xidmətlərindən biri odur ki, o özündən sonra yaradılmış “Həyat”, “İrşad”, “İqbal”, “Açıq söz” və s. qəzetlərin, həmçinin “Molla Nəsrəddin”, “Fiyuzat” kimi jurnalların fəaliyyəti üçün təməl daşı olmuşdur.

HASAN BEY ZARDABI'S SUCCESSOR MUHAMMAD AGHA SHAHTAKHTINSKI AND HIS "EASTERN RUSSIAN" NEWSPAPER

SAIDA ALI KIZI

*Baku State University, Associate Professor of the Department of Source Studies,
Historiography and Methodology, Ph.D in history*

Keywords: *Hasan bey Zardabi, national press, Shahtakhtli, "Sharqi-Rus" newspaper*

The formation of the national press, one in every of the foremost important events within the public lifetime of Azerbaijan, dates back to the center of the XIX century. The emergence of the press, which may be a completely new means of political, cultural and scientific communication not just for Azerbaijan but also for the entire Eastern world, was due to important socio-political, economic and cultural processes in the country, including the formation of the enlightenment movement.

The foundation of our national press was laid by the "Akinchi" newspaper (July 22, 1875). One of the founders of the Azerbaijani national enlightenment movement, the first Azerbaijani graduate of Moscow State University, naturalist Hasan bey Zardabi was the founder of the newspaper. Overcoming great difficulties and obstacles, Zardabi, with the help of Baku Governor Staroselsky, obtained permission to publish the newspaper. The main goal of "Akinchi" was to promote science, education, culture, literature and art, to draw attention to the need to develop them, to achieve the creation of new types of schools. "Akinchi" was also the first newspaper to raise the issue of women's freedom and women's education.

The newspaper was read not only in Baku, but also in Dagestan, the Volga region, Central Asia and even Siberia. Name of "Akinchi" had reached to London. It was the result of Hasan Bey's great love for his people that, despite all the threats and persecution from various quarters - Russian authorities, Armenian denunciations, Armenian censors nestled in censorship offices, and finally the blackmailers and reactionary religious figures within us - it was possible to keep "Akinchi" for 2 years 2 months and issue 56 numbers. In September 1877, the tsarist authorities suspended the Akinchi under the pretext of starting the Russo-Turkish War.

The "Ziya", "Ziyayi-Qafqaziyya" and "Kashkul" newspapers, published in the late 1970s and early 1980s, did not last long. After the closure of Kashkul in 1891, no Azerbaijani-language press was published in Baku or Tbilisi. During these years, the appeals of our national intellectuals to create newspapers and magazines in their native language were met with harsh and negative attitude from government agencies.

Despite the artificial hassle and obstacles created by the tsarism, Azerbaijani scientist, linguist, pedagogue, journalist, public figure Mohammad agha Shahtakhtli could get permission to publish the "Eastern-Russian" newspaper. The first Azerbaijani-language newspaper of the 20th century, it was published in Tbilisi (Georgia) in 1903-1905. Its founder, publisher and editor was M. Shahtakhtli.

Mohammad agha Shahtakhtli (1846, Nakhchivan, Shahtakhti village - 1931,

Baku) is one of the prominent representatives of the Shahtakhti dynasty. After the national leader Heydar Aliyev came to power in Azerbaijan, the services and role of this ancient generation in the history of national statehood of our people began to be studied and their memory was immortalized. One of the positive steps taken in this area was Musa Guliyev's monograph "Shakhtakhtinski in our history and destiny", published in 2010.

M.Shahtakhtli graduated from Nakhchivan city emergency primary school in 1860, Tiflis classical gymnasium in 1863. He studied German independently in St. Petersburg, then graduated from the Faculty of History, Philosophy and Law at the University of Leipzig, Germany. He is the first Azerbaijani to study in Europe. While living in Paris from 1873 to 1875, he both lectured at the School of Oriental Languages and studied French. He wrote his first scientific and artistic works in Azerbaijani, Russian, German, French, English, Arabic, Turkish and Persian. His works are mainly related to the history of the East.

The book "Improved Muslim Alphabet", published in Russian in 1879, is an important event in the life of Shahtakhtli. In the field of alphabet reforms, the period after MFAkhundov was called "Mahammadagha period".

Before publishing the East-Russian newspaper, Shahtakhtli was a well-known thinker in Russia, Europe and the Middle East. It is no coincidence that he was elected a full member of the International Phonetic Society in 1899, the International Asian Society in 1900, and the Caucasus Branch of the Russian Imperial Geographical Society in 1903.

His biggest dream was to publish a newspaper in Azerbaijani. Finally, on March 30, 1903, a significant event took place in the history of culture and press of our people, which caused great joy to the people.

"East-Russian" was a political, social, economic and literary newspaper published in the printing house of the same name. A total of 392 issues have been published. The editor of the last 45 issues was Jalil Mammadguluzade. The last issue was published on January 15, 1905.

"East-Russian" was an Eastern newspaper published in Azerbaijan by Western standards. The main purpose of this newspaper was to unite the Turkish-Muslim population in education and culture. The newspaper reflected progressive views on secular sciences, mother tongue, and women's freedom.

M.Shahtakhtli was elected a deputy to the State Duma of Russia from Yerevan province in 1907. After his dismissal, he continued his journalistic activity in the editorial office of the newspaper "Russia" (St. Petersburg). In 1908-1918, he lived mainly abroad (especially in Turkey, Iran and Iraq).

Returning to his homeland in 1919, M.Shahtakhtli took an active part in the establishment of Baku State University, and after the university began its activities, he taught Oriental languages and literature as an orientalist. He was awarded the title of Professor in 1920 by the Academic Council of the University for his work in this field. He was the first Azerbaijani professor at BSU.

One of the greatest services of the "Eastern-Russian" newspaper in the history of the press of Azerbaijan is that it published "Life", "Irshad", "Iqbal", "Open Word" and others. It was the cornerstone of newspapers, as well as magazines such as "Molla Nasreddin", "Fiyuzat".

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Azərbaycanda milli mətbuatın yaradılmasının 125 illiyi haqqında" Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 27 mart 2000-ci il tarixli fərmanı. <http://www.e-ganun.az> > framework
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti Ensiklopediyası. II cilddə, c.II. Bakı, "Lider nəşriyyatı", 2005, 469 s.
3. Azərbaycan dövrü mətbuatı. 1832-1920. Bibliografiya (Tərtib edəni Nazim Axundov). Bakı, 1987, 221 s.
4. Əziz Şərif. "Molla Nəsrəddin" necə yarandı? Bakı, "Yazıçı", 1986, 38 s.
5. "Xalq" qəzeti, 14 iyul 2020-ci il.
6. Quliyev Vilayət. Tarixdə iz qoyan şəxsiyyətlər. Bakı, "Osan" 2000, 583 s.
7. Quliyev Musa. Şahxatinskilər tariximizdə və taleyimizdə. Naxçıvan, Əcəmi, 2010. 104 s. // <http://www.serqqapisi.az>>m-d-niyy-t/inde.
8. Məmmədquluzadə C. Əsərləri. 3 cildə, 3-cü cild, Bakı, 1967.
9. Mirəhmədov Ə. Əhməd bəy Ağaoğlu. Bakı, Ərgünəş, 2014, 264 s.
10. "Şərqi-Rus". Tiflis, 1903, 27 aprel.

GENERAL YERMOLOVUN BAŞ KOMANDANLIĞI DÖNƏMİNDƏ ÇARİZMİN AZƏRBAYCAN MÜSƏLMAN RUHANİLİYİNƏ DAİR SİYASƏTİ

RƏSUL HÜSEYNLİ

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının dosenti
rasulhuseyn@mail.ru*

Açar sözlər: *Azərbaycan ruhaniliyi, şəriət, məzhəb, general Yermolov, çar hökuməti, azadlıq mübarizəsi, üsyan*

Bütün orta çağ müsəlman dövlətlərində olduğu kimi, Azərbaycan xanlıqlarında da islam dini dövlət ideologiyasının təməli, bu ideologiyanın əsas daşıyıcıları isə müsəlman din xadimləri idilər. Ona görə də Çar Rusiyası Şimali Azərbaycanı işğal edərkən Azərbaycan ruhaniliyinin xalqın azadlıq mübarizəsində fəal iştirakı ilə qarşılaşmalı olmuşdu. Din xadimlərimiz Rusiya ilə müharibə dönəmində həm əldə silah tutaraq döyüşçü kimi, həm də əldə Quran tutaraq ideoloq kimi fədakarcasına vuruşurdular. Çar hökuməti Azərbaycanı işğal edən zaman burada Rusiyadakından tamamilən fərqlənən sosial-hüquqi münasibətlərlə qarşılaşmışdı. Xanlıqların sosial-siyasi strukturunu nə Avropa hüququ, nə də təkəcə şəriət əsasında izah etmək olardı [16, s.45]. Belə ki, burada şəriət qanunları adi hüquqla, adətlərlə çuğlaşmış halda mövcud idi [7, s.9]. Çarizmin imperiya ərazisində yaşayan müsəlman ruhaniliyi ilə münasibətlərinin tarixi təcrübəsi də Azərbaycan ruhaniliyinə münasibətdə həyata keçiriləcək siyasəti müəyyən etmək üçün kifayət etməyəcəkdi. Ona görə də çar məmurları ilk öncə xanlıqlarda ruhani zümrəsinin sosial-iqtisadi və siyasi-hüquqi durumunu öyrənməyə çalışırdılar [15, s.364]. Quzey Azərbaycanın işğalı dövründə müsəlman ruhaniliyinə dair siyasətin müəyyən edilməsi çar məmurlarına bir vəzifə olaraq tapşırılmamışdı. Bu dövrdə çarizmin siyasətində hərbi-strateji məqsədlər ön planda idi [19, s.7]. Buna görə də çar hökuməti yeni zəbt olunmuş xanlıqlarda status-kvonu saxlamağa, bununla da iğtişaşların və narazılıqların qarşısını almağa, eləcə də işğal prosesində onlara yardım etmiş ruhaniləri və bəyləri özündən incitməməyə çalışırdı [16, s.46]. Bu, daha çox «könüllü» olaraq Rusiyanın himayəsini qəbul etmiş xanlıqlara şamil edilirdi. Bu xanlıqlarda çar hökuməti daha ehtiyatlı siyasət aparırdı [17, s.12]. Bununla belə, bəzi çar məmurları, ələlxüsus Yermolov, müqavilə yolu ilə ilhaq edilmiş xanlıqları da traktatlarda təsbit olunmuş hər cür daxili muxtariyyət hüquqlarından məhrum etməyə cəhd edirdilər [14, s.450]. Rus qoşunlarına silahlı müqavimət göstərən xanlıqlar isə dərhal ləğv edilərək Rusiyanın tərkibinə qatılırdı və bu xanlıqlarda hərbi-müstəmləkə rejimləri yaradılırdı.

Belə bir şəraitdə ruhani zümrəsinə dair çarizmin siyasətini mərkəzi hökumət deyil, yerli məmurlar müəyyənləşdirirdilər. Mərkəzi hökumət tərəfindən böyük səlahiyyətlər alan Qafqazın hərbi və mülki rəhbərləri çox zaman özbaşına, subyektiv mülahizələrə əsaslanaraq hərəkət edirdilər [19, s.17]. Çar Rusiyasının Qafqazdakı qoşunlarının baş komandanı general Yermolov çar məmurları arasında odioz fiqurlardan biri idi.

Yermolov ilk dəfə müsəlman ruhaniliyi haqqında 1818-ci ildə, Qazax,

Şəmşəddil və Borçalı distansiyaları ağalarının hüquq və vəzifələrini müəyyənləşdirərkən, göstəriş vermişdi. Həmin «Qaydalar»da müsəlman ruhaniliyinin sayının azaldılmasının zəruriliyi: - 1) ruhani zümrəsinin nüfuzunun artmasına əngəl olmaq; 2) xəzinəyə daha çox mənfəət vermək – baxımından əsas tutularaq 1 əfəndiyə 3 molla nisbəti yuxarı hədd kimi qəbul edilirdi [9, sənəd 696].

Yermolovun 1824-cü ilin martında tərtib etdiyi «Quba qazısına göstəriş» [13, s.157,158] isə çarizmin müsəlman ruhaniliyinin sosial-siyasi və hüquqi statusunun müəyyənləşməsi yolunda atılan ilk ciddi addımı hesab edilə bilər. Həmin sənədi Quba əyalətinin komendantı K.K.fon-Krabbeyə göndərən Yermolov əyalətdə ruhanilərin sayını və onların ünvanlarını müəyyənləşdirməyi, xüsusən din xadimlərinin davranışına və əxlaqına ciddi fikir verməyi, öz moiz'lərində hökumət əleyhinə, başqa dindən olanlara qarşı nifrət hissi aşılaman ruhaniləri hərbi məhkəməyə verməklə cəzalandırmağı əmr edirdi. Ruhanilərin sayının azaldılmasını Yermolov guya əhalinin mənafeələrini əsas tutaraq həyata keçirdiyini bəyan edirdi və komendanta tapşırırdı ki, ruhanilərin əhalidən vergi ödəmək bərdə tələbləri rədd edilsin, onlar müvafiq qaydada cəzalandırılsınlar. Hökumət tərəfindən ştata salınmayan ruhanilərin üzərinə vergi və mükəlləfiyyətlər qoyulması da əmr edilirdi [15, s.309].

«Göstəriş»in əvvəlində sünniliyin əyalətdə aparıcı məzhəb olduğu, ibadətlə məşğul olanların hamısının hökumət tərəfindən təyin olunan qazıya tabe olduğu və mollaların qazı tərəfindən təyin olunduğu qeyd edilirdi. Əfəndi rütbəsi isə qanunun mənimlənməsi sınağından uğurla çıxanlara verilirdi. Sınaq əyalətin baş şəhərində qazının və ruhani alimlərin iştirakı ilə keçirilirdi. Adı qazanana qazının və sınaqda iştirak edən üləmaların imzaları olan şəhadətnamə verilirdi. Qazı əfəndi və mollaların əqli və əxlaqi cəhətdən daşıdıqları ada layiqli olmalarına cavabdeh idi, əks halda, onlar xalqa «xeyirli öyüd-nəsihət» verə bilməzdilər. Qazı etibarsızlıqda və nalayiq davranışda təqsirli olanları vəzifədən azad edirdi.

«Göstəriş»in sonrakı maddəsi ilə ruhani adların irsən, nəsilədən nəslə keçməsi qadağan olunurdu, yalnız layiqlilərə dini adlar verilməsi düzgün sayılırdı. Əslində, burada yenilik yox idi. İslam qaydalarına görə də dini adların irsən keçməsinə yol verilmirdi. Bundan başqa, belə adət, əsasən, Şimali Qafqazda mövcud idi, Azərbaycanda isə geniş yayılmamışdı. Deməli, Yermolovun məqsədi heç də «qayda-qanun» yaratmaq deyildi. Bu, ruhanilərin sayının azaldılması üçün düşünülmüş üsullardan biri idi. Əyalətdə din xadimlərinin sayı aşağıdakı qaydada müəyyənləşdirilirdi; kəndlərdə 50-60 həyəətə 1 məscid olmalı idi; 10-dan az həyəti olan kəndlərdə isə məscid salınmırdı [15, s.310]. Əfəndilər olan məscidlərdə mollalar olmamalı idilər. Bu, bir tərəfdən onlara ehtiyac olmaması ilə, digər tərəfdən isə əhalini onların saxlanması yükündən xilas etmək istəyi ilə əsaslandırılırdı [13, s.157]. Əlbəttə ki, əhalinin mənafeələrinin əsas tutulması bir bəhanə idi, əslində məqsəd yenə də ruhanilərin sayını mümkün qədər azaltmaqdan ibarət idi. «Göstəriş»də şəriət məhkəmələrinə rəhbərlik qazıya həvalə edilirdi. Onun qərarları şiə məzhəbi üçün də məcburi idi [15, s.310]. Bu maddə məzhəblər arasında ixtilafları daha da qızışdırmağa xidmət edirdi. Belə ki, əvvəllər Qubada və başqa xanlıqlarda şiələr xüsusi şəriət məhkəmələrinə malik idilər və sünni qazı onların işinə müdaxilə etmirdi.

Sonrakı maddədə göstərilirdi ki, şiə məzhəbindən olan gənclər molla və

sonra da axund rütbələrinə yiyələnmək üçün mütləq Rusiya imperatorunun tabeliyində olan və ali dini təhsil verməyə kifayət qədər imkanlara malik olan torpaqlarda öz təhsillərini davam etdirməlidirlər. Elm almaqdan ötrü xaricə getmək qadağan edilirdi, buna görə də İranda əldə olunan molla və axund adlarına sahib olmaq bəzindəki şəhadətnamələr heç bir qüvvəyə malik deyildilər. Qazi bütün belə şəhadətnamələrə baxmalı və onlardan yalnız Fətəli xanın hökmrənliyi dövründə İrandan gətirilmiş şəhadətnamələri qəbul etməli idi. Sonrakı dövrdə alınmış şəhadətnamələr əsasında dini rütbələrə yiyələnen ruhanilər vəzifələrindən kənarlaşdırılmalı idilər.

Bu maddədə nəzərdə tutulanlar, ruhanilərə qarşı təqib vasitəsi kimi Yermolov tərəfindən hələ «Göstəriş» tərtib olunmazdan 2 il öncə – 1822-ci ildə Tiflis axundu Tanrıverdiyə qarşı təcürbədən keçirilmişdi. O zaman xariclə məxfi casusluq əlaqələrinə girməkdə təqsirli bilinən axund sürgün olunmaqla cəzalandırılmışdı [9, sənəd 813]. Əslində isə heç bir casusluqdan söhbət gedə bilməzdi, belə ki, axtarış zamanı axundun evindən İranla «məxfi əlaqəni» sübut edən yalnız birçə sənəd – onun axund adı almasını təsdiq edən, İran müctəhidi tərəfindən möhürlənmiş vəsiqə tapılmışdı [5, s.56]. Başqalarına da dərs olsun deyə Yermolov knyaz Mədətova tapşırırmışdı ki, axund Tanrıverdinin sürgün edilməsi haqqında əmrin 30 nüsxəsini Şirvan, Şəki və Qarabağ əyalətlərinə göndərüb hamını onun məzmunu ilə tanış etsin: «Qoy bilsinlər: bundan belə seyidlər, mollalar, axundlar İran şeyxülislamı tərəfindən təsdiq olunsalar və yaxud onlarla məxfi əlaqədə olsalar, onların əməlləri Rusiya hökuməti tərəfindən xəyanət kimi qiymətləndiriləcək və onlar müvafiq cəzaya məruz qalacaqlar» [9, sənəd 813].

Yermolov müsəlman ruhaniliyini iqtisadi cəhətdən də zəiflətməyə çalışırdı. «Quba qazısına göstəriş»də ruhanilərin xeyrinə toplanan zəkətin məcburi olduğu, xümsün isə könüllü olduğu göstərilirdi. Halbuki, zəkat da, xüms də məcburi vergilər idi və bu vergilərdən əldə olunan gəlirin yalnız müəyyən bir hissəsi ruhanilərə çatırdı. Yermolov ruhani zümrəsinin sosial-iqtisadi durumunu müəyyən edən əsas vergilərdən biri olan xümsün könüllü olduğunu elan etməklə, ruhani zümrəsini iqtisadi baxımdan zəiflətmək və müsəlman ruhaniliyini nüfuzdan salmaq məqsədini güdürdü. Bununla kifayətlənməyərək, o, ruhaniləri sadə kəndlilərə çevirmək, onları da vergi və mükəlləfiyyətləri ödəməyə məcbur etmək bəzədə göstərişlər verirdi. Bununla Yermolov Azərbaycan xalqının dini və milli adət-ənənələrinə hörmətsizliyini nümayiş etdirirdi.

Yermolov Bakı axundu Molla Nəcəfəliyə məxsus olan «Bağça» adlı neft quyusunun sahibinə qaytarılmasına da razılıq verməmişdi. Həmin quyu 1787-ci ildə Bakı xanı tərəfindən axundun atasına bəxş edilmişdi. 1821-ci ildə quyu iltizama verilmiş, 1822-ci ildə isə Molla Nəcəfəli quyunun geri qaytarılmasını xahiş etmişdi. General quyunun irsən verilməsi bəzədə xanın fərmanında heç bir şey deyilmədiyini və xəzinə üçün xeyirli olduğunu əsas gətirərək quyunun qaytarılmasına razı olmamış, onun əvəzində axunda ömürlük müavinət təyin olunmasını məqsədə müvafiq bilmişdi [16, s.398].

Çar generalının müsəlman ruhaniliyinə qarşı qəddar münasibəti 1826-cı il qiyamında iştirak edən din xadimlərinə münasibətdə özünü daha bariz şəkildə büruzə verirdi. O, bu hadisəni bir tərəfdən “ümummüsəlman üsyanı” kimi səciyyələndirir [3, s.163], digər tərəfdənsə “keçmiş qaçqın xanların xəyanətkar

əməlləri" [10, sənəd 676] hesab edərək üsyan iştirakçılarını divan tuturdu. Yermolov Paskeviçə ünvanladığı məktubunda bu haqda yazırdı: "Azərbaycanlılardan bir çoxları ya xəyanətdə iştirak etmirlər, ya da məcbur olaraq bu xəyanətə sövq edirlirlər" [10, sənəd 694]. Maraqlıdır ki, çar məmurları arasında 1826-cı il üsyanına fərqli yanaşmalar mövcud idi. Məsələn, Dubrovinə görə üsyan bəylərin və ruhanilərin təhriki ilə baş qaldırmışdı [12, s.655]. Mirzə Adıgözəl bəy isə Şirvan əhalisini Mustafa xanın "hiyləsinə aldanıb... üsyan havası ilə dönüklük nağarasının səsini ucaltmaqda" qınayırdı [8, s.81]. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bəzi sovet dövrü tarixçiləri bu üsyanı "inqilab" hesab edirdilər, C.Zeynalov isə "Azərbaycan cihadı" kimi dəyərləndirirdi [4, s.100].

Şirvan və Quba əyalətlərində imperiyaya qarşı «xəyanətkar əməllərinə» görə həbs olunaraq, Qubada saxlanılan qiyamçılara eyni «cinayətə» görə eyni cəzanın tətbiq edilmədiyini, Molla Osmana, ruhani olduğu üçün, Yermolovun göstərişi ilə ən ağır cəza – edam – təyin olunduğunu görürük. Buradan belə aydın olur ki: 1) 1826-cı il qiyamında ruhanilər fəal iştirak etmişlər; 2) müsəlman ruhaniləri işğalçı hökumət üçün daha böyük təhlükə idilər, əks halda kəndxudaya nisbətən ruhani nümayəndəsinə, eyni bir cinayətə görə, daha ağır cəza verilməzdi [6, s.23]. Yermolov qiyamdan xeyli sonra da ruhani nümayəndələrini hökumətə qarşı keçmişdəki xəyanətlərinə görə cəzalandırmaqda davam edirdi. Məsələn, Şəki əyalətinin əfəndiləri – Hacı Abdulla Əfəndi Axund oğlu və Şərif Əfəndi Zərgər Hacı Məhəmməd oğlu hökumətə qarşı bədxahlıqda və İrana sədaqətli olmaqda «ifşa edilmişdilər» [1, vərəq 1]. Onlardan birincisi Hüseyn xana sadıq olmaqda və onun tərəfindən İran vəliəhdinin hüzuruna getməkdə, digəri isə xalqı xana sədaqət andı içdirməyə çalışmaqda və ruslara qarşı nifrət hissi aşılamaqda təqsirləndirilirdilər. Cəza olaraq xəzinədən onların saxlanması üçün ayrılan pulun və çörəyin ödənilməsi kəsildi. Onların yerinə elə həmin miqdarda pulun və çörəyin İmam Hacı Məhəmməd oğluna və Məhəmməd Rahim Sadıq oğluna verilməsi haqqında göstəriş verildi. Bu din xadimlərindən birincisi Hüseyn xana and içməkdən imtina etdiyinə, digəri isə hökumətə daimi sədaqətinə görə mükafatlandırılırdılar.

Qeyd etmək lazımdır ki, Rusiya hakim dairələri nə qədər sərt və amansız cəza tədbirlərinə əl atsalar da, müsəlman ruhaniliyinin əhaliyə təsir imkanlarını məhdudlaşdırmağa tam nail ola bilmədilər. 1826-cı il üsyanı Yermolovun şiddətli töhmət alaraq vəzifəsindən kənarlaşdırılmasına səbəb oldu [2, s.185]. A.Bakıxanovun təbircə desək, «məyusluqla xatırlanacaq» Yermolov dönəmindən [11, s.145-147] sonrakı illərdə də Azərbaycan müsəlman ruhaniliyi çarizmin müstəmləkə siyasətinə qarşı azadlıq mübarizəsində fəal şəkildə iştirakını davam etdirdi. Belə ki, xalqın bütün təbəqələrini birləşdirən biləcəkdir yeganə ideoloji vasitə - islam - Azərbaycan müsəlman ruhaniliyinin əlində idi. Çar hökuməti bu ideologiyanı məhv etmək gücündə deyildi.

THE TSARIST POLICY ON THE AZERBAIJANI MUSLIM CLERGY DURING THE COMMAND OF GENERAL YERMOLOV

RASUL HUSEYNLI

*Baku State University, Associate Professor of Department of History of Azerbaijan
(for nature faculties), Ph.D. in history*

Keywords: *Azerbaijani clergy, sharia, religious sect, General Yermolov, the tsarist government, freedom struggle, rebellion*

As in all mediaval Muslim states, in the Azerbaijani khanates, Islam was the foundation of the religious state ideology and the main carriers of this ideology were Muslim clerics. Therefore, when Tsarist Russia occupied Northern Azerbaijan, they came across with strong dominance of the Azerbaijani clergy amid the fight for freedom. During the war with Russia, religious leaders of Azerbaijan fought selflessly, holding the role of armed warriors as well as ideologues, carrying the Koran with themselves. When the tsarist government occupied Azerbaijan, they faced difficulties in terms of social and legal issues that were completely different from those in Russia. The socio-political structure of the khanates could not be explained on the basis of European law or Sharia alone [16, p. 45]. Thus, Sharia law was ruled along with the other norms and customs [7, p.9].

The historical experience of the Tsar Empire's relations with the Muslim clergy living in the same territory was not enough to determine the policies that were implemented during that period. Therefore, tsarist officials first tried to find out the socio-economic and political-legal status of the social class of the clergy in the khanates [15, p.364]. During the occupation of northern Azerbaijan, tsarist officials were not tasked with defining a policy on Muslim clergy. Military-strategic goals were the focal points of the tsarist policy at the time [19, p.7]. Therefore, the tsarist government tried to maintain the status quo in the newly conquered khanates, by preventing riots and dissent and avoiding any offensive acts towards the clerics and nobles who helped them during the occupation of the territory [16, p.46], and who had voluntarily accepted Russian patronage. In these khanates, the tsarist government pursued a more cautious policy [17, p.12]. However, some tsarist officials, especially Yermolov, tried to deprive all the rights of internal autonomy of the khanates which were annexed and enshrined in the treatises [14, p. 450]. Those khanates which resisted the Russian troops were immediately abolished to function as independent political entities and became a part of Russia, where military-colonial regimes were established.

Under such circumstances, the tsarist policy towards the clergy was determined not by the central government but by local officials. The military and civilian leaders of the Caucasus, who were given authority over the country by the central government, often acted arbitrarily based on subjective matters [19, p.17]. General Yermolov, the commander-in-chief of Tsarist Russia's troops in the Caucasus, used to be one of the odious figures among tsarist officials.

Yermolov initially instructed the Muslim clerics in 1818, when establishing the rights and duties of the masters of the Gazakh, Shamshaddil and Borchali

provinces. The urge of decreasing the number of Muslim clergies was mentioned in that same document "Rules/Instructions": - 1) to prevent the growth of the prestige that Muslim clerics possessed at the time; 2) to give more benefits to the treasury instead. Based upon this view, the ratio of 3 mullahs to 1 gentleman was the upper limit [9, document 696].

Yermolov's "Instructions to the Guba Gazi" [13, pp.157, 158], compiled in March 1824, can be considered as the first significant step taken by tsarism to determine the socio-political and legal status of the Muslim clergy class. By sending the same document to K.K.fon-Krabbe, the commandant of Guba province, Yermolov aimed to identify home addresses of clergy and how many were there in the province and ordered to pay close attention to the behaviour and morals of the clerics and punish those who incited anti-government and anti-religious hatred during sermons and compel them to appear in the general court-martial. Yermolov claimed that the decrease in the number of the clergy was in the best interest of the civilians, and he instructed the commandant to reject the imposed taxes on the civilians by the clergy and punish them if necessary. The government also ruled new taxes and duties on non-state clergy [15, p.309].

In the first section of the instructions, it was clearly stated that the Sunni sect of Islam was the leading sect in the province, all worshipers were subject to a government-appointed judge, and the mullahs were to be appointed by the judge. The title of "Efendi" was given to those who successfully passed the test of mastering the law that was imposed on them. The trial was conducted in the capital of the province with the participation of Ghazis and spiritual scientists. The winner was given an official testimony signed by the judge and the rest of the scholars who took part in the trial. Gazi was responsible to ensure that Efendi and the mullahs were worthy of the names they had been given, otherwise, they would not have been allowed to share their "insightful comments and advice" with the civilians. Gazi held the power to dismiss those found guilty of negligence and misconduct.

The following section of the instructions vividly forbade the inheritance of the spiritual titles from one generation to another and stated that the religious titles could only be acquired if deserved. In fact, it was in accordance with the rules of the Islamic law that the religious names were not allowed to be inherited. Furthermore, such custom was mainly common in the North Caucasus but was not widespread in Azerbaijan. Therefore, Yermolov's goal was anything but creating a certain "order and regulation." It was simply a way to reduce the number of clerics. The number of clerics in the provinces was determined as follows; there could only be one mosque within 50-60 streets in every village; no mosque was allowed to be built in the villages with less than 10 streets [15, p.310]. The mullahs could not solely be present in the mosques where the Efendi clerics were. This, on one hand, showed that there was no need for them, and on the other hand, it could be justified by trying to keep the civilians away from their detention [13, p.157]. Certainly, it was an excuse as the goal was to reduce the number of clergies as much as possible. The leadership of the Sharia courts was entrusted to Ghazi in the instructions. Ghazi's decisions were also binding in the Shiite sect [15, p.310]. This section of the instructions has further aggravated the

disagreements among the sects. Thus, earlier in Guba and in other. In the khanates, Shiites had special Sharia courts, and Sunni judges did not interfere in their courts and decisions.

The following section of the instructions stated that young Shiites had to continue their education under the Russian emperor regime within the lands of Russia in order to become mullahs first and then akhunds. It was forbidden to flee the country for educational purposes, and if done so the certificates of mullahs and akhunds obtained in Iran were not valid. Ghazi had to look into those certificates, approve and accept only those brought from Iran during the reign of Fatali khan, and clergies whose religious titles were acquired subsequently were to be dismissed.

The rules provided in the above-mentioned document served as a tool of persecution against Christians by Yermolov were tested on Akhund Tanriverdi in 1822 in Tbilisi, 2 years before "the instructions" were written and sent. Akhund was accused of spying and was executed [9, document 813]. In fact, there could not be any espionage whatsoever as there was only one confidential document that showed his connection with Iran which was found when searching Akhund's house after his death- the document about him receiving the name Akhund signed by Iranian clerics [5, p.56]. Yermolov has instructed Prince Madatov to send 30 copies of the order about the high Muslim cleric Tanriverdi's deportation to the Shirvan, Sheki and Karabakh provinces to make all of the residents get familiar with the content and make them afraid that it could happen to them as well. The content of the order was: "Let them know, that such high regard, mullahs, clerics of Iran, Sheikh ul-Islam confirmed by and unite or confidential relationship with them, they will be regarded as a betrayal of their actions by the Russian government, and they will be punished accordingly" [9, document 813].

Yermolov also tried to weaken the Muslim clergy economically. The "Instruction to the Guba Gazi" stated that zakat collected for the benefit of the clergy was obligatory, and khums was voluntary. However, both Zakat and Khums were obligatory taxes, and only a certain part of the income from those taxes went to the clergy. By imposing khums to be voluntary, one of the most important taxations determining the socio-economic status of the clergy, Yermolov sought to weaken the clergy economically and discredit them. Furthermore, he instructed to turn the clergy into ordinary peasants and force them to pay taxes. By doing so, Yermolov demonstrated vivid disrespect towards the religious and traditional customs of the Azerbaijani people.

Yermolov also refused to return the Baghcha oil well, which belonged to Baku akhund Molla Najafali, to its owner. This well was given to the akhund's father in 1787 by the Baku khan. In 1821, the well was commissioned, and in 1822, Mullah Najafali asked for the well to be returned. The general did not agree to the return of the well, citing the fact that the khan's decree did not say anything about the inheritance of the well and that it was beneficial for the treasury, and instead of the well, he considered it expedient to appoint a lifetime allowance to the akhund. [16, p. 398].

The tsarist general's cruel treatment of the Muslim clergy was even more pronounced in the case of the clergy who took part in the 1826 uprising. He

described the incident as an "all-Muslim uprising" on the one hand [3, p. 163] and on the other hand, "treacherous actions of former refugee khans" [10, document 676]. Yermolov wrote in a letter to Paskevich: "Many Azerbaijanis either do not participate in the betrayal or are forced to commit this betrayal" [10, document 694]. Interestingly, there were different approaches to the 1826 uprising among tsarist officials. For example, according to Dubrovin, the revolt was provoked by nobles and clergy (12, p. 655). Mirza Adigozal bey accused the people of Shirvan of being "deceived by Mustafa khan's trick ... raising the voice of the drum of betrayal in the air of rebellion" (8, p.81). Incidentally, some Soviet historians considered this uprising a "revolution", while J. Zeynalov described it as an "Azerbaijani jihad" [4, p. 100].

Arrested in the provinces of Shirvan and Guba for "treacherous acts" against the empire, it is clearly observable that the rebels detained in Guba were not enforced to the same punishment for the same "crime" and that Mullah Osman, being a clergyman, was sentenced to death by Yermolov. From this, it is clear that: 1) the clergy took an active part in the uprising of 1826; 2) Muslim clerics were a greater threat to the occupying government, otherwise the clergyman would not be punished more severely for the same crime than the peasant [6, p. 23]. Long after the uprising, Yermolov continued to punish clerics for past betrayals of the government. For example, Haji Abdulla Efendi Akhund oglu and Sharif Efendi Zargar Haji Mohammad oglu, masters of Sheki province, were "exposed" in malice against the government and loyalty to Iran [1, case 1]. The first was accused of being loyal to Hussein Khan and going to the Crown Prince of Iran, while the other was accused of trying to make the people swear allegiance to the khan and inciting hatred against the Russians. As a punishment, they were cut off from the treasury for money and bread. Instead, they were instructed to give the same amount of money and bread to Imam Haji Muhammad oglu and Muhammad Rahim Sadig oglu. The first of these clerics were rewarded for refusing to take an oath to Hussein Khan, and the other for his constant loyalty to the government.

It was noted that regardless of all the harsh and ruthless Russian authoritarian regimes, the authorities were not successful at preventing the spread of Muslim clerics' influence on the people. The uprising of 1826 led to Yermolov's severe reprimand and dismissal [2, p. 185]. According to A. Bakikhanov, in the years following the Yermolov period [11, pp.145-147], which will remain in the memories of civilians with disappointment, the Azerbaijani Muslim clergy continued taking a crucial part in the fight for freedom against the colonial regime of tsarism. Thus, the only true ideology that could unite all of the society regardless of their social statuses -Islam - was in the hands of the Azerbaijani Muslim clergy. The tsarist government was not able to destroy this built-in ideology.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası Mərkəzi Dövlət Arxivi (MDA) fond 24, siyahı 1, iş 227.
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinədək), red. M.Abdullayev, Bakı, 2019, 396 s.
3. Azərbaycan tarixi, uzaq keçmişdən 1870-ci illərə qədər. red. S.S.Əliyarlı, Bakı, 1996,

872 s.

4. Cahangir Zeynalöglü. Müxtəsər Azərbaycan tarixi (elmi-publisistik və tarixi kitab). Bakı, 1992, 144 s.
5. Əhmədov Ə.M. A.Bakıxanov və onun dünyagörüşü. Bakı, 1967, 280 s.
6. Hüseynli R. Azərbaycan ruhaniliyi (xanlıqlar çağından sovet işğalınadək olan dövrdə). Bakı, 2002, 266 s.
7. Paşazadə A.Ş. Qafqazda İslam: tarix və müasirlik. Bakı, 1991, 224 s.
8. Mirzə Adıgözəl bəy. Qarabağnamə // Qarabağnamələr. Birinci kitab. Tərtib edəni və çapa hazırlayanı t.e.n. A.Fərzəliyev. Bakı, 1989, s.6-102.
9. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Издание под ред Адолфа Берже, Главное Управление Наместника Кавказа, Тифлис, Т. 1-12, 1866-1904, т.VI, I h. Тифлис, 1874, 941 s.
10. Акты, собранные Кавказской археографической комиссией. Издание под ред Адолфа Берже, Главное Управление Наместника Кавказа, т.VI, II h. Тифлис, 1875, 950 s.
11. Бакиханов А. Сочинения. Записки. Письма. Баку, 1983, 344 s.
12. Дубровин Н.Ф. История войн и владычества русских на Кавказе, т 1-6, СПб, 1871-1888, Т VI, СПб, 1888, 782 s.
13. Записки Алексея Петровича Ермолова В 2-х ч. М., 1865-1868, Ч. 2, 1868, 726 s.
14. Утверждение русского владычества на Кавказе. Тифлис, 1901-1908, Т. 3, ч. 2: Время Алексея Петровича Ермолова. 1816-1826 годы, 1904, 608 s.
15. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX века. I h. М.-Л.: АН СССР, 1936, 463 s.
16. Колониальная политика российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX века. II h. М.-Л.: АН СССР, 1937, 478 s.
17. Мамедов Э.С. Социальное и политическое положение высшего сословия в Азербайджане в дореформенный период. – В сб.: Генезис капитализма и вопросы формирования пролетариата в Азербайджане, Баку, 1985, s.10-16.
18. Мамедов Э.С. Царизм и высшее мусульманское сословие Закавказья, автореферат дис. ... кандидата исторических наук, Баку, 1985, 26 s.
19. Минасзав Гусейн. Сто лет одной революции (Азербайджанское восстание 1826 года). Издательство АзГНИИ, 1930, 26 s.
20. Петрушевский И.П. Система русского колониального управления в Азербайджане в I половине XIX века. В сб. Колониальная политика Российского царизма в Азербайджане в 20-60-х годах XIX века, ч. I, М.-Л., 1936, s. 7-44.

AZƏRBAYCAN MAARİFÇİLİK HƏRƏKATINDA MİLLİ MƏTBUATIN ÖNƏMİ

SEVİNC QASIMOVA

*BDU-nun Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti, t.f.d.
qasimovasevinc@mail.ru*

Açar sözlər: *milli özünüdərk, aydınlanma, "paqonlu maarifçilər", milli ziyalılarımız*

Təqdim olunan məqalənin yazılmasında məqsəd XIX yüzillik və XX yüzilliyin əvvəllərində maarifçiliyin təməl daşlarını qoyan aydınlarımızın milli mətbuatın yaradılması vacibliyini vurğulamaq, bu yolda maarifçi aydınlarımızın mübarizəsini dövrün ictimai-siyasi proseslərinin təhlili ilə araşdırmaq, eyni zamanda tarixi-müqayisəli-analoji metoddan istifadə etməklə iki dövrün ictimai və siyasi kontekstində mövcud mətbu orqanlarının bu hərəkata necə təsir göstərdiyini və bunun nəticələrini müəyyənləşdirməkdən ibarətdir.

XIX yüzillik mürəkkəb, eyni zamanda ziddiyyətli hadisə və prosesləri ilə daha çox yadda qalmasına baxmayaraq, mütərəqqi düşüncəli milli ziyalılarımızın ilk təmsilçilərinin meydana çıxması baxımından əhəmiyyətlidir. Bu dönmə belə demək mümkünsə ən böyük mənəvi qazanc əldə etdiyimiz dövrdür. Ruhanilikdən qaynaqlanmış ilk maarifçilərimiz, eyni zamanda "aydınlanma məktəbi"nin meydana çıxmasında həlledici addımlar atmışlar. XIX yüzillikdə yaşayan bu maarifçilik məktəbinin nümayəndələri məhz yeni dövrün Azərbaycan mədəniyyətinin təməl daşını qoyanlar hesab edilir. Həm Şərq, həm də Avropa ədəbiyyat və mədəni mühitindən xəbərdar olan, Avropa təhsili görmüş, Avropa təhsil ocağıyla bağlı olmuş bu maarifçilər sözün həqiqi mənasında aydınlanma hərəkətinin hərəkətverici qüvvələri hesab edilə bilər. Fədakarlıqları ilə seçilən bu fitri istedad sahibləri Azərbaycan elmi və mədəniyyətinə müxtəlif sahələrdə xidmət göstərmişlər. Yaşadıqları həyat mühiti onların dünyagörüşünə mühüm təsir göstərməyə bilməzdi.

XIX yüzillik və XX yüzilliyin yetişdirdiyi çoxsaylı mütəfəkkirlərinin xidmətlərini heç də azaltmadan Abbasqulu ağa Bakıxanov, Mirzə Kazım bəy, Mirzə Fətəli Axundov, Həsən bəy Zərdabi kimi fikir adamlarının aydınlanma hərəkətində milli mətbuatın vacibliyini irəli sürmələri və buna çəba göstərmələri xüsusi qeyd edilməlidir. Onlar xalqın xoşbəxt gələcəyini düşünür, onların azadlıq və istiqlala yetməsi üçün müxtəlif yollar axtarırdılar. Bu mütəfəkkirlər millətin gələcəyi naminə əllərindən gələni əsirgəmir və maarifçilik hərəkətində mətbuatın yaradılmasına çıxış yollarından ən vacibi kimi baxırdılar.

Yuxarıda adlarını çəkdiyimiz maarifçilərin bu yolda əsas hədəflərindən ən vacibi milli qəzet yaradılması idi. Fəqət mövcud istibdad rejimi və onun müstəmləkə ucqarlarına "nəzarət" mexanizmi bunların həyata keçirilməsinə hər cür mane olurdu. Bu yolun nə qədər ağır və məşəqqətli olduğunu dərk edən maarifçi mütəfəkkirlərimiz usanmadan məqsədə doğru irəliləməyin vacibliyini əməldə göstərməyə başladılar.

Məlumdur ki, millətin oyanışında, xalqın maariflənməsində, vətəndaş hüquqlarının qorunmasında mətbuatın rolu misilsizdir. Aydınlanma hərəkətinin bu xadimləri eyni zamanda o dövrün intellektləri idrak edirdilər ki, "mətbuat bir millətin lisanı (dili), samiyəsi (qulağı), nəzəri (gözü), beyni deməkdir. Mətbuatsız

millət söyləyəməz, eşidəməz, görəməz". ("Füyuzat" 1907, №29)

A.A.Bakıxanovun ilk müsəlman məktəbinin yaradılması ilə bağlı çara təqdim etmək üçün hazırladığı layihə o dövrün ən cəsarətli addımlarından biri hesab edilə bilər. Bu haqda məqalədə geniş bəhs ediləcək. Eyni zamanda, onun "paqonlu maarifçi" kimi mövqeyi xalqın başa düşəcəyi şəkildə qəzetin yaradılmasına da imkan verirdi. Bütün senzura və təqiblərə baxmayaraq A.A.Bakıxanov bu mövqeyində ardıcıl idi. Ona görə də 1828-ci ildə P.Sankovskinin rus dilində nəşr olunan və çarın müstəmləkəçilik siyasətini təbliğ edən "Tiflisskiye vedomosti", daha sonra Mirzə Əpriəm Yenikolopovun 1832-ci ildə Azərbaycan dilində çıxan əlavəsi sayılan "Tiflis xəbarında" Azərbaycanın maddi mədəniyyətinə, folkloruna və etnoqrafiyasına dair materialların dərc olunmasına şəxsən rəhbərlik edirdi. F. Qasımzadənin yazdığı kimi, "Tiflis xəbarı"nın Azərbaycanca nəşrinə o zaman canişinlik dəftərxanasında tərcüməçi işləyən məşhur Azərbaycan alimi və yazıçısı A.Bakıxanov yaxından kömək göstərmişdir.

Bəhs olunan dövrün digər maarifçi fədaisi M.Kazımbəy mətbuatın vacibliyini düşünərək, Kazan universitetində çalışdığı müddətdə tələbəsi ilə birlikdə milli mətbuatın yaradılması yolunda uğurlu addımlar atmış və qəzetin bu sahədə birinci dövlət rolunu oynamasını xüsusilə dəstəkləmişdir.

Fransız ensiklopedistlərindən sonra ilk dəfə "millət" anlayışına M.F.Axundov müraciət edərək milli kimliyimizə aydınlıq gətirmiş və bununla da azərbaycançılıq ideologiyasının əsasını qoymuşdur. Mirzə Fətəli Axundov bütün islam şərqində ilk səhnə əsərlərini yaratmaqla yanaşı milli mətbuat məsələsinə dair özünəməxsus fikirlər söyləmişdir.

XIX yüzilliyin 40-cı illərində M.F.Axundov və Mirzə Şəfi Vazeh birlikdə Azərbaycan dilində kitablar çap etmək üçün mətbəə yaratmağa təşəbbüs etmişdilərse də, onların bu təşəbbüsü nəticəsiz qalmışdır. Lakin bu təşəbbüs Azərbaycan maarifpərvərlərinə milli mətbuat yaratmaq uğrunda mübarizənin zərurliyini hiss etdirmişdi. Bəhs etdiyimiz "Tiflis xəbarı" və "Qafqazın bu tərəfinin xəbəri" ilə milli Azərbaycan mətbuatı yaranmasa da, bunlar mətbuatın yaradılması rüşeymi oldu.

Cəmiyyətdəki ictimai bəla və xurafata qarşı mübarizədə mətbuatın rolu haqqında H.Zərdabi yazırdı: "Qəzet dərviş kimi nağıl deyə bilməz; onun borcudur işlərini yaxşı və yamanlığa ayinə kimi xalqa göstərsin, ta xalq öz nikü-bədəninəndən xəbərdar olub əlacının dalınca olsun".

Həsən bəy Zərdabi bu mütəfəkkirlərin davamçısı kimi Rusiyada ilk türk qəzetinin nəşrini başlamış və həmçinin milli teatrımızın əsasını qoymuşdur. O, maarifçilik hərəkatında daha çox əngəllər və çətinliklərlə üzləşərək ruhanilərə, mövhumatçılara və hakim dairələrə qarşı eyni anda mübarizə aparmışdır.

H.Zərdabiyə qarşı hücumlar hər tərəfdən yönəldilirdi. Mövhumatçılar onu "papağlı urus" adlandıraraq təqib edirdi. Onun müsəlmanlara üz tutub mənəvi birliyə çağırışları, türk xalqlarını dil baxımından yaxınlaşdırmaq səyi erməni millətçilərini hərəkatə gətirirdi. Ermənilərin "Mşak" qəzetində Zərdabiyə düşmənçilik, türklərə, müsəlmanlara qarşı həqarətə, nifrətə çevrilirdi.

XX yüzilliyin əvvəllərində də maarifçi aydınlarımız dövrün mütərəqqi mətbuat vasitələrində - "Həyat", "İrşad" qəzetlərində, "Fyuzat" və "Molla Nəsrəddin" jurnallarında müntəzəm çıxışlar etməklə, milli şüurun güclənməsində və millətin

formalaşmasında mühüm rol oynamışlar. Məhəmməd Hadinin ölməz misralarında ifadə olunduğu kimi: "Qoymuş miləl imzasını övraqi-həyatə, Yox millətimin xətti bu imzalar içində": Milli demokratları bu dövrdə ən çox düşündürən, narahat edən başlıca milli dərd məhz o dövrün mütərəqqi millətlərindən geridə qalmağımız idi. Dövrün milli elitası yaxşı başa düşürdü ki, Azərbaycan xalqının müasir dövlətlər sırasında layiqli yer tutması üçün milli şüurun, milli özünüdərkini, və milli təəssüb hissini yüksəlişi başlıca şərtlərdən biridir. Azərbaycan maarifçilik hərəkatında Ömər Faiq Nemanzadə və Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin millətçilik və dövlətçilik, Hüseyn Cavid və Cəlil Məmmədquluzadənin demokratizm və azərbaycançılıq ideyaları misilsiz təsir gücünə malik olmuşdur.

Göründüyü kimi, maarifçi mütəfəkkirlərin təməl qoyucu töhfələri olmadan mədəniyyətimizin, ədəbiyyatımızın, ictimai-siyasi fikrimizin, son nəticədə milli özünüdərkimizin XIX əsrin sonu - XX əsrin əvvəlindəki inkişafını təsəvvür etmək mümkün deyil. Məhz bu təkamül 1918-ci ilin may ayında Şərqdə birinci olaraq Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin – dünyəvi dövlətin yaradılmasına gətirib çıxardı. AXC-nin ideoloqlarından biri olan M.B.Məmmədzadənin təbirincə desək, "...Mirzə Fətəli və Həsən bəy Zərdabi əlli il sonra dünyaya gəlsəydilər, onda müstəqillik fikri də, Azərbaycanın xartiyası da əlli il sonra yaranardı. Bunların arasında sıx əlaqə var – öz türklüyünü və azərbaycanlılığını dərk etməmiş xalq müstəqillik bəyannaməsini elan edə bilməzdi".

Maarifçilik hərəkatında qəzetin və mətbu orqanlarının önəmini vurğulayan H.Zərdabi 1905-ci ildə "Həyat" qəzetində çap etdirdiyi "Rusiyada əvvəlinci türk qəzeti" adlı məqaləsində ətraflı məlumat vermişdir. O, "Əkinçi"ni nə məqsədlə nəşr etdiyini, hansı çətinliklərin qarşısına çıxdığını qeyd edərək yazırdı ki, "camaatı avamlıqdan, cəhalətdən qurtarmaq üçün çox çalışdım, çağırıdım, gəlmə-dilər, göstərdim, görmədilər, dedim, qanmadılar. Axırda hiss etdim ki, qəzet çıxarmaqdan başqa əlac yoxdur". H.Zərdabi inanırdı ki, hər il on nəfər adam oxuduğunu qanacaq, beləliklə maarif tərəfdarlarının sayı gün-gündən artacaqdır. O bənd ki, suyun qabağını kəsmişdi, yavaş-yavaş dağılacaq, sonra isə düşmənin düşmənliliyi və dostun dostluğu bilinəcəkdir.

THE IMPORTANCE OF THE NATIONAL PRESS IN THE AZERBAIJANI ENLIGHTENMENT MOVEMENT

SEVINJ GASIMOVA

*Baku State University, Associate Professor of the Department of Source Studies,
Historiography and Methodology, Ph.D in history*

Keywords: *national self-awareness, enlightenment, "enlighteners with pagan", our national intellectuals*

The purpose of writing this article is to emphasize the importance of creating a national press of our intellectuals who laid the foundations of enlightenment in the XIX and early XX centuries, to study the struggle of our intellectuals in this way by analyzing the socio-political processes of the time in the

political context, to determine how the existing press has influenced the movement and its consequences.

Although the XIX century is best remembered for its complex and controversial events and processes, it is important in terms of the emergence of the first representatives of our progressive national intellectuals. This period, so to speak, is the period when we obtained the greatest spiritual. Our first spiritual enlighteners also took decisive steps in the emergence of the "school of enlightenment". Representatives of this school of enlightenment, living in the XIX century, are considered to be the founders of the Azerbaijani culture of the new era. These enlighteners, who were aware of both Eastern and European literary and cultural environments, were educated in Europe, and were connected to the European educational institution, could be considered the driving forces of the Enlightenment movement in the true sense of the word. These innate talents, distinguished by their selflessness, have served the science and culture of Azerbaijan in various fields. The environment in which they lived had a profound effect on their outlook.

It should be noted that such thinkers as Abbasgulu aga Bakikhanov, Mirza Kazim bey, Mirza Fatali Akhundov, Hasan bey Zardabi, without diminishing the services of many thinkers of the XIX and XX centuries, emphasized on the importance of the national press in the "enlightenment movement" and made efforts to do so. They thought about the happy future of the people, they were looking for different ways to reach their freedom and independence. These thinkers did their best for the future of the nation and considered the establishment of the press in the "enlightenment movement" as the most important way out.

One of the main goals of the above-mentioned enlighteners was to create a national newspaper. Only the existing tyrannical regime and its "control" mechanism over the colonial outposts prevented their implementation in anyway. Realizing how difficult and arduous this path is, our enlightened thinkers began to demonstrate in practice the importance of tirelessly advancing towards the goal.

It is known that the role of the press in the awakening of the nation, enlightenment of the people, protection of civil rights is unparalleled. At the same time, these intellectuals of the Enlightenment movement realized that the "press was the language, the ear, the brain of a nation. A nation without a press cannot speak, hear or see".

The project prepared by A.A.Bakikhanov to present a solution to the establishment of the first Muslim school can be considered one of the most courageous steps of that time. This will be discussed in detail in the article. At the same time, his position as a "pagan enlightener" allowed the newspaper to be created in a way that the people could understand. Despite all the censorship and persecution, A.A.Bakikhanov was consistent in this position, so in 1828 P.Sankovsky's "Tiflisskiye Vedomosti", published in Russian and promoting the tsar's colonial policy, was later considered a supplement to Mirza Apriam Yenikolopov's 1832 in Azerbaijani. He personally supervised the publication of materials on the material culture, folklore and ethnography of Azerbaijan in the "Tbilisi News". According to F. Gasimzade, the Azerbaijani edition of "Tbilisi News" was closely

assisted by the famous Azerbaijani scientist and writer A.A.Bakikhanov, who worked as a translator in the office of the deputy at that time.

Another enlightened martyr of the period, M.Kazimbey, thinking about the importance of the press, took successful steps to create a national press with his student during his time at Kazan University and especially supported the newspaper's first state role in this field.

For the first time after the French encyclopedists, M.F.Akhundov addressed the concept of "nation", clarified our national identity and thus laid the foundation of the ideology of Azerbaijanism. Mirza Fatali Akhundov, along with creating the first stage productions in the whole Islamic East, expressed his unique views on the issue of the national press.

Although M.F.Akhundov and M.S.Vazeh jointly initiated the establishment of a printing house to publish books in the Azerbaijani language in the 1840 s. Their initiative was unsuccessful. However, this initiative made Azerbaijani educators feel the need to fight for the creation of a national press. Although the "Tbilisi News" and "News of this side of the Caucasus" we mentioned did not create a national Azerbaijani press, they were the embryo of the creation of the press.

H. Zardabi wrote about the role of the press in the fight against social evil and superstition in society: "A newspaper cannot tell a story like a dervish; it is his duty to show his deeds to the people as a sign of good and evil, so that the people may be aware of their marriage and seek their cure."

Hasan bey Zardabi, as a successor of these thinkers, started publishing the first Turkish newspaper in Russia and also laid the foundation of our national theater. H.Zardabi faced more obstacles and difficulties in the enlightenment movement and at the same time fought against the clergy, superstitious and ruling circles.

Attacks on Zardabi were directed from all sides. The superstitious persecuted him, calling him a "warrior with a hat" His appeals to Muslims to spiritual unity and his efforts to bring the Turkish peoples closer in terms of language mobilized the Armenian nationalists. In the Armenian newspaper "Mshak", enmity with Zardabi turned into insult and hatred against Turks and Muslims.

At the beginning of the twentieth century, our enlightened intellectuals played an important role in strengthening the national consciousness and the formation of the nation by regularly appearing in the progressive media of the time – "Hayat", "Irshad" newspapers, "Fuzat" and "Molla Nasreddin" magazines. As expressed in the immortal verses of Mohammad Hadi: "Leave the signature of the nation to life, No, the line of my nation is in these signatures": The national elite of the time was well aware that the rise of national consciousness, national self-awareness and national prejudice was one of the main conditions for the Azerbaijani people to take a worthy place in modern states. The ideas of Omar Faig Nemanzadeh and Mahammad Amin Rasulzadeh, nationalism and statehood, Huseyn Javid and Jalil Mammadguluzadeh, democracy and Azerbaijanism had an unparalleled influence in the Azerbaijani enlightenment movement.

As can be seen, it is impossible to imagine the development of our culture,

literature, socio-political thought, and ultimately our national self-consciousness in the late nineteenth and early twentieth centuries without the founding contributions of enlightened thinkers. It was this evolution that led to the establishment of the Azerbaijan Democratic Republic, the first secular state in the East, in May 1918. According to M.B.Mammadzadeh, one of the ideologues of the Popular Front Party, "... If Mirza Fatali and Hasan bey Zardabi were born fifty years later, then the idea of independence and the charter of Azerbaijan would emerge fifty years later. There is a close connection between them - the people who did not understand their Turkishness and Azerbaijaniness could not declare independence.

Emphasizing the importance of newspapers and media outlets in the enlightenment movement, H. Zardabi gave detailed information in his article "The first Turkish newspaper in Russia" published in "Hayat" newspaper in 1905. Noting the purpose of publishing "Akinchi" and the difficulties encountered, he wrote that he worked hard to save the people from ignorance, called, did not come, showed, did not see, said, did not bleed. In the end, I realized that I had no choice but to publish a newspaper. Zardabi believed that ten people would be satisfied with their studies every year, so the number of supporters of education would increase day by day. The dam that cut off the water will slowly fall apart, and then the enmity of the enemy and the friendship of the friend will be known.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Anar. Yaşamaq haqqı. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2020, 1120 səh
2. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı. Bakı, 2017, Elm və təhsil, 552 səh
3. Vəliyev A. (Aşırılı). Azərbaycan mətbuat tarixi. (1875-1920). Bakı, "Elm və təhsil", 2009, 296 səh.
4. Məmmədzadə M.B. Milli Azərbaycan hərəkatı. Bakı, Nicat, 1992. 246 s.
5. "Füyuzat", 1907, №29
6. Zərdabi H. "Rusiyada əvvəlinci türk qəzetəsi". "Həyat" qəzeti, 1905, № 129

**AZƏRBAYCANIN MİLLİ AZADLIQ HƏRƏKATI TARİXİ
M.B.MƏMMƏDZADƏNİN VƏ H.BAYKARANIN ƏSƏRLƏRİNDƏ**

BORAN ƏZİZ

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi
(humanitar fakültələri üzrə) kafedrasının dosenti
eziz.boran@mail.ru*

Açar sözlər: *Mirzə Bala Məmmədzadə, Hüseyn Baykara, Tarix fakültəsi, Milli Azərbaycan hərəkatı, milli azadlıq hərəkatı, İran inqilabı*

Milli azadlıq hərəkatı tariximizin araşdırılması və öyrənilməsində BDU-nun Tarix fakültəsinin yetirməsi, yüzdən artıq məqalə və əsərin müəllifi olan Mirzə Bala Məmmədzadənin əsərləri mənbə rolunu oynayır. Heç şübhəsiz ki, bunların içərisində onun 1938-ci ildə Berlinin "Qurtuluş" jurnalının mətbəəsində çap edilən "Milli Azərbaycan hərəkatı. Milli Azərbaycan Müsavat Xalq Firqəsinin tarixi" adlı əsəri xüsusi yer tutur. Əsərin qiymətli cəhətlərindən biri müəllifin çox gənc yaşlarından milli azadlıq hərəkatına qoşularaq onun iştirakçısı olması, digərləri onun Cümhuriyyətin süqutundan sonra Bakıda yaradılan gizli Müsavatın rəhbəri olması, Vətənidən məcburən uzaq düşdükdən ömrünün sonunadək M.Ə.Rəsulzadə ilə çiyin-çiyinə milli mücadiləni davam etdirməsi və M.Ə.Rəsulzadənin haqq dünyasına qovuşmasından sonra isə mühaciətdəki milli hərəkata rəhbərlik etməsi idi. O, həmçinin Ankarada fəaliyyət göstərən "Azərbaycan Kültür Dərnəyi"nə rəhbərlik edərək istiqlal savaşının aparıcılarından biri olmuşdur. Bir sözlə, bu əsər hərəkatın iştirakçısı və bəlli müddətdən sonra onun rəhbəri olmuş şəxsiyyətin qələmindən çıxmışdır [7,189].

Əsərin və müəllifin uğur qazanmasından bəhs edərkən Yazı heyəti doğru qeyd etmişdir ki, "Arxadaşa bu xüsusda müvəffəqiyyət təmin edən şey onun tarixini yazmağa girişdiyi hərəkatın sadə bir salnaməçisi deyil, eyni zamanda bütün varlığı ilə özünü bu hərəkata həsr etmiş bir mücahid olmasıdır" [2,8]. Məmmədzadə milli azadlıq hərəkatının IV dövrünün –1920-1959-cu illər arasındakı mücadilə tarixini yazanlardan biri olmaqla yanaşı, həm də onun yaradıcılarındanıdır.

Müsavatın 1936-cı ildə Berlində keçirilən genişləndirilmiş konqresinin M.Ə.Rəsulzadənin tövsiyyəsi əsasında qəbul etdiyi qərarı əsasında M.B.Məmmədzadə tərəfində 1938-ci ildə yazılan bu əsər Başlarkən, Giriş, 12 fəsil, Son sözdən ibarətdir.

1992-ci ildə kril qrafikası ilə "Milli Azərbaycan hərəkatı", 2018-ci ildə isə latın qrafikası ilə "Milli Azərbaycan hərəkatı. Cümhuriyyətə gedən yolda istiqlal mübarizəsi" adı ilə Bakıda çap edilən bu əsərlər M.Əliyevin "M.B.Məmmədzadə kimdir?" yazısı ilə bitir [1;2].

"Yolumuzun şanlı şahidlərinə və davamızın yılmaz qəhrəmanlarına it-haf"epiqrəfi ilə başlayan əsərin "Yazı heyəti" adlı hissəsində M.B.Məmməd-zadənin milli qurtuluş davasında keçdiyi şərəfli həyat yolundan bəhs edilərkən göstərilər ki, o, "...çəyirdəkdən bir müsavatçı, əbcəddən bir istiqlalçı, məktəb dövründən bir vətənpərvər, "Açıq söz"dən bir mühərrir, qızıl rus istilasından sonra gizli fəaliyyətə keçmiş milli qurtuluş gəncliyindən bir inqilabçıdır" [1,4].

Bununla bərabər, onlar əsəri yazarkən Mirzə bala bəyin qarşısına çıxan çətinlikləri də obyektiv qiymətləndirərək yazırdılar: "Zaman əlverişli deyildi, çünki firqənin əsl fəaliyyət sahəsini təşkil edən Vətən torpaqları hələ düşmən istilasından altındadır. Buna görə də o ...qəhrəmanlardan bəhs etmək məlum səbəblər üzündən nə caiz, nə də mümkün deyildir".

Bununla yanaşı ən mühüm çətinlik məkanın əlverişli olmaması idi. "...çünki mühacirətdə, lazımi materiallardan və məxəzlərdən uzaq, bir çox məhrumluqlar içində bütün hadisə, vəqə və davaları sənədləşdirmək imkansız deyiləcək dərəcədə müşküldür" [2,7].

Təsadüfi deyil ki, müəllif də əsərinin "Başlarkən" adlanan giriş hissəsində kitabın yazılmasında qarşıya çıxan çətinliklərdən, bu səbəbdən ola biləcək nöqsanlardan təvazökarcasına, yüksək əxlaq və məsuliyyət hissi ilə bəhs edib bir hissəsi də sağ olan mücadilə yoldaşlarından qusurlara görə üzr istəyir. O, doğru olaraq çətinliklərin bir hissəsini ölkəmizin istiqlalı ilə əlaqədar zamanın əlverişli olmaması ilə əlaqələndirərək bunun həm də böyük məsuliyyət olduğunu, bu fikrin qarşısında "titrədiyini" yazmışdır: "Ancaq bundan daha mükəmməl, daha əhatəli meydana gəlməyə qədər bu əsərin mövcud boşluğu doldurmağa yarayaçağı ümidi ilə ələlxüsus, müsavətçi arkadaşlardan qusurlarımın bağışlanmasını diləyəm." [1,13].

M.B.Məmmədzaadə bu dəyərli kitabında Azərbaycan milli azadlıq hərəkatını doğuran amillərdən, bu hərəkatda olan cərəyanlar, onların başlıca ideyalarından, ilk milli təşkilat olan Difai və onun ardınca yaranan Müsavat partiyasından, bu partiyanın ideologiyasının qurulması və proqramından, təşkilatın milli idealın gerçəkləşdirilməsi uğrundakı mübarizəsindən, Qafqaz uğrundakı savaqlarda bu təşkilatın tutduğu mövqedən, istiqlalın əldə edilməsində oynadığı həlledici və əvəzsiz rolundan bəhs etmişdir. Bundan başqa, o, Müsavat partiyasının dövlət quruculuğunda, 27 aprel işğalı ərafəsi və sonrakı zamanlarda istilaya qarşı Vətənimizdə, müharicətdə apardığı çətin, ağır, ancaq şərəfli mübarizəsindən də geniş və hərtərəfli bəhs etmişdir. O, həmçinin Müsavatın yeni proqram əsaslarının meydana gəlmə səbəblərini və onun məzmununu, Vətənimizin istilasından sonra Müsavat partiyasının yeritdiyi taktikanın bir çox şərtlərini, xüsusilə konspəriasiyanı gözləməklə qələmə almışdır.

Əsərin çap olunmasından sonra geniş yayılması və uğur qazanması bolşeviklərin diqqətindən yayınmadı və onları ciddi narahat etməyə başladı. Bu səbəbdən o dövrdəki bolşevik mətbuatında M.Ə.Rəsulzadə ilə yanaşı, M.B.Məmmədzaadə də çox tənqid olunan mühacir müsavətçilərdən olmuşdur.

M.B.Məmmədzaadə bu əsəri yazarkən Rusiyada, İranda, Türkiyədə və Avropada cərəyan edən hadisələrin Vətənimizdəki ictimai-siyasi proseslərə təsirini müqayisəli təhlil metodu ilə qələmə almışdır. Məhz bunun nəticəsində o belə bir doğru nəticəyə gəlmişdir ki, milli azadlıq hərəkatı təsadüfdən deyil, çar və sovet Rusiyasının Vətənimizdə apardığı müstəmləkəçilik siyasətindən doğmuş, onun gedişinə Avropada, Yaxın və Orta Şərqdə, o dövrdə tərkibində olduğumuz Rusiyada baş verən proseslər təsir etmişdir [7,189-190].

Azərbaycan tarixinin bir çox konseptual məsələlərinin düzgün formalaşdırılması, ümumən tarixşünaslığımız üçün böyük əhəmiyyətə malik olan bu dəyərli əsər, təəssüf ki, indiyə qədər geniş təhlil olunmamışdır. Vətənimizdə buna

ilk dəfə "Cümhuriyyətə gedən yol: milli azadlıq hərəkatının aktuallığı, mənbələri, dövrləri və cərəyanları" adlı araşdırmamda cəhd etmişəm [Geniş məlumat üçün bax: 7, 189-237].

M.B.Məmmədzaadənin digər çoxsaylı əsərlərinin içərisində "Köylü hərəkatı. Lenin milli siyasəti" əsərinin də böyük əhəmiyyəti vardır [3].

Rusiya əsiri olan türklərin, eyni zamanda türk dünyasının önəmli şəxslərindən olan M.B.Məmmədzaadənin elmi çalışmalarının ağırlıq bölümü daha çox qəzet və jurnallarda yer almışdır. Bəlli yaşam səbəbləriylə belə fəaliyyət fərqli ölkələrdə müxtəlif dillərdə və çox sayda yayın orqanlarında yayımlanmışdır. Son dərəcə çalışqan və məhsuldar olan bu şəxs yazılarını 3 müxtəlif qrafikada - ərəb, latın və kiril qrafikasında yazmışdır [geniş məlumat üçün bax: 4].

M.B.Məmmədzaadə "Milli Azərbaycan hərəkatı" adlı əsərində apardığı təhlillərə əsaslanaraq böyük bir uzaqgörənlik və inamla göstərmişdir ki, işğalçılar ordu və süngüyə arxalanıb təqib,təzyiq və repressiyalara baxmayaraq milli qüvvələri məhv edə bilmədilər. "...milli hərəkatı bundan sonra da öldürə bilməyəcəklər" [2,178]. Bütün çətinliklərə baxmayaraq Vətənpərvər qüvvələr "...istiqlal bayrağı ...ilə şanlı mübarizəsinə davam edəcək, üçrəngli istiqlal bayrağını yenə Vətən üfiqlərində yüksəltməyə müvəffəq olacaqdır" [2, 178; 7, 231].

Apardığımız araşdırmalar, çoxillik müşahidələr onu deməyə əsas verir ki, "Milli Azərbaycan hərəkatı" əsəri təkcə o dövrkü insanlar üçün deyil,indiki və gələcək nəsillər üçün də mənbə kimi əhəmiyyətini qoruyub saxlayacaq və həm bu qiymətli mənbənin müəllifi,həm də onun istiqlal savaşındakı yol yoldaşları minnətdarlıqla yad ediləcəkdir [7,191].

M.B.Məmmədzaadənin bu dəyərli əsərinin geniş və hərtərəfli təhlili göstərir ki,o,istiqlal mücadiləsi tariximizi qələmə alarkən M.Ə.Rəsulzadənin "Azərbaycan Cümhuriyyəti" [8] və "Azərbaycanda milli hərəkat" [9] adlı əsərindəki konsepsiyanı əsas kimi götürmüş,onu daha da genişləndirmişdir.

Milli azadlıq hərəkatı tarixinin öyrənilməsində 1927-ci ildə BDU-nun Tarix fakültəsini bitirmiş Qara Hüseynovun-Hüseyn Baykaranın 1975-ci ildə İstanbulda yazmış olduğu "Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi" [5] adlı əsərinin böyük əhəmiyyəti vardır. Özünün də etiraf etdiyi kimi bu kitab "Azadlıq mübarizəsinin əlifbasıdır." [5, 5]. Müəllif kitabın yazılma səbəbindən bəhs edərəkən göstərir ki, "Gələcəkdə Azərbaycanda bu mövzuda daha sanballı əsərlər yazılacaqdır. Azərbaycan xalqının keçmişini, azadlıq mübarizəsini, öyrənənləri zaman özü yetişdirəcəkdir. O halda gələcək nəsil bu mübarizəni necə və harada öyrənəcəkdir?" [5, 5]. O,əsərini adları məlum olan və məlum olmayan, bir hissəsi yoldaşları olan Azərbaycan azadlıq mübarizəsinin əziz şəhidlərinə iltihaf edib [5,7] Onun digər çox maraqlı və dəyərli əsərlərindən biri "İran inqilabi və Azadlıq hərəkatları" kitabıdır [6]. İlk dəfə İstanbulda 1975-ci ildə nəşr olunmuş kitab giriş, 26 paraqraf, foto, arxiv və qaynaqlardan ibarətdir.

Hüseyn Baykaranın bu iki əsəri əsasında bütöv Azərbaycanda milli azadlıq hərəkatının başvermə səbəbləri, gedişi, nəticələri haqqında geniş və ətraflı bilgi almaq olur. Kitabda müəyyən çatışmazlıq və qüsurlar olsa da, ümumilikdə onun elmi, siyasi və mənəvi dəyəri çox böyükdür.

HISTORY OF NATIONAL LIBERATION MOVEMENT OF AZERBAIJAN – IN THE WORKS OF MIRZA BALA MAMMAZADEH AND HUSEYN BAYKARA

BORAN AZIZ

*Baku State University, Associate Professor of Department of The History of
Azerbaijan (for humanitarian faculties), Ph.D. in history*

Keywords: *Mirza Bala Mammadzadeh, Huseyn Baykara, Faculty of History, National
Azerbaijan Movement, National Liberation Movement, Iran Revolution*

The work of Mirza Bala Mammadzadeh, the author of more than a hundred articles and works, plays a key role in the study and research of the history of the national liberation movement. Undoubtedly, among them was his book "National Movement of Azerbaijan. History of the National Azerbaijan Musavat People's Party" has a special place. One of the valuable aspects of the work is that the author joined the national liberation movement at a very young age; other major points were that, he was one of the leaders of the secret Musavat, which was established in Baku after the fall of the Republic, continued the national struggle shoulder to shoulder with Mammad Amin Rasulzadeh from his homeland until the end of his life. After M. Rasulzadeh's death, he was to lead the national movement in exile. He also led the "Azerbaijan Cultural Association" in Ankara and was one of the leaders of the war of independence. [1, 17].

Commenting on the success of the work and the author, the Writers' Union rightly noted that "what makes a friend successful in this regard is not a simple chronicler of the movement in which he began to write his history, but a mujahideen devoted to the movement with all his being" [2,8]. Mammadzadeh is one of the authors of the history of the struggle of the fourth period of the national liberation movement in the duration of 1920-1959, as well as one of its founders.

This work, written by M.B. Mammadzadeh in 1938 on the basis of the decision of the enlarged congress of Musavat held in Berlin in 1936 on the recommendation of M.A. Rasulzadeh, consists of Introduction, Chapter 12, Last word.

"National Azerbaijan Movement" in Cyrillic graphics in 1992, and "National Azerbaijan Movement. The struggle for independence on the way to the Republic" in 2018 in Latin script were published in Baku. This books ends with the inscription, written by M.Aliyev "Who is M.B.Mammadzade?" [1;2].

In the section "Writer's Union" of the work, which begins with the epigraph "Dedication to the glorious witnesses of our way and the great heroes of our case", they talk about the glorious life of M.B.Mammadzadeh in the national liberation struggle. He is a patriot, an editor of "Open Word", a revolutionary from the youth of national liberation who went underground after the Golden Russian invasion "[1,4]. At the same time, while writing the work, they objectively assessed the difficulties faced by Mirza Bala Bey: "The time was not favorable, because the homeland, which is the main area of activity of the sect, is still under enemy occupation. Therefore, it is neither permissible nor possible to talk about those heroes for obvious reasons".

However, the most important difficulty was the lack of place. "... because in exile, far from the necessary materials and sources, in the midst of many deprivations, it is so difficult to document all the events, incidents and lawsuits"[2,7].

It is not casual that in the introductory part of his work, entitled "Beginning", the author made discussion about the difficulties encountered in writing the book, the possible shortcomings, and apologizes to his comrades-in-arms for their shortcomings. He rightly attributed some of the difficulties to the unfavorable time for the independence of our country, and wrote that it was also a great responsibility, "shaking" in the face of this idea. "But in the hope that this work will fill the existing gap until a more perfect and comprehensive one emerges, I would like to ask forgiveness for my shortcomings, especially from Musavat friends" [1,13].

In this valuable book, Mammadzadeh talks about the currents in the Azerbaijani national liberation movement, their main ideas, the first national organization Difai and the Musavat party that emerged after it, the establishment and program of this party's ideology, the organization's struggle for national ideals, the wars for the Caucasus, which played a decisive and irreplaceable role in gaining independence. In addition, he spoke extensively and comprehensively about his difficulties as well as honorable struggle in state-building, in the struggle against the invasion during the occupation of April 27. He also wrote about the reasons for the emergence of a new program of Musavat and its content, the tactics pursued by the Musavat party after the invasion of our country, with many expectations.

After the publication of the work, its widespread distribution and success did not escape the attention of the Bolsheviks and began to seriously concern them. For this reason, along with M.A. Rasulzadeh, M.B. Mammadzadeh was one of the most criticized emigrant Musavat members in the Bolshevik press of that time.

While writing this work, MB Mammadzadeh wrote about the impact of the events in Russia, Iran, Turkey and Europe on the socio-political processes in our country by the method of comparative analysis. As a result, he came to the correct conclusion that the national liberation movement was not born by chance, but by the colonial policy of Tsarist and Soviet Russia in our country [7,189-190].

Unfortunately, this valuable work, which possesses great importance for the formation of many conceptual issues in the history of Azerbaijan, has not yet been widely analyzed. I tried in my research. I tried this for the first time in our country in my research entitled "The Way to the Republic: Actuality, Sources, Periods and Currents of the National Liberation Movement" [For more information, see: 7,189-237].

Among the many other works of Mirza Bala Mammadzadeh, "Peasant movement. Lenin's National Policy" is also of great importance [3].

The majority of the scientific work of Mirza Bala Mammadzadeh, the most important figures of the Turkic world and the Turks captured by Russia, was published in newspapers and magazines. For obvious reasons, such activities have been broadcast in different languages and in many media outlets in different countries. This extremely hard-working and responsible person wrote in 3 different alphabets - Arabic, Latin and Cyrillic [For more information, see: 4].

Based on his analysis in his book "National Azerbaijan Movement", M.B. Mammadzadeh showed with great foresight and confidence that the occupiers, relying on the army and bayonets, could not destroy the national forces despite the

persecution, pressure and repression. "... they will no longer be able to kill the national movement" [2,178]. Despite all the difficulties, the Patriotic Forces "will continue their glorious struggle with the flag of independence ..., will be able to raise the three-colored flag of independence on the horizons of the Motherland" [2, 178; 7, 231].

Our research and many observations suggest that the National Azerbaijan Movement will remain important not only for the people of that time, but also for present and future generations, and both the author of this valuable source and his comrades in the war of independence are grateful. will be commemorated [7,191].

Extensive and comprehensive analysis of this valuable work of M.B. Mammadzadeh shows that when writing our history of the struggle for independence, he took the concept and expanded the ideas of M.A. Rasulzadeh's works, such as "Azerbaijan Republic" [8] and "National Movement in Azerbaijan" [9].

The work of Gara Huseynov-Huseyn Baykara, who graduated from the History Faculty of Baku State University in 1927, entitled "History of the struggle for independence of Azerbaijan" [5], written in Istanbul in 1975, possesses great importance in the study of the history of the national liberation movement. As he himself admits, this book is "the alphabet of the liberation struggle." [5, 5] Speaking about the reason for writing the book, the author states that, "More serious works on this topic will be written in Azerbaijan in the future. He will bring up the history of the Azerbaijani people, the struggle for freedom, and those who learn it. Then how and where will the next generation learn this struggle?" [5, 5]. He dedicated his work to the dear martyrs of the Azerbaijani liberation struggle, whose names are known and unknown, and some of them are his comrades [5, 7]. One of his other very interesting and valuable works is the book "Iranian Revolution and Freedom Movements". The book was firstly published in Istanbul in 1975. The book consists of an introduction, 26 paragraphs, photo archives and sources.

Thus, on the basis of these two works, it is possible to obtain extensive and detailed information about the causes, course and consequences of the national liberation movement in Azerbaijan as a whole. Although the book has certain shortcomings and flaws, in general, its scientific, political and moral value is very high.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədşadə M.B.. Milli Azərbaycan hərəkəti. Türkcədən azərbaycancaya uyğunlaşdıran R.Əsgər. Bakı: Nicat, 1992, 246 s.
2. Məmmədşadə M.B. "Milli Azərbaycan hərəkəti. Cümhuriyyətə gedən yolda istiqlal". Latın qrafikasına çevirənlər: N.Musazadə, S.Şükürova. M.G.T yayınları. Bakı: 2018, 250 s.
3. Məmmədşadə M.B. "Köylü hərəkəti. Lenin milli siyasəti." Həsənoğlu Ə. nəşriyyatı. Bakı: 2007 144 s.
4. Vəliyev A. "Azərbaycan Siyasi Düşünce Tarihi və M.B.Mehmetzade." Çetin Matbaacılık. İstanbul: 2006 398 s.
5. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı: Azər nəşr, 1992, 276 s.
6. Baykara H. İran inqilabı və Azadlıq hərəkətləri. Bakı: Kitabklubu, 2018, 238 s.
7. Əziz B. Cümhuriyyətə gedən yol: milli azadlıq hərəkətinin aktuallığı, mənbələri, dövrləri və cərəyanları. Bakı: Çapar yayınları, 2020, 360 s. 8. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycan Cümhuriyyəti (ərəb qaynaqlarından transliterasiya edən, qeydlərin və lüğətin müəllifi A. Rüstəmov). Bakı: 1990, 116 s.
9. Rəsulzadə M.Ə. Azərbaycanca milli hərəkət. Rus dilindən tərcümə edəni prof. Ş. Hüseynov. Bakı: Elm, 2009, 128 s

II. DÜNYA SAVAŞI SONRASINDA MÜNİH'TEKİ AMERİKAN STRATEJİSİ HAKKINDA GENEL BİR DEĞERLENDİRME

SİBEL DEMİRCİ

*Türkiye Cumhuriyyəti, Yükseköğretim Kurulu Başkanlığı, Dr.
sbeldemrc@gmail.com*

Açar sözlər: *Rusiya xalqlarını xilas etmək üçün Amerika Komitəsi, Sovet İttifaqı, Soyuq müharibə, mühacirət*

Anahtar Kelimələr: *Amerika'nın Rusya Halklarını Kurtarma Komitesi, Sovyetler Birliğı, Soğuk Savaş, Muhaceret*

Almanların başladığı II. Dünya Savaşı esnasındaki anti Sovyet gruplardan oluşan istihbarat ve propaganda ağlarının önemi, Savaşın bitimi ile bu defa Amerikalılar tarafından keşfedilmiştir.

Bu grupların içerisinde; Bolşevik muhalifi Ruslar, Sovyetlerdeki Türk kökenli gruplar, Ukraynalılar ve Kafkas halkları bulunmaktadır. Amerika soğuk savaş stratejisi kapsamında bu grupları öncelikle bir araya getirmiş ve evvela bir komite kurmuştur. "American Comittee for The Liberation of the Peoples of The Russia" (Amerika'nın Rusya Halklarını Kurtarma Komitesi) adlı bu komitenin çalışma esasları ve amaçlarına dair temin edilen ilk belge 21 Ağustos 1951 tarihli Amerikan Dışişleri Bakanlığı'na ait evraktır.

Amerika'nın bu süreci kurgulayışını yansıtmaması bakımından çok önemli olan sözkonusu belgeden özetle; komitenin kuruluşunun 1950'nin yazında Dışişleri Bakanlığı Müşaviri George Kennan'ın direktifi ile CIA ve alt birimi olan OPC'e (Office of Policy Coordination- Siyaset Eşgüdüm Ofisi) tarafından gerçekleştirildiği, Sovyetler Birliğı dışındaki muhacirler adına konuşulabilecek siyasi mültecilere yönelik politik bir merkez geliştirme amacı ile oluşturulduğu, merkezin Rusya'daki Bolşevik olmayan Ruslardan ve gayri Rus unsurlardan oluşacağı, Almanya'da ise politik bir merkezin kurulacağı, ana amacın Rusya içindeki insanlara ulaşmak olacağı anlaşılmaktadır.

Görüleceği üzere Amerika'nın soğuk savaş döneminin ilk yıllarındaki temel stratejisi, Sovyetlere karşı tüm anti Sovyet grupların amaçlarını, tesirlerini ve faydalarını ölçmek, onları kontrol ve sevk etmektir. Nazilerin özgürlük vaadi ile istismar ettiği antisovyet topluluklar bu defa Amerika'nın soğuk savaş stratejisinin bir aktörü haline gelmişlerdir. Ne var ki kısa bir süre sonra aslında Füssen toplantısında görünür olmaya başlayan Amerika'nın antisovyet gruplara özgürlük ve milli-müstakil devlet kurma ideallerinde yardım etmeyeceği özellikle milli gruplar tarafında anlaşılmıştır.

Sovyetlere karşı özgürlük talepleri 1952-1953 yıllarında hüsrana dönüşen grupların başında Rusya Türkleri yer almaktadır. Bu gerçeklik sadece Rusya Türklerini hayal kırıklığına uğratmakla kalmamış aynı zamanda Amerika'nın politikaları, toplulukların temsilcileri arasında bölünmelere de yol açmıştır. Milli temsilciler ülkelerine sadık kalırken bir kısmı ne pahasına olursa olsun Amerika ile iş birliğı yapma niyetinde olmuşlardır. Amerika ise özellikle milli ideallerine sadık grupların II. Dünya Savaşı esnasında Almanya ile olan münasebetlerini itibar kaybı olarak görmüş ve bunu gerekçe göstererek Sovyet Rusya'sına karşı mücadelesinin eksenini ve aktörlerini değiştirmiştir.

A GENERAL ASSESSMENT ON AMERICAN STRATEGY IN MUNICH AFTER WORLD WAR II

SİBEL DEMİRÇİ

Republic of Turkey, Higher Education Council Presidency, Dr.

Keywords: *American Committee for The Liberation of the Peoples of Russia, Soviet Union, Cold War, Immigration*

World War II, which was initiated by the Germans. The importance of intelligence and propaganda networks consisting of anti-Soviet groups during World War II which started by Germans. It had been discovered by the Americans with the top of the War.

Within these groups; There are Bolshevik opponents of Russians, groups of Turkish origin in the Soviet Union, Ukrainians and Caucasian peoples. Within the scope of the cold war strategy, America first brought these groups together and first established a committee. The first document obtained regarding the working principles and purposes of this committee, named "American Committee for The Liberation of the Peoples of the Russia", is the document of the American State Department dated August 21, 1951.

In summary, from the document, which is very important in terms of reflecting the USA's construction of this process; The purpose of the committee's establishment in the summer of 1950, under the direction of State Department Counselor George Kennan, was by the CIA and its sub-unit, the OPC (Office of Policy Coordination), to develop a political center for political refugees, speaking on behalf of refugees outside the Soviet Union. It is understood that the center will be composed of non-Bolshevik Russians and non-Russian elements in Russia, a political center will be established in Germany, and the main aim will be reach people in Russia. In this study, the activities of the said committee will be summarized.

As can be seen, the main strategy of the United States in the first years of the Cold war period was to measure the aims, effects, and benefits of all anti-Soviet groups against the Soviets, to control and dispatch them. The anti-Soviet communities exploited by the Nazis with the promise of freedom have become an actor of America's Cold war strategy at this time. However, it was understood by national groups that America, which started to become visible in the Füssen meeting in short time, would not help the anti-Soviet groups in their ideals of freedom and establishing a national-independent state.

The Russian Turks were at the forefront of the groups whose demands for freedom against the Soviets turned into frustration in 1952-1953. This reality has not only disappointed the Russian Turks, but also America's policies have led to divisions among the representatives of the communities. While the national representatives remained loyal to their ideals, some of them were willing to cooperate with America at any cost. On the other hand, America, saw their relations with Germany as a loss of reputation especially for groups loyal to their national ideals and, citing this as a reason, changed the roles and actors of his struggle against Soviet Russia During World War II.

KAYNAKÇA

Kitaplar

1. Armaoğlu, Fahir, 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi, Alkım Yayınevi, Ankara, 2007.
2. Bilge, Ali Suat, Türkiye Sovyetler Birliği İlişkileri (1920-1960) Güç Komşuluk, Türkiye Bankası Yayınları, Ankara 1992.
3. Demirci Sibel , Türk Siyasi ve Düşünce Hayatında Rusya Türkleri (1945-1960), Post Yayınları, İstanbul 2020. ¹

Makaleler

4. Demirci Sibel, Azerbaycan'ın Milli Muharriri, Düşünce ve Dava Adamı Mirza Bala Mehmetzade (Kutluk), Yeni Türkiye Dergisi, Azerbaycan Özel Sayısı- I, Mayıs Haziran 2019- Sayı 107.
5. Türkkkan, Reha Oğuz, Cumhuriyet Gazetesi, 26 Şubat 1952 tarihli "Amerika Mektupları" başlıklı yazısı.
6. Türkkkan, Reha Oğuz, Cumhuriyet Gazetesi, 21.09.1953 tarihli "Amerika'nın Sesi Dış Türk Programlarını Tatil Ediyor" başlıklı yazısı.
7. Birleşik Kafkasya Dergisi (Vereinigtes Kaukasien), Kasım Aralık 1953, No:11/12, s. 33-34 ulunan haber.

Arşiv Belgesi

8. Wilson Enstitüsü'nün Arşivi'nden "Office Of Policy Coordination History Of American Committee For Liberation" adlı, 21 Ağustos 1951 tarihli belge.

¹ Doktora tezinin kitap haline döndürülmüş halidir.

TEYMUR ATƏŞLİNİN POEZİYASINDA MİLLİ İSTİQLAL İDEYASI

AYNURƏ PAŞAYEVA

*Azərbaycan Dillər Universiteti, filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
aynure8@mail.ru*

Açar sözlər: *Azərbaycan, mühacirət, Teymur Atəşli, istiqlal, poeziya, vətən*

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının görkəmli nümayəndələrindən biri olan Teymur Mustafa oğlu Atəşli (1923-1976) poeziyası mövzu və sənətkarlıq baxımından olduqca zəngindir. Milli istiqlal mübarizəsi, vətən həsrəti, nikbinlik, kədər, şikayət, sevinc onun bədii yaradıcılığının əsas elementləridir. Teymur Atəşlinin poeziyasını araşdırmaq Azərbaycan ədəbiyyatşünaslığı üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Rusiya işğalçılarına qarşı milli müqavimət hərəkatının fəal üzvlərindən olduğuna görə atasını itirən, anası həbs olunduğuna görə həbsxanada dünyaya göz açan, böyüdükdən sonra alman cəbhəsinə keçib zabit üstteğmen (baş leytenant) rütbəsinə qədər yüksələn, ruslara əsir düşən, alman hərbi əsirləri ilə birlikdə Almaniyanın Mittenvald beynəlxalq qaçqınlar düşərgəsində yaşayan Teymur Atəşlinin 1949-cu ilə qədərki dövr poeziyasında kədər, vətən həsrəti, bir az da bədbinlik üst mövqedədir [4, 38]. 1949-cu ildən sonra Adapazarına məskunlaşan T.Atəşli ömrünün sonuna kimi "Akşam haberləri" qəzetində işləyir. 1949-cu ildən sonra onun poeziyasının yaradıcılıq istiqaməti dəyişir, Türkiyə ictimai-siyasi həyatı haqqında mövzulara geniş yer verir, bəzən satirik üslubda sərt tənqidi şeirlər də qələmə almışdır. Amma milli istiqlal ideyası onun poeziyasında həmişə ön xətdə olmuşdur. T.Atəşlinin şeirlərinin ilk dəfə müqayisəli analitik metodla araşdırılması mühacirət ədəbiyyatı tədqiqatı üçün yenilik kəsb edir və istiqlal tariximizin bir parçası olduğuna görə bu gün də tədqiqi xüsusi aktualıq kəsb edir.

Azərbaycandan uzaq düşən, hər an doğma yurduna qovuşacağı gün üçün gecə-gündüz gözləyən, hələ də özünə daimi məskən tapa bilməyən T.Atəşlinin şair duyğularında kədər öndədir.

Qoşma janrında yazılmış "Hicranlı səslər" şeirində şair qəlbinə müraciətlə bütün dərđini, həsrətinin səbəbini insanların vəfasızlığında görür, dünyanı özünə məzar adlandırır, sıxıntı içərisində olduğunu vurğulayır, hicranın, qəlb ağrısının səbəbini belə izah edir:

Yaxın bədənimi döndərin külə,
Göz yaşı tökməyin, sovurun yelə,
Bəlkə zərrə külüm vətənə yetsin,
Məndən salam desin müqəddəs elə [2, 5].

T.Atəşli öz haqqını axtaran, ancaq onu tapa bilməyən şairdir. "Bir parça" adlı şeirində də "Haqqımı ver, haqq istərəm, mən insanoğlu insanam" deyərək Xaqanilər, Nizamilər, Füzulilər, Cavidlər, Sabirlər yetişdirmiş Azərbaycan torpağında öz haqqı olduğunu bəyan edir. Haqqını ala bilməyən, öz haqqı uğrunda ədalətli savaşı qəhrəmanı olan şairin üsyankarlığı onun bütün poeziyası boyu izləyən əsas xətdir.

"Nakam gəncliyimə yas tutmuşam mən" deyən şair özünü hicran dustağı adlandırır, təsəlli tapa bilmədiyini vurğulayır. Şairin dərđini anlayan yoxdu, çünki onun kimi dərđi yaşamayan onu anlaya bilməz. Şair üçün istiqlal onun qəlbi qədər doğmadır, onun üçün hava, su kimi həyatdır. 1956-cı ildə yazdığı "İstiqlal" şeirində istiqlalsız dünyanın ona cəhənnəm olduğunu bir daha vurğulayır. İstiqlalı günəş adlandıran şair istiqlalsız könüllərin viran olduğunu qeyd edir:

Mən istiqlal aşiqi yalnız sənə can dedim,
Qəlbimi meşşal etdim, istiqlalçün yan dedim [3, 7]

T.Atəşlinin poeziyasında ustadı adlandırdığı Məmməd Əmin Rəsulzadəni "Ustadıma" adlı şeirində şərəflə yaşayan, şərəflə dünyadan köçən böyük şəxsiyyət kimi tərənnüm edir. Şair onun ölümü ilə istiqlal günəşinin batdığını qeyd edir, şeirdəki bu misralar bir daha sübut edir ki, T.Atəşli bugünkü Azərbaycanın müstəqilliyini öncədən görürdü:

Keçdikcə nəsillər, keçdikcə dövran,
Səndən dərs alacaq illər hər zaman,
Bir məktəb bəxş etdin hər günün bizə,
Əsərin olacaq hür Azərbaycan [5, 401].

Vətən həsrətli şeirlərində şairi iki şey: sədaqət və vəfasızlıq problemi çox düşündürür. "Sədaqətin barı şirindir" deyən şairin ən çox nifrət etdiyi isə lovğalıq və təkəbbürlükdür. Buna görə də vətəninə qarşı sədaqət andı içmiş T.Atəşli şeirlərində bəzən üsyankar, şücaətli şairdir.

Teymur Atəşli 95 gün Stalinqrad (indiki Volqaqrad) uğrunda döyüşdükdən sonra özünü çox yorğun, bezgin hiss edir. Bu yorğunluğun səbəbi arzusuna çatmaması deyil, yadların, yəni almanların və rusların apardığı çirkin oyunlar idi. "Sibirdən məktub" şeirində dünyaya gəldiyinə peşman olduğunu, soyuqdan donan bədənin göz açmağa təqəti qalmadığını anlayan T.Atəşli ruslar tərəfindən təhqir olunub, döyüldüyünü qardaşına müraciətlə bildirir:

Canlı bir meyidəm tək nəfəsim var,
Bir də "vay, vay" deyən boğuş səsim var [6, 8].

T.Atəşlinin bütün bu mübarizəsi zamanı tək amalı doğma Qafqaza qovuşmaq ümidi idi. "Qafqaz" şeirində Qafqazın ruslar əlində əsir qaldığını, Nerondan betərlərinin Qafqaza zülm etdiyini, babasının Sibirdə döyülüb, söyü-lüb, rusların əlində əsir qaldığı, qafqazlıları ruslara qarşı üsyana dəvət edir. Sovet rejiminin insanların başına gətirdiyi bəlaları, ağrıları, insanların qisasını almaq üçün Qaçaq Nəbini, Həcəri, Babəki, Koroğlunu çağırır. T.Atəşli başına gələnlərin səbəbkarı kimi rusları görürdü. Bunu "Azərbaycandan çəkil" adlı şeirində doğma vətəninə Sovet rejimi quran imperialistləri lənətləyir:

Lənət sənə, sən ancaq layiqsən bu lənətə,
Lənət sənə verdiyin verdiyin zəncirli "hüriyyət"ə [6, 16].

Şair oğlu Kamala nəsihətində də istiqlal yolunda tutduğu yolu haqq yolu adlandırır. "Orda günəş yoxdur, orada zülmət gecə var" deyərək babalarının qəbirlərinin rahat yatmamasının səbəbini də rusların yürütdüyü rejimdə görür.

"Mən haqqımı istərim" şeirində əsarətə alınmış, haqqı tapdalanmış Azərbaycanın haqqını rəşadətlə tələb edir. Şairin üsyan dalğasının ucalığı "ya haqq, ya da ölüm" səviyyəsinə qədər qalxır.

Nədir bu sərsəm gediş, tarix həddini bilsin,
Ya bərabər öləlüm, ya da haqqım verilsin [1, 10].

T.Atəşlinin poeziya yaradıcılığında vətən mövzulu şeirlər içərisində ən gözəli peyzaj lirikası - 1957-ci ildə qələmə aldığı M.Ə.Rəsulzadəyə həsr etdiyi "Azərbaycan" şeiridir. Əsər şeirdən çox bütün Azərbaycanın bölgələrinin hər birinin ləzzətli meyvəsindən, səfalı təbiətindən, kültüründən tutmuş mətbəxinə qədər lirik notlarla, fəxrlə tərənnüm edən poemadır. Kəpəz dağının, Göygölün əvəzolunmaz mənzərəsi, Kür, Araz çayı, Xanbulan gölü, dadlı mətbəxi olan Gəncə, limonlu, portağallı Lənkəran, Naxçıvan qarpızı, almalı Quba, fındıqlı Şəki, Şirvan tutu, Novxanı kışmışı, süd, qatıq, qaymaqlı Qarabağın qonaqpərvər azərbaycanlıları üçün şair həsrət hissi keçirir, dərdinin böyük olduğunu, yaralı olduğunu qeyd edərək kədərlənir və kədərini Azərbaycanı tanımayan oxucu üçün belə izah edir:

Görməyənlər arzu edər o torpağı görəydim ah!
Görən deyər o torpaqda min il sürəydim ah! [2, 14].

Çox təəssüflər olsun ki, həyatı boyu Müstəqil Azərbaycana qovuşacağı günü böyük səbirsizliklə gözləyən və bunu böyük həyəcanla yaradıcılığında əks etdirən Teymur Atəşli 1991-ci ildə öz azadlığına qovuşmuş Azərbaycanı görə bilmədi. T.Atəşli Azərbaycanın tarixini, mədəniyyətini yaşadan şəxsiyyətlərdən biridir. O, yalnız döyüşlərdə istiqlal uğrunda vuruşan əli silahlı qəhrəman deyil, eyni zamanda qələmi Azərbaycan mühacirət ədəbiyyat tarixində daim yaşayan milli istiqlalçı, mübariz şair və yazardır. Onun yürütdüyü haqq davası, əzmkarlığı, vətənpərvərliyi türk dünyası gəncliyi üçün hər zaman örnək olaraq yaddaşlarda yaşayacaq.

NATIONAL INDEPENDENCE IDEA IN TEYMUR ATASHLI'S POETRY

AYNURA PASHAYEVA

Azerbaijan University of Language, Ph.D. in philology

Keywords: *Azerbaijan, emigration, Teymur Ateshli, independence, poetry, homeland*

Teymur Mustafa oğlu Ateshli's poetry (1923-1976), one of the prominent representatives of Azerbaijani emigrant literature, is very rich in terms of subject and art. The struggle for national independence, longing for the homeland, optimism, sadness, complaint, joy are the main elements of his artistic work. The study of Teymur Ateshli's poetry is of great importance for Azerbaijani literary criticism.

He was an active member of the national resistance movement against the Russian occupiers. He lost his father, his mother was arrested, for his reason T.Ateshli was born in prison. In of Teymur Ateshli's poetry who lived in the camp until 1949, sadness, longing for the homeland and a little pessimism are at the top [4, 38]. T.Ateshli, who settled in Adapazari after 1949, worked in the "Aksham Haberleri" newspaper until the end of his life. After 1949, the creative direction of his poetry changed, he covered a wide range of topics about the socio-political life of Turkey, and sometimes wrote harshly critical poems in a satirical style. But the national independence idea has always been at the forefront of his poetry.

The study of T. Ateshli's poems for the first time by the comparative analytical method is an innovation for the study of emigrant literature, and as it is a part of the history of our independence, the research is especially relevant today.

Sadness is at the forefront of the poet's feelings of T. Ateshli, who is far from Azerbaijan, waiting day and night for the day when he will be reunited with his homeland, and still cannot find a permanent home.

In the poem "Hijranlı seslər" written in the genre of compound, the poet addresses his heart and sees all the pain and longing in the unfaithfulness of people, calls the world his grave, emphasizes that he is in distress, explains the reason of heartache:

Turn my body to ashes,
Do not shed tears, blow away,
Maybe little my ashes reach homeland,
Say hello to me, holy [2, 5].

T. Ateshli is a poet who seeks his right but cannot find it. In his poem "One Piece", he says, "Give me my right, I want the truth, I am a human son" and declares his right in the land of Azerbaijan, where Khagans, Nizami, Fuzuli, Javids, Sabirs grew up. The rebellion of the poet, who could not get his right and was the hero of a just war for his right, is the main line of his poetry.

Saying, "I mourned my youth," the poet called himself a prisoner of exile and stressed that he could not find consolation. No one understands the poet's pain, because who does not experience pain like him cannot understand him. For the poet, independence is as native as his heart, for him it is life like air and water. In his poem "Independence" written in 1956, he once again emphasizes that the world without independence is hell for him. Calling the independent sun, the poet notes that independent hearts are devastated:

I told you, dear lover of independence,
I lit my heart and called it an independent side [3, 7].

Mammad Amin Rasulzadeh, whom he called a master in his poetry, is a great person who lived and died with honor in his poem "To my teacher". The poet notes that with his death the sun of independence has set, these verses in the poem prove once again that T. Ateshli foresaw the independence of today's Azerbaijan:

Generations pass, cycles pass,
Always years to learn from you,
You gave us a school every day,
The work will be free Azerbaijan [5, 401].

In his poems longing for the homeland, the poet thinks about two things: loyalty and infidelity. The poet who says, "The bar of loyalty is sweet," is most hated by pride and arrogance. Therefore, T. Ateshli, who took an oath of allegiance to his homeland, is sometimes a rebellious and brave poet in his poems.

After 95 days of fighting for Stalingrad (now Volgograd city), Teymur Ateshli, feels very tired and bored. The reason for this fatigue was not that he did not achieve his dream, but the ugly games played by foreigners, ie Germans and Russians. "Letter from Siberia" regrets that he was born, T. Ateshli, who could not open his eyes because of the cold, was insulted and beaten by the Russians:

I have a single breath in a living corpse,
I also have a hoarse voice saying, "Wow, wow." [6, 8].

During all this struggle, T.Ateshli's goal was only to join the native Caucasus. In the poem "Caucasus" he calls on the Caucasians to revolt against the Russians, that the Caucasus was captured by the Russians, that the worst of Nero was oppressed in the Caucasus, that his grandfather was beaten and tortured in Siberia, and that he was captured by the Russians. He calls on the fugitive Nabi, Hajari, Babeki and Koroglu to take revenge on the troubles and pains of the Soviet regime. T.Ateshli saw the cause of what happened in the Russians. This is cursed by the imperialists who established the Soviet regime in their homeland in his poem "Withdraw from Azerbaijan":

Damn you, you only deserve this damn,
Cursed be the chain "freedom" you give [6, 16].

In his advice, the poet's son Kamal calls the path he took on the path to independence the path of truth. "There is no sun there, there is darkness there," he said, adding that the Russians 'regime did not allow their grandfathers' graves to sleep comfortably.

In the poem "I want my rights" he valiantly demands the rights of enslaved and oppressed Azerbaijan. The height of the poet's wave of rebellion rises to the level of "either truth or death."

What is this crazy move, let history know the limits,
Either we die together or I am given my rights [1, 10]

The most beautiful landscape lyric among T. Ateshli's poetry on the theme of the homeland is the poem "Azerbaijan" dedicated to M.A.Rasulzade, written in 1957. The work is more than a poem, it sings with lyrical notes and pride, from the delicious fruit, delicious nature, culture of each region of Azerbaijan to its cuisine. Irreplaceable view of Kapaz mountain, Goygol, Kura, Araz river, Khanbulan lake, Ganja with delicious cuisine, lemon, orange Lankaran, Nakhchivan watermelon, apple Guba, hazelnut Sheki, Shirvan mulberry, Novkhani raisins, milk, yogurt, cream Karabakh for hospitable Azerbaijanis feels longing, mourns the greatness of his sorrow, and explains his sorrow to a reader who does not know Azerbaijan:

Who do not see, I wish I could see that land, ah!
He says I lived in land for a thousand years, ah! [2, 14].

Unfortunately, Teymur Ateshli, who had been looking forward to the day when he would be reunited with independent Azerbaijan all his life and reflected this with great excitement in his work, could not see Azerbaijan, which was liberated in 1991. T.Ateshli lives for the history and culture of Azerbaijan. He is not only an armed hero fighting for independence in battles, but also a national independence, a struggling poet and writer whose pen has always lived in the history of Azerbaijani emigrant literature. His struggle for justice, perseverance and patriotism will always live in the memory as an example for the youth of the Turkic world.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ateşli T.. Aç koynunu, ana Vatan". / "Azərbaycan" jurnalı, №10, 1953, s. 12-13.
2. Ateşli T.. Azərbaycan. / "Azərbaycan" jurnalı, № 58, 1957, s. 14-15.
3. Ateşli T.. İstiklal. / "Azərbaycan" jurnalı, № 52-53, 1956, s.7.
4. Paşayeva A.. Teymur Ateşlinin "Stalinqrad cəhənnəmində 95 gün döyüşən türk" əsərində milli istiqlal ideyasının inikası. // Bakı Dövlət Universitetinin Xəbərləri. Humanitar elmlər seriyası, № 3, 2014, s. 37-43.
5. Şamilkızı G.. İstiklal Hasreti - Azərbaycan Muhaceret Şiirleri Antolojisi. İstanbul: Ötüken, 2018, 474 s.
6. Teymur M.. Hicranlı seslər. Nürnberq: Svabax, 1947, 32 s.

KUZEY AZERBAJYCAN'DA GÜNEY AZERBAJYCAN MÜHACİRLERİNİN KLASİK AZERBAJYCAN EDEBİYATI İLE İLGİLİ AKADEMİK FAALİYETLERİ

İRADA VEZİROVA

*Azerbaycan, AMEA Mehemmed Füzuli adına Elyazmalar İnstitutunun
"Farsdilli Elyazmaların Tatki" Şubesinin Büyük Elmi İşçisi
irada_ff@mail.ru*

GÜNAY ÇATALKAYA

*Türkiye Cümhuriyeti, Marmara Üniversitesi, Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü,
Eski Türk Edebiyatı Bilim Dalı Doktora Öğrencisi
semsgasimova@gmail.com*

Açar sözlər: *mühacirət, Cənubi Azərbaycan, Şimali Azərbaycan, klassik
Azərbaycan ədəbiyyatı, mühacirət ədəbiyyatı*

Anahtar Kelimeler: *muhaciret, Güney Azerbaijan, Kuzey Azerbaijan, klasik
Azerbaycan edebiyati, göçmen edebiyati*

Tarih boyunca Azerbaycan'ın defalarca parçalanması, Azerbaycan halkının maddi ve manevi ezilmesinin yanında Azerbaycan kültürünün de bütün dünyaya dağılmasına sebep olmuştur.

Orta asırlardan itibaren Azerbaycan halkının en görkemli zeka sahipleri hakim dairelerin kurbanı olmuştur. Farklı siyasi olaylar sebebiyle farklı ülkelere yüz tutan mutasavvıf ve mütefekkirlerimiz sırasında tarikat şairlerinin sayısı az olmamıştır. Allah'a olan alevli aşkını Azerbaycan'dan Şam'a kadar taşıyan Nesimi'nin ve Halvetiye tarikatının şeyhi İbrahim Gülşeni'nin Kahire'ye götürdüğü Halvetilik düşünceleri buna örnek olabilir.

Orta asırlardan bu yana Derbent, İrevan, Borçalı ve Tebriz gibi önemli kültür merkezleri olan Azerbaycan şehirleri, bir zamanlar aynı sınır içinde iken günümüzde birbirinden ayrı düşerek farklı sınırlar içinde yer almaktadır. Bu durum, Azerbaycan Türklerinin toprak kaybının yanında, maddi ve manevi kültürün de dağılmasına yol açmıştır. Yüzyıllardır Azerbaycan halkına yol gösteren Azerbaycan edip ve düşünürlerinin eserlerinin orijinallerinin elimizde olmaması (Nesimi, İbrahim Gülşeni vb. aydın ve şairlerimizimizin elyazmaları) ve bu elyazmaların dünyanın farklı kütüphane ve müzelerinde (Vatikan, Upsala, London, Topkapı vs.) yer alması bizim manevi kayıplarımıza örnektir.

Azerbaycan toprakları bölündükçe başka sınırlar içerisinde yer almaya başlayan Azerbaycan topraklarına doğru zorunlu göç yaygın hale gelmiştir. Bu topraklar, Azerbaycan toprağı iken başka sınırlar içine dahil edildiği için ve Azerbaycan Türkleri başka bir sınıra geçtiği için muhacirat¹ ve muhacir kavramları onlar için kendi toprakları içerisinde kullanılan bir kavram olmuştur.

Muhacirat dediğimiz zaman akla gelen en büyük olay, Rusya ve İran arasında olan savaşlar sonucu Gülistan antlaşmasının imzalanmasıdır. Bu antlaşma

¹ Muhaciratın sözlük anlamı ülkesinden göç etmek anlamındadır. Azerbaycan Türkçesinde muhacirat kavramı yaygın olduğu için makalede bu kavram tercih edilmiştir.

sonucu Azərbaycan ikiye bölünmüştür. Geçen bunca yıla rağmen Güney ve Kuzey Azərbaycan, siyasi, iktisadi ve kültür ilişkilerini devam ettirmiştir. Nitekim Abaskulu Ağa Bakıhanov'un, Mirza Kazımbey'in Fars dilinin tatkiki ile ilgili yaptığı araştırmalar, M.F.Ahundov'un Mirza Mülküm Han Nizamüddele ile kurduğu edebi ilişkileri, Mirza Ağa Tebrizi'nin M.F.Ahundov'un tavsiyeleri üzerine ve onun eserlerinin etkisiyle dram eserler yazması Güney ve Kuzey Azərbaycan'ın ayrılmaz bir bütün olduğunu göstermektedir. Gülistan antlaşması sonrası Meşrute İnkilabı da Kuzey Azərbaycan'da kendine has yer tutmaktadır. M.A.Sabir'in yaratıcılığında Meşrute İnkilabı'nın yeri, Molla Nasreddin dergisinde bu inkılabı yer verilmesi Güney ve Kuzey Azərbaycan'ın sözde Gülistan Antlaşmasıyla ayrılmasından etkilenmediğini göstermektedir. Şüphesiz Hüseyin Cavid, Muhammed Ağa Şahtahtlı, Sıdkı Ruhulla, Abbas Mirza Şerifzade, Memmedrza Vaizzade, Hidayet Bey Tarverdiyev gibi önemli düşünürlerin Azərbaycan Türkleri için inkar edilemez bir yeri vardır.¹

Bir bütün olarak kendi varlığını sürdürmek isteyen ve bu yüzden Güney'de İran, Kuzey'de Rusya'ya bağlı olan Azərbaycan, Gülistan Antlaşması sonrası kendi bütünlüğünü tekrar elde etmek için birçok harekate teşebbüs etse de maalesef bir sonuca ulaşamamış ve gerçekleşen bazı siyasi olaylar sonucunda birçok darbe almıştır. Bunun en bariz örneği, 1946 senesinde meydana gelen "21 Azer Hadisesi"dir. Bu mevcut hadiseden dolayı Güney Azərbaycan'dan Kuzey Azərbaycan'a göç başlamış ve Kuzey'e göç eden birçok muhacirin Kuzey Azərbaycan'da faaliyetleri özellikle muhacir ediplerin Klasik Azərbaycan Edebiyatı'nda yeri tartışılmazdır. Zira bu durum; -Kuzey Azərbaycan, akademik edebiyat araştırmaları açısından her ne kadar edebi altyapısını elinde tutsa da- güneyden gelen edebiyatçıların ve aydınların bu altyapı üzerindeki dönüştürücü etkisi gözden kaçırılmayacak kadar önemlidir. Klasik Türk Edebiyatı alanına ait belagat, aruz ve dil bilgisine sahip Güneyli edipler, faaliyetlerini Azərbaycan'da sürdürmüş ve Sovyet Rusyası boyunduruğu altında olan Kuzey Azərbaycan'ın kendi Klasik Türk Edebiyatı'nda var olan altyapısını unutturmayacak işler ortaya koymuştur.

Çalışmamızda Klasik Azərbaycan tarihine genel bakış, Gülistan Antlaşması'nın ardından Güney ve Kuzey Azərbaycan'da baş veren olaylar ve bu olayların doğurduğu sonuçlar ile aralarında var olan edebi ilişkiler incelenecek. Günümüzde Klasik Azərbaycan Edebiyatı'nın güçlü altyapısına sahip olmasında Güneyli Azərbaycan ediplerinin faaliyetleri sunulacaktır.

¹ Güney Azərbaycan (Bibliografik Gösterici), Bakı, Alatoran neşriyyatı, 2015, 208 s., s. 8-9.

THE EFFECT of SOUTH AZERBAIJAN INTELLECTUAL REFUGEES IN NORTH AZERBAIJAN

İRADA VEZİROVA

*Senior researcher of the Persian Language and Practice Department
of the Manuscripts Institute of the ANAS*

GÜNAY ÇATALKAYA

*Republic of Turkey, Marmara University, Turkish Language and Literature
Department old Turkish Literature, PhD Student*

Keywords: *migration, South Azerbaijan, North Azerbaijan, Classical Azerbaijani literature, Southern intellectuals*

Throughout the history of Azerbaijan, its territory was repeatedly divided, as a result, the country faced material and moral losses, and the Azerbaijani people suffered from these enduringly.

Since the Middle Ages, the most prominent intellectuals minds of our people were victims of the ruling circles. Among our thinkers and the ones who left for foreign countries due to various political cases, the number of order's poets was not small. The idea of Nasimi carrying his fiery love of God from Azerbaijan to Sham, and the ideas of the Khalvatiyya order leading by Sheikh Ibrahim Gulshan to Cairo are the brightest examples of this.

Such important cultural centers as Derbent, Irevan, Borchali and Tabriz, which at one time were within the same state, now, being cut off from each other, are located within the territory of different states. Along with territorial losses, this became the reason for forced or voluntary immigration. However, at the same time, the emigrants opened the way for the spread of Azerbaijani culture to many countries of the world. Original works of many talented writers, poets and philosophers are in many book depositories and museums around the world. The manuscripts of Azerbaijani authors stored in the museums of the Vatican, Uppsala, London, Etchmiadzin, Topkapi are a clear example of the loss of the intangible (spiritual) culture of our people.

As the Azerbaijani lands entered the borders of other states, and the Turks of Azerbaijan became citizens of other countries, the concepts of emigration and immigrant started to be applied to them at their own lands. With regards to the topic of emigration, the biggest event that comes to mind is the signing of the Treaty of Gulistan after the end of the war between Russia and Iran. As a result of this treaty Azerbaijan was divided into two. Despite this, for so many years, North and South Azerbaijan have continued political, economic and cultural cooperation.

Studies by Abbaskuli Aga Bakikhanov and Mirza Kazimbek, dedicated to the study of the Persian language,

Literary relations between M.F.Akhundov and Mirza Mulcum Khan Nizamuddevle, and Mirza Agha Tabrizi advised affected under the influence on his writing of drama works show that South and North Azerbaijan are an inseparable whole. After the Gulistan peace treaty, Meshrute revolution took its own unique place in Northern Azerbaijan. The lighting of Meshrute revolution in M. A. Sabir's works and in Mullah Nasreddin journal clearly shows that the tingling between North and South Azerbaijan can not be affected by the Gulistan peace treaty. There is no doubt that important thinkers such as Husayn Javid, Mohammad Agha Shahtahli, Siqki Ruhulla, Abbas Mirza Sharifzadeh, Mammadrza Vaizzadeh, Hidayat Bey Tarverdiyev have an undeniable role for Azerbaijani Turks.

But, Azerbaijan as a whole, chased to maintain its own unity, and the number of unsuccessful attempts for reunion movements made. Also as a result of some kind of political games, Azerbaijan took several hits. "The 21 Azerbaijani" case is the most distinct example of this, that occurred in 1946. Because of that existing case a number of Muhajir edibs, who affected classic Azerbaijan literature, migrated from South Azerbaijan to North Azerbaijan. Although, the basics of academic literature researches belonged to the poets of Northern Azerbaijan, the immense contribution of Southern Azerbaijani poets can't be underestimated. Southern edibs (literary men) with knowledge of eloquence, aruz and linguistic knowledge, belonging to the field of classical Turkish literature, continued their activities in Azerbaijan and revealed works that disallow North Azerbaijan, which is under the yoke of Soviet Russia, forget the basics that exists in its own classical Turkish literature.

In our study, the literary relations between South and North Azerbaijan after the Gulustan peace treaty will be examined and the influence of strong basics of Azerbaijani classic literature today will be investigated.

In the continuation of the study, the influence of edips, pedagogues and thinkers such as Mir Jalal, Ghulam Mammadli, Gafar Kendli, Balash Azeroglu in the literature of North Azerbaijan and their efforts in this literature will be examined.

KAYNAKÇA

1. Güney Azərbaycan (Bibliografik Göstərici). Bakı, Alatoran nəşriyyatı, 2015, 208 s.
2. Vasfi Mahir Kocatürk. Türk Edebiyatı Tarihi (Başlangıçtan bugüne kadar Türk Edebiyatının tarihi, tahlili ve tenkidi). Ankara, Edebiyat Yayınevi, 1964, 855 s.
3. Əlyar Səfərlı, Xəlil Yusıflı. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. Bakı, Ozan, 2008, s.26.
4. Cemil Doğaç İpek. Güney Azerbaijan Türklerinde Kimlik Sorunu. Türk Dünyası İncelemeleri Dergisi, XII/1, yaz 2012, 267-283 s.
5. Okan Yeşilot. Türkmençay Antlaşması ve Sonuçları. A.Ü.Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi. sayı 36, Erzurum, 2008, 187-199 s.
6. Balayev X.. Azərbaycan dilinin dövlət dili kimi təşəkkül tarixindən (XVI-XX əsrlər). Bakı, Elm və Heyat, 2002, 104 s.
7. Ayça Ergün. Azərbaycan'da Bir Ulusal Kimlik Meselesi Olarak Alfabe Değişiklikleri. Bilig, sayı 54: yaz 2010, 139-160 s.
8. Balayev X.. Azərbaycanın Sosial-Siyasi Həyatında Cənublu Mühacirlərin İştirakı (1947-1991), Elm və Təhsil, Bakı 2018, 176 s.
9. Pənəhi Makulu. Ədəbi Məlumat Cədvəli (on məşhur şərq mənbəyi əsasında). Bakı, AMEA, 1962, 574 s.
10. Rəhimov Ə. Əbdü Bəy Şirazi. red. Əhməd Şəfai. Bakı, Elm, 1970. 156 s.
11. Əhməd Şəfai, A.Ə. Rzayeva. Fars dili (6.sınıflar üçün). Bakı, Azər nəşr, 1962, 118 s.
12. Əhməd Şəfai. Fars Dili (Azərbaycan Dövlət Universitetinin Şərqşünaslıq və Filologiya Fakültəsinin axşam şöbəsinin II. sinif tələbələri üçün dərs kitabı). Bakı, 1966, 47 s.
13. Əmani Təbrizi: Mehr ve Müştəri. çev. Məmmədəğa Soltanov, red. Balas Azəroğlu. Bakı, Yazıçı, 1988, 270 s.
14. Xaqani-Nizami-Füzuli vb.: Seçilmiş Əsərləri, red.h. Balas Azəroğlu - A. Zamanov - A. Rzayev. Bakı, Gənclik, 1987, 398 s.
15. Xaqani Şirvani: Rübailər, çev. Məmmədəğa Soltanov, red. Balas Azəroğlu. Bakı, Yazıçı, 1980, 77 s.
16. Balas Azəroğlu. Məhəmməd Əmani. Bakı, Elm, 1977, 129 s.
17. Mirzə Şəfi Vazeh: Şeirlər Məcmuəsi, tert.ed. Həmid Məmmədzadə, filoloji çev. Balas Azəroğlu. Bakı, Elm, 1987, 268 s.
18. Nizami Gəncəvi: Seçilmiş lirik əsərləri. M.Sultanzadə, red. Balas Azəroğlu. Bakı, Yazıçı, 1983, 125 s.
19. Nizami Gəncəvi: Yeddi Gözəl, çev. Azəroğlu, Bakı, Yazıçı, 1992, 280 s.
20. Rübailər aləmində, çev. Məmmədəğa Soltanov, red. Balas Azəroğlu. Bakı, Azər nəşr, 1989, 259 s.

AZƏRBAYCAN LEGİONERLƏRİNİN YARADICILIĞINDA VƏTƏN SEVGİSİ

KƏMALƏ MƏMMƏDOVA

*Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrası, dissertant
tarixmenbe@mail.ru*

Açar sözlər: *II dünya müharibəsi, Azərbaycan legionerləri, çoxjanrlı legion ədəbiyyatı, Vətən sevgisi, poeziya, ictimai ideallar, mühacirət*

Bu tədqiqatda müharibənin tələlərinə və hallarına acımadan yad ellərə atdığı və öz ürək ağrılarını ədəbi üslubun köməyi ilə ifadə edən legionerlərin bədii yaradıcılığında, legion ədəbiyyatında Vətən sevgisindən bəhs edilir.

Bədii düşüncə məzmununda xalqın taleyi, tarixi keçmişi, bugünü və gələcəyini əks etdirir. Azərbaycan bədii düşüncəsi də müxtəlif coğrafiyalarda yaranmasına rəğmən, aradakı siyasi qadağalar, ictimai-siyasi, coğrafi baryerlər onun geriyə - vətənə və xalqa dönməsinə mane ola bilməmişdir. Mühacirətdə yaranan ədəbi-bədii nümunələrin mövzu və problematikasında əsasən vətən, xalq, milli məfkurə, qürbətçilik, həsrət kimi duyğular və düşüncələr yer alıb. Əslində legionerlər mühacirətdən deyil, sovet Azərbaycanından İkinci Dünya müharibəsinə getsələr də, yəni, müəyyən mənada sovet tərbiyə sistemindən çıxsalar da, nəzəri-ideoloji düşüncəsinə görə Azərbaycan legion ədəbiyyatı siyasi mühacirət dünyagörüşünün bədii ifadəsinin bir qoludur desək yanlışdır. Uzun müddət ədəbi dövriyyədən kənar qalmış bu əsərlər yalnız müstəqillik dövründən sonra elmi-nəzəri fikrin tədqiqat obyektinə çevrildi, legion ədəbiyyatının böyük bir hissəsi ədəbi dövriyyəyə daxil edildi.

Zorla cəlb olunduqları müharibədə cəbhə dəyişdirən bu legionerlərin böyük bir hissəsi əldə silahla bolşevizm əsarətinə, qadağalara, repressiyalara qarşı çıxır, iyirmi il əvvəl itirdikləri istiqlal qazanmaq uğrunda mübarizə aparır, həm də əldə qələmlə milli ruhu, xalqın azadlıq duyğularını ifadə edirdilər. Azərbaycan legion ədəbiyyatında milli müstəqillik və azadlıq uğrunda mübarizə, vətən sevgisi və vətən həsrəti özünəməxsus yer tutur.

Məhdud dairədə yaranan və yayılan legion ədəbiyyatı əslində legion həyatı yaşayan, özlərini ictimai mücadilənin mərkəzində hiss edən, Vətəni yadlardan xilas etmək haqqında düşünən vətənpərvərlərin ürək döyüntüləri, könül çırpıntıları olmaqla yanaşı, eyni zamanda xalqın, millətin Vətən, Ana, Torpaq, Azadlıq, Müstəqillik, milli şüur və düşüncə kimi ictimai ideallarının ifadəsidir.

Azərbaycan legion ədəbiyyatında aparıcı janr olaraq poeziya önəmli yer tutur. Bu bir tərəfdən kiçik həcmdə böyük mətləblər, duyğu və düşüncələr ifadə etmək, şeir formasının populyarlığı ilə əlaqədar idisə, digər tərəfdən dərc olunan qəzetlərin, vərəqələrin həcmində kiçik olması ilə əlaqədar idi. Onlarla legionçunun şeirlərində qəriblik, yurd həsrəti, vətən məhəbbəti, tezliklə vətəni azad edib ona qovuşmaq həsrəti, ana yurdu ilə görüşə inam təsvir olunub. Bu şeirlərdə ana məhəbbəti ilə vətən məhəbbəti bir tutulurdu. Xarakterik cəhət budur ki, bu şeirlər cümhuriyyət dövrü poeziyasının yolunu davam etdirir, onun qanuni varisi kimi çıxış edərək azadlığa, müstəqilliyə, milli bayrağa həsr edilirdi.

Legionerlər arasında legionda təşviqat və təbliğat işləri ilə məşğul olmaqla yanaşı, "Qürbətadə" imzası ilə yazan Mehdi Hüseynzadənin, "Daşqın" və "Aşiq Məzahir" təxəllüsləri ilə yazan Borsunlu Məzahir Axundovun şeirləri ədəbi ictimaiyyətə daha yaxşı məlumdur. Maraqlı cəhət ondan ibarətdir ki, sonralar M.Hüseynzadə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adı almış, M.Daşqın isə vətənə qayıtdıqdan sonra Sibirə sürgün olunmuş, sürgündən qayıtdıqdan sonra xalq arasında populyar şeirləri ilə tanınmışdır.

Legionerlər öz yaradıcılığında yalnız poetik formalardan istifadə etmir, nəsr əsərləri, felyetonlar, məqalələr də yazır, rəsm və karikaturalar çəkirdilər. Legionerlərdən Həmidovun "Qurban bayramını necə keçirdik", "S.L." imzası ilə yazan müəllifin "Dil saflığı uğrunda mübarizə" adlı məqalələri, Tağıyev, Məmmədzadə, Əliyevin birgə yazdıqları "Günahsız qurbanlar", Şuşalının "Azərbaycan adlı bir ölkə var" adlı hekayələri, N.Xaspoladın "İkimiz" adlı povesti, eyni zamanda legion mətbuatı olan "Azərbaycan" qəzetində legionerlər tərəfindən çəkilən müxtəlif məzmunlu karikaturalar legion ədəbiyyatının çoxjanrlı və müxtəlif formalı olduğunu təsdiq edir.

Araşdırmamızdan da göründüyü kimi legion yaradıcılığının əsas mövzusu Ana, Vətən, Millət üçlüyüdür. Bu əsərlərin çoxunda vətənimizin təbiəti, tarixi keçmişi, yaşanan dövr, gələcəyə inam, bu günü təsvir edilir, azadlıq uğrunda aparılan mübarizə təqdir olunurdu. Azərbaycan legion ədəbiyyatı həm də "Azərbaycan ideya"sına xidmət edən bir təbliğat vasitəsi idi.

Nəyahət ki, hər şeyə hakim olan zaman bu dəfə də öz hökmünü verdi: bolşevizm də, alman faşizmi də tarix səhnəsini tərk etdi. Nəticədə "Azərbaycan ideya"sı uğrunda vətənpərvərlik hissi ilə çıxış edən həmvətənlərimizin arzuları gerçəkləşdi. Azərbaycanın dövlət müstəqilliyi yenidən bərpa olundu.

PATRIOTIC LOVE IN THE CREATIVITY OF AZERBAIJANI LEGIONARIES

KAMALA MAMEDOVA

Baku State University, The Department of Source Studies, Historiography and Methodology, PhD student

Keywords: *World War II, Azerbaijani legionnaires, multi-genre legion literature, patriotic love, poetry, social ideals, emigration*

This research talks about the patriotic love in the literature of the Legion, in the Legionnaires' creativity, who were thrown to foreign lands without mercy to their fate and situation by war and who expressed their mental suffering with the help of a literary style.

In the context of artistic thought, it reflects the fate of the people, its historical past, present and future. Despite the fact that the artistic thought of Azerbaijan originated in different geographies, the political prohibits, socio-political, geographical barriers between them could not prevent its return to the homeland and the people. Emotions and thoughts such as homeland, people, national ideology, exilement, anguish are mainly included in the themes and problems of literary and artistic samples created in emigration. In fact, although

the legionnaires did not emigrate, but left Soviet Azerbaijan for the Second World War, that is, in a sense were grown in the Soviet educational system, we can say that the Azerbaijani Legion literature is a branch of the artistic expression of the political emigration worldview. These works, which were out of the literary circulation for a long time, became the object of research of scientific and theoretical thought only after the period of independence, and a large part of the legion literature was included in the literary circulation.

Most of these legionnaires, who changed the front in the war in which they were forcibly recruited, fought against Bolshevism slavery, prohibitions and repressions, fought for the independence they lost twenty years ago, and also expressed the national spirit and feelings of freedom of the people with pen. The struggle for national independence and freedom, love and longing for the homeland have a special place in the Azerbaijani legion literature.

Legion's literature, which originated and spread in a limited circle, is in fact the heartbeat of patriots who lived a legionary life, felt at the center of the social struggle, and thought about saving the Motherland from foreigners, also is an expression of people and nation's social ideas such as Mother, homeland, land, freedom, independence, national consciousness and thought.

Poetry takes an important place as a leading genre in Azerbaijani legion literature. On the one hand, it was related with the popularity of the form of poetry, to express large issues, feelings and thoughts in a small volume, on the other hand, it was related with the small size of the newspapers and leaflets published. Dozens of legionnaires' poems describe alienation, longing for the homeland, love for the homeland, longing to soon liberate the homeland and reunite with it, and confidence in meeting with the motherland. In these poems, the love of the mother and the love of the homeland were equalized. The characteristic feature is that these poems continue the path of the poetry of the republican period, acting as its legal successor, were dedicated to freedom, independence and the national flag.

In addition to campaigning and propaganda among the legionnaires, the poems of Mehdi Huseynzadeh, who wrote under the pseudonym "Gurbatzadeh", Borsunlu Mazahir Akhundov, who wrote under the pseudonyms "Dashgin" and "Ashig Mazahir", are better known to the literary community. The interesting thing is that, M. Huseynzadeh was later named the Hero of the Soviet Union, but M. Dashgin was exiled to Siberia after returning to his homeland, after his return from exile he became known among the people for his popular poems.

Legionnaires not only used poetic forms in their work, but they also wrote prose, columns, articles and drew caricatures. "How did we celebrate Eid al-Adha" by Hamidov, the articles " "Struggle for the purity of language" of the author who wrote with the "S.L" signature, "Innocent victims" co-authored by Tagiyev, Mammadzade, Aliyev, Shushali's story "There is a country called Azerbaijan", N. Khaspolad's story "Two of us", as well as the various cartoons drawn by the legionaries in the "Azerbaijan" newspaper that was Legion press confirm that the legion literature is multifaceted and different.

As can be seen from our research, the main theme of the Legion's creativity is the trinity of Mother, Motherland and Nation. Many of these works described

the nature of our country, its historical past, the period experienced, faith in the future, the present, and praised the struggle for freedom. Azerbaijani legion literature was also a propaganda tool that served the "Azerbaijani idea".

Finally, time has once again delivered its verdict: both Bolshevism and German fascism have left the historical scene. As a result, the dreams of our compatriots who stand for the "Azerbaijani idea" with a sense of patriotism have come true. The state independence of Azerbaijan was restored.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Tahirli Abid. Azərbaycan mühacirət mətbuatında publisistika (1921-1991). Bakı, "SBS Polygraphic Production" nəşriyyatı, 2005, 528 s.
2. Cəfərli Məmməd. Azərbaycan legion ədəbiyyatı. Bakı, "Qapp-Poliqraf" Korporasiyası, 2005, 371 s.
3. Cabbarlı Nikrup. Azərbaycan mühacirət nəşri. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2011, 140 s.
4. Əhmədli Bədirxan. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri. Bakı, "Elm və təhsil" nəşriyyatı, 2017, 376 s.

MÜHACİRƏT TARİXSÜNASLIĞINDA ƏLİMƏRDAN BƏY TOPŞUBAŞOVUN FƏALİYYƏTİ

BİLLURƏ QURBANZADƏ

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, doktorant

billure.qurbanzade@gmail.com

Elmi rəhbər: prof. Anar İsgəndərov

Açar sözlər: *Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti, Ə.M.Topçubaşov, 1920-1930-cu illər, mühacirət dövrü, tarixşünaslıq*

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövrü Azərbaycan tarixşünaslığının mühüm əhəmiyyət kəsb edən, geniş və ətraflı araşdırılması daima aktual olan problemlərindən biridir. Digər tədqiqatçıların əsərlərindən fərqli olaraq mühacir tarixşünaslığında problemə hərtərəfli yanaşılmış və obyektiv qiymət verilmişdir. Aprel işğalından sonra Azərbaycan müstəqilliyinin yenidən bərpası uğrunda mübarizə aparan mühacirlər xarici ölkələrdə böyük zəhmət hesabına qəzet və jurnallar ərsəyə gətirmişlər. Bu yolda böyük fədakarlıqlar göstərən, mühacir tarixşünaslığının görkəmli nümayəndələrindən biri də Əlimərdan bəy Topşubaşov olmuşdur. Ə.M.Topçubaşov Azərbaycanın müstəqilliyi uğrunda, həmçinin istiqlaliyyətinin bərpası uğrunda fasiləsiz olaraq 50 il mübarizə aparmış, ömrünün ahıl çağlarında qürbətdə yaşamağa məcbur olmuş, 14 illik mühacirət həyatında bir an belə olsun milli istiqlaliyyət uğrunda mübarizədən əl çəkməmiş Azərbaycanın görkəmli siyasi xadimidir. Ə.M.Topçubaşov 28 aprel çevrilişindən sonra Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin zorla devrilməsini, RSFSR-in beynəlxalq hüquq normalarını kobudcasına pozmasını dünya birliyinə çatdırmaq üçün məqsədyönlü fəaliyyətə başlamış, hətta, bolşevik işğalına etiraz əlaməti olaraq (Paris Sülh Konfransının digər azərbaycanlı üzvləri ilə birlikdə) soyadındakı "ov" sonluğundan imtina edərək Topçubaşi soyadını qəbul etmişdir [5, 63].

Ə.M.Topçubaşov işğaldan sonra yalnız mayın ikinci yarısında Tiflisdə olan Azərbaycan hökuməti rəhbərliyi ilə əlaqə saxlaya bilmişdi. İyulun 4-də Belçikanın Spa şəhərində keçirilən Sülh Konfransının sədri, İngiltərənin baş naziri Lloyd Corca xüsusi nota göndərmiş, həmin notada o, Azərbaycan xalqının bolşevizmdən xilas olmasının əhəmiyyətini vurğulamışdır. Sentyabrın 8-də onun sədrlik etdiyi sülh heyəti Millətlər Cəmiyyətinə bəyanatla müraciət etmişdir. Bəyanatda göstərilir ki, 1920-ci ilin aprelində rus bolşevikləri Azərbaycanı istila etmiş və qeyri-bərabər döyüşdən sonra Qızıl Ordu məmləkətimizi işğal altına aldı. O vaxtdan bəri Azərbaycanda üsyanlar davam edir. Biz, Millətlər Cəmiyyəti Ali Məclisinin Azərbaycan millətinə və onun haqlı tələbatına mənəvi himayə göstərəcəyinə ümid edirik [3, 336].

1921-ci il mayın 8-də Ə.M.Topçubaşovun təşəbbüsü ilə Qafqaz mühacirləri Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin Parisdəki nümayəndəliyində toplaşaraq Qafqaz Konfederasiyası fikrini müzakirə etmişdilər. Qeyd edək ki, hələ mühacirətdən əvvəlki dövrdə Ə.M.Topçubaşov Rusiya imperiyasının milli intibaha, qurtuluş hərəkətlərinə zərbə vurmaq üçün Qafqaz xalqları arasına düşmənçilik salmaq

cəhdlərinin qarşısını almağın ən effektiv yolunu Konfederasiyanın yaradılmasında görürdü. Bu son dərəcə maraqlı ideya ömrünün axırına qədər onun siyasi fəaliyyətinin gündəliyində olmuşdur [2, 91].

Topçubaşov 1922-ci ildə London və Genuya, 1923-cü ildə isə Lozanna konfranslarında iştirak edərək, bolşevik hərbi təcavüzünün Azərbaycanda törətdiyi faciələr, dağıntılar, itkilər haqqında dünya ölkələrinə məlumat vermişdir.

Ə.M.Topçubaşovun Azərbaycan mühacirət tarixində ən böyük xidməti Qafqaz Konfederasiyası paktının imzalanması və OKŞ-nin yaradılması olmuşdur.

1934-cü il iyulun 14-də Azərbaycan adından M.Ə.Rəsulzadə və Ə.M. Topçubaşov, Şimali Qafqaz adından M. Girey Sunc, İbrahim Çulik, Tausultan Şakman, Gürcüstan adından N. Jordaniya, A. Çxenkeli Qafqaz Konfederasiyası Misaqını (pakt) imzaladılar [4, 120].

14 iyun paktının məqsədləri ilə bağlı bir bəyannamə də imzalanmışdır ki, burada yaxın vaxtlarda yeni konfrans çağırılacağı göstərilirdi. Lakin Topçubaşov Qafqaz Konfederasiyası ilə bağlı sonuncu arzusunu gerçəkləşməsini görmədən 1934-cü il noyabrın 5-də iki il davam edən xəstəlikdən sonra Parisdə vəfat etdi. 1935-ci ildə yaranan OKŞ-yə 1940-cı ildə Ermənistan da qoşulmağa məcbur oldu [1, 34].

Ümumiyyətlə, mühacirətdə yaşayan Qafqaz xalqlarının lideri kimi yüksək hörmət qazanmış Ə.M.Topçubaşovun xaricdəki Azərbaycan tələbələrinin, mühacir təşkilatlarının, mətbuat orqanlarının maliyyələşməsində xüsusi xidmətləri olmuşdur. Bu gün onun böyük əhəmiyyətə malik çoxşaxəli fəaliyyəti geniş tədqiqat mövzusu olaraq araşdırılmalı, təhlil edilməlidir. Yalnız Topçubaşovun zəngin irsini hərtərəfli araşdırıb gələcək nəsələ çatdırmaqla onun ruhu qarşısında tarixi minnətdarlıq borcumuzu qismən də olsa ödəyə bilərik. Topçubaşovun fəaliyyətini araşdırarkən görürük ki, o daim bir gün Azərbaycanın azad və müstəqil ölkə olacağına ürəkdən inanmışdır.

ACTIVITIES OF ALIMARDAN BEY TOPSHUBASHOV IN THE EMIGRANT HISTORIOGRAPHY

BİLLURA GURBANZADE

Baku State University, Faculty of History, PhD student

Keywords: *Azerbaijan Democratic Republic, A.M.Topchubashov, 1920-1930s, period of emigration, historiography*

The period of the Azerbaijan Democratic Republic is one of the most important problems of Azerbaijani historiography, which is always relevant for a wide and detailed study. Unlike the works of other researchers, the problem of immigrant historiography was approached comprehensively and objectively. After the April occupation, immigrants fighting for the restoration of the independence of Azerbaijan, have published newspapers and magazines abroad. Alimardan bey Topshubashov was one of the prominent representatives of emigrant historiography who fought for the independence of Azerbaijan, as well as for the restoration of its independence for 50 years, was forced to live abroad

in his old age, and did not give up the struggle for national independence for a single moment in 14 years of emigration life. After the April 28 occupation, A.M.Topchubashov began to work purposefully to inform the world community about the violent overthrow of the Azerbaijan Democratic Republic, the gross violation of international law by the RSFSR, and even as a sign of protest against the Bolshevik occupation, refused "ov" ending and adopted the surname Topchubashi.

After the occupation, A.M.Topchubashov was able to contact the leadership of the Azerbaijani government in Tbilisi, only in the second half of May. Chairman of the Peace Conference held in Spa, Belgium on July 4, sent a special note to the Prime Minister of the United Kingdom, Lloyd George, stressed the importance of the liberation of the Azerbaijani people from Bolshevism. On September 8, the peace delegation chaired by him addressed a statement to the League of Nations. The statement says that in April 1920, the Russian Bolsheviks invaded Azerbaijan and after an unequal battle, the Red Army occupied our country. Since then, riots have continued in Azerbaijan. We hope that the Supreme Assembly of the League of Nations will provide moral support to the Azerbaijani nation and its legitimate needs.

On May 8, 1921, on the initiative of A.M.Topchubashov, Caucasian emigrants gathered at the representation of the Azerbaijan Democratic Republic in Paris to discuss the opinion of the Caucasus Confederation. It should be noted that even before the emigration, A.M.Topchubashov saw the creation of the Confederation as the most effective way to prevent the attempts of the Russian Empire to incite enmity between the peoples of the Caucasus in order to undermine the national renaissance and liberation movements. This extremely interesting idea was on the agenda of his political activity until the end of his life.

Topchubashov participated in the London and Genoa conferences in 1922 and in Lausanne in 1923, and informed the world about the tragedies, destruction and losses caused by the Bolshevik military aggression in Azerbaijan.

A.M. Topchubashov's greatest contribution to the history of Azerbaijani emigration was the signing of the Caucasus Confederation Pact and the establishment of the CCC.

On July 14, 1934, on behalf of Azerbaijan, M.A.Rasulzade and A.M. Topchubashov, M.G.Sunc, I.Chulik, T.Shakman on behalf of the North Caucasus, N.Jordan and A.Chkenkeli on behalf of Georgia, signed the Treaty of the Caucasus Confederation.

A declaration on the goals of the June 14 pact was also signed, stating that a new conference would be convened in the near future. However A.M. Topchubashov died in Paris on November 5, 1934, after a two-year illness, without seeing the realization of his last dream of the Caucasus Confederation. In 1940, Armenia was forced to join the CCC, which was established in 1935.

In general, A.M.Topchubashov, who gained high respect as a leader of the Caucasian peoples living in exile, had a special contributions to the financing of Azerbaijani students abroad, migrant organizations, media. Today, its multi-faceted activities of great importance should be studied and analyzed as a subject of extensive research. Only by thoroughly studying Topchubashov's rich heritage

and passing it on to the next generation can we at least partially pay our historical debt of gratitude to his spirit. While investigating Topchubashov's activities, we see that he always sincerely believed that one day Azerbaijan would be a free and independent country.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Erel Ş. Azərbaycan Politikaçılarının yanlışları. İstanbul, Baha matbaası, 1968, 53 s.
2. Əfəndizadə M.Ş. Azərbaycan və inqilabı, "Türk dünyası Araşdırmaları" (hazırlayan Fariz Şaşan). Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2003, 144 s.
3. İbrahimli X.C. Azərbaycan mühacirəti tarixi. Bakı, ADPU nəşriyyatı, 2012. 358 s.
4. Rəsulzadə M.Ə. Məktublar. Şəfibəyçilik (tərtib edən, ön sözün və izahların müəllifi t.e.d. Aydın Balayev). Bakı, Kitab klubu, 2017, səh. 196.
5. Tahirli A. Azərbaycan mühacirəti (Tarixi, mətbuatı, mədəniyyət mərkəzləri), Bakı, "Tural-Ə" Nəşriyyat-Poliqrafiya Mərkəzi, 2001, səh. 344.

MÜHACİRƏT ƏDƏBİYYATININ TARİXİ ŞƏXSİYYƏTLƏRİ

FİRUZƏ SADIQOVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsinin Türkologiya kafedrasının
dissertantı*

firuzeesgerova@icloud.com

Elmi rəhbər: filologiya elmləri doktoru, professor Ramiz Əskərov

Açar sözlər: *Azərbaycan mühacirəti, mühacirət ədəbiyyatı, azərbaycançılıq ideologiyası, ədəbiyyat*

Azərbaycan milli hərəkatının bütün dövrlərində bədii sözün-ədəbiyyatın özünəməxsus mühüm rolu olduğu danılmaz həqiqətdir. XX əsr siyasi mühacirətimizin milli istiqlal uğrunda çoxcəhətli mübarizəsində də bədii yaradıcılıq xüsusi çəkiyə malik olmuş, "Azərbaycan davası"nın əvəzolunmaz tərkib hissəsi kimi diqqəti cəlb etmişdir. Məhz siyasi mühacirətimizin azərbaycançılıq ideyalarından qaynaqlanan ədəbi fəaliyyəti sayəsində sözügedən yüzillikdə müxtəlif xarici ölkələrdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı təşəkkül tapmış və zaman-zaman inkişaf etmişdir.

Əslində isə mühacirət ədəbiyyatı itmir, nə zamansa, gec, ya tez öz vətəninə qayıdaraq buradakı ədəbiyyatla birləşərək bədii düşüncəni bütövləşdirir. Filologiya üzrə fəlsəfə doktoru Bəşirə Əzizəliyeva mühacirət ədəbiyyatının milli ədəbiyyatın konturlarını genişləndirdiyini və zənginləşdirdiyini nəzərdə tutaraq yazır: "Bütövlükdə, bədii yaradıcılıqda mühacir nümunələrinin inkişafı, hər hansı bir baş vermə səbəbindən asılı olmayaraq, milli ədəbiyyatın dünyaya inteqrasiyasını yaxınlaşdırır və xarici təsirin milli bədii təfəkkür sisteminə uyğunlaşdırılmasını gerçəkləşdirir. Bu kontekstdə isə mühacirət ədəbiyyatına ümumdünya ədəbiyyatının kiçik modeli, mikroədəbiyyatın mikrosferası kimi yanaşaraq çox maraqlı məsələləri ortaya qoymaq mümkündür" [4, 28-29].

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının özünəməxsus xüsusiyyətləri vardır. Yəni bizim mühacirət ədəbiyyatının, rus, yaxud ərəb mühacirət ədəbiyyatı ilə oxşar cəhətləri olduğu kimi, xeyli fərqli cəhətlərinin olması ona spesifik yanaşmanı şərtləndirir. Ona görə də mühacirət ədəbiyyatının formalaşmasında iştirak edən amillər bəzən mövcud mühacirət statusunun nəzəri, xronoloji sərhədlərini aşır. Çünki mühacirətlə bağlı nəzəriyyə özümüzdə formalaşmadığından bizə əsasən rus ədəbiyyatşünaslığından gəlir. Rus mühacirət ədəbiyyatı isə XX yüzildən başlayır. Məsələ yalnız mühacirətin sərhədlərində deyil, məzmununda və təzahür formalarında da fərqliliklər çoxdur. Ona görə də Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatında rus mühacirət ədəbiyyatının xarakteri, başvermə səbəbləri və tarixi ilə üst-üstə düşməyən məqamlar çox olduğundan ortaya müəyyən yanlışlıqlar çıxır. Bir şey aydındır ki, Azərbaycan mühacirətinin xarakteri, inkişaf yolları və statusunu izahlı lüğətdəki bu ifadənin məzmunu ilə məhdudlaşdırmaq olmaz. Hətta bu anlayışın lüğətdəki izahına əsaslanaraq belə, çağdaş mühacirətşünaslıqda bir çox məsələlərin həllini tapmadığını, ya da düzgün anlaşılmadığını görürük. Ancaq qəbul olunan izahlı lüğət və ensiklopediyalardakı təhlillər belə mühacirət ədəbiyyatşünaslığımızda tədqiqatları doğru istiqamətdə getmədiyini göstərir. Bunları

belə ümumiləşdirmək olar: mühacirət dedikdə birincisi, siyasi, iqtisadi və dini səbəb üzündən öz vətəni tərk edib başqa ölkəyə köçən; ikincisi, yeni yerə və yeni torpaqlara köçən adamlara şamil edilir. Burada insanların işsizlik, iqtisadi çətinlik, inqilab, müharibə və s. səbəblərdən öz ölkəsini məcburən, yaxud könüllü olaraq tərk etməsi nəzərdə tutulur, lakin bizim ədəbiyyatşünaslığımızda mühacirət anlayışının ancaq siyasi mühacirətə aid etmək tendensiyası olduğundan onun sərhədləri və məzmunu təhrif edilir [1, 38-39].

XX əsrdə baş verən İkinci dünya müharibəsi, çoxsaylı regional hərbi əməliyyatlar, irqi, dini və milli zəmində törəyən münaqişələr, inqilablar, iqtisadi böhranlar və s. mühacirətin əvvəlki yüzilliklərlə müqayisədə xüsusilə geniş miqyas almasına səbəb olmuşdur. XX əsrin 80-ci illərindən başlayaraq mühacirətşünaslığın müstəqil bir elm sahəsi kimi formalaşması da məhz bu yüzillikdə mühacirətin durmadan artan sosial-siyasi çəkisi, çoxşaxəli fəaliyyət istiqamətləri ilə əlaqədardır.

XX əsrin əvvəllərindən etibarən Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı da yaranmağa başlamışdır. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatını müxtəlif ictimai-siyasi səbəblərlə bağlı ölkəmizdə mühacirətə gedərək orada yaşamağa məcbur olan yaradıcı qüvvələr formalaşdırmışlar. Bu səbəblər sırasında çar Rusiyasının müstəmləkəçilik siyasətinə əks mövqeydə dayanmaq, Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin yaradıcılarının bolşeviklər tərəfindən təqib edilməsi mühüm yer tutur. İkinci dünya müharibəsi zamanı meydana çıxmış əsirlik və sürgünlük həyatı da mühacirət ədəbiyyatının inkişafında müəyyən rol oynamışdır.

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin süqutundan sonra yaranıb, zaman-zaman inkişaf etmiş mühacirətimiz isə daha kütləvi və mütəşəkkil xarakter daşıyırdı, müxtəlif ölkələrdə özünün siyasi qurumlarına, mətbuat orqanlarına malik idi. Ən başlıcası isə bu mühacirət məskunlaşdığı ölkələrdə özünün siyasi, ədəbi-mədəni mühitini yaratmış, yetmiş il ərzində müxtəlif vasitələrlə Azərbaycan milli hərəkatını davam etdirmiş, zəngin ideoloji-siyasi və ədəbi-elmi irs qoyub getmişdir [3, 9-10].

Mühacirət ədəbiyyatında vətən həsrəti, qürbət duyğuları, tarixi hadisələrə fərqli baxış meyilləri qüvvətlidir. Çətin şəraitdə yaranan mühacirət ədəbiyyatı eyni zamanda Azərbaycanı dünyaya tanıتماğa xidmət etmişdir.

Azərbaycan milli hərəkatının bütün dövrlərində bədii sözün-ədəbiyyatın özünəməxsus mühüm rolu olduğu danılmaz həqiqətdir. Siyasi mühacirətimizin azərbaycançılıq ideyalarından qaynaqlanan ədəbi fəaliyyəti sayəsində sözügedən yüzillikdə müxtəlif xarici ölkələrdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı təşəkkül tapmış və zaman-zaman inkişaf etmişdir.

Azərbaycan siyasi mühacirətinin bədii irsi kəmiyyət göstəriciləri etibarilə zəngin olmaqla yanaşı, janr, mövzu, üslub və struktur baxımından da kifayət qədər rəngarəngdir. Bu irsin məlum mətbu və qeyri-mətbu nüsxələri: şeirlər, hekayələr, dram əsərləri, memuar ədəbiyyatı və s. fikrimizi təsdiq edir. Təbii ki, həmin zəngin bədii irs – Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı bütövlükdə XXI əsr milli ədəbiyyatımızın ayrılmaz tərkib hissəsi kimi nəşr, tədqiq və təbliğ edilməlidir.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının demokratik dövlət quruluşu uğurunda mübarizəsində biri digəri ilə sıx bağlı olan iki istiqamət aydın nəzərə çarpır. Birincisi, totalitar rejimlərin, diktaturanın, müstəmləkəçiliyin ifşası yolu ilə demokratik dəyərlərin, milli istiqlalın təsdiqi; ikincisi isə, açıq cəmiyyətə dair

baxışların bədii sözün gücü ilə bilavasitə təbliği [2, 101].

Azərbaycan siyasi mühacirətinin bədii irsinin poeziyadan sonra ən zəngin qismi nəsrdir. Nəsr əsərlərinin mühacirət ədəbiyyatımızdakı çəkisi və buna müvafiq olaraq önəmi yalnız onların kəmiyyət göstəriciləri ilə deyil, eyni zamanda mövzu, üslub, janr müxtəlifliyi və əlvanlığı ilə də şərtlənir. Hekayə, xatirə, memuar romanı, bədii-fəlsəfi traktat kimi janrlarda yaranmış mühacirət nəsrli örnəklərini hansı mövzuda yazılmasından asılı olmayaraq birləşdirən vahid məfkurə azərbaycançılıqdır və məhz bu məqam "Azərbaycan davası"nın ideoloji cəbhəsi üçün əvəzolunmaz idi.

Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatının əsas simalarından olan Qurban Səidin əsl adı Məhəmməd Əsəd bəydir. O, 1905-ci ildə Bakıda anadan olmuş, ilkin savadını burada almışdır. Qurban Səid 1920-ci ildə atası İbrahim bəy Arslanoğlunun Azərbaycanı tərk etməsi ilə əlaqədar olaraq ailəsi ilə birlikdə ölkədən getməli olmuşdur. Həyatının çox hissəsini Almaniyada yaşayan Qurban Səidin Berlin Universitetində təhsil aldığı güman edilir. "Şərqdə neft və qan" əsərində ədibin yaşadığı dövrün mənzərəsi canlandırılmış, onun ailəsinin və özünün tərcümeyihalı ilə bağlı hadisələr öz əksini tapmışdır.

Qurban Səid iyirmidən çox ədəbi, tarixi, siyasi və publisist əsərlərin müəllifidir. Onun "Məhəbbət və neft", "Manulela" povestlərində ciddi həyat həqiqətləri və sevgi macəraları əks etdirilmişdir. Qurban Səidin "Altüntac" romanında sürgündə Con Roland ləqəbini qəbul etmiş Əbdülkərimin və onu əhatə edən insanların iztirablı həyatından söz açılır. Son vaxtlarda aşkar edilmiş "Sevgidən bixəbər kişi" romanında müəllif vətən və qürbətlə əlaqədar mətləbləri diqqət mərkəzinə çəkmişdir. Əsərdən nümunə verilən aşağıdakı parça Qurban Səidin vətən anlayışının əsl mənasını başa düşməyə imkan verir: "Vətənsiz həyat boş və mənasızdır. Yalnız vətəni itirdiyi zaman insan onun qədrini bilir. Əzab və lənət vətənsizlərin taleyidir".

Vaqif Sultanlının mühacirət ədəbiyyatının tarixini ədəbiyyatımızın tarixi qədər qədim hesab etməsində də prinsip etibarilə müəyyən bir qanunauyğunluq var [5, 9]. Buna baxmayaraq, bəzi dəqiqləşdirmələrə ehtiyac vardır; bəzən qürbət, köç, qaçqın, sürgün ədəbiyyatını da mühacirətin tərkibinə daxil etmək meyillərinə rast gəlinir. Ancaq deməliyik ki, burada bəzi səsleşmələr olsa da, bu anlayışlar bütünlüklə mühacirət anlayışını ifadə etmədiyi kimi, əsərlərin məzmununda olan müxtəliflik də tam olaraq mühacirəti özündə ehtiva etmir.

Xalqımızın qədim tarixindən, zəngin mədəniyyətindən qaynaqlanan azərbaycançılıq ideologiyası müasir dövlətçiliyimizin ideologiyasına çevrilmiş və hazırda bütün dünyadakı soydaşlarımızı birləşdirən dəyərlər sistemidir. Yetmiş illik sovet müstəmləkəçiliyi dövründə isə bu məfkurənin yaşadılmasında siyasi ideyaları bədii obrazlara çevirən ədəbiyyatımızın, xüsusilə mühacirət ədəbiyyatımızın əvəzsiz rolu olmuşdur. Belə ki, məlum səbəblərdən milli məfkurəyə heç də həmişə sadıq qala bilməyən sovet dövrü ədəbiyyatımızdan fərqli olaraq, mühacirət ədəbiyyatımız büsbütün azərbaycançılıq ideologiyasına söykənir, onun dəyərlərini poetik təənnümün, epik təsvirin, dramatik baxışların predmetinə çevirirdi.

Göründüyü kimi, mühacirət ədəbiyyatı Azərbaycan ədəbiyyatının əsas inkişaf istiqamətlərindən biridir. XX əsrin ikinci yarısından sonra müxtəlif xarici ölkələrdə Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı yaranıb inkişaf etməkdədir.

HISTORICAL PERSONALITIES OF EMIGRANT LITERATURE

FİRUZA SADIGOVA

Baku State University, Faculty of Philology, PhD student

Keywords: *Azerbaijani immigrants, emigrant literature, Azerbaijanism, literature*

It is an undeniable fact that fiction has played an important role in all periods of the Azerbaijani national movement. In the multifaceted struggle of our political emigration for national independence in the twentieth century, artistic creativity had a special weight and attracted attention as an indispensable part of the "Azerbaijan case". Thanks to the literary activity of our political emigration stemming from the ideas of Azerbaijanism, Azerbaijani emigration literature was formed and developed from time to time in various foreign countries in this century.

In fact, the literature of emigration does not lost, but sooner or later it returns to its homeland and merges with the literature here and integrates the artistic thought. Bashira Azizaliyeva, Doctor of Philosophy in Philology, writes that emigrant literature expands and enriches the contours of national literature. In this context, it is possible to raise very interesting issues by approaching emigration literature as a small model of world literature, the microsphere of micro-literature."

Azerbaijani emigrant literature has its own peculiarities. In other words, our emigrant literature has many similarities with Russian or Arabic emigrant literature, which requires a specific approach to it. Therefore, the factors involved in the formation of emigration literature sometimes exceed the theoretical and chronological limits of the existing emigration status. Because the theory of emigration is not formed in us, it comes to us mainly from Russian literature. Russian emigrant literature dates back to the 20th century. The problem is not only the boundaries of emigration, but also the content and forms of manifestation. Therefore, there are many mistakes in the Azerbaijani emigrant literature, as there are many points that do not coincide with the nature, causes and history of Russian emigrant literature. One thing is clear, the nature, development path and status of Azerbaijani emigration cannot be limited to the content of this expression in the explanatory dictionary. Even if we rely on the dictionary's explanation of this concept, we will find that many issues in contemporary immigration have not been resolved or are not properly understood. However, the analysis of the accepted explanatory dictionaries and encyclopedias shows that the research in our emigrant literature is not going in the right direction. It can be summarized as follows: emigration means, first, leaving one's homeland for political, economic or religious reasons and moving to another country; the second applies to people who move to new places and new lands. Unemployment, economic hardship, revolution, war and so on. forcibly or voluntarily leaving their country for various reasons, but in our literary criticism the boundaries and content of the concept of emigration are distorted because it tends to refer only to political emigration [1, 38-39].

The Second World War numerous regional military operations, conflicts on racial, religious and national grounds, revolutions, economic crises, etc. has led to a particularly large-scale emigration compared to previous centuries. This, in turn, has led to a significant increase in the role of migration, especially political migration, in the socio-political processes in the world, in the historical destiny of individual nations and states, and in some cases has become a decisive factor. The formation of emigration as an independent branch of science since the 1980s is due to the ever-increasing socio-political weight of emigration and multifaceted activities in this century.

From the beginning of the 20th century, Azerbaijani emigrant literature began to appear. Due to various socio-political reasons of the Azerbaijani emigrant literature, creative forces were formed in our country, who were forced to go to different foreign countries and live there. Among these reasons is the opposition to the colonial policy of Tsarist Russia, the persecution of the founders of the Azerbaijan Democratic Republic by the Bolsheviks. The life of captivity and exile during the Second World War also played a role in the development of emigrant literature.

Our emigration, which emerged after the collapse of the Azerbaijan Democratic Republic and developed from time to time, was more mass and organized, and had its own political institutions and media in different countries. Most importantly, this emigration created its own political, literary and cultural environment in the countries where it settled, continued the national movement of Azerbaijan for seventy years by various means, and left a rich ideological-political and literary-scientific heritage [3, 9-10].

Longing for the homeland, feelings of exile, different tendencies to look at historical events are strong in the emigration literature. Emigration literature created in difficult conditions also served to introduce Azerbaijan to the world.

It is an undeniable fact that fiction has played an important role in all periods of the Azerbaijani national movement. Thanks to the literary activity of our political emigration stemming from the ideas of Azerbaijanism, Azerbaijani emigration literature was formed and developed from time to time in various foreign countries in this century.

The artistic heritage of the Azerbaijani political emigration is rich in quantitative indicators, as well as quite diverse in terms of genre, theme, style and structure. Well-known printed and non-printed examples of this heritage: poems, stories, plays, memoirs, etc. confirms our opinion. Of course, this rich artistic heritage - Azerbaijani emigrant literature as a whole should be published, researched and promoted as an integral part of our national literature of the XXI century.

In the struggle of Azerbaijani emigrant literature for the establishment of a democratic state, two closely related directions are clearly visible. First, the affirmation of democratic values and national independence through the exposure of totalitarian regimes, dictatorships and colonialism; and second, the direct propagation of views on an open society by the power of the artistic word [2, 101].

The richest part of the artistic heritage of Azerbaijan's political emigration

after poetry is prose. The weight of prose works in our emigrant literature and, accordingly, their importance is determined not only by their quantitative indicators, but also by the diversity and variety of themes, styles, genres. The unifying ideology that unites the examples of emigration prose in genres such as story, memoir, memoir novel, literary-philosophical treatise, regardless of the topic, is Azerbaijanism, and this point was irreplaceable for the ideological front of the "Azerbaijan case".

The real name of Gurban Said, one of the main figures of Azerbaijani emigrant literature, is Mohammad Asad Bey. He was born in Baku in 1905 and received his primary education here. Gurban Said had to leave the country with his family in connection with the departure of his father Ibrahim bey Arslanoglu from Azerbaijan in 1920. Gurban Said, who has lived in Germany for most of his life, is believed to have studied at the University of Berlin. In the work "Oil and Blood in the East" the scene of the writer's life is revived, the events related to his family and his own life are reflected.

Gurban Said is the author of more than twenty literary, historical, political and publicist works. His stories "Love and Oil" and "Manulela" reflect serious realities of life and love adventures. Gurban Said's novel "Altuntaj" tells about the painful life of Abdul Karim, who adopted the nickname John Roland in exile, and the people around him. In the recently discovered novel *The Man Unaware of Love*, the author focuses on issues related to the homeland and abroad. The following passage from the work allows us to understand the true meaning of Gurban Said's concept of homeland: "Life without homeland is empty and meaningless. Only when one loses one's homeland does one know its value. Suffering and cursing are the fate of the stateless. "

There is a certain regularity in Vagif Sultanlm's view of the history of emigration literature as old as the history of our literature [5, 9]. However, some clarification is needed; sometimes there is a tendency to include the literature of exile, migration, refugees and exile in the emigration. However, it should be noted that although there are some similarities, these concepts do not fully reflect the concept of emigration, and the diversity of the content of the works does not fully include emigration.

The ideology of Azerbaijanism, rooted in the ancient history and rich culture of our people, has become the ideology of our modern statehood and is now a system of values that unites our compatriots around the world. During the seventy years of Soviet colonialism, our literature, especially emigrant literature, which transformed political ideas into artistic images, played an invaluable role in the survival of this ideology. Thus, unlike our Soviet-era literature, which for some reason could not always adhere to the national ideology, our emigration literature was based entirely on the ideology of Azerbaijanism, turning its values into the subject of poetic hymns, epic descriptions, dramatic views.

As can be seen, emigration literature is one of the main directions of development of Azerbaijani literature. After the second half of the twentieth century, Azerbaijani emigrant literature appeared and developed in various foreign countries.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bədirxan Əhmədli. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı: təşəkkülü, problemləri, şəxsiyyətləri, Bakı, "Elm və təhsil", 2017, 376 s.
2. Cabbarlı Nikpur. Azərbaycan mühacirət nəsrli. Bakı, "Elm və təhsil", 2011. 140 səh.
3. Cabbarlı Nikpur. Mühacirət və klassik ədəbi irs. Bakı, Elm, 2003, 172 s.
4. Əzizəliyeva B. Aida İmanquliyeva və ərəb ədəbiyyatının tədqiqi problemləri. Bakı, "Elm və təhsil", 2010.
5. Sultanlı V. Azərbaycan mühacirət ədəbiyyatı, Bakı, Şirvanəşr, 1998, 160 s.

IV BÖLMƏ. QARABAĞIN TARİXİ RETROSPEKTİVDƏ, ERMƏNİLƏRİN ƏRAZİ İDDİALARI VƏ TARİXİ ƏDALƏTİN BƏRPASI

TOVUZ DÖYÜŞLƏRİ

İBRAHİM ZEYNALOV

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi (humanitar fakültələr üzrə) kafedrasının professoru, tarix elmləri doktoru
ibrahimzeynalov@bsu.edu.az*

Açar sözlər: *Tovuz döyüşləri, Azərbaycan, Ermənistan, Polad Həşimov*

Birinci Qarabağ müharibəsi zamanı torpaqlarının 20%-i işğal edilən Azərbaycan Respublikası əsasən beynəlxalq müstəvidə ərazilərin sülh yolu ilə qaytarılması istiqamətində danışıqlara üstünlük vermişdir. Buna uyğun olaraq, 1994-cü ildə imzalanmış Bışkek protokolundan sonra Ermənistan Respublikası ilə BMT Təhlükəsizlik Şurasının təcavüzkar qüvvələrin qeyd-şərtsiz Azərbaycan torpaqlarından çıxarılmasını nəzərdə tutan qətnamələrin icra olunması üçün müxtəlif beynəlxalq qurumlar çərçivəsində uzunmüddətli diplomatik danışıqlara başlamışdır. Lakin danışıqlar prosesi 2018-ci ildə Ermənistanda rəngli inqilab nəticəsində hakimiyyətə gəlmiş Nikol Paşinyanın "Qarabağ Ermənistandır və nöqtə" kimi populist bəyanatları və Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərinə ardıcıl qanunsuz səfərləri kimi təxribat xarakterli hərəkətləri ilə ciddi ölçüdə pozuldu. 2018-2020-ci illərdə Ermənistanın Azərbaycana qarşı hərbi təxribatları müntəzəm xarakter almışdı. Hərbi təxribatlarla yanaşı, 2019-cu ilin martında Ermənistanın müdafiə naziri David Tonoyan ABŞ-da rəsmi səfərdə olarkən, Ermənistanın Qarabağla əlaqədar yeni strategiyasının "Yeni müharibə - yeni ərazilər" olduğunu demişdi. Eyni zamanda, "Yeni torpaqlar üçün yeni müharibə" çağırışı etmişdi. Beləliklə, Ermənistan Müdafiə nazirinin bəyanatı təmas xəttində ardıcıl təxribatlarla müşayiət olundu.

2020-ci il iyulun 12-də növbəti dəfə Ermənistan Silahlı Qüvvələri atəşkəs rejimini kobud şəkildə pozaraq artilleriya qurğularından istifadə etməklə Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədinin Tovuz istiqamətində əlverişli mövqeləri ələ keçirmək məqsədilə hücumla keçməyə cəhd göstərdilər. Düşmənin bu təxribatı bir daha onu göstərdi ki, rəsmi İrəvan Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin danışıqlar yolu ilə həllində maraqlı deyil və məqsədi ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətsizliyindən istifadə edərək Azərbaycanın ərazilərini işğal rejimində saxlamaqdır.

Təxribatdan əvvəl Azərbaycan tərəfi Ermənistan Silahlı Qüvvələrinə aid zirehli texnika və canlı qüvvələrin yerdəyişmələr etdiyini müşahidə etmişdi. Bu, Ermənistan tərəfinin Azərbaycana qarşı artilleriya hücumunun əvvəlcədən planlaşdırılmasını göstərirdi.

Ermənistan Müdafiə Nazirliyi hərbi əməliyyatların başlanmasında Azərbaycan tərəfini günahlandırmış, Azərbaycan Müdafiə Nazirliyi Ermənistanın bu böhtanını inkar etmişdir.

2018-ci ildən etibarən Qazax, Ağstafa, Tovuz, Gədəbəy və Daşkəsən rayonları ərazisində Ermənistanla dövlət sərhədinə nəzarətin Müdafiə Nazirliyindən alınaraq Dövlət Sərhəd Xidmətinə həvalə edilməsi Azərbaycan Respublikasının Ermənistanla sərhəddə hər hansı hərbi məqsəd güdmədiyini təsdiq edir.

Ermənistanın keçmiş Prezidenti Robert Köçəryan da 2020-ci ilin dekabrında verdiyi açıqlamada Tovuz döyüşlərinin Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin təxribatı nəticəsində başladığını bildirmişdir.

Tovuz döyüşləri başladığı andan general Polad Həşimovun hərbi peşəkarlığı özünü göstərirdi, onun əmri ilə düzgün hərbi qərarlar verilir, düşməne ağır zərbələr endirilirdi. Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin cavab atəşi və əks-həmlə tədbirləri nəticəsində Ermənistan Silahlı Qüvvələrinin hücum cəhdinin qarşısı alınmış, təcavüzkara ağır zərbələr endirilmiş, təxribatın qarşısı alınmışdır. Lakin Ermənistan Tovuz rayonunun Ağdam, Dondar Quşçu, Əlibəyli və Hacallı kəndlərini ağır artilleriya silahlarından atəşi davam etdirmiş, nəticədə mülki əhaliyə ziyan dəymişdir. Azərbaycan Ordusundakı itkilərə cavab olaraq, Azərbaycan Respublikasının Prezidenti, Ali Baş Komandan İlham Əliyev tərəfindən Ermənistan təcavüzkarlarına qarşı əks-hücum əməliyyatlarının başlanması və əməliyyatların əsas hissəsinin hərbi sirr kimi gizli saxlanması, ictimaiyyətə açıqlanmaması barədə göstəriş verilmişdir.

Döyüşlər iyulun 17-də Azərbaycan Ordusunun qələbəsi ilə yekunlaşdı: düşmənin bir santimetr irəliləməsi gedə bilmədi və Azərbaycan ordusunun gücü və peşəkar döyüş qabiliyyəti ilə dayandırıldı. Sarsıdıcı zərbələr nəticəsində Ermənistan tərəfi məcbur olub acı məğlubiyyətlə razılaşdı. Azərbaycan Ordusu əks həmlələrlə düşməni susdurmaqla, döyüşlərin başlanmasına səbəb olan Erməni Ordusunun hərbi postunu tamamilə darmadağın etmiş, Ermənistanın 20-ə yaxın canlı qüvvəsi, həmçinin mayor Qaruş Vemir Hambardzumyan və kapitan Sos Paylak Elbakyan, 1 zirehli texnikası, 1 radioelektron mübarizə (REM) vasitəsi, pilotsuz uçuş aparatı (PUA), atəş mövqeyində yerləşən artilleriya qurğusu, döyüş postları və dayaq məntəqəsi məhv edilmişdi.

Azərbaycan Ordusunun 12 hərbi qulluqçusu şəhidlik zirvəsinə yüksəlmişdi, 5 nəfər yaralanmışdır. 1 mülki vətəndaş qətlə yetirilmişdir.

Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı ilə general-mayor Həşimov Polad İsrayıl oğluna və polkovnik Mirzəyev İlqar Anzor oğluna ölümündən sonra "Azərbaycanın Milli Qəhrəmanı" adı verilmişdir.

Döyüşlər zamanı Tovuz rayonunun Ağdam, Dondar Quşçu, Vahidli, Əlibəyli, Yuxarı Öysüzlü və Aşağı Öysüzlü kəndlərində mülki əhaliyə böyük ziyanlar dəymişdi. Bu ziyanın aradan qaldırılması məqsədilə Azərbaycanın 2020-ci il dövlət büdcəsində nəzərdə tutulmuş Azərbaycan Prezidentinin ehtiyat fondundan Azərbaycan Fövqəladə Hallar Nazirliyinə 1,0 (bir) milyon manat məbləğində vəsait ayrıldı.

Tovuz döyüşləri zamanı Azərbaycanın şəhər və rayonlarında, iyulun 14-də isə Bakıda Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinə dəstək aksiyaları keçirildi. Bakıda keçirilən çoxminlik dəstək yürüşündə xalq Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin və Ali Baş Komandanının yanında olduğunu, onu dəstəklədiyini yüksək səviyyədə bəyan etdi. Prezident İlham Əliyevin çağırışına səs verən on minlərlə gənc Səfərbərlik və Hərbi Xidmətə Çağırış üzrə Dövlət Xidmətinə müraciət edərək

könüllü olaraq döyüslərdə iştirak etmək arzularını bildirdilər. Əllərində Azərbaycan bayraqları tutmuş minlərlə insan küçələrə axışaraq "Qarabağ", "Qarabağa Azadlıq", "Şəhidlər ölməz, Vətən bölünməz!", "Ən böyük əsgər bizim əsgər!" və digər şüarlarını səsləndirirdilər.

Ermənistanın iyul ayında həyata keçirdiyi təxribatlarına beynəlxalq səviyyədə reaksiyalar verilmişdi. Türkiyə Cümhuriyyəti, Pakistan, Böyük Britaniya, ABŞ, Rusiya, İtaliya, Gürcüstan, Ukrayna, İsrail, Macarıstan və b. Ölkələr Azərbaycanın haqlı mövqeyini, onun ərazi bütövlüyünü dəstəkləmişlər.

Beləliklə, bu döyüslərdə Azərbaycan ordusu düşmənə layiqli cavab verməklə öz ərazi bütövlüyünü qorudu və bir daha göstərdi ki, Azərbaycanla hədə-qorxu dili ilə danışmaq olmaz. Əfsuslar olsun ki, bu, erməni təcavüzkarları üçün dərs olmadı.

Qələbə ilə nəticələnən 5 günlük Tovuz döyüşləri Ermənistanın hərbi-siyasi iflasının başlanğıcı oldu və Azərbaycanın 27 ildən çox işğal altında olan torpaqlarının azad olunmasına yol açdı.

TOVUZ BATTLES

İBRAHİM ZEYNALOV

Baku State University, Professor of the Department of History of Azerbaijan (Humanities), Doctor of Historical Sciences

Keywords: *Tovuz battles, Azerbaijan, Armenia, Polad Hashimov*

The Republic of Azerbaijan, which occupied 20% of its lands during the First Karabakh War, preferred to negotiate the peaceful return of the territories, mainly at the international level. Accordingly, after the signing of Bishkek Protocol in 1994, the Republic of Armenia and the UN Security Council began long-term diplomatic negotiations within the framework of various international organizations to implement the resolutions on the unconditional withdrawal of the aggressor forces from the territories of Azerbaijan. However, the negotiating processes were seriously disrupted by populist statements such as "Artsakh (Nagorno-Karabakh) is Armenia and the end" by Nicole Pashinyan, who came to power in Armenia as a result of the color revolution in 2018 and provocative actions, such as a series of illegal visits to the occupied territories of Azerbaijan. In 2018-2020, Armenia's military provocations against Azerbaijan became regular. Along with military provocations, in March 2019, during an official visit to the United States of America, Armenian Defense Minister David Tonoyan said that Armenia's new strategy for Karabakh is a "new war – new territories". At the same time, he called for a "new war for new lands". Thus, the statement of the Armenian Defense Minister was accompanied by a series of provocations on the contact line.

On July 12, 2020, the Armenian Armed Forces once more violated the ceasefire and tried to attack using artillery to capture advantageous positions on the Azerbaijani-Armenian border in the direction of Tovuz. This provocation of the enemy once again showed that official Yerevan is not interested in a

negotiated settlement of the Armenian-Azerbaijani, Nagorno-Karabakh conflict and its goal is to use the inaction of the OSCE Minsk Group to keep Azerbaijani area under occupation.

Before the provocation, the Azerbaijani side observed the movement of armored vehicles and personnel of the Armenian Armed Forces. This indicated that the Armenian side had planned an artillery attack on Azerbaijan in advance.

The Armenian Defense Ministry accused the Azerbaijani side for launching military operations and the Azerbaijani Defense Ministry denied the slander of Armenians.

The transfer of control of the state border with Armenia in Gazakh, Agstafa, Tovuz, Gadabay and Dashkesan regions since 2018 to the State Border Service from the Ministry of Defense confirms that the Republic of Azerbaijan has no military purposes on the border with Armenia.

Former President of Armenia Robert Kocharyan also said in a statement in december 2020 that the Tovuz hostilities began as a result of provocation by the Armenian Armed Forces.

From the very beginning of the Tovuz battles, General Polad Hashimov's military professionalism had shown itself, the correct military decisions were made by his order and heavy blows were inflicted on the enemy. As a result of the retaliatory fire and counter-offensive measures of the Azerbaijani Armed Forces, the attack of the Armenian Armed Forces was prevented, heavy blows were inflicted on the aggressor and provocation was prevented. However, Armenia continued shelling from heavy artillery of the villages of Aghdam, Dondar Gushchu, Alibeyli and Khajallı of the Tovuz region, as a result of which the civilian population was suffered. In response to losses in the Azerbaijani Army, the President of the Republic of Azerbaijan, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev instructed to launch counter-offensive operations against the Armenian aggressors and maintain the bulk of the operation as military secrecy.

The battles ended with the victory of the Azerbaijani Army on July 17: the enemy could not advance a centimeter forward and was stopped by the strength and professional fighting ability of the Azerbaijani army. As a result of the crushing blows, the Armenian side was forced to accept a bitter defeat. The Azerbaijani Army completely destroyed the military post of the Armenian Army, which had caused the fighting, silencing the enemy with counter-attacks. About 20 Armenian living forces, as well as, Major Garush Vemir Hambardzumyan and Captain Sos Paylak Elbakyan, one armored vehicle, one radio-electronic combat vehicle (REM), an unmanned aerial vehicle (UAV), an artillery unit at the firing position, battle posts and a base were also destroyed.

12 servicemen of the Azerbaijani Army were martyred, 5 people were injured. One civilian was killed.

By the order of the President of the Republic of Azerbaijan, major-general Polad Hashimov and colonel Ilgar Mirzayev were posthumously had named "National Hero of Azerbaijan".

During the war, civilians had severely injured in Aghdam, Dondar Gushchu, Vahidli, Alibeyli, Yukhari Oysuzlu and Ashagi Oysuzlu villages of Tovuz region. In order to eliminate this damage, 1.0 (one) million manat was allocated to the

Ministry of Emergency Situations of Azerbaijan from the reserve fund of the President of Azerbaijan envisaged in the state budget of Azerbaijan for 2020.

During the Tovuz battles, actions in support of the Azerbaijani Armed Forces were held in the cities and regions of Azerbaijan and on July 14 in Baku. During the thousands of support marches in Baku, the people expressed their support for the Azerbaijani Armed Forces and the Supreme Commander-in-Chief. Tens of thousands of young people, who voted for the call of President İlham Aliyev, appealed to the State Service for Mobilization and Conscription expressed their desire to participate in the fighting voluntarily. Thousands of people holding Azerbaijani flags took to the streets and shouted "Karabakh", "Freedom to Karabakh", "Martyrs will not die, the homeland will not be divided!", "The greatest soldier is our soldier!" and chanted other mottos.

There was an international response to Armenia's provocations in July. The Republic of Turkey, Pakistan, Great Britain, USA, Russia, Italy, Georgia, Ukraine, Israel, Hungary and other countries supported Azerbaijan's just position and its territorial integrity.

So, in these battles, the Azerbaijani army maintained its territorial integrity by responding to the enemy with dignity and again showed that it is impossible to speak the threatening language with Azerbaijan. Unfortunately, this was not a lesson for the Armenian aggressors.

The five days of Tovuz battles, which resulted in victory, marked the beginning of Armenia's military-political collapse and the liberation of Azerbaijan's occupied territories for more than 27 years.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. 2020-ci il Azərbaycanda İkinci Qarabağ Müharibəsi ili kimi yadda qaldı // <https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-55474903>. Müraciət tarixi: 12.09.2021
2. Azərbaycan Respublikasının Tovuz rayonunu Ermənistan Respublikası Silahlı Qüvvələrinin intensiv atəşə tutması nəticəsində mülki əhaliyə, dövlət əmlakına, o cümlədən infrastruktur obyektlərinə dəymiş ziyanın aradan qaldırılmasına dair əlavə tədbirlər haqqında Azərbaycan Respublikası Prezidentinin Sərəncamı. 6 avqust 2020-ci il // <https://president.az/articles/40303>. Müraciət tarixi: 11.09.2021
3. Ermənistan silahlı qüvvələrinin bölmələri Tovuz istiqamətində təxribat törədib // <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvvelerinin-bolmeleri-tovuz-istiqametinde-texribat-toredib-31439.html>/ Müraciət tarixi: 10.09.2021
4. İkinci Qarabağ müharibəsi. // <https://www.virtualkarabakh.az/az/post-item/52/2871/ikinci-qarabag-muharibesi.html>. Müraciət tarixi: 02.09.2021
5. Prezident İlham Əliyevin xalqa müraciəti. "Yeni Azərbaycan" qəzeti. 27 sentyabr 2021-ci il
6. Tovuz döyüşlərindən 1 il ötür // <https://report.az/herbi-xeberler/tovuz-doyuslerinden-1-il-otur/> Müraciəttarixi: 12.09.2021
7. Vaqif İsaqoğlu. Tovuz: iyul şəhidləri. Bakı, "Füyuzat" nəşriyyatı, 2021, 84 s.
8. «Вооруженные силы Армении уничтожают опорные пункты ВС Азербайджана, обстреливающие пограничные поселения Тавуша». // armenianreport.com (rus). Müraciət tarixi: 10.09.2021

"QURTULUŞ NAMİNƏ AYRILIQ" PRİNSİPİ NƏDİR VƏ ERMƏNİSTANIN BU TEZİSİ QARABAĞIN MÜSTƏQİLLİYİ ÜÇÜN İSTİFADƏ OLUNA BİLƏRMİ?

RÖVŞƏN İBRAHİMOV

*Cənubi Koreya, Regionsünaslıq üzrə Hanquk Universiteti, prof.Dr.
rovshanibrahimov@gmail.com*

Açar sözlər: *Azərbaycan, Ermənistan, Qarabağ, öz müqəddaratını müəyyən etməyə hüququ, qurtuluş naminə ayrılıq prinsipi*

Müasir beynəlxalq hüquq prinsiplərini təhlil etdiyimiz vaxt, görə bilirik ki, *öz müqəddaratını müəyyən etmə hüququ* (right of self-determination) olan ərazilər keçmiş müstəmləkələrdir. Həmin haqq BMT Nizamnaməsində və bu təşkilatın Ümumi Assambleyası tərəfindən qəbul etmiş qərarlar çərçivəsində müəyyənləşdirmişdir. Qeyd eləmək lazımdır ki, həmin proses demək olar ki, tamamlanmışdır və yeni müstəqil dövlətlərin ortaya çıxması üçün beynəlxalq hüquq başqa yollar nəzərdə tutmamışdır.

Bunun xaricində, ölkələrin Konstitusiyaları (SSRİ və Yugoslaviya misallərində olduğu kimi) ya da ki, dövlətlərin razılığı əsasında (Çexoslovakiya, Sudan) mövcud olan dövlətlərin bölünməsi və ya birləşməsi nəticəsində hüquqi cəhətdən yeni dövlətlər meydana gələ bilər.

Belə olduğu halda, Kataloniyanın və Kürdistan müxtariyyatının öz ərazilərində referendum keçirərək tək tərəfli müstəqilliyin elan etməsi, beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən qəbul edilməmişdir və bu dövlətlər müstəqil ola bilməmişdir. Bunun qarşısında, 2014-cü ildə Şotlandiyada müstəqillik üçün keçirilən referendumda əhali müstəqilliyin lehinə səs versəydi, Şotlandiya bugün beynəlxalq cəmiyyət tərəfindən tanınmış bir dövlət ola bilərdi. Çünki, Böyük Britaniya həmin addımı hüquqi cəhətdən leqal hesab etmişdi. Buna bənzər hadisə Kananın bir tərkib hissəsi olan Kvebek əyaləti üçün də demək mümkündür. Həmin region qanun çərçivəsində iki dəfə (1980-ci və 1995-ci illərdə) referendum keçirmişdi. Referendum nəticələri Kvebeğin müstəqilliyi lehinə olsaydı, həmin fransız dilində danışan əyalət indi müstəqil dövlət olacaqdı.

Müasir beynəlxalq sistemdə başqa növ müstəqillik əldə etmiş, amma qismən tanınmış ərazilər də mövcuddur. Bunların ən bilinən misalı Kosovodur. Həmin misalın beynəlxalq hüquqla heç bir əlaqəsi yoxdur və tamamı ilə siyasi nədənlərlə meydana gəlmişdi. Nəticədə, Kosovo müstəqilliyi bütün dövlətlər tərəfindən tanınmamışdır, BMT üzvü ola bilməmişdir və sadəcə Kosovo, müstəqilliyi *qismən tanınmış ərazilərə* (partially recognized territories) başçılıq edir. Həmin qrup ərazilərə həm də, Abhaziyanı və Cənubi Osetiyanı da əlavə etmək mümkündür.

Belə olduğu halda, Qarabağın müstəqilliyi üçün nə beynəlxalq hüquqda, nə də ki, Sovet Konstitusiyasında hər hansı bir müddəa mövcud deyildi və hüquqi cəhətdən bu regionun müstəqil olma ehtimalı yox idi.

44 günlük müharibənin nəticəsində (27 Sentyabr 2020-10 Noyabr 2020) Azərbaycan hərbi yolu ilə öz ölkə bütövlüyünü bərpa etməyə nail olub. İndiki

mərhələdə tərəflər arasında nəqliyyat kommunikasiyaların açılması və nihai sülh sazişinin imzalanması müzakirəsi gedir. Ermənistan hakimiyyətinin müxtəlif əlaqəli strukturlarda hazırda irəli sürülən tezis isə Qarabağın statusunun müəyyənləşmədiyi müddətcə sülh sazişinin imzalanmayacağı yönündədir. Erməni tərəfin iddialarına görə də, həmin status Qarabağın tam müstəqilliyi olmalıdır. Şübhəsiz ki, həmin arqument hər hansı bir ciddi zəminə əsaslanmır. Ayrıca, Azərbaycan müharibədən sonra öz mövqelərini ciddi dərəcədə möhkəmləndirmişdi. Belə olduğu təqdirdə, Ermənistanın irəli sürdüyü iddialar bəlfədən başqa heçnə deyil.

Azərbaycan müharibədən əvvəl, kompromis olaraq, işğal olunmuş ərazilər qarşısında Qarabağa muxtariyyət statusu verməyə hazır idi. Lakin hərbi əks-hücum əməliyyatı nəticəsində işğal olunmuş ərazilərin bir hissəsi azad olunmuşdu, digər hissəsi isə 10 Noyabrda imzalanan Bəyanatda müəyyən edilmiş şərtlər nəticəsində qaytarılmışdır. Belə olduğu təqdirdə, Qarabağa status təqdim edilməsi üçün hər hansı bir əsas qalmamışdır.

Belə başa düşülür ki, Ermənistanda da artıq başa düşüblər ki, ənənəvi beynəlxalq hüquq çərçivəsində nəyəsə nail olmaq mümkün olmayacaq. Eyni zamanda, hələ də reallığı qəbul etməkdən uzaqdılar və ümidlənirlər ki, bu şəraitdə belə nəsə qoparmağa imkanları vardır. Həmin bu qeyri-praqmatik addımları bu ölkə üçün əlavə ciddi itkilərə səbəb ola bilər. Ermənistan rəsmiləri hal hazırda, Qarabağın müstəqilliyi üçün yeni bir tezis ortaya atıblar: *qurtuluş naminə ayrılıq* (separation for the sake of salvation). Onu qeyd etmək lazımdır ki, bu prinsip hal hazırda beynəlxalq humanitar hüquq çərçivəsində akademik dairələrdə müzakirə olunur. Təqdim olunacaq məqalənin əsas məqsədi, beynəlxalq hüquqda *qurtuluş naminə ayrılıq* prinsipinin nə dərəcədə etibarlı olduğunu və Qarabağ üçün tətbiq olma ehtimallarını təhlil etməkdir.

WHAT IS THE PRINCIPLE OF “SEPARATION FOR THE SAKE OF SALVATION” AND CAN THIS ARMENIAN THESIS BE USED AS A LEGAL BASIC FOR THE INDEPENDENCE OF KARABAKH?

ROVSHAN İBRAHİMOV

South Korea, Hanguk University of Foreign Studies, Prof. Dr.

Keywords: *Azerbaijan, Armenia, Karabakh, the right to self-determination, the principle of separation for the sake of salvation*

When we analyze the principles of modern international law, we see that the only territories which have the right of self-determination are the former colonies. This right is enshrined in the Charter of the United Nations and in the framework of decisions adopted by the General Assembly of this organization. It should be noted that this process is almost complete, and international law did not provide other ways for the emergence of new independent states.

In addition, legally new states can emerge as a result of the splitting or merging of existing constitutions (as in the case of the USSR and Yugoslavia) or with the consent of the states (Czechoslovakia, Sudan).

In this case, the unilateral declaration of independence by Catalonia and the

autonomy of Kurdistan by holding a referendum on their territories was not accepted by the international community, and these states could not become independent. At the same time, if the people had voted in favor of independence in the Scottish independence referendum held in 2014, Scotland could have become a state recognized by the international community. The reason is that, the United Kingdom considered this step legally acceptable.

A similar situation exists in the province of Quebec, which is part of Canada. The region held two legal referendums (in 1980 and 1995). If the referendum results had been in favor of Quebec's independence, the French-speaking province would now be an independent state.

In the modern international system, there are other types of territories that have gained independence, but are partially recognized. The most well-known example of this is Kosovo. This example has nothing to do with international law and was entirely politically motivated. As a result, Kosovo's independence has not been recognized by all states, it has not been able to become a member of the United Nations, and only Kosovo presides over partially recognized territories. Abkhazia and South Ossetia can also be added to this group of territories.

In this case, there is no provision for the independence of Karabakh in either international law or the Soviet Constitution, and legally the region was unlikely to be independent.

As a result of the 44-day war (September 27, 2020-10, November 2020), Azerbaijan managed to restore the integrity of its country by military means. At this stage, the parties are discussing the opening of transport communications and the signing of a final peace agreement. The thesis put forward by the Armenian government in various related structures is that a peace agreement will not be signed until the status of Karabakh is determined. According to the Armenian side, this status should be the full independence of Karabakh. Of course, this argument is not based on any serious grounds. In addition, Azerbaijan significantly strengthened its position after the war. In this case, the allegations made by Armenia are nothing but a bluff.

Before the war, Azerbaijan was ready to compromise and grant Karabakh autonomy in the face of the occupied territories. However, as a result of the military counterattack, some of the occupied territories were liberated and others were returned under the conditions set out in the Declaration signed on November, 10. In this case, there is no basis for granting Karabakh any status.

It is understood that Armenia has already realized that it will not be possible to achieve anything within the framework of traditional international law. At the same time, they are still far from accepting the reality and hope that in this situation they will be able to break something. These non-pragmatic steps could lead to additional serious losses for this country. Armenian officials have now put forward a new thesis for Karabakh's independence: separation for the sake of salvation. It should be noted that this principle is currently being discussed in academic circles within the framework of international humanitarian law. The main purpose of this article is to analyze the validity of the principle of separation for the sake of salvation in international law and the possibility of its application to Karabakh.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI

1. Christopher J. Borgen. "Kosovo's Declaration of Independence: Self-Determination, Secession and Recognition," American Society of International Law 12, no 2 (February 2, 2008) // www.asil.org/insights/volume/12/issue/2/kosovos-declaration-independence-self-determination-secession-and#_edn1.15
2. Rovshan Ibrahimov, "Dağlık Karabağ Sözdə Cumhuriyeti'nin Bağımsızlığının Tanınması Durumunda, Uluslararası Ortamda Ortaya Çıkabilecek Sorunlar," Journal of Ermeni Araştırmaları, No 6, Summer 2002, Eraren, Ankara, www.eraren.org/index.php?Page=Dergilcerik&IcerikNo=291.13
3. Rovshan Ibrahimov. Armenian-Azerbaijan Nagorno-Karabakh conflict -and possible peaceful way for its solution, // [21]+Armenian+Azerbaijan+Nagorno+Karabakh+Conflict+and+Possible+peaceful+way+for+its+solution.pdf
4. Rovshan Ibrahimov, Mura Muradov, Conflict in Nagorno-Karabakh: The Azerbaijani perspective on the route to peace, 21.10.2020, // <https://blogs.lse.ac.uk/europpblog/2020/10/21/conflict-in-nagorno-karabakh-the-azerbaijani-perspective-on-the-route-to-peace/>
5. Rovshan Ibrahimov, Murad Muradov. Historical and Legal Aspects of the Karabakh Conflict An Azerbaijani Perspective on A Shared Post-Conflict Future, in Liberated Karabagh, Policy Perspectives by the ADA University Community, edited by Fariz Ismailzade and Damjan Krnjević Mišković, ADAU, Baku, 2021, pp. 51-74.
6. The list of former Trust and Non-Self-Governing Territories can be found at www.un.org/dppa/decolonization/en/history/former-trust-and-nsgts. 17. Закон «о порядке решения вопросов, связанных
7. Ровшан Ибрагимов, Азербайджан: укрепление «малой силы» или переходный период в становлении «средней»? , Международная Аналитика, Volume 12, No 2, 2021, pp 170-181, <https://www.interanalytics.org/jour/article/view/375/330>

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ VƏ TARİXİN TƏDRİSİNDƏ AKTUAL PROBLEMLƏR

MƏTANƏT MƏMMƏDOVA

*BDU-nun Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və metodika kafedrasının dosenti, t.f.d.
metanet.memmedova.61@mail.ru*

Açar sözlər: *Qarabağ, ordu, qələbə, müharibə, Qafqaz, bəyanat*

Azərbaycan xalqı müasir tarixini-Zəfər tarixini yaşayır və bu tarix xalqımızın birlik əzmi, Ali Baş Komandanın sərkərdəlik məharəti, şəhidlərimizin qanı ilə əldə edilmişdir. Bu tariximiz tarixin tədrisi metodikasında gənc nəsə çatdırılmalı, onlara əvvəlcədən fərqli olaraq, Qarabağ mövzusunda pessimist ruh yox, qələbə ruhu aşılanmalıdır. 30 illik işğalın yekunu, erməni faşizminin çökdürülməsi, İkinci Qarabağ müharibəsində Şanlı ordumuzun müzəffər qələbəsi, şəhid və qazilərimizin canlarını Vətən uğrunda fəda etməsi, Ali baş Komandan-ordu-xalq birliyi, hərbi tarixində əldə etdiyimiz yeniliklər dərslərlər vasitəsilə gənc nəsə çatdırılmalıdır. Azərbaycanın Qafqaz regionunda yaratdığı reallıqlar, Prezident İlham Əliyevin müharibədə atdığı inamlı addımlar, imzaladığı sənədlər, dünya kütləvi informasiya kanallarına verdiyi müsahibələr, 10 noyabr Bəyanatı və onun nəticələri tarix dərslərinin prioritet mövzuları olmalıdır.

Hər bir qələbə birdən-birə təmin edilmir, onun qazanılması əvvəl baş vermiş tarixi hadisələrə və faktlara söykənir, hansı ki, bunlar sonrakı hadisələr üçün zəmin, baza rolu oynayır. Aprel döyüşlərində (2016) – atəşkəs rejimi dövründə Azərbaycan və erməni qoşunlarının təmas xəttində baş verən böyük hərbi qarşıdurma da belə hadisələrdəndir. 2018-ci ildə Ermənistanda N.Paşinyanın hakimiyyətə gəlişi, 2019-cu ilin martında verilən “yeni torpaqlar üçün yeni müharibə”nin zəruriliyi haqqında bəyanat, N.Paşinyanın 2019-cu ilin avqustunda Xankəndinə etdiyi qanunsuz səfəri zamanı “Qarabağ Ermənistandır və nöqtə” deməsi sülh prosesinə ağır zərbə vurdu, eyni zamanda, müharibənin qaçılmaz olduğunu göstərirdi. İki ay sonra Rusiyada keçirilən “Valday” Beynəlxalq Diskussiya Klubunun illik iclasında Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev beynəlxalq ictimaiyyət qarşısında Ermənistan Baş nazirinin məsuliyyətsiz sözlərinə münasibət bildirdi, “Qarabağ Azərbaycandır və nida işarəsi” deməklə, həqiqətən “Nida işarəsini” qoydu. 2020-ci ilin ortalarından erməni hərbiçilərinin təmas xətti boyu Azərbaycan Ordusuna qarşı tərribatçı hərəkətləri, Ermənistanın müdafiə nazirinin “yeni torpaqlar üçün yeni müharibə”yə çağırışı Dağlıq Qarabağ probleminin dinc yolla həll edilməsinin mümkünsüzlüyünü dünya ictimaiyyətinə göstərdi. Sentyabrın 27-də saat 6 radələrindən başlayaraq təcavüzkar Ermənistanın hərbi-siyasi rəhbərliyinin əmrilə Ermənistan Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Ordusunun cəbhə zonasında yerləşən mövqelərini atəşə tutdu. Prezidentin fərmanı ilə 28 sentyabr saat 00:00-dan Azərbaycan Respublikasının bütün ərazisində hərbi vəziyyət, 28 sentyabrda imzalanmış sərəncama görə isə respublikada qismən səfərbərlik elan edildi. Azərbaycan Ordusunun həyata keçirdiyi “Dəmir Yumruq” əməliyyatı ilə irimiqyaslı hərbi əməliyyatlar davam etdirildi və şanlı qələbəmizlə başa çatdı.

Gənc nəsil tarixin tədrisi metodikasında bu mövzu ilə əlaqədar olan bir sıra tarixi faktları bilməli, həmin tarixi hadisələri təhlil etmək, nəticə çıxarmaq, dəyərləndirmək qabiliyyətlərinə malik olmalıdırlar. Onlarda yeni bilik və bacarıqlar, kompetensiyalar formalaşmalıdır. İlk öncə, dərk edilməlidir ki, düşməne sarsıdıcı zərbə vuran Azərbaycan ordusu ermənilər tərəfindən uydurulan "məğlubedilməz erməni ordusu" mifini tamamilə məhv etdi. Hər qarış torpaq Azərbaycanın igid şəhid və qazilərinin, zabitlərinin canı, qanı bahasına azad edilirdi. Hər bir müharibə özünün taktika və strategiyası ilə fərqlənir, Azərbaycan hərbiçiləri də məşhur "aypara" və ya "qurd tələsi" taktikası ilə əks-hücuma keçirdilər. Qəhrəman Azərbaycan ordusu hərbi kitablara daxil ediləcək mürəkkəb əməliyyatlarla bu missiyanı yerinə yetirdi və azad olunan hər yerdə müqəddəs bayrağımız dalğalandı.

Bu mövzunun əhəmiyyətindən danışarkən vurğulamaq lazımdır ki, Qarabağ müharibəsi yalnız ön cəbhə ilə məhdudlaşmırdı. Bu müharibə dünya azərbaycanlılarının birliyini bir daha nümayiş etdirdi. Müharibənin gedişində xalq-dövlət-ordu birliyi daha da möhkəmləndi. Azərbaycan Respublikasının bütün vətəndaşları etnik, sosial, dini baxımdan bütövlük nümayiş etdirdi, ön və arxa cəbhədə mükəmməl birlik yarandı. Ölkə başçısının yüksək siyasi məharəti sayəsində Azərbaycan dövləti hərbi meydanı ilə yanaşı diplomatik və ideoloji cəbhədə də böyük uğurlar qazandı. Ölkə Prezidenti Ermənistanın Azərbaycana qarşı apardığı işğalçılıq siyasəti haqqında dünya ictimaiyyətini məlumatlandırırırdı. Müharibənin gedişində müxtəlif nüfuzlu əcnəbi televiziya kanallarına verdiyi müsahibələrdə Ali Baş Komandan beynəlxalq aləmdə Azərbaycan haqqında formalaşmış yanlış təsəvvürləri alt-üst etdi. Azərbaycan II Qarabağ müharibəsində dünya arenasında beynəlxalq əlaqələr məsələsinin növbəti istiqamətlərini müəyyən etdi. Türkiyə həmişə Azərbaycanın yanında oldu, Azərbaycana mənəvi və maddi dəstək verdi. Pakistan, İsrail, Ukrayna, Əfqanıstan, Şimali Kipr Türk Respublikası və bir neçə başqa ölkə də Azərbaycanın bu müharibədə haqlı tərəf olduğunu dəstəklədi, onun ərazi bütövlüyünü tanıdıqlarını bildirdilər. Azərbaycan Ordusu müasir döyüş strategiyasında pilotsuz uçuş aparatlarından (dronlardan) yüksək effektivlə faydalanmaqla dünya hərbi tarixinə öz şanlı adını yazdı və müasir hərbin, döyüşün necə olduğunu göstərdi. Türkiyə Respublikası və İsraildən alınmış "Bayraktar" və "Harop", habelə Azərbaycan istehsalı olan "Zərbə" dronları ermənilərin qiyməti milyard dollarla ölçülən hərbi texnikasını, habelə çoxlu miqdarda canlı qüvvəsini məhv etmişdir. Azərbaycan ordusu həm müasir, həm də ənənəvi hərbi strategiya və taktikanı uğurla tətbiq etmişdir. Şuşa şəhəri ətrafındakı lokal döyüşlər Azərbaycan hərbi tarixində yeniliyin əsasını qoydu, bütün dünyanı heyrətə gətirdi. Azərbaycan ordusunun komandanlığı öz miqyasına, planına və ardıcılığına görə misli görünməmiş qərar verərək, Şuşaya sıx Qarabağ meşələrindən üç gün ərzində onlarla kilometr uzunluğunda yeni yol açaraq gəldi və tarixə yeni, şanlı bir qələbənin möhürünü vurdu. Noyabrın 8-də Şəhidlər Xiyabanını ziyarət edən Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin Şuşa şəhərini işğaldan azad etdiyini elan etdi: "Şuşanın işğaldan azad edilməsi bizim şanlı Qələbəmizdir". Şuşanın azad edilməsindən sonra Ermənistan məğlubiyyəti qəbul etməyə məcbur oldu. Noyabrın 9-dan 10-na keçən gecə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev, Ermənistan Respublikasının Baş naziri Nikol

Paşinyan və Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putin 9 bənddən ibarət birgə Bəyanat imzaladılar. Bəyanatın imzalanmasından sonra noyabrın 20-də Ağdam, 25-də Kəlbəcər, dekabrın 1-də isə Laçın rayonları boşaldılaraq işğaldan azad edildi. Bu üç rayonun azad edilməsindən sonra Azərbaycan-Ermənistan dövlət sərhədində demarkasiya və delimitasiya işlərinə başlanıldı.

Mövzunun ideya və aktuallığını, elmi cəhətdən əhəmiyyətini göstərərək, qeyd etmək istərdim ki, Azərbaycan 2020-ci il sentyabrın 27-də başlamış və 44 gün davam etmiş İkinci Qarabağ müharibəsini (Vətən müharibəsini) global pandemiyanın baş verdiyi şəraitdə böyük zəfərlə başa çatdırdı. Son iki yüz illik tarixində Azərbaycan müharibədən ərazi itkisi ilə yox, ərazi bütövlüyünü bərpa edərək çıxdı. Azərbaycanın Zəfər qazanmasını əsaslandıran faktlar tam orta təhsilin bütün səviyyələrində, həmçinin, ali təhsil səviyyəsində tədris edilməli, İkinci Qarabağ müharibəsi şəhidləri və qazilərinin daha yaxından tanınması təşkil edilməlidir. Dəyişikliklərdə Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması və işğaldan azad olunmuş ərazilər haqqında yeni reallıqların ümumi təhsilin məzmununa daxil edilməsi nəzərdə tutulur. Bununla yanaşı, bütün təhsil müəssisələrində Vətən müharibəsində Azərbaycanın qələbəsini təmin edən amillərin təhlil olunması, xüsusi dərslərin təşkil edilməsi planlaşdırılmalıdır. Təhsil Nazirliyinin bildirdiyi kimi, bütün dərslərləri qısa müddətdə dəyişdirmək mümkün olmadığından hazırda bu proses elektron dərsləklərdə daha sürətlə aparılır. Bütün məktəblərdə bu mövzulardan nəinki tarix dərslərində, başqa fənlərə aid olan virtual dərslərdə də istifadə edilməsi məqsədəuyğun və zəruridir. Çünki, Qarabağ müharibəsi, Qarabağın yeni infrastrukturunun yaranması, Qafqaz regionundakı reallıqlar, bəzi dövlətlərin ikiüzlü siyasətinin ifşa olunması bunu tələb edir.

THE SECOND KARABAKH WAR AND CURRENT PROBLEMS IN TEACHING HISTORY

MATANAT MAMMADOVA

*Baku State University, Associate Professor of the Department of Source Studies,
Historiography and Methodology, PhD in History*

Keywords: *Karabakh, army, victory, war, Caucasus, statement*

The Azerbaijani people live the modern history – the history of Victory, and this history was achieved by the unity of our people, the leadership of the Supreme Commander-in-Chief Army, the blood of our martyrs. This history must be passed on to the younger generation in the methodology of teaching history, and, unlike before, they must be instilled with the spirit of victory, not a pessimistic spirit on the subject of Karabakh. The results of 30 years of occupation, the overthrow of Armenian fascism, the great victory of our glorious army in the Second Karabakh War, the sacrifice of our martyrs and veterans for the Motherland, the Supreme Commander-in-Chief-army-People's Union, the innovations in our military history must be transferred to the younger generation. The realities created by Azerbaijan in the Caucasus Region, the confident

steps taken by President İlham Aliyev in the war, the documents signed by him, the interviews, which were given to the world media, the "Statement of November 10" and its results should become the priority topics of history lessons.

Not every victory is guaranteed immediately, its achievement is based on historical events and facts that took place before, which serve as a basis for subsequent events.

In the April battles (2016) – a major military confrontation on the Line of Contact between Azerbaijani and Armenian troops during the ceasefire regime is one of such events. The coming to power of N. Pashinyan in Armenia in 2018, the statement of the need for a "new war for new lands" in March 2019, the statement of N. Pashinyan during his illegal visit to Khankendi in August 2019, "Artsakh (Karabakh) is Armenia and the end" dealt a serious blow to the processes of peace, but also showed that war was inevitable. Two months later, at the annual meeting of the Valdai International Discussion Club in Russia, President İlham Aliyev commented on the irresponsible words of the Armenian Prime Minister to the international community, saying "Karabakh is Azerbaijan and the exclamation mark", and he really put the "exclamation mark". The provocative actions of the Armenian military against the Azerbaijani Army along the Line of Contact since mid-2020, the call of the Armenian Defense Minister for a "new war for new lands" showed the world community the impossibility of a peaceful solution to the Nagorno-Karabakh conflict. On September 27, at about 6, the Armenian Armed Forces, on the orders of the military-political leadership of aggressor Armenia, fired at the positions of the Azerbaijani Army in the frontline zone. According to the Presidential decree, martial law was declared in the whole territory of the Republic of Azerbaijan from 00:00 on September 28, and in accordance with the signed decree on September 28, partial mobilization was declared in the Republic. The large-scale military operations continued with Operation "Iron Fist" carried out by the Azerbaijani Army and culminated with our glorious victory.

The young generation should know a number of historical facts related to this topic in the methodology of teaching history, be able to analyze, draw conclusions and evaluate those historical events. They should form new knowledge and skills, competencies. First of all, it should be understood that the Azerbaijani army, which dealt a crushing blow to the enemy, completely destroyed the myth of the "invincible Armenian army" invented by the Armenians. Every inch of land was liberated at the cost of the lives and blood of the brave martyrs and veterans and officers of Azerbaijan. Each war is distinguished in its tactics and strategy, and the Azerbaijani military counterattacked with the famous "crescent" or "wolf trap" tactic. The heroic Azerbaijani army carried out this mission with complex operations that will be included in military books, and our sacred flag was waved everywhere, which was liberated.

Speaking about the importance of this topic, it should be noted that the Karabakh war was not limited to the front. This war once again demonstrated the unity of Azerbaijanis around the world. During the war, the unity of the people-state-army was further strengthened. All citizens of the Republic of Azerbaijan

demonstrated ethnic, social and religious integrity, and perfect unity has been established on the front and rear. Thanks to the high political skills of the President, the Azerbaijani state achieved great success on the military and diplomatic fronts. The President informed the world community about Armenia's policy of aggression against Azerbaijan. In interviews with various influential foreign television channels during the war, the Supreme Commander-in-Chief overturned the misconceptions about Azerbaijan in the international arena. In the Second Karabakh War, Azerbaijan identified the next directions of international relations in the world arena. Turkey has always been close to Azerbaijan, has provided moral and material support to Azerbaijan. Pakistan, Israel, Ukraine, Afghanistan, the Turkish Republic of Northern Cyprus and several other countries also supported Azerbaijan's rightful side in this war and said they recognized its territorial integrity. In the modern combat strategy, the Azerbaijani Army made a glorious name in the World Military History, using Unmanned Aerial Vehicles (drones) with high efficiency, and showed what modern war is. The Bayraktar and Harop drones purchased from the Republic of Turkey and Israel, as well as the Azerbaijani-made Zarba drones, destroyed billions of dollars worth of Armenian military equipment and manpower, and successfully applied both modern and traditional military strategies and tactics. The local battles around the city of Shusha laid the foundation for innovation in the military history of Azerbaijan and amazed the whole world. Deciding an unprecedented scale, plan and sequence of the Azerbaijani army, the command came to Shusha in three days from the dense Karabakh forests, opening dozens of kilometers of new roads and stamping a new, glorious victory in history. Visiting the Alley of Martyrs on November 8, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev announced the liberation of Shusha by the Azerbaijani Armed Forces: "The liberation of Shusha is our glorious victory." After the liberation of Shusha, Armenia forced to accept defeat. On the night of November 9-10, President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, Prime Minister of the Republic of Armenia Nikol Pashinyan and President of the Russian Federation Vladimir Putin signed a joint statement consisting of 9 items. Following the signing of the statement, Aghdam (on November 20), Kalbajar (on November 25), and Lachin (On December 1) districts were liberated. After the liberation of these three regions, demarcation and delimitation processes started on the Azerbaijani-Armenian border.

Showing the idea and relevance of the topic, its scientific significance, I would like to note that Azerbaijan ended the Second Karabakh War (Patriotic War), which began on September 27, 2020 and lasted 44 days, with great victory in the context of a global pandemic. In the last two hundred years, Azerbaijan has emerged from the war with the restoration of territorial integrity. The facts justifying Azerbaijan's victory must be taught at all levels of secondary education, as well as at the level of higher education, and the martyrs and veterans of the Second Karabakh War must be better acquainted. The amendments envisage ensuring the territorial integrity of Azerbaijan and including new realities about the liberated territories in the content of general education. At the same time, it is planned to analyze the factors that ensure the victory of Azerbaijan in the Great

Patriotic War, to organize special classes in all educational institutions. It is expedient and necessary to use these topics in all schools, not only in history lessons, but also in virtual lessons related to other subjects. Because the Karabakh war, the creation of a new infrastructure of Karabakh, the realities in the Caucasus region, the exposure of the hypocritical policies of some countries require it.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "Ilham Aliyev and First Lady Mehriban Aliyeva met with servicemen undergoing treatment at Clinical Medical Center 1". President.az(İngilizce). Azərbaycan Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı İdaresi. 11 Kasım 2020. 24 Kasım 2020 tarihinde kaynağından arşivlendi. Erişim tarihi: 6 Ocak 2021.
2. Hikmet Hajiyev: "Reports that an Armenian Su-25 was shot down by an F-16 are nonsense". APA.az (İngilizce). 29 Eylül 2020. Erişim tarihi: 29 Eylül 2020
3. Mirzəyev Elmir. İkinci Qarabağ Müharibəsi: səbəblər və ilkin şərtlər. 03.10.2021 // <https://azlogos.eu/ikinci-qarabag-muharibesi-sebəblər-və-ilkin-sərtlər/> 15.07.2021
4. Zəfər salnaməsi. "IRS Publishing House". Bakı, 2021
5. "Zəfər ratixi" 9-cu sinif şagirdləri üçün tarix dərsliyi, Bakı: 2021.

ERMƏNİSTANIN İŞĞAL SİYASƏTİ VƏ İRAN

ELNUR KƏLBİZADƏ

*AMEA Qafqazşünaslıq İnstitutunun Qafqaz siyasəti şöbəsinin müdiri, dosent, t.f.d.
kelbizadeh@gmail.com*

Açar sözlər: *Ermənistan, İran, terror, işğal, geosiyasət*

Məruzədə tarixdən günümüzə erməni təşkilatlarının və Ermənistanın İranda anti-türk fəaliyyətlərinin tədqiqi, Azərbaycan və Türkiyəyə münasibətdə terror və işğal siyasətinə İran İslam Respublikasının münasibətinin araşdırılması qarşıya məqsəd olaraq qoyulmuşdur. Məlumdur ki, müasir dövrdə həm Azərbaycanın, həm də Türkiyənin bu müsəlman dövləti ilə əlaqələrini pozmaq və bundan öz məqsədləri naminə istifadə etmək Ermənistanın, ümumdünya erməni diasporasının əsas niyyətlərindən biridir. Nəzərə almaq lazımdır ki, İİR- geosiyasi baxımdan regionun aparıcı dövlətlərindən biridir. Onun Azərbaycan və Türkiyəyə münasibətdə müəyyən təsir imkanları mövcuddur.

Məqalədə tarixdən günümüzə qədər erməni terror və siyasi təşkilatlarının İranda fəaliyyətlərinin, ermənilərin saxta "soyqırımını" yalanlarının İranda təbliği, Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal etməsi nəticəsində yaranmış Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə, eləcə də 2020-ci ildə baş vermiş və Azərbaycanın qələbəsi ilə başa çatan Qarabağ müharibəsinə (Vətən müharibəsi) İranın münasibəti təhlil edilmişdir.

Tədqiqatlar zamanı siyasi elmin analiz, sistemli yanaşma metodları ilə yanaşı, komparativist, sosialoji və kulturoloji tədqiqat metodlarından da istifadə edilmişdir.

İlk dəfə olaraq XX əsrin 80-90-cı illərində İranda erməni təşkilatlarının fəaliyyətlərinin, törətdikləri terror aktlarının təkcə Türkiyəyə qarşı deyil, həm də İslam İnqilabının özünə qarşı yönəlməsi, İslam Respublikasında daxili qarışıqlıqlara yol açması fikri əsaslandırılmışdır. İran parlamentində erməni nümayəndələrinin "soyqırımını" iddialarını qaldırmaq cəhdləri təhlil edilmişdir. Ermənistanın Azərbaycan ərazilərinin işğalına İran İslam Respublikasının rəsmi, ictimai və elmi səviyyələrdə münasibəti aydınlaşdırılmışdır.

Müəyyən edilmişdir ki, 1988-ci ildə Ermənistanın Azərbaycana qarşı başlayan hərbi təcavüzü, sonrakı illərdə Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan tərəfindən işğalı İran dövlətini ciddi şəkildə narahat edirdi. İran İslam Respublikasının narahatlığı əsasən aşağıdakı məsələlərlə bağlı olmuşdur:

1. SSRİ-nin dağıldığı şəraitdə İran İslam Respublikasının şimal sərhədlərində yaranmış hər hansı siyasi sabitsizliyin İran üçün də təhlükələr yaratması;
2. İran İslam Respublikasının Azərbaycan ostanlarının (Ərdəbil, Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan) azərbaycanlı – türk əhalisinin münaqişədə soydaşları ilə eyni mövqedən çıxış etməsi və münaqişəyə qoşulmaq ehtimalı;
3. Müharibə bölgələrində yarana biləcək qaçqınların İrana axını və bunun

sosial-iqtisadi fəsadları;

4. Münaqişənin qızışacağı təqdirdə regiondan kənar dövlətlərin, xüsusən ABŞ-ın regiona müdaxilə edə bilmək ehtimalı və s.

2020-ci ildə Ermənistan yeni ərazilər işğal etmək niyyəti ilə Azərbaycan ərazilərinə hücum etməyə cəhd göstərmişdi. 2020-ci ilin 12-16 iyul tarixlərində baş vermiş Tovuz döyüşləri zamanı sərhəddə məlum hadisələrdən sonra İran Prezidenti Administrasiyasının rəhbəri Mahmud Vaezi Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünü dəstəklədiklərini bildirərək demişdi: *"Ölkələrin, o cümlədən Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünün qorunması İran İslam Respublikasının regional strategiyası olub və olacaq. Tehran-Bakı münasibətlərinin hərtərəfli inkişafı, gücləndirilməsi və möhkəmləndirilməsi istiqamətində səylərin zəruriliyinə təkid edirik"*.

İrənin xarici işlər naziri Məhəmməd Cavad Zərif də bu mövqeyi yenidən təsdiq etmişdi. Zərif Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qorunmasının İrənin regional strategiyası olduğunu bildirmişdi. O, münaqişənin həllinin irəlilədilməsi üçün İrənin dəstək göstərməyə hər zaman hazır olduğunu demişdi. Ardınca isə qısa müddət sonra Azərbaycana səfir olaraq gəlməyə hazırlaşan İran Xarici İşlər Nazirliyinin sözcüsü Abbas Musəvi demişdi: *"Ermənistan və Azərbaycan arasında olan Dağlıq Qarabağ münaqişəsinə münasibətimiz heç vaxt dəyişməyib. Ölkələrin idarəçiliyinə və ərazi bütövlülüyünə hörmət edilməli, ixtilafın sülh yolu ilə həllinə cəhd olunmalıdır. Düşünürük ki, bu iki ölkə arasında olan ixtilaf sülh yolu ilə həll edilməlidir. İran İslam Respublikası bu problemin həllinə yardım etməyə hər zaman hazırdır və bunu daim bəyan edir"*.

İran İslam Respublikası Qoşulmama Hərəkatı və İslam Əməkdaşlıq Təşkilatının üzvü kimi də Azərbaycanın mövqeyini və haqq işini dəstəkləyən, Ermənistanın addımlarını pisləyən qətnamələrə tərəfdar çıxmışdı.

Rəsmi bəyanatlara baxmayaraq Tovuz döyüşlərinin dayanmasından sonrakı günlərdə məlum olmuşdu ki, Rusiyadan Ermənistana daşınan müxtəlif təyinatlı hərbi yüklərin hava tranzit marşrutuna İran hava limanları da daxildir. Azərbaycan tərəfindən o dövrdə verilən bəyanatlarda və rəsmi açıqlamalarda hərbi toqquşmadan dərhal sonra Rusiyadan Qazaxıstan, Türkmənistan və İran İslam Respublikasının hava məkanı vasitəsi ilə Ermənistana daşınan hərbi təyinatlı yüklərin həcmnin 400 tondan artıq olduğu qeyd edilirdi.

2020-ci ilin sentyabr ayının 27-də Ermənistan təmas xəttində Azərbaycan mövqelərinə hücum etdi. Lakin Azərbaycan silahlı qüvvələri bu cəhdin qarşısını aldı və əks-hücum keçdi, ərazilərin azad edilməsi uğrunda müharibə başladı. Müharibənin başladığı ilk günlər ərzində İran İslam Respublikası daha çox təcavüzkarla təcavüzə uğrayana eyni yanaşma mövqeyi tutmuş və Azərbaycanın ədalətli mövqeyini dəstəkləyən bəyanatla çıxış etməmişdi. Sentyabrın 27-də baş verənlərlə əlaqədar Azərbaycan və Ermənistanın xarici işlər nazirləri ilə əlaqə saxlayan İranın xarici işlər naziri yalnız "vəziyyətdən narahatlığını ifadə edərək, tərəfləri təmkinli olmağa, atəşkəsə və hərbi əməliyyatların dərhal dayandırılmasına, habelə beynəlxalq hüquq çərçivəsində danışıqlara başlamağa" çağırmışdı. Yalnız bu ölkənin azərbaycanlı əhalisinin güclənən tələbləri, habelə Azərbaycan Respublikasının cəbhədə qazandığı qələbələr İran tərəfinin müəyyən bəyanatlarla çıxış etməsinə səbəb olmuşdu.

Ermənistanla Azərbaycan arasında 44 günlük müharibə başladıqdan sonra İran İslam Respublikasında həm rəsmi, həm elmi, həm də KİV səviyyəsində münafişənin həllində İranın iştirakı ilə bağlı müzakirələr genişlənməmişdi. İranda iki ölkə arasında münasibətləri pozmaq istəyən bir çox qüvvələr İkinci Qarabağ müharibəsinin İranın enerji daşınmaları sahəsində geosiyasi qabiliyyətlərinə mənfi təsir edəcəyini, müharibənin guya hansısa xarici güclərin layihəsi olması iddialarını ortaya atırdılar. Lakin proseslərin sonrakı gedişatı göstərdi ki, müharibənin qalibi olan Azərbaycan Respublikası və onun ədalətli mövqeyinin başlıca dəstəkçisi olan Türkiyə Cümhuriyyəti regionda İranın da iştirak edəcəyi ideal əməkdaşlıq təklifi irəli sürdülər. Dekabr ayının sonlarında isə İran İslam Respublikasının prezidenti Həsən Ruhani Azərbaycan ərazilərinin işğaldan azad edilməsinin İranın iqtisadi inkişafına da müsbət təsirləri olacağını rəsmi şəkildə bəyan etdi.

OCCUPATION POLICY OF ARMENIA AND IRAN

ELNUR KELBIZADE

*Institute of Caucasus Studies of ANAS, Head of the Caucasus Policy Department,
PhD in History*

Keywords: *Armenia, Iran, terror, occupation, geopolitics*

The article aims to study the anti-Turkish activities of Armenian organizations and Armenia in Iran from history to the present day, to study the attitude of the Islamic Republic of Iran to the terror and occupation policy of Armenia about Azerbaijan and Turkey. It is known that in modern times, one of the main intentions of Armenia and the world Armenian community is to break the ties of both Azerbaijan and Turkey with this Muslim state and use it for their purposes. It should be noted that Iran is one of the leading countries in the region from a geopolitical point of view. It has certain opportunities to influence Azerbaijan and Turkey.

The article focuses on Iran's attitude the activities of Armenian terrorist and political organizations in Iran, the propaganda of Armenian "genocide" lies in Iran, the Nagorno-Karabakh conflict caused by Armenia's occupation of Azerbaijani territories, as well as the Karabakh war in 2020.

In addition to event analysis and systematic methods of political science, comparative, sociological, and cultural research methods were used in the research.

For the first time, the idea that the activities of Armenian organizations and terrorist acts committed in Iran in the 80s and 90s of the 20th century were directed not only against Turkey, but also against the Islamic Revolution itself, and led to internal turmoil in the Islamic Republic. Attempts by Armenian representatives to raise "genocide" claims in the Iranian parliament were analyzed. The attitude of the Islamic Republic of Iran to the occupation of Azerbaijani territories by Armenia at the official, public and scientific levels has been clarified.

It was established that the military aggression of Armenia against Azerbaijan, which began in 1988, and the occupation of Azerbaijani territories by Armenia in the following years, were of serious concern to the Iranian state. The concern of the Islamic Republic of Iran was mainly related to the following issues:

1. Any political instability on the northern borders of the Islamic Republic of Iran in the context of the collapse of the USSR poses a threat to Iran;

2. Probability of the Azerbaijani-Turkish population of the Azerbaijani provinces of the Islamic Republic of Iran (Ardabil, East Azerbaijan, West Azerbaijan) to take the same position as their compatriots in the conflict and join the conflict;

3. The influx of refugees to Iran, which may arise in war zones, and its socio-economic consequences;

4. If the conflict escalates, the possibility of non-regional states, especially the United States, intervening in the region, etc.

In 2020, Armenia tried to attack Azerbaijani territories to occupy new territories. After the events on the border during the battles of Tovuz on July 12-16, 2020, the head of the Presidential Administration of Iran Mahmoud Vaezi expressed support for the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan: "Protecting the territorial integrity of countries, including the Republic of Azerbaijan, has been and will be a regional strategy of the Islamic Republic of Iran. We emphasize the need for efforts to comprehensively develop, strengthen and strengthen Tehran-Baku relations. "

Iranian Foreign Minister Mohammad Javad Zarif also reaffirmed this position. Zarif said that protecting the territorial integrity of Azerbaijan is Iran's regional strategy. He said Iran was always ready to support the settlement of the conflict. Abbas Mousavi, a spokesman for the Iranian Foreign Ministry, who was preparing to visit Azerbaijan shortly afterward, said: "Our attitude to the Nagorno-Karabakh conflict between Armenia and Azerbaijan has never changed. The governance and territorial integrity of the countries must be respected, and efforts must be made to resolve disputes peacefully. We believe that the dispute between the two countries should be resolved peacefully. The Islamic Republic of Iran is always ready to help solve this problem and always states that. "

As a member of the Non-Aligned Movement and the Organization of Islamic Cooperation, the Islamic Republic of Iran also supported resolutions supporting Azerbaijan's position and just cause, and condemning Armenia's actions.

Despite official statements, in the days after the cessation of hostilities in Tovuz, it became clear that the air transit route for various military cargo from Russia to Armenia includes Iranian airports. Statements and official statements issued by Azerbaijan at that time stated that the volume of military cargo was transported from Russia to Armenia via the airspace of Kazakhstan, Turkmenistan, and the Islamic Republic of Iran immediately after the military conflict exceeded 400 tons.

On September 27, 2020, Armenia attacked Azerbaijani positions on the line of contact. However, the Azerbaijani armed forces prevented this attempt, counterattacked, and started new war for the liberation of Karabakh and other occupied territories of Azerbaijan. In the early days of the war, the Islamic Republic

of Iran took the same approach to the aggressor as the aggressor and did not make a statement in support of Azerbaijan's just position. Contacting the Foreign Ministers of Azerbaijan and Armenia in connection with the events of September 27, the Iranian Foreign Minister only expressed "concern over the situation and called on the parties to exercise restraint, ceasefire, and cease hostilities immediately, as well as start negotiations within international law." Only the growing demands of the Azerbaijani population of this country, as well as the victories of the Republic of Azerbaijan on the front, caused the Iranian side to make certain statements.

After the outbreak of the 44 days War between Armenia and Azerbaijan, discussions on Iran's participation in resolving the conflict expanded at the official, scientific, and media levels in the Islamic Republic of Iran. Many forces in Iran, seeking to disrupt relations between the two countries, have argued that the Second Karabakh War would negatively affect Iran's geopolitical capabilities in the field of energy transportation and that the war was supposedly a project of some foreign power. However, the subsequent course of the process showed that the victorious Republic of Azerbaijan and the Republic of Turkey, the main supporter of its just position, proposed ideal cooperation in the region in which Iran could also participate. In late December, the President of the Islamic Republic of Iran, Hassan Rouhani, officially stated that the liberation of Azerbaijani territories would have a positive impact on Iran's economic development.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Asisian Njdeh. An Overview of Iran-Armenian Relations in the Post Soviet Era and Their Impact on Caucasus Regional Stability // Journal of the European Society for Iranian Studies, August 2018, p. 37-48.
2. Brzezinski Zbigniew. The Grand Chessboard. American Primacy and Its – Geostrategic Imperatives. Harvard: Basic Books, 1997, 215 p.
3. De Vaal T. Qarabağ: Ermənistan və Azərbaycan sülh və savaq yollarında (Black Garden: Armenia and Azerbaijan Through Peace and War) /T.D.Vaal, - Bakı: İlay MMC, -2008. -344 s.
4. Gerard J. Libaridian, Modern Armenia: People, Nation, State, New Brunswick, NJ: Transaction Publishers, 2007, 327 p.
5. Goble, P. How The 'Goble Plan' Was Bom // RFE/RL Caucasus Report 3, no. 23, -8 iyun. – 2000.
6. Vaezi, M. Karabakh's Crisis: Iran's Mediation and the Aftermath: [Elektron resurs]/ The site of Institute for Strategic Researches of Iran. –December 14, 2008. URL: <http://www.isrjournals.com/en/iran-foreign-policy/811-karabakhs-crisis-irans-mediation-and-the-aftermath.html>.
7. بهرام امیر احمدیان، حبیب رضازاده، احمد جرفی . تحلیل روابط ایران و ارمنستان با استفاده از چارچوب نظری واقع گرایی تدافعی \\ مطالعات اوراسیای مرکزی سال نهم بهار و تابستان 1395 شماره 1 (پیاپی 18). ص. 19-41.
8. حمدجعفر جوادی ارجمند، یزدان کیخسرو دولتیاری. تحلیل ژئوپلیتیکی روابط ایران و ارمنستان در چهار چوب تنوریک اندرسون و طرح یک همکاری منطقه ای بعد از خر ایند عادی سازی روابط میان ارمنستان و ترکیه // فصلنامه ژئوپلیتیک – سال هشتم. شماره دوم. تابستان ۱۳۹۱، صص ۲۲۳-۱۹۲.

AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASININ QARABAĞ QƏLƏBƏSİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN DİPLOMATİK AMİLLƏR

LEYLA HÜSEYNOVA

*AMEA Tarix İnstitutunun "Əliyevşünaslıq" şöbəsinin aparıcı elmi işçisi, dosent, t.f.d.
l_huseynova@mail.ru*

Açar sözlər: *Dağlıq Qarabağ, beynəlxalq normalar, İkinci Qarabağ müharibəsi, üçtərəfli bəyannamə, antiazərbaycan qüvvələr*

2020-ci il sentyabrın 27-də Ermənistanın növbəti təcavüzünə cavab olaraq Azərbaycan Respublikasının Ali Baş Komandanı cənab İlham Əliyev Azərbaycan ordusuna cəbhə boyu əks-hücum haqqında əmr verdi. Bu qərarı nəinki Azərbaycan Respublikasının on milyonluq vətəndaşları, bütün dünyaya səpələnmiş bütöv Azərbaycan xalqı dəstəklədi. İstər hərbi meydanında, istər informasiya sahəsində Azərbaycan xalqının haqq mübarizəsi geniş vüsət aldı. Xalqın, ordunun birliyi fonunda mühüm qələbələrə imza atıldı. Qələbələrin zirvəsi Azərbaycanın dilbər guşəsi, mədəniyyət ocağı, milli qeyrət, milli mənlilik simvolu olan Şuşa şəhərinin azad edilməsi oldu. Tarixi memarlıq ansamblı dağıntılara məruz qalmadan Şuşa azad edildi. Şuşanın azad edilməsi qısa zaman çərçivəsində beynəlxalq hərbi ekspertlər, siyasi xadimlər tərəfindən təhlil edildi. Təbii ki, bu həssas yanaşmanı, duyurluluğu yalnız bu diyarın əsl sahibləri, əsl sakinləri edə bilərdi.

Beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində Azərbaycan Respublikasının öz ərazi bütövlüyünü bərpa etməsi 2020-ci ilin noyabrın 10-dan etibarən hərbi əməliyyatlardan Ermənistanın kapitulyasiyası mərhələsinə keçmişdir. İmzalanmış üçtərəfli bəyannamə 30 ilə yaxın həll olunması açıq qalan Qarabağ probleminin Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyü çərçivəsində həll edilməsi yolunda hərbi-diplomatik qələbədir. İkinci Qarabağ müharibəsində Azərbaycanın qələbəsi mövzunun aktuallığını yeniləmiş oldu.

Müharibənin başladığı ilk gündən bütün dünya ictimaiyyətinin, beynəlxalq təşkilatların nəzəri Azərbaycan Respublikasına kökləndi. İlk gün müşahidə mövqeyində duran beynəlxalq təşkilatlar hərbi əməliyyatların növbəti atəşkəs pozuntusu kimi qəbul etsə də, sentyabrın 27-də Müdafiə Nazirliyinin mətbuat xidmətinin "Ermənistan silahlı qüvvələrinin döyüş aktivliyinin qarşısını almaq, mülki əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədilə Azərbaycan Ordusunun komandanlığı tərəfindən qoşunlarımızın bütün cəbhə boyu əks-hücum əməliyyatı başlaması barədə qərar verilib." [1] məzmunlu bəyanatı beynəlxalq institutları bir-birinin ardınca bəyanatlar verməsinə səbəb oldu. İlk olaraq ATƏT-in Minsk qrupunun həmsədrlərindən, ABŞ-ın Dövlət Departamentindən, BMT-nin Təhlükəsizlik Şurasından, Avropa və Amerika ölkələrindən, eləcə də Rusiya prezidenti V.Putin, ABŞ prezidenti D.Tramp və Fransa prezidenti E.Makron tərəfindən verilən birgə bəyanatların ümumi məzmunu aşağıdakı kimidir: hərbi əməliyyatlar dərhal dayandırılmalı; mülki əhalinin təhlükəsizliyi təmin edilsin; Ermənistanla Azərbaycan Respublikası arasında Dağlıq Qarabağ münacişəsi haqqında ATƏT-in Minsk qrupu çərçivəsində yenidən danışıqlar başlasın.

Ölkə başçısı, Ali Baş Komandan cənab İlham Əliyevin diplomatik gedişi gecikmədi. Belə ki, sentyabrın 28-də BMT-nin Baş katibi Antonio Quterreşin təşəbbüsü ilə onunla Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev arasında videokonfrans formatında görüş zamanı dövlət başçısı beynəlxalq təzyiqlərə qarşı prinsipial mövqe nümayiş etdirdi. İlham Əliyev bildirdi ki, Ermənistan rəhbərliyi şüurlu şəkildə danışıqlar prosesini pozur. Ermənistan rəhbərliyinin "Dağlıq Qarabağ Ermənistandır" bəyanatı danışıqlara ciddi zərbə vurub. "Azərbaycan Dağlıq Qarabağla danışıqlar aparmalıdır" bəyanatı isə danışıqlar formatının dəyişdirilməsi cəhdidir ki, bu da qəbul edilməzdir və bu, Minsk qrupunun rəhbərliyi tərəfindən də bildirilib [4]. Azərbaycan Prezidenti söhbət zamanı bildirib ki, o, Ermənistanın yeni müharibəyə hazırlaşmasını BMT Baş Assambleyasının 75-ci sessiyasının ümumi debatlarında çıxışında qeyd edib. Həmçinin bildirib ki, Ermənistan-Azərbaycan Dağlıq Qarabağ münaqişəsi yalnız və yalnız beynəlxalq hüquq normaları və Azərbaycanın ərazi bütövlüyü çərçivəsində, Ermənistan silahlı qüvvələrinin işğal olunmuş ərazilərdən dərhal, qeyd-şərtsiz və tam çıxarılmasını tələb edən BMT Təhlükəsizlik Şurasının müvafiq qətnamələri əsasında həll olunmalıdır. Beləliklə, İlham Əliyev Azərbaycan Respublikasının Qarabağ münaqişəsinin hərbi yolla həllinin beynəlxalq hüquqi normalar çərçivəsində həllinin təxirəsalınmaz yol olduğunu bəyan etdi.

Bütün dünyanın gözü Azərbaycan Respublikasına zilləndiyi bir vaxtda dünyanın nüfuzlu CNN, "Sky News", "Euronews", "Əl-Cəzirə", "TRT Haber" və digər beynəlxalq kütləvi informasiya vasitələrinə müsahibələrində Prezident İlham Əliyev status-kvo ilə bağlı həmsədrlərin öz mövqelərini dəyişmək istəməsi ilə bağlı maraqlı məqamları açıqlayaraq bildirib ki, Ermənistanın bu münaqişəni beynəlmilləşdirmək cəhdi çox səmərəsiz, destruktiv və bir çox ölkələr üçün təhlükəlidir. Ermənistan başa düşməlidir ki, işğal əbədi olaraq davam edə bilməz. Status-kvo dəyişdirilməlidir [5].

Uzun illər Qarabağda faktiki vəziyyəti saxlamaq üçün Ermənistanın Azərbaycan Respublikasının ərazi bütövlüyünə zidd təkliflərinin Minsk qrupu dövlətləri tərəfindən dəstəklənməsi müharibənin ilk günündən İlham Əliyevin çıxışlarında sərt dillə tənqid olundu. Beləki, Dağlıq Qarabağın ətraf rayonları da işğal altında olduğundan Azərbaycan Respublikasının heç bir etnik münaqişəyə və Ermənistana aidiyyəti olmayan əzəli torpağı olan yeddi rayonu qaytarmaq və Dağlıq Qarabağla məsələni ayırd etmək hüququ vardır. Dağlıq Qarabağın statusunun müəyyən olunması isə sülh danışıqlarının başlandığı ilk gündən Azərbaycan Respublikasının öz ərazi bütövlüyünün qorunması çərçivəsində həll oluna biləcək prinsipial mövqe olaraq masaya qoyulmuşdur. Azərbaycanın uğurlu hərbi əməliyyatları birmənalı qəbul edilmir, Türkiyə silahlı qüvvələrinin müharibədə aktiv iştirakı haqqında əsassız iddialar Ermənistan və havadarları tərəfindən geniş tirajlandı, Ermənistan tərəfindən PKK terrorçularının döyüşməsi faktı gözərdinə vuruldu, Gəncəyə, Bərdəyə, Tərtərə qarşı terror aktlarına qeyri adekvat münasibət sərgiləndi.

Terrorçu Ermənistanın cəzasızlıq nəticəsində təhlükəli bir qüvvəyə çevrilməsini CNN-Türk televiziyasına Prezident İlham Əliyev belə təhlil etdi: İlk növbədə, PKK terror qruplarının düşərgələri Azərbaycanın Ermənistan tərəfindən işğal edilmiş torpaqlarında mövcud idi. Bizdə olan yeni kəşfiyyat məlu-

matları, - bunların bir hissəsi artıq mətbuata da açıqlandı, - onların danışıqları, onların təmasları haqqında artıq sənədlər və audioməlumat var. Bu, bizdə heç bir şübhə doğurmayan bir məsələ idi [6].

Beynəlxalq təzyiqlər fonunda Azərbaycan ordusunun İkinci Qarabağ müharibəsinə ilk diplomatik dəstək Türkiyə Cümhuriyyətindən gəldi. Sentyabrın 27-də öz titter hesabından "Azərbaycana qarşı hücumlarına bir yenisini də əlavə edən Ermənistan bölgədə sülh və dincliyin önündə ən böyük təhlükə olduğunu bir daha göstərdi. Türk milləti hər zaman olduğu kimi, bu gün də bütün imkanları ilə azərbaycanlı qardaşlarının yanındadır. Ermənistanın təhrikedici hücumları qarşısında gərəkli və lazımı bir münasibət ortaya qoymaması beynəlxalq birliyin ikili standartlarını bir daha göstərir. Təxminən 30 ildir ki, məsuliyyətsiz mövqə sərgiləyən Minsk üçlüyü də həll yolu axtarışına istiqamətlənən davranışlardan çox uzaqdır", - deyər R.T.Ərdoğan yazıb [2], Türkiyənin dövlət başçısının qətiyyətli mövqeyi birmənalı qarşılansa da Azərbaycan Respublikasının haqlı mübarizəsinə əhəmiyyətli təsir göstərdi.

Beləliklə, Qarabağ zəfərini şərtləndirən diplomatik amilləri aşağıdakı kimi ümumiləşdirmək olar:

- ✓ Respublikada xarici və yerli mediaya şəffaf informasiya əldə etmək şəraiti yaradıldı;
- ✓ Ölkə başçısı tərəfindən ərazi bütövlüyünün beynəlxalq hüquq normaları çərçivəsində həll edilməsini ən ali əsas olaraq irəli sürüldü;
- ✓ Xarici təzyiqlərə, bəyanatlara dərhal diplomatik cavab verildi və dünya mediasına bəyan edildi;
- ✓ Münaqişə tərəfləri arasında vasitəçi olmağa çalışan dövlətlərə Azərbaycan Respublikasının prioritet maraqları baxımından cavab verildi;
- ✓ Terror aktlarına (Gəncə və Bərdə ş-də) maksimum dözümlü davranaraq yalnız diplomatik fəndlərlə cavab verildi.

Qırx dörd günlük Vətən müharibəsi dövründə Prezident İlham Əliyevin diplomatik məharəti, prinsipiallığı, dəqiq və məqsədyönlü siyasəti nəticəsində Azərbaycan Respublikası tarixi qələbə qazandı. Dövlət başçısının prosesi yüksək peşəkarlıqla, çevikliklə idarə etməsi, zəruri müdaxilələri diplomatik masada da bizi düzgün hədəflənmiş uğura doğru apardı. Ölkənin potensialı bütün platformalarda Ermənistanın işğalçılıq siyasətinin ifşa edilməsinə yönəldildi. Prezident İlham Əliyev hər zaman qeyd edir ki, məhz işğal siyasətinə görə Ermənistanı bütün regional layihələrdən təcrid edib. Dövlətimizin başçısı tərəfindən yürüdümlən düşünülmüş siyasətin nəticəsidir ki, Ermənistan heç bir perspektivi olmayan dövlətə çevrildi.

DIPLOMATIC FACTORS PROVIDING THE KARABAKH VICTORY OF THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

LEYLA HUSEYNOVA

ANAS, associate professor, PhD in History

Keywords: *Nagorno-Karabakh, international norms, the Second Karabakh war, trilateral declaration, anti-Azerbaijani forces*

On September 27, 2020, in response to another Armenian aggression, the Supreme Commander-in-Chief of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev ordered the Azerbaijani army to counterattack on the front line. This decision was supported not only by ten million citizens of the Republic of Azerbaijan, but also by the entire Azerbaijani people scattered around the world. The real struggle of the Azerbaijani people, both on the battlefield and in the field of information, has become widespread. Important victories were achieved against the backdrop of the unity of the people and the army. The culmination of the victories was the liberation of Shusha, a charming corner of Azerbaijan, a cultural center, a symbol of national zeal and national identity. Shusha was liberated without destroying the historical and architectural ensemble. The liberation of Shusha in a short time was analyzed by international military experts and politicians. Of course, only the real owners and real inhabitants of this land could show such a sensitive approach and sensitivity.

Restoring the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan within the framework of international law On November 10, 2020, Armenia moved from hostilities to the stage of surrender. The signed trilateral statement is a military-diplomatic victory in the settlement of the Nagorno-Karabakh conflict within the framework of the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan, which has remained open for almost 30 years. Azerbaijan's victory in the Second Karabakh War confirmed the urgency of the problem.

From the first day of the war, the views of the entire world community and international organizations were focused on the Republic of Azerbaijan. Although international organizations on the first day regarded the military operation as another violation of the ceasefire, on September 27 the press service of the Ministry of Defense said: "It has been decided to start an offensive operation." [1] This statement prompted international organizations to make one statement after another. First of all, the general content of the joint statements made by the OSCE Minsk Group Co-Chairs, the US State Department, the UN Security Council, European and American countries, as well as Russian President Vladimir Putin, US President Trump and French President E. Macron as follows: to stop hostilities immediately, ensure the safety of civilians and to resume negotiations between Armenia and the Republic of Azerbaijan on the Nagorno-Karabakh conflict within the framework of the OSCE Minsk Group.

The diplomatic departure of the President, Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev was not postponed. Thus, on September 28, at the initiative of UN Secretary General Antonio Guterres, during a meeting between him and President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev in the format of videoconference, the head of state demonstrated a principled position against interna-

tional pressure. İlham Aliyev stated that the Armenian leadership deliberately violates the negotiation process. The statement of the Armenian leadership that “Nagorno-Karabakh is Armenia” dealt a serious blow to the negotiations. The statement “Azerbaijan should negotiate with Nagorno-Karabakh” is an attempt to change the format of the negotiations, which is also unacceptable, as stated by the leadership of the Minsk Group. [4]

During the conversation, the President of Azerbaijan said that he noted Armenia's preparations for a new war in his speech at the general debates of the 75th session of the UN General Assembly. He also noted that the Armenian-Azerbaijani Nagorno-Karabakh conflict should be resolved only within the framework of international law and the territorial integrity of Azerbaijan, on the basis of relevant UN Security Council resolutions calling for the immediate, unconditional and complete withdrawal of Armenian forces from the occupied territories. Thus, İlham Aliyev stated that a military solution to the Karabakh conflict of the Republic of Azerbaijan within the framework of international legal norms is an urgent way.

President İlham Aliyev required to change the position of the co-chairs on the status quo in interviews with CNN, Sky News, Euronews, Al Jazeera, TRT Haber and other international media at a time when the eyes of the whole world are fixed on the Republic of Azerbaijan. Explaining the interesting points of his request, he said that Armenia's attempt to internationalize the conflict is very ineffective, destructive and dangerous for many countries. Armenia must understand that the occupation cannot last forever. The status quo needs to be changed. [5]

For many years, the support of the Minsk Group for Armenia's proposals against the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan to preserve the de facto situation in Karabakh was sharply criticized in the speeches of İlham Aliyev from the first day of the war. Thus, since the adjacent regions of Nagorno-Karabakh are also under occupation, the Republic of Azerbaijan has the right to return seven regions of its ancient land that do not belong to any ethnic conflict or Armenia, and highlight the issue of Nagorno-Karabakh. ... The determination of the status of Nagorno-Karabakh was put on the table from the first day of the peace talks as a principled position that can be resolved within the framework of protecting the territorial integrity of the Republic of Azerbaijan. Successful military operations of Azerbaijan are not accepted unambiguously, groundless allegations of the active participation of the Turkish armed forces in the war were widely disseminated by Armenia and its supporters, Armenia ignored the fact of fighting the PKK terrorists, inadequate attitude to the terrorist attacks against Ganja, Barda and Tatar.

President İlham Aliyev told the Turkish CNN TV channel that terrorist Armenia had turned into a dangerous force as a result of impunity: first of all, the camps of the PKK terrorist groups existed in the territories of Azerbaijan occupied by Armenia. The new data we have, some of which has already been published in the press, already includes documents and audio information about their conversations and contacts. It was a question that left no doubt in our minds. [6]

Against the background of international pressure, the first diplomatic

support for the Azerbaijani army in the Second Karabakh War was provided by the Republic of Turkey. On September 27, he added on his Twitter account: "Armenia has once again shown that it poses the greatest threat to peace and stability in the region. The Turkish people, as always, today with all their might support their Azerbaijani brothers. Provocative attacks "Failure to demonstrate the necessary and appropriate attitude towards the international community once again demonstrates the double standards of the international community. The Minsk troika, irresponsible for almost 30 years, is far from finding a solution," Erdogan wrote. ... [2] Although the decisive position of the Turkish President was not unambiguously welcomed, it had a significant impact on the just struggle of the Republic of Azerbaijan.

Thus, the diplomatic factors that led to the victory in Karabakh can be summarized as follows:

- Conditions have been created for foreign and local media to receive transparent information in the country;
- The decision of territorial integrity within the framework of international law was put forward by the President as the supreme principle;
- Immediate diplomatic response to foreign pressure and statements was made and announced to the world media;
- States seeking to act as a mediator between the parties to the conflict were given an answer from the point of view of the priority interests of the Republic of Azerbaijan;
- The terrorist acts (in Ganja and Barda) were treated with maximum tolerance and only with diplomatic tricks.

For forty-four days of the Patriotic War, the Republic of Azerbaijan won a historic victory thanks to diplomatic skill, principles, clear and purposeful policy of President Ilham Aliyev. The high professionalism and efficiency of the head of state in this process, the necessary interventions at the diplomatic table also led us to the correct targeted success. The country's potential is aimed at exposing the aggressive policy of Armenia on all platforms. President Ilham Aliyev has always said that because of his occupation policy, he isolated Armenia from all regional projects. As a result of the thoughtful policy of the head of state, Armenia has turned into a prospectless state.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bütün cəbhə boyu qoşunlarımız əks-hücum əməliyyatına başlayıb / Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin saytı/ <https://mod.gov.az/az/news/bütün-cebhe-boyu-qosunlarimiz-eks-hucum-emeliyyatina-baslayib-32316.html>
2. Cumhurbaşkanı Erdoğan: Ermenistan bölgedeki barışın en büyük tehdidi/ "Sözcü" qəzeti, İstanbul, 27 sentyabr 2020.
3. Fransa qondarma "Dağlıq Qarabağ respublikası"nı tanımır // Xalq qəzeti, 27 noyabr 2020.
4. İlham Əliyevlə BMT-nin Baş katibi Antonio Quterreş arasında videokonfrans formatında görüş olub/Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı/ <https://president.az/articles/41087>
5. İlham Əliyevin "CNN International" televiziya kanalına müsahibəsi / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı/ <https://president.az/articles/42434>
6. İlham Əliyev CNN-Türk televiziyasına müsahibəsi / Azərbaycan Respublikası Prezidentinin rəsmi saytı/ <https://president.az/articles/42038>

GƏNCƏDƏ ERMƏNİ XƏYANƏTLƏRİ (XIX ƏSR – XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİ)

CAVİD BAĞIRZADƏ

*Gəncə Dövlət Universitetinin Azərbaycan tarixi kafedrasının dosenti,
tarixi üzrə fəlsəfə doktoru
cavid.bagirzade@gdu.edu.az*

Açar sözlər: *Gəncə şəhəri, erməni xəyanəti, Qafqaz İslam ordusu, Gəncə qarnizonu*

Qula məxsus qorxu, fürsət düşüncə öldürmək, öldürərkən əzab vermək və qeyri-insani hərəkətlər etmək, hiyləgərlik, satqınlıq, qarıqulu olmaq, yaltaqlıq, qadınlarını "peşkəş" etmək, hər fürsətdə xəyanət etmək, yalan danışmaq, güclünün yanında özünü məzlum göstərmək kimi etnopsixoloji xüsusiyyətlərə malik ermənilər bütün tarixi dövrlərdə öz ağalarına qarşı həmişə xəyanət etmişlər.

XVIII əsrin sonları – XIX əsrin əvvəllərində çar Rusiyasının Cənubi Qafqazı, o cümlədən Azərbaycanı işğal siyasəti dövründə burada qruplar halında yaşayan ermənilər dərhal fəallaşdılar. Gəncə xanlığını ələ keçirməyi qətiləşdirən general Sisianov necə olursa-olsun Gəncəni zəbt etmək üçün məqam axtarırdı. Bu dövrdə, Car-Balakənin işğal edilməsindən sonra Gəncə üzərinə göndərilmiş rus qoşunlarının komandiri Lazarev iki nəfər erməninin məktubuna əsaslanaraq 1803-cü il yanvarın 9-da Sisianova yazırdı: "Bütün Gəncə erməniləri rus ordusunun gəlişini səbirsizliklə gözləyirlər...". Sisianov 1803-cü il noyabrın 30-da Gəncə ermənilərinin namərdliyindən istifadə etmək niyyətilə onlara belə müraciət göndərmişdi: "...Hamınızı əmin edirəm ki, Ümumrusiya taxt-tacının müdafiəsinə qalxan hər kəs özünün və əmlakının təhlükəsizliyinə tam təminat alacaq, müsəlmanların soyğunçuluğundan, hər cür təqib və sıxışdırılmasından canınız qurtaracaq..." [1, s.571]. Hansı ki, yerli əhali tərəfindən, Gəncə xanlığının hakim dairələri tərəfindən burada yaşayan ermənilər hər hansı bir təqib, soyğunçuluq və sıxışdırılmağa məruz qalmamışdı. Əgər belə olsaydı, onda ermənilər burada heç məskunlaşa bilməzdilər. Beləliklə, təkcə Gəncə xanlığının deyil, bütövlükdə Şimali Azərbaycanın çarizm tərəfindən işğalı prosesində ermənilər, xüsusilə də erməni kilsəsi və din xadimləri fəallıq göstərmiş, satqınlıq və cəsusluq etmişlər. Gəncə xanlığının Rusiya tərəfindən işğalında ermənilər öz "töhfələrini" vermişlər.

Gəncədə növbəti erməni xəyanəti 1905-1906-cı illərdə baş vermişdir. 1905-1906-cı illərdə baş vermiş qətliamlar, dağıntılar, qarət və soyğunçuluq, soyqırım hadisələri ənənəvi olaraq Rusiyanın dövlət siyasətinin nəticəsində baş vermişdir. 1905-1906-cı illərdə Azərbaycanın əksər bölgələrində, o cümlədən Gəncədə də çar Rusiyasının hakim dairələrindən dəstək alan və təlimatlandırılan ermənilər olmanın vəhşiliklər etmiş, şəhər əhalisinin kütləvi şəkildə, məhəllə-məhəllə ucdantutma qırmaq məqsədi ilə hərəkətə keçmişlər. Bu dövrdə Gəncə şəhərində də yaşayan ermənilər buradakı rus məmurlarının köməkliliyi ilə silahlandırılmış və kütləvi qırğınlar törətmişlər.

1905-ci ilin noyabrın 15-dən başlayan qırğınlar zamanı ermənilər şəhəri iki yerə bölən Gəncəçayın sağ sahilindəki qonşu üç məhəlləyə – Çaylı, Molla Cəlilli və

Hacıməlikliyə hücum etmiş, bu məhəllələrin sakinlərini qırıb-çatmış, evləri qarət etdikdən sonra od vurub yandırmışlar.

Azərbaycan Cümhuriyyəti elan olunan dövrdə də Azərbaycan istiqlalına qarşı təşkilatlanaraq, Stepan Şaumyanın rəhbərliyi altında Bakıda yaradılmış bolşevik-daşnak qüvvələrinin Gəncə üzərinə Azərbaycan istiqlalını beşiyində boğmaq üçün yürüş edəcəyi vaxtda onlarla birgə, əlbir fəaliyyətə keçmək üçün ermənilər Gəncədə silahlı dəstə yaratmışdılar.

Gəncənin Şərqi hissəsində, Gəncə çayın sağ sahilində yerləşən Noraşen məhəlləsində yaşayan ermənilər türk qoşunlarının Azərbaycana gəlməsi və Gəncədə qərargah yaratmaları ilə razılaşa bilmirdilər. Onlar daha çox Şaumyan ordusunun – bolşevik-daşnak silahlı quldur birləşməsinin Gəncəyə doğru sürətlə hərəkəti intizarında idilər. Lazımi tədbir görülməşəydi Gəncədə yaşayan ermənilər istənilən vaxt hərəkətə keçib Qafqaz İslam Ordusu hissələrinə arxadan zərbə vura bilərdilər. Bunun üçün onların kifayət qədər qüvvəsi var idi. Gəncədə yaşayan ermənilər 600 nəfərlik bir taborla malik idilər. Həmin taborun ixtiyarında isə pulemyotlar, digər atıcı silahlar və hərbi təchizat var idi [4, s.198]. Hələ 1918-ci il mayın 25-də qərargah zabitləri ilə Gəncəyə gələn Nuru paşa erməniləri itaət altına almaq üçün onların silahlarını toplamaq əmri verir. Ancaq ermənilər silahlarını vermək istəmirlər. Onların müqavimətini qırmaq ancaq güc tətbiq etməklə mümkün idi. Lakin o qədər qüvvə hələ yox idi. Qafqaz İslam Ordusunun əsas gücünü təşkil edəcək 5-ci Qafqaz diviziyasının birlikləri 1918-ci il iyunun 10-da Gəncəyə daxil oldu [3, s.103-104; 5, s.30]. Mayor Zehni bəyin komandanlığındakı 2-ci süvari alayı 6 iyun, mayor Cəmil Cahid bəyin komandanlığındakı 9-cu Qafqaz alayı 10 iyun günü Gəncəyə gəldi. Bu iki alaydan ibarət birliyə "Gəncə qarnizonu" adı verildi [4, s.198]. 1918-ci il iyunun 10-da Türk İslam Ordusu komandanlığı erməni məhəlləsinin tərkisilah edilməsi qərarını qəbul etdi və bu bərdə "Gəncə dəstəsi" komandirinə şifahi əmrlər verdi [5, s.30]. Gəncə qarnizonu 11 iyun 1918-ci ildə ermənilərin silahlarını toplayaraq, onları itaət altına almaq məqsədi ilə hərəkətə başladı. Tərkisilah əməliyyatı iyunun 11-12-də keçirildi. Cəmil Cahid bəyin əmri ilə hərəkətə keçən bölük döyüşə girən ilk bölmə oldu və ona görə də ermənilərin bütün gücü onlara qarşı istiqamətləndirildi. Ermənilər qurduqları pusqu ilə təşəbbüsü ələ alaraq, 9-cu alayın adı çəkilən bölüyünü mühasirəyə almağa cəhd etdilər. Bu vaxt ön dəstədən ayrılaraq ermənilərin əlinə əsir düşən əsgərləri ermənilər parça-parça doğradılar [4, s.199]. Erməniləri tərkisilah edərkən 18 türk əsgəri şəhid oldu. Onların bəzisinin meyidi eybəcər hala salınmışdı – bəziləri hələ canını tapşırmamış onların qulaqlarını, dodaqlarını, burunlarını kəsmişdilər, hətta bir əsgərin sinəsində tonqal qalamışdılar. Nuru paşanın tapşırığı ilə həmin əsgərlərin cəsədləri yerli müsəlmanlardan və qoşundan gizlədildi, kimsə əzabkeş əsgərləri görməsin deyər, yalnız üçüncü gün səhər saat 5-də Şah Abbas məscidinin qarşısındakı meydanda onları basdırdılar [5, s.31]. Vəziyyət təhlükəli xarakter aldığından bölük geri çəkilməyə məcbur oldu. Gəncə dəstəsinin digər bölmələri etibarlı mövqe tutaraq erməni silahlılarına cavab verdi. İyunun 11-də baş vermiş döyüş ermənilərin nisbi uğuru ilə başa çatdı. Bu cəhət erməni tərəfinin əhval-ruhiyyəsini qaldırmışdı. Nuru paşa ermənilərin çox qan tökülmədən təslim olmasını tələb edən bir məktub göndərmiş və onların can və mal toxunulmazlığını türk ordusu tərəfindən qorunacağını bildirmişdi [4, s.199; 5, s.32]. Lakin ermənilər müqavimətdən əl çəkmədi.

Ermənilərin göstərdiyi ilk müqavimət, habelə verilən itkilər türk qoşun hissələrinə mənfi təsir göstərə bilərdi. Bunu nəzərə alaraq, Cəmil Cahid bəy iyunun 12-də qətiyyətli addımlar ataraq erməni silahlılarını tərksilah etməyi və ötən günkü döyüşdən yaranan ağır təəssüratı aradan qaldırmağı qərarlaşdırdı. Onun planı belə idi ki, ermənilər könüllü surətdə təslim olmazlarsa, bölmələr erməni məhəlləsi üzərinə həlledici hücumla keçsin. 1918-ci il iyunun 12-də müqavimətin mənasız olduğunu görən ermənilər silahlarını təhvil verərək təslim oldular. Elə həmin gün türk birlikləri erməni məhəlləsinə girib silahların toplanmasına başladılar. Gün ərzində 150 ədəd silah yığıldı. İyunun 13-14-də erməni məhəlləsi mühasirədə saxlanıldı və orda silah toplanması davam etdirildi [4, s.200].

İstiqlal beşiyi Gəncədə baş qaldırmaqda olan erməni xəyanəti beləcə aradan qaldırıldı. Lakin 1920-ci ilin mayında bolşevik işğalına qarşı Gəncə üsyanı zamanı üsyançıların arxadan vurulmasında, bolşeviklərə məlumat ötürülməsində ermənilər fəallıq etmiş, xislətləri olaraq xəyanət etmişlər. Gəncə üsyanı zamanı milli qüvvələrə qarşı vuruşan işğalçı XI Ordu hissələri məhz şəhərin ermənilər yaşadığı Noraşen adlı məhəlləsində mövqe tutmuşdular və bu istiqamətdən hücumla keçirdilər.

Üsyan ərəfəsində şəhərin daxilində və ətrafında XI Qırmızı ordunun 20-ci atıcı diviziyasının hissələri mövqe tutmuşdu. Diviziyanın 178-ci və 180-ci atıcı alayları şəhərin erməni məhəlləsində yerləşmişdi. Gəncə erməniləri və silahlı daşnak dəstələri üsyançılara divan tutulmasında bolşeviklərə növbəti dəfə xidmət göstərdilər [2, s.396]. Beləliklə, ermənilər XI Ordu hissələrinə hər cür yardım edirdilər. Gəncə üsyanının qan içində boğulmasında burada yaşayan ermənilərin rolu az olmamışdır.

ARMENIAN BETRAYAL IN GANJA (XIX CENTURY –BEGINNING OF XX CENTURIES)

JAVID BAGHIRZADE

Ganja State University, Associate professor of the department of Azerbaijani History, PhD in History

Keywords: *City of Ganja, Armenian treachery, Caucasian Islamic Army, Ganja garrison*

Armenians who have ethnopsychological characteristics as slave fear, torturing while killing and inhumane acts, cunning, betrayal, flattery, giving their women as a present, betrayal at every opportunity, lying, and showing as oppressed in the presence of the powerful have always betrayed their masters in all historical periods.

In the late XVIII and early XIX centuries, during the occupation policy of Tsarist Russia in the South Caucasus, including in Azerbaijan, Armenians living in groups became active. General Sisianov, determined to seize the Ganja khanate, was looking for an opportunity to conquer Ganja anyway. During this period, Lazarev, the commander of the Russian troops which was sent to Ganja after the occupation of Jar-Balakan, wrote to Sisianov on January 9, 1803, based on a letter from two Armenians: "All the Armenians of Ganja are looking forward to the arrival

of the Russian army ...". On November 30, 1803, Sisianov sent the following appeal to the Armenians of Ganja with the intention to take advantage of their cowardice: "... I assure all of you that everyone who defends the All-Russian throne will be fully guaranteed the security of himself and his property, will save your lives from robbery, persecution and oppression of Muslims ..." [1, p.571]. Armenians living here were not persecuted, robbed or oppressed by the local population, the ruling circles of the Ganja khanate. If that were the case, Armenians would never be able to settle here. Thus, Armenians, especially the Armenian church and clergy, were active, treacherous and espionage in the process of tsarist occupation not only of the Ganja khanate, but of Northern Azerbaijan as a whole. Armenians made their "contributions" to the Russian occupation of the Ganja Khanate.

Another Armenian betrayal took place in Ganja in 1905-1906. The massacres, destructions, looting and robberies, genocides that took place in 1905-1906 have traditionally been the result of Russia's state policy. In 1905-1906, in all most regions of Azerbaijan, including Ganja, the Armenians, supported and instructed by the ruling circles of Tsarist Russia, committed atrocities and moved en masse to break up the urban population. During this period, Armenians living in Ganja were armed with the help of Russian officials and committed massacres.

During the massacres that began on November 15, 1905, the Armenians attacked three neighboring estates on the right bank of the Ganja River – Chayli, Molla Jalilli and Hajimelikli, which divided the city in two, committed genocide popularity of this district, burnt their houses after robbery.

During the proclamation of the Azerbaijan Democratic Republic, the Bolshevik-Dashnak forces established in Baku under the leadership of Stepan Shaumyan, organized against the independence of Azerbaijan, attacked Ganja, while marching to stifle Azerbaijan's independence, the Armenians formed an armed group in Ganja to join them.

Armenians living in the Norashen neighborhood on the right bank of the Ganja River in the eastern part of Ganja, which divided the city in two, could not agree with the arrival of Turkish troops in Azerbaijan and the establishment of a headquarters in Ganja. They were mostly waiting for the rapid movement of the Shaumyan army – the Bolshevik-Dashnak armed towards Ganja. If the necessary measures were not taken, the Armenians living in Ganja could take action at any time and strike from behind the units of the Caucasus Islamic Army. They had enough power for that. Armenians living in Ganja had a battalion of 600 people. The battalion had machine guns, other firearms and military equipment at its disposal [4, p.198]. Nuru Pasha, who came to Ganja with the staff officers on May 25, 1918, ordered to collect their weapons in order to obey Armenians. But Armenians do not want to give up their weapons. It was possible by using force to break their resistance only. But there was not that much power yet. Units of the 5th Caucasian Division, which will form the main force of the Caucasian Islamic Army, entered Ganja on June 10, 1918 [3, p.103-104; 5, p.30]. The 2nd Cavalry Regiment under the command of Major Zehni Bey arrived in Ganja on June 6, and the 9th Caucasian Regiment under the command of Major Jamil Jahid Bey arrived in Ganja on June 10. The union of these two regiments was called "Ganja garrison" [4, p.198]. On June 10, 1918, the command of the Turkish Islamic Army decided to disarm the Armenian quarter and gave verbal orders to the

commander of the "Ganja detachment" [5, p.30]. On June 11, 1918, the Ganja garrison gathered the weapons of the Armenians and began to act in order to subdue them. The disarmament operation took place on June 11-12. The unit, which acted on the orders of Jamil Jahid Bey, became the first unit to enter the battle, and therefore all the forces of the Armenians were directed against them. The Armenians took the initiative with an ambush and tried to besiege the mentioned unit of the 9th Regiment. At that time, the Armenians cut the soldiers who were separated from the front group and captured by the Armenians into pieces [4, p.199]. 18 Turkish soldiers were killed while disarming Armenians. The corpses of some of them were disfigured – some of them had their ears, lips, noses cut off before they died, and even a bonfire was left on the chest of a soldier. On the orders of Nuru Pasha, the bodies of these soldiers were hidden from the local Muslims and the army, and they were buried in the square in front of the Shah Abbas Mosque only at 5 am on the third day so that no one could see the tortured soldiers [5, p.31]. As the situation became dangerous, the unit was forced to retreat. Other units of the Ganja detachment took a reliable position and responded to the Armenian militants. The battle on June 11 ended with the relative success of the Armenians. This aspect raised the mood of the Armenian side. Nuru Pasha sent a letter demanding the surrender of the Armenians without much bloodshed and stated that their inviolability of life and property would be protected by the Turkish army [4, p.199; 5, p.32]. However, the Armenians did not give up the resistance.

The initial resistance of the Armenians, as well as the losses inflicted, could have had a negative impact on the Turkish troops. Taking this into account, on June 12, Jamil Jahid Bey decided to take decisive steps to disarm the Armenian armed forces and eliminate the heavy impression of the previous day's battle. His plan was that if the Armenians did not surrender voluntarily, the units would launch a decisive attack on the Armenian neighborhood. On June 12, 1918, seeing that the resistance was meaningless, the Armenians surrendered their weapons and surrendered. On the same day, Turkish troops entered the Armenian quarter and began to collect weapons. 150 weapons were collected during the day. On June 13-14, the Armenian quarter was besieged and weapons were collected there [4, p.200].

Thus, the Armenian betrayal in Ganja, the cradle of independence, was eliminated. However, during the Ganja uprising against the Bolshevik occupation in May 1920, the Armenians were active in pursuing the rebels and passing information to the Bolsheviks, and betrayed their qualities. During the Ganja uprising, the occupying XI Army units fighting against the national forces took up positions in the Norashen neighborhood of the city inhabited by Armenians and attacked from this direction.

On the eve of the uprising, units of the 20th Rifle Division of the 11th Red Army took up positions in and around the city. The 178th and 180th rifle regiments of the division were located in the Armenian quarter of the city. Ganja Armenians and armed Dashnak groups once again served the Bolsheviks in capturing the rebels [2, p.396]. Thus, the Armenians provided all possible assistance to the units of the XI Army. The Armenians who lived in Ganja played a significant role in the suppression of the Ganja uprising.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan XX əsrədək). Z.M.Bünyadov və Y.B.Yusifovun redaktəsilə. Bakı, Azərbaycan dövlət nəşriyyatı, 1994, 680 s.
2. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası. (2 cilddə), II cild. Bakı, "Lider" nəşriyyatı, 2005, 472 s.
3. Azərbaycan Cümhuriyyəti. Bakı, Elm, 1998, 336 s.
4. Mehdiyev E. Müstəqilliyimizə qarşı 1918-ci ilin iyununda Gəncədə ermənilərin xəyanəti və bunun qarşısının alınması. // Gəncə şəhər İcra Hakimiyyəti, Gəncə Dövlət Universiteti "Gəncə şəhərinin tarixi" elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, "Nurlan" nəşriyyatı, 2004, s.197-200.
5. Minaxanım Təkləli. Qafqaz İslam Ordusunun xronologiyası. Bakı, "Nurlar" nəşriyyat-poliqrafiya mərkəzi, 2008, 104 s.
6. Sadıqov H.H. Azərbaycan Avropa dövlətlərinin diplomatiyasında (1747-1829). Bakı, "Təfəkkür" NPM, 2004, 376 s.

QARABAĞ FOLKLOR ÖRNƏKLƏRİNDƏ BAYATILARIN SPESİFİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

MƏHƏMMƏD MƏMMƏDOV

*Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsinin dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
mehammedmemmedli@mail.ru*

Açar sözlər: *Qarabağ, bayatı, lirik, vətən, qəriblik, həsrət, Lələ, Sarı Aşıq*

İnsanın bütün ömrünü çevrələyən bayatılar həyatın ayrı-ayrı mərhələlərini həzinliklə əks etdirir. Lirik ovqatlı kövrək duyğulardan tutmuş güclü ümumiləşdirmə və fəlsəfi dərinliyə malik həyat düşüncələri yığcam bir biçim daxilində poetik sərrastlıq və ecazkar harmoniya ilə ifadə edən bu əvəzsiz folklor örnəklərinin bədii-estetik nüfuzetmə qüdrəti şifahi və yazılı ədəbiyyatın hər hansı bir janrından müqayisə olunmaz dərəcədə güclüdür. Lirik duyğuların poetik ifadəsində bayatı tərzii o qədər uğurlu bir biçim sayılmışdır ki, çoxçeşidli folklor örnəkləri, o cümlədən layla, ağı, sayaçı sözlər, holavar və s. həmin formanın poetik-struktur ölçüləri əsas götürülməklə yaradılmışdır [6, s.165].

İlkin-arxaik şeir biçimlərindən biri olduğu üçün bu şeir qəlibi təkcə Azərbaycan xalq ədəbiyyatında deyil, bütövlükdə türk folklor coğrafiyasında geniş yayılmış formaldandır. Ayrı-ayrı türk xalqlarında mani, xoyrat, jır, çınq, aşulə, aytısqa, koşuq və s. bu qəbildən olan regional adlar altında tanınan həmin şeir qəlibi Azərbaycan folklor arealında "bayatı" adlanır [7, s. 42].

Molla Vəli Vidadinin hələ XVIII əsrdə qələmə aldığı "Küllü-Qarabağın abihəyatı, // Nərmə-nazik bayatıdır, bayatı" misraları Qarabağ folklor çevrəsində bayatının tutduğu yeri öz-özlüyündə müəyyənləşdirir. Sarı Aşıq və Lələ kimi məşhur bayatı ustadlarının da Qarabağdan çıxması bizə Qarabağı bayatının "beşiyi" adlandırmaq imkanı verir [1, s. 76].

Qarabağdan qeydə alınmış bayatılarda ənənəvi "Əzizim", "Əzizinəm", "Mən aşıq", "Mən aşıqəm" və s. kimi formullarla başlanan nümunələr kifayət qədərdir. Bu baxımdan məşhur

"Əzizinəm Qarabağ, Şəki, Şirvan, Qarabağ. Tehran cənnətə dönsə Yaddan çıxmaz Qarabağ"	Mən aşıqəm Qarabağ, Qara torpax, qara bağ. Adam-Həvva dövründən Binnət oluf Qarabağ" [4, V c., s. 300].
--	--

Bayatısını yada salmaq kifayətdir. Qarabağ bayatılarında özünə müraciət "bülbüləm", "ərəbəm", "pəriyəm", "qərənfiləm", "bənövşəyəm", "ceyranam" kimi formullarla təsbitləşir.

"Bülbüləm, butam yoxdu, Qərivəm, atam yoxdu. Düşmüşəm qəm dəryasına Qolumnan tutan yoxdu" [4, V c., s. 311].	"Pəriyəm, azmamışam, Oxuyuf, yazmamışam. Quyu qazan özü düşsün, Mən quyu qazmamışam" [4, V c., s. 312].
---	--

Qarabağın bayatı yaradıcılığında toponimlərə, xüsusən də el-oba, mahal adlarına tez-tez müraciət olunur. Qeydə alınmış poetik şeir nümunələrində Qarabağ, Şuşa, Ağdam, Kəlbəcər, Murov, Daş bulağ, Xankəndi və s. kimi toponimlərə

bayatı nümunələrindən birincisi sadə cinas qafiyəyə, ikincisi isə mürəkkəb cinasa aiddir.

İraq-Kərkük türkmənləri arasında geniş yayılan kəsik bayatılara Qarabağ bayatıları arasında da rast gəlinir: "Vətəndə, // İgid gərək Vətəndə, // Elin sözü bir olsa, // Yağı qalmaz vətəndə" [3, III c., s. 385] və ya "Vətən ağlar, // Köynəyi kətan ağlar. // Dağ çəkdi elə düşmən, // Anam, ah vətən, ağlar" [3, III c., s. 385].

Qarabağ bayatılarından danışarkən müəllifli bayatılardan söhbət açmamaq qeyri-mümkündür. Xüsusən Lələ, Sarı Aşıq kimi qarabağlı məşhur bayatı ustadlarının bu janra verdiyi töhfələr danılmazdır. Həm ictimai, həm fəlsəfi, həm məhəbbət, həm də digər mövzulu bayatılar yüksək sənətkarlıq inciləri olub hafizələrdə özünə yer etmişdir. Lələnin məhəbbət bayatılarında lirik qəhrəmanın eşq yolunda çəkdiyi iztirablar, işgəncələr poetik lövhələrlə canlandırılır:

"Lələ der yan gözəlim,
Çəkil bir yan gözəlim.
Mən çox yandım, sən necə?
Sən də bir yan gözəlim" [9, s. 3-10].

Lələ bayatılarında zəmanədən şikayət, əzab-əziyyət motivləri də diqqətə çatdırılır.

"Dağlarda Lələ gəzər,
Belində şələ gəzər.
Çiyində dərd-qəm yükü
Belədən-belə gəzər" [9, s. 13].

Az sözlə böyük məna ifadə etməsi Lələ bayatılarının hafizələrdə qorunmasını şərtləndirir. Əsl adı Sarıca Nəbi olan, ancaq Sarı Aşıq kimi şöhrət qazanmış qüdrətli bayatı ustadının dövrünün bayatı ustası olması danılmazdır. Aşığın dəqiq doğum və vəfat tarixləri bəlli olmasa da, bir bayatısında yaşının səksənə çatdığı güman edilir.

"Ha saysana, saysana,
Ömür yetdi saysana,
Əcəli gözlər Aşıq
Ha saysana, saysana" [2, s. 25].

İnsanı düşündürən Aşığın bayatılarının böyük əksəriyyəti sevdiyi, lakin qovuşa bilmədiyi sevgilisi Yaxşıya ünvanlanır.

"Tər tənə tər sinə qoy,
Qüsl eylə, tərsinə qoy.
Yaxşını qibləsinə,
Aşığı tərsinə qoy" [12, s. 39].

Folklorşünas alim S.P.Pirsultanlı aşığın bayatı zirvəsindən bəhs edərkən "Sarı Aşıq yığcam, lakonik janrda, dördmüsrəli bayatıda öz fəlsəfi düşüncəsini, bədii qənaətini, ağılabatan şəkildə ifadə etməyi bacardığını" xüsusi vurğulayır [11, s. 86]. Sarı Aşığın istedadının gücü ilə əbədi abidəyə çevirilən hər bir bayatısı dərin fəlsəfi fikri ifadə edən, yüksək sənətkarlıqla işlənmiş poetik ifadələrdir.

Həm müəllifli, həm də müəllifsiz bayatılar bu gün də Qarabağın zəngin söz xəzinəsindən soraq verməklə yaşamaqdadır.

THE SPECIFIC PECULIARITIES OF BAYATI IN KARABAKH FOLKLORE SAMPLES

MAHAMMAD MAMMADOV

*Baku State University, Associate Professor of the Faculty of Philology,
PhD in Philology*

Keywords: *Karabakh, bayati, lyric, homeland, foreign land, nostalgia, Lele, Sary Ashig*

Bayati (Bayati is one of the oldest forms of Azerbaijani folk poetry. Such verses are seven syllable – M.M.) covering the entire human life reflects the certain stages of person's life in the sad mournful form. The artistic and aesthetic influence of these invaluable examples of folklore which have a strong generalization and philosophical depth of thoughts of life, ranging from lyrical fragile emotions expressed with poetic precision and miraculous harmony within a concise form makes oral and written literature incomparably stronger than any other genre. In the poetic expression of lyrical feelings the bayati style is considered to be so successful that it includes a wide range of folklore samples: lullaby, lamentations, crying, nursery rhymes, labor songs, etc. based on the poetic-structural meters of that form [6, p.165].

As it is one of the earliest archaic forms of poetry, this unique form of verse was widespread not only in Azerbaijani folk literature but also in Turkic folklore as a whole. This form of poetry known as mani, khoyrat, jir, ching, ashula, aytispa, koshug, etc. among the different Turkic peoples is known and popular as "bayati" in the folklore area of Azerbaijan [7, p. 42]. The poetic lines "Narmi is very subtle bayati" from Molla Veli Vidadi's work "Life of All-Karabakh," written in the XVIII century define themselves. Such famous bayati masters as Sari Ashig and Lele are also from Karabakh which allows us to call Karabakh the "cradle" of the bayati [1, p. 76].

There are quite a lot of examples starting with the traditional formulas "Azizim" – "My dear", "Azizinam" - " I am your dear", "Men ashig", "Men ashigam" - "I am in love" and others in bayati registered in Karabakh. In this regard, it is enough to recall the famous lines:

"Əzizinəm Qarabağ	Mən aşiqəm, Qarabağ
Şəki, Şirvan, Qarabağ.	Qara torpax, qara bağ.
Tehran cənnətə dönsə	Adəm-Həvva dövründən
Yaddan çıxmaz Qarabağ"	Binnət oluf Qarabağ" [4, Vol. V, p. 300].

Such formulas of self-appeal as "bülbuləm" – "I am a nightingale", "ərəbəm" - "I am Arab", "pəriyəm" - "I am a fairy", "qərənfiləm" – "I am a carnation", "bənövşəyəm" – "I am a violet" are confirmed in the Karabakh bayati:

"Bülbuləm, butam yoxdu,	"Pəriyəm, azmamışam,
Qərivəm atam yoxdu.	Oxuyuf, yazmamışam.
Düşmüşəm qəm dəryasına	Quyu qazan özü düşsün,
Qolumnan tutan yoxdu" [4, Vol. V, p. 311];	Mən quyu qazmamışam" [4, Vol. V, p. 312].

related to the complex rhyme. Truncated bayati which are widespread in the folklore of the Iraqi-Kerkuk Turkmen are also found among the Karabakh bayati: "Vətəndə, // İgid gərək Vətəndə, // Elin sözü bir olsa, // Yağı qalmaz Vətəndə" [3, Vol.III, p. 385], or: "Vətən ağlar, // Köynəyi kətan ağlar. // Dağ çəkdi elə düşmən, // Anam, ah vətən, ağlar" [3, Vol.III, p. 385].

Speaking about the Karabakh bayati it is impossible not to mention the author's bayati. In particular, the contributions of such famous masters of Karabakh bayati as Lele and Sari Ashig to this genre is undeniable. Bayati both on social, philosophical, love and other topics are pearls of great skills and they rightfully have found a place in memories. The sufferings and tortures of the lyric hero in the way of love in Lele's love bayati are revived with poetic samples:

"Lələ der yan gözəlim,
Çəkil bir yan gözəlim.
Mən çox yandım, sən necə?
Sən də bir yan gözəlim" [9, p. 3-10].

Motives of complaint about that time, suffering, torment also draw attention in Lele's bayati:

"Dağlarda Lələ gəzər,
Belində şələ gəzər.
Çiyində dərd-qəm yükü
Belədən-belə gəzər" [9, p. 13].

The ability to express deep meaning in a small number of words led to the preservation of Lele's bayati in human memory. The outstanding master of the bayati whose real name was Saryja Nabi, but who became famous as Sary Ashig, is undoubtedly the great master of the bayati of his time. Though the exact dates of birth and death of Ashig are not known he is also believed to have reached eighty in one of his bayati:

"Ha saysana, saysana,
Ömür yetdi saysan
Əcəli gözlər Aşiq
Ha saysana, saysana" [2, p. 25].

Most of his thought-provoking bayati are dedicated to his beloved Yakhshi with whom he was not destined to connect:

"Tər tənə tər sinə qoy,
Qüsl eylə, tərsinə qoy.
Yaxşını qibləsinə,
Aşığı tərsinə qoy" [12, p. 39].

Speaking about the top of Ashig's bayati the folklorist S.P. Pirsultanli said, "Sari Ashig was able to express his philosophical thought, artistic opinion in the laconic genre, in the four-line bayati, in a reasonable way" [11, p. 86]. Each bayati by Sari Ashig which has become a literary monument by the power of his talent expresses a deep philosophical thought and is a brilliant example of poetic skill.

Both the author's and unauthorized bayati are still living informing about the rich treasury of words of Karabakh.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Abbaslı S. Qarabağ folkloru: janr poetikası və mərasim ənənələri. Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2020, 280 s.
2. Bəhcət B. Sarı Aşığın bayatıları. / Transliterasiya və ön sözün müəllifi R. Xəlilov, elmi redaktoru İ. Abbaslı. Bakı: Səda, 2006, 98 s.
3. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. 10 cildə / III kitab (Ağdam, Füzuli, Cəbrayıl, Tərtər, Qubadlı, Zəngilan, Kəlbəcər, Laçın və Şuşa rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: Elm və təhsil nəşriyyatı, 2012, 458 s.
4. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. 10 cildə / V kitab (Bərdə, Füzuli, Ağdam, Şuşa və Zəngilandan toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: "Zərdabi LTD", 2013, 452 s.
5. Qarabağ: folklor da bir tarixdir. 10 cildə / VI kitab (Cəbrayıl, Kəlbəcər və Tərtər rayonlarından toplanmış folklor örnəkləri). Bakı: "Zərdabi LTD", 2013, 465 s.
6. Qasımlı M. Bayatılar / Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi. 6 cildə. I cild (Şifahi xalq ədəbiyyatı) , Bakı: Elm, 2004, 165-180
7. Qasımlı M., Allahmanlı M. Aşıq şeirinin poetik biçimləri və çeşidləri. Bakı: Elm və təhsil, 2018, 220 s.
8. Qəniyev S. Şirvan folklor mühiti. Bakı: Ozan, 1997, 260 s.
9. Lələ. Yaranmışam daşdan mən. / Ön sözün müəllifi və tərtib edəni İ. Abbasov, redaktoru M. Ələkbərli. Bakı: Gənclik, 1995, 48 s.
10. Məhəmmədov H. Dəli könül, Gəl Qarabağa gedək. Bakı: SkyG, 2018, 96 s.
11. Pirsultanlı S. P. Poeziyamızda Sarı Aşığın bayatı zirvəsi. Bakı: Azərnəşr, 2011, 156 s.
12. Sarı Aşıq. Seçmə bayatılar. 1993, Bakı: Sabah, 120 s.

**KARİBİNİN "QIRMIZI KİTAB" I ERMƏNİ SAXTAKARLIĞINI
İFŞA EDƏN MƏNBƏ KİMİ**

SƏİDƏ QULİYEVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya
elmi tədqiqat laboratoriyasının böyük elmi işçisi, dosent
sidaquliyeva@bsu.edu.az*

SULTAN SEYİDOVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Filologiya fakültəsinin dosenti,
filologiya üzrə fəlsəfə doktoru
sultanseyidova@bsu.edu.az*

Açar sözlər: *Karibi, "Qırmızı kitab", erməni millətçiliyi, "Daşnaksütyun", tarixi
saxtakarlıq, Qafqaz xalqları*

Tədqiqatda Gürcüstan Demokratik Respublikasının ictimai xadımı Karibinin qələmə aldığı "Qırmızı kitab" əsəri tarixi mənbə kimi təhlil edilir. XX əsrin əvvəllərində baş verən hadisələri araşdırmaq üçün əsər Vətən tarixşünaslığında tam halda elmi dövriyyəyə daxil edilir. Hadisələrin şahidi olan, həmçinin türk-müsəlman olmayan müəllifin 1920-ci ildə Tiflisdə qələmə aldığı əsər bir çox məsələlərə fərqli baxışı ortaya qoyur və ermənilərin Qafqaz xalqlarına qarşı düşmənçiliyini sübut etmək üçün dəyərli hesab edilir.

Əsərdə erməni millətçiliyinin bütün Qafqaz xalqları üçün qanlı tarixə, günahsız insanların qətlinə səbəb olduğu faktlarla sübut olunur. Dünyaya baxış və milli mədəniyyətin davamı mövzularında qeyri-ənənəvi və saxta təfəkkürə əsaslanan ideologiya digər bütün xalqlara qarşı düşmən mövqeyindən çıxış edirdi. Məhz bu ideologiya ermənilərin region xalqlarına qarşı hərbi əməliyyatlarına əsas vermişdi.

Bu əsər erməni falsifikatorlarını ifşa etmək üçün mühüm əhəmiyyət daşıyır. Belə ki, türk-müsəlman müəllifləri ilə yanaşı hadisələrin şahidi olan rus, gürcü və erməni müəlliflərinin əsərləri də xüsusi diqqət cəlb edir. Karibinin ermənilərin "Qırmızı kitab"ına cavab olaraq dərc etdirdiyi "Qırmızı kitab" Qafqaz xalqlarının ən qanlı illərinə nəzər salmaq üçün mühüm mənbələrdən bildirir. Erməni müəllifləri sülh konfransı zamanı ictimai fikri yanlış formalaşdırmaq məqsədilə qonşularına qarşı iftiralarla, hücumlarla dolu olan əsəri dərc etdikdən sonra qonşu xalqlardan gizlətməmişdilər, çünki anlayırdılar ki, əsərdəki fikirləri yerli xalqların yanında açıq yazmaq olmaz. Karibi yazır ki, həmin əsəri gürcülər və azərbaycanlılar əldə edə bilmədikləri və təkzib etmədikləri üçün avropalılar bizim həmin iftiralarla razılaşdıgımızı düşünürlər [9, 10-13]. Karibi yazır ki, bizim diyarlarda yaşayan ermənilər Qafqazda bütün xalqların qardaşlığından və birliyindən danışdıqları halda Avropada gürcüləri barbar kimi qələmə verir, özlərini Cənubi Qafqazın və Kiçik Asiyanın yeganə mədəni xalqı kimi təqdim edirlər. Əsərin əsas məqsədlərindən biri gürcülərin, türklərin və tatarların (azərbaycanlıların) arasında özlərini Avropa mədəniyyətinin və dəyərlərinin yeganə daşıyıcısı

kimi qələmə verməkdir.

Karibinin əsəri strukturuna görə giriş, iki hissə, 19 fəsil və nəticədən ibarətdir. Müəllif əsərdə Qafqaz Hərbi Dairəsinin Qərargahının arxivindən, V.T.Mayevskinin "Van və Bitlis vilayətlərinin hərbi-statistik təsviri", ermənilərin "Qırmızı kitab"ı, X.F.B.Linçin "Ermənistan", uydurma "erməni soyqırımının" ideoloqlarından biri Toybninin 1915-ci ildə London və Nyu-Yorkda nəşr etdirdiyi "Mavi kitab" və digər əsərlərə istinad etmişdir.

Əsərin təhlili zamanı Azərbaycan, Türkiyə, Gürcüstan, həmçinin regionun türk, gürcü, kürd və rus əhalisi barədə materiallar qruplaşdırılmışdır.

Karibi əsərdə azərbaycanlıları "tatarlar", "İrəvan türkləri", Osmanlı türklərini "türklər", Osmanlı imperiyasını Türkiyə (tədqiqatımızda Osmanlı imperiyası kimi göstərəcəyik), Osmanlıda yaşayan erməniləri "Türkiyə erməniləri", ermənilər yaşayan əraziləri isə "Türkiyə Ermənistanı", Qafqazda yaşayan erməniləri "Rusiya erməniləri", "Zaqafqaziya erməniləri" adlandırır. Digər diqqət çəkən məqam isə Tiflis şəhərinin adı ilə bağlıdır.

Əsərin mənbə kimi tədqiqata cəlb edilməsi vəziyyətini aydınlaşdırmaq üçün Azərbaycan dili, rus dili və Türkiyə türkcəsində elmi elektron bazalarda axtarışımız ciddi nəticə vermədi (Web of Science, google scholar, academia.edu, dergipark). Əsərə istinad çox nadir hallarda qeydə alınmışdır.

Əsərə ilk istinadı Hüseyn Bayrakanın "Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi" əsərində görürük. Müəllif ermənilərin türk-müsəlmanlara qarşı soyqırımından bəhs edərək "Daşnaksütyun" partiyasının Qafqazda milli ədavət yaratdığını bildirmiş, Karibinin əsərinə istinad etmiş, əsərin adını "Qızıl kitab" göstərmişdir (həmçinin əsərin 1921-ci ildə Tiflisdə dərc edildiyini yazmışdır) [1, 120].

1990-cı ildə Ziya Bünyadovun elmi redaktorluğu ilə dərc edilən "Azərbaycan tarixi sənədlər və nəşrlər üzrə" toplusunda əsərin Azərbaycan ictimaiyyəti üçün maraqlı ola biləcək 6 fəsilindən ixtisarlar təqdim edilir. Vətən tarixşünaslığında dövrün hadisələrindən bəhs edərək bu hissələrə istinad edilmişdir. Azərbaycan müəlliflərinin rus dilində ölkə daxilində və xaricində yayımlanan əsərlərində də eyni sitatlar yer alır [8].

Karibinin əsərinin Türkiyə tarixçiləri üçün əhəmiyyət kəsb etməyinə və "Gürcü Devleti'nin Kırmızı Kitap'ı Ermeni İddialarına Yanıt" adı ilə 2007 və 2021-ci illərdə dərc edilməyinə baxmayaraq, elmi platformalarda axtarış nəticəsində bu əsərə istinad edən cəmi bir neçə əsərə rastladıq [2; 3; 4; 5; 6].

Gürcü tədqiqatçıları tam halda olan əsərə müraciət etmişlər. Maraqlıdır ki, gürcü müəllifləri əsərlərində digər mənbələrə də istinad edərək "Daşnaksütyun" partiyasının yaranmasını Qafqaz xalqları arasında düşmənçilik və nifrət yaradan qüvvə kimi qəbul edirlər [7].

Əsərin tədqiqi nəticəsində yaranan suallardan biri həmin dövrdə Paris sülh konfransında olan Azərbaycan nümayəndə heyətinin ermənilərin "Qırmızı kitab"ından xəbərdar olub-olmamaları, əsərə təkzib vermələri barədə fəaliyyətlərini aydınlaşdırmaqdır. Əlimərdan bəy Topşubaşovun, Ceyhun Hacıbəylinin və digər ziyalılarımızın əsərlərində bu mövzunun araşdırılması aktuallıq kəsb edir.

Araşdırma zamanı türk-müsəlman olmayan müəlliflərin əsərlərinin tarixşünaslığımızda elmi dövriyyəyə daxil edilməsi, xüsusilə xaricdə dərc edilən əsərlərdə onlara istinad edilməsi erməni millətçilərinin Qafqaz xalqlarına düş-

mənçiliyinə obyektiv yanaşmaq üçün əsas yaratdığı bir daha sübut olunur.

Əlbəttə ki, əsərin subyektiv tərəfləri də vardır. Bu baxımdan əsərin təhlinə diqqətlə yanaşmaq lazımdır.

Yekunda belə qərara gəlmək olur ki, elmi ictimaiyyətə çox da bəlli olmayan bu kimi tarixi mənbələrin dövrüyyəyə daxil edilməsi ilə xüsusilə xaricdə dərc edilən elmi materiallarda belə əsərlərə üstünlük verməklə erməni saxtakarlarını ifşa edib beynəlxalq aləmə haqq səsimizi obyektiv şəkildə çatdırmaq bilərik.

Bu materiallar təkcə erməni faşizmini ifşa etmir, eyni zamanda həmin toplumun Qafqaza yad olmasını sübut edir. Qafqaz xalqlarının dövlətçiliyini, mədəniyyətini, abidələrini və torpağını saxta sübutlarla mənimsəmək həmin toplumu bu torpaqların sahibi etmir. Bu torpaqda sülh içində və başqalarına hörmətlə yaşayanlar, qurub yaranlar və bölgənin inkişafına töhfə verənlər bu torpaqların sahibləridir.

KARIBI'S RED BOOK AS A SOURCE FOR REVEALING ARMENIAN COUNTERFEIT

SAIDA GULIYEVA

Baku State University, the Faculty of History, Scientific research laboratory World Azerbaijanis: historical demography, associate professor, PhD in History

SULTAN SEYIDOVA

Baku State University, Associate Professor of the Faculty of Philology, PhD in Philology

Keywords: *Karibi, "Red Book", Armenian nationalism, "Dashnaksutyun", historical counterfeit, Caucasian peoples*

The study analyzes the work of the "Red Book" written by a public figure of the Democratic Republic of Georgia, Karibi as a historical source. In order to study the events that took place in the early twentieth century, the work is included in the history of the country in full scientific circulation. The work, written by the non-Turkish-Muslim author in Tbilisi (Georgia) in 1920, which witnessed the events, reveals a different point of view on many issues and is considered valuable for proving the hostility of Armenians to the peoples of the Caucasus.

The work proves that Armenian nationalism has a bloody history for all the peoples of the Caucasus, the murder of innocent people. The ideology, based on non-traditional and false thinking on the issues of worldview and the continuation of national culture, was hostile to all other nations. This ideology laid the foundation for the Armenian military operations against the peoples of the region.

This work is important for exposing Armenian falsifiers. Thus, along with Turkish-Muslim authors, the works of Russian, Georgian and Armenian authors, who witnessed the events, also attract special attention. The Red Book, published by Karibi in response to the Armenian Red Book, is one of the most important sources for looking at the bloodiest years of the Caucasian peoples. During the peace conference, Armenian authors hid their work from neighboring nations after publishing a work full of slanders and attacks on their neighbors in order to

form public opinion, because they understood that their opinions could not be written openly to local peoples. Karibi writes that because Georgians and Azerbaijanis could not get and deny this work, Europeans think that we agree with these fabrications [9, 10-13]. Karibi writes that while Armenians living in our lands speak of the brotherhood and unity of all peoples in the Caucasus, they portray Georgians in Europe as barbarians and present themselves as the only cultural people of the South Caucasus and Asia Minor. One of the main purposes of the work is to present themselves among Georgians, Turks and Tatars as the sole bearer of European culture and values.

Karibi's work consists of an introduction, two parts, 19 chapters and a conclusion. The author works from the archives of the Caucasus Military District, referred to V.T.Mayevsky's "Military-statistical description of Van and Bitlis regions", "Red Book" of protocol, X.F.B.Linch's "Armenia", Toynbee's (one of the ideologists of the fictitious "Armenian genocide") "The Blue Book" brochure, which was published in New York and London in 1915, as well as "Armenian-Tatar confusion, as one of the phases of the Armenian question" and other works.

During the analysis of the work, materials on Azerbaijan, Turkey and Georgia, as well as the Turkish, Georgian, Kurdish and Russian population of the region were grouped.

In Karibi's work, Azerbaijanis are called "Tatars", "Yerevan Turks", Ottoman Turks are called "Turks", the Ottoman empire is named Turkey (we will use the Ottoman Empire in our study), Ottoman Armenians are "Turkish Armenians", Armenian territories are "Turkish Armenia", Armenians living in the Caucasus are named "Russian Armenians" and "Transcaucasian Armenians". Another noteworthy point is the name of the city of Tbilisi.

Our search of scientific electronic databases in Azerbaijani, Russian and Turkish to clarify the status of the work as a source did not yield serious results (Web of Science, Google scholar, academia.edu, dergipark). References to the work are very rare.

We see the first reference to the work in Huseyn Bayraka's "History of Azerbaijan's struggle for independence." Speaking about the Armenian genocide against Turkic-Muslims, the author noted that the Dashnaktsutyun party created national hatred in the Caucasus, referred to the work of Karibi, and named the work "Golden Book" (also published in 1921 in Tbilisi) [1, 120].

The collection "On Azerbaijani historical documents and publications" published in 1990 under the scientific editorship of Ziya Bunyadov presents abbreviations from 6 chapters of the work that may be interesting for the Azerbaijani public and refers to these parts when talking about the events of the period in the history of the Motherland. The same quotations are included in the works of Azerbaijani authors published in Russian in the country and abroad [8].

Despite the fact that Karibi's work is important for Turkish historians and was published in 2007 and 2021 under the title "The Red Book of the Georgian State in Response to Armenian Claims", we came across only a few works referring to this work in a search on scientific platforms [2; 3; 4; 5; 6].

Georgian researchers have referred to the work in its entirety. Georgian authors, citing other sources in their works, consider the establishment of the

Dashnaktsutyun party as a force that creates animosity and hatred among the peoples of the Caucasus [7].

One of the questions that arose as a result of the study of the work is to clarify the activities of the Azerbaijani delegation at the Paris Peace Conference at that time, whether they were aware of the "Red Book" of Armenians and denied the work. The study of this topic in the works of Alimardan bey Topshubashov, Jeyhun Hajibeyli and other intellectuals is relevant.

During the research, the inclusion of the works of non-Turkish-Muslim authors in our historiography, especially in the works published abroad, proves once again that it creates a basis for an objective approach to the hostility of Armenian nationalists to the Caucasian peoples.

Of course, there are subjective aspects of the work. In this regard, the analysis of the work should be approached carefully.

Therefore, it can be concluded that by including such historical sources, which are not well known to the scientific community, we can objectively convey our true voice to the international community by exposing Armenian forgers, especially by preferring such works in scientific materials published abroad.

These materials do not only expose Armenian fascism, but also prove that the community is alien to the Caucasus. Misappropriation of the statehood, culture, monuments and lands of the Caucasian peoples with false evidence does not make that community the owner of these lands. Those, who live build and contribute to the development of the region in peace and respect for others are the owners of these lands.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Baykara H. Azərbaycan istiqlal mübarizəsi tarixi. Bakı, Azər nəşr, 1992. – 276 s.
2. Bolat M.A. Yeni Türkiyə İçin Kars Antlaşması'nın Önemi. 267-306 / Adam Academy Journal of Social Sciences, 9 (2), (2019). DOI: 10.31679/adamakademi.449827 // <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/925953>
3. Karibi. Gürcü Devleti'nin Kırmızı Kitap'ı Ermeni İddialarına Yanıt. İstanbul, Kaynak yayınları, 2007; 2021, 125 s.
4. Kop Y.. Tarihi Seyir ve Eğitimsel Bazda 1915 Ermeni Olaylarına İlişkin Literatür Üzerine Genel Bir Analiz . s.121-134 21. / Yüzyılda Eğitim Ve Toplum Eğitim Bilimleri Ve Sosyal Araştırmalar Dergisi, 5 (15) 2016. // <https://dergipark.org.tr/tr/download/article-file/369215>
5. Mehmet Perinçek. İki Gürcü Siyasetçinin Ermeniler ve Taşnaklara Bakışı. // <https://turksandarmenians.marmara.edu.tr/tr/iki-gurcu-siyasetcinin-ermeniler-ve-tasnaklara-bakisi/> Müraciət tarixi: 05.08.2021
6. Mehmet Perinçek. The 1915 Events In The Light Of The Russian Archives And International Court Decisions. / Review of Armenian Studies. 2018, 117-148 // <https://dergipark.org.tr/en/download/article-file/838751>. Müraciət tarixi: 05.08.2021
7. Изория Марина. Политика «Дашнакцутюна» в 1917-1920 гг. / International scientific journal "Law and Politology". N23. 2013. Стр.45-51 // https://ibn.idsi.md/sites/default/files/imag_file/45_51%20Politika%20_dashnaktsutyuna_%20v%201917-1920%20gg.pdf
8. История Азербайджана по документам и публикациям. Под ред. З.М.Буниязова. Баку, Элм, 1990, 384 с.
9. Кариби. Красная Книга. Баку, Азернешр, 2013, 200 стр.

ŞUŞA – QARABAĞIN AÇARI

ÜLVİYYƏ İBRAHİMOVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının dosenti, t.f.d.
ulviya_ajdar@mail.ru*

ARİF İBRAHİMOV

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi
(təbiət fakültələri üzrə) kafedrasının doktorantı
turan-A@mail.ru*

Açar sözlər: *Qarabağ, Şuşa qalası, Şuşa əməliyyatı, Vətən müharibəsi*

1988-1993-cü illərdə Sovetlər Birliyinin tənəzzülündən yararlanan ermənilər dərhal çoxdan xəyalında olduqları Dağlıq Qarabağ torpaqlarını ələ keçirmək üçün açıq fəaliyyətə başladılar. 1989-cu ildə noyabrın 17-dən başlayaraq “meydan hərəkatı” adlandırdığımız tarixi addım Şuşanın erməni hədəfində olması xəbərindən sonra atılmışdı. Əvvəllər gizli fəaliyyət göstərən bir sıra erməni terrorçu təşkilatlar açıq fəaliyyətə keçərək “Miatsum” (“Birləşmə”) hərəkatını formalaşdırdılar [6, s.87]. 1988-1994-cü illərdə Dağlıq Qarabağı Azərbaycandan qoparmaq üçün aparılan mübarizədə Azərbaycan xalqı tarixi torpaqlarının daha bir parçasını itirdi. Rusiya mediasında “1992-1994-cü illər Qarabağ müharibəsi zamanı bu alınmaz qalanın ermənilər tərəfindən ələ keçirilməsi əsas dönüş nöqtəsi oldu və hərbi qarşıdurmanın sonunu müəyyən etdi. Həmin an şəhərə bu gün də qismət oldu: 2020-ci il II Qarabağ müharibəsinin 43-cü günündə Şuşa Azərbaycan Ordusu tərəfindən işğalçılardan geri alındı [11]. Halbuki, Şuşa heç bir zaman ermənilərə məxsus olmayıb və 44 günlük Azərbaycan ordusunun Zəfər yürüşü Şuşanı öz əsil sahiblərinə qaytararaq şəhərin yenidən dirçəlişinə yol açmış oldu.

Şuşa qalasının salınması və onun Qarabağ xanlığının mərkəzinə çevrilməsi Qarabağ xanlığının əsasını qoymuş Pənahəli xan Cavanşirin adı ilə bağlıdır. Bu dövrdə ona tabe olan Məlik Şahnəzərin Pənahəli xana göstərdiyi xidməti əllərində əsas tutan erməni tarixçiləri Şuşanın ermənilərə məxsus olduğunu iddia edirlər. Rusiyanın ermənipərəst media nümayəndələri onların bu cəfəng iddialarını bəzi saytlarda yerləşdirərək, guya ermənilərin azərbaycanlılardan daha əvvəl – XV əsrdə artıq bu qalanın yerində olan və Şuşı adlandırılan kənddə məskən saldıklarını yazır və “Bibliya”-nı “burda” qələmə alan bir erməni keşişi əfsanəsini uydururlar [10]. Lakin “Qarabağnamə”nin müəllifi Mirzə Adıgözəl bəy Şuşa qalasının salınmasından bəhs edərək Vərəndə hakimi Məlik Şahnəzərilərin əsillərinin Göyçə əsilzadələri olduğunu və oradan qaçaraq Qarabağda Vərəndə mahalına gəldiklərini bildirir [5,s.36]. Məlik Şahnəzərin isə Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etməsi “itaət sırğasını qulağına asdı və xidmət kəmərinə belinə bağladı” ifadələri ilə verilir [5, s.35]. Bu cümlələr Şuşa qalasının əsil sahibinin kim olmasını göstərir.

XX əsrdə dəfələrlə Şuşanı Azərbaycandan qoparmağa çalışan ermənilər

soyqırımlar törədərək əhalini öz doğma torpaqlarından qovmağa çalışmışlar. Azərbaycan igidlərinin hələ 1905-ci ildəki qəhrəmanlıqlarını Mir Möhsün Nəvvab qələmə almışdı [7,s.39]. XX yüzilliyin əvvəllərində törədilmiş bu vəhşiliklərin qarşısının alınmasında xüsusi xidmətləri olan Əhməd bəy Ağayev deyirdi: "Erməni terroruna son qoyulmayınca Qafqazda sülh olmayacaq" [8,s.11]. Bu sözlər bugünkü tariximizlə hələ də səsləşir.

Sonralar Sovetləşmə illərində Qafqaz Bürosu Rusiyanın Qafqaz siyasətinə xidmət edən bir vəziyyətə nail olaraq Azərbaycan üçün bir "Dağlıq Qarabağ" problemi yaratdılar və bu günədək də "Qarabağ iplərindən" istifadə etməkdədirlər.

Baş vermiş I Qarabağ savaşı ermənilərə havadarlıq edən dünya güclərinin sayəsində Azərbaycan Respublikası ərazisinin DQMV və ona bitişik rayonlardan azərbaycanlıların qovulması və bu torpaqların xarabalıqlara çevrilməsi ilə nəticələndi.

Əslində, Birinci Qarabağ savaşının da taleyi Şuşada həll olundu deyə bilərik. Ağdərə və Xocavənd istiqamətində düşməne ağır zərbələr vuran ordumuz, təəssüf ki, 1992-ci il yanvarın 25-26-da baş vermiş Daşaltı əməliyyatında xəyanətə uğradı, ardınca dəhşətli Qaradağlı və Xocalı qətliaamlarının törədilməsi Azərbaycanda baş verən siyasi böhranı yeni mərhələyə qaldırdı. 8 may 1992-ci il Azərbaycan tarixinə Şuşanın itirildiyi gün kimi qara hərflərlə yazılsa da, azərbaycanlılar bu tarixi unutmadı və qala-şəhərimizə qayıdacağımız günü böyük səbrlə gözlədi. Məhz 2020-ci il sentyabrın 27-də başlanmış II Qarabağ Savaşında əks-hücumun əsas hədəfi Şuşa idi. Çox qısa müddətdə Cəbrayıl, Füzuli, Zəngilan kimi rayonlara məxsus kəndlərin və Suqovuşan qəsəbəsinin döyüşlər nəticəsində düşməndən geri alınması həm dövlətimizin, həm də xalqımızın artıq bu savaşa tam hazır olmasının göstəricisi idi. 44 günlük Vətən müharibəsi dünya tarixində pilotsuz uçuş aparatlarının və dronların sınaqdan çıxarıldığı ilk real müharibə idi, amma Şuşa döyüşləri hər kəsə sübut etdi ki, ordumuzu irəli aparan yalnız texnoloji üstünlüyümüz deyil, Vətən sevgisi, torpaq həsrəti, namus qisası və yenilməzlik hissləri idi. Noyabrın 8-də Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Şuşanın azad edilmə xəbərini xalqına çatdırarkən "Biz bu tarixi qələbəni danışıqlar masası arxasında deyil, döyüş meydanında qazandıq" söyləmişdi [14]. Ali Baş komandan İlham Əliyevin fikrincə, qələbədə böyük rol oynayan əsas amillərdən biri elə ilk günlərdən düşmənin ilk müdafiə xəttinin qırılması ilə bağlıdır. Çünki 30 il ərzində yaxşı möhkəmləndirilmiş istehkamların, 10 minlərlə minaların basdırıldığı sahələrin, tank əleyhinə qazılmış səngərlərin elə ilk günlərdən dağıdılmağa başlanması həm hərbi əməliyyatların aparılması baxımından, həm də silahlı qüvvələrin ruh yüksəkliyi baxımından xüsusi rol oynadı. Hadrutun azad edilməsi, Füzuli şəhərinin, Soltanlı və Əmiralılar kəndlərinin alınması Şuşaya gedən qələbə yolunun ilk qaranquşları oldu. Bundan sonra Ali Baş komandanın da qeyd etdiyi kimi sonrakı əsas əməliyyatlar Zəngilan və Qubadlının azad edilməsi ilə Laçın rayonunun cənubuna – Güləbird kəndinə çıxış Azərbaycan ordusuna Laçın dəhlizini nəzarətdə saxlamaq imkanı verdi. Azərbaycan Respublikası Prezidenti müsahibələrində Şuşa əməliyyatını "qələbəmizin çələngi" adlandırır[4]. Şuşanın strateji baxımdan əhəmiyyəti həm də onun 15 km.-liyində hal-hazırda da ermənilərin yaşadığı Xankəndi şəhərinin yerləşməsi və Ermənistanla Dağlıq Qarabağı birləşdirən Laçın dəhlizinin Şuşa ətrafından keçməsidir.

Oktyabrın 28-30-da Azərbaycan ordusu Şuşa əməliyyatına başlayır. Beş

gün ərzində 400 nəfər xüsusi təyinatlı meşələrdən və dağlardan keçərək yüngül silahlarla 100 nəfərlik dəstələrə bölünərək şəhərə müxtəlif səmtlərdən yaxınlaşdılar. Oktyabrın 30-da döyüşlər Şuşadan 5 km şərqdə gedirdi. Heç bir atəşlə qorunmayan xüsusi təyinatlılar müxtəlif istiqamətlərdən gecə ikən sıdırım qayalara kəndirlə dırmanaraq şəhərə daxil olurlar [3]. Noyabrın 4-də Şuşanın cənub istiqamətində Daşaltı uğrunda döyüşlər başlandı, Azərbaycan ordusu Çanaxçı kəndini də nəzarət altına aldı. Laçın dəhlizini itirməkdən qorxan erməni qüvvələri meşə-dağlıq ərazilərdə uğursuz əks-hücumlara başladı, həmlələri dəf edən Milli ordumuz noyabrın 6-da qala-şəhərin kənarında idi. Şəhərdə yaxınməsafəli döyüşlər gedirdi. Noyabrın 7-də dumanlı hava şəraiti havadan müşahidə qabiliyyətini bir qədər məhdudlaşdırdığı üçün ermənilərin şəhər içində əks-hücumu gücləndi. Əlbəyaxa gedən döyüşlərdə Azərbaycan Ordusunun xüsusi təyinatlı qüvvələri Şuşa İcra hakimiyyətinin binasının üzərində Azərbaycan bayrağını dalğalandırdılar. Qarabağın açarı olan Şuşanın azad edilməsi Ermənistanı kapitulyasiyaya məcbur etdi. Şuşa uğrunda döyüş dronları və uşuq aparatları ilə deyil, əsgər-zabit heyətinin döyüş hazırlığı və qəhrəmanlığı sayəsində qazanıldı. Ali Baş Komandan İlham Əliyevin dediyi kimi “döyüş qabiliyyətli silahsız qüvvələri olmayan ölkə necə texniki vasitələrə malik olsa belə, onun döyüşdə, xüsusən müharibədə, özü də belə əlverişsiz coğrafi şəraitdə qalib gəlməsi mümkün olmazdı” [9].

Şuşa şəhərinin azad olunmasında xüsusi xidmətlərinə görə Xüsusi Təyinatlı Qüvvələrin komandanı, Vətən Müharibəsi Qəhrəmanı adına layiq görülmüş general-leytenantı Hikmət Mirzəyev, Naxçıvan Əlahiddə Ümumqoşun Ordusunun komandanı polkovnik Tehran Mənsimov, general-mayor Mayis Bərxudarov “Şuşanın azad olunmasına görə medalı” ilə də təltif edilmişlər [1].

Şuşa əməliyyatı sübut etdi ki, müharibələrin xüsusiyyətləri dəyişsə də, əsgər tərzi və rəşadəti yenə də hərbi uğur üçün ən əsas yol olaraq qalır [13].

SHUSHA IS THE KEY TO KARABAKH

ULVIYA IBRAHIMOVA

*Baku State University, Department of History of Azerbaijan
(for natural faculties), associate professor, PhD in History*

ARIF IBRAHIMOV

*Baku State University, Department of History of Azerbaijan
(for natural faculties), PhD student*

Keywords: *Karabakh, Shusha fortress, Shusha operation, Patriotic War*

Taking advantage of the collapse of the Soviet Union in 1988-1993, the Armenians immediately launched an open campaign to seize the long-dreamed lands of Nagorno-Karabakh. The historic step, which we called the “square movement” on November 17, 1989, was made after the news that Shusha was targeted by Armenians. A number of previously secret Armenian terrorist organizations formed the “Miatsum” (Union) movement [6, p.87]. In 1988-1994, the Azerbaijani people lost another part of their historical lands in the struggle to

seize Nagorno-Karabakh from Azerbaijan. According to Russian media, “the capture of this impregnable fortress by the Armenians during the 1992-1994 Karabakh war was a turning point and put an end to the military confrontation. The city played the same role today: on the 43rd day of the Second Karabakh War in 2020, Shusha was overthrown by Azerbaijani troops [11]. However, Shusha never belonged to the Armenians, and the 44-day victory march of the Azerbaijani army returned Shusha to its rightful owners and paved the way for the revival of the city.

The construction of the Shusha fortress and its transformation into the center of the Karabakh Khanate is associated with the name of Panakhali Khan Javanshir, the founder of the Karabakh Khanate. Armenian historians claim that Shusha belongs to the Armenians, based on the merits that Malik Shakhnazar, who was subordinate to him during this period, to Panakhali Khan. Pro-Armenian Russian media outlets have posted their absurd allegations on some websites, claiming that Armenians settled in a village called Shushi on the site of the fortress before the Azerbaijanis in the XV century, and fabricated the legend of an Armenian priest who wrote the Bible “here”. However, the author of Karabakh, Mirza Adygozal bek, telling about the construction of the Shusha fortress, explained that Malik Shakhnazarli, the ruler of Varanda, was a descendant of Geichi and fled from there to the Varanda region of Karabakh. [5, p.36]. Malik Shakhnazar’s acceptance of the rule of Panahali Khan is expressed in the words “he wore an earring of obedience and wore a belt of service” [5, p. 35]. These proposals show who the real owner of the Shusha fortress is.

In the 20th century, Armenians, who repeatedly tried to tear Shusha from Azerbaijan, committed genocides and tried to expel the population from their native lands. The bravery of the Azerbaijani heroes in 1905 was written by Mir Mohsun Navvab [7, p.39]. Ahmad Bey Agayev, who had a special role in preventing these atrocities committed in the early twentieth century, said: “There will be no peace in the Caucasus until the end of Armenian terror” [8, p.11]. These phrases still resonate with our current history.

Later, during the Soviet years, the Caucasus Bureau created a “Nagorno-Karabakh” problem for Azerbaijan, achieving a situation that served Russia’s Caucasus policy, and they still use the “Karabakh ropes”.

The first Karabakh war led to the expulsion of Azerbaijanis from the Nagorno-Karabakh Republic and adjacent regions of the Republic of Azerbaijan and the destruction of these lands by the world powers that supported the Armenians.

In fact, we can say that the fate of the First Karabakh war was decided in Shusha. Unfortunately, our army, which inflicted heavy blows on the enemy in the direction of Aghdar and Khojavend, was betrayed during the Dashalti operation on January 25-26, 1992, followed by the terrible Karabakh and Khojaly pogroms, which led to a political crisis in Azerbaijan to a new level. Although May 8, 1992 was recorded in black letters in the history of Azerbaijan as the day of the loss of Shusha, the Azerbaijanis did not forget this date and patiently waited for the day when we would return to our fortress city. The main target of the counterattack in the Second Karabakh War, which began on September 27, 2020,

was Shusha. The capture of the villages of Jebrail, Fizuli, Zangilan and Sugovushan as a result of the hostilities as soon as possible became an indicator that both our state and our people were fully prepared for this war. The 44-day Patriotic War was the first real war in the history of the world to test drones and Unmanned aerial vehicle, but the Shusha battle proved to everyone that this was not only our technological superiority, but also love for our homeland, longing for the earth, revenge and invincibility. On November 8, the President of the Republic of Azerbaijan conveyed the message of the liberation of Shusha to the people, saying: "We won this historic victory not at the negotiating table, but on the battlefield." According to Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev, one of the main factors that played a big role in the victory was the breakthrough of the enemy's first line of defense from the very first days. Over the course of 30 years, the destruction of well-fortified fortifications, areas where tens of thousands of mines were buried, and anti-tank trenches from the outset played a special role in both combat and military morale. The liberation of Gadrut, the capture of the city of Fizuli, the villages of Soltanly and Amiralilar were the first swallows on the way to victory in Shusha. After that, as the Supreme Commander-in-Chief noted, the next major operations to liberate Zangilan and Gubadly allowed the Azerbaijani army to take control of the Lachin corridor south of the Lachin region – the village of Gyulebird. In an interview, the President of the Republic of Azerbaijan called the Shusha operation "the crown of our victory." The strategic importance of Shushi is also the location of the city of Khankendi, which is still inhabited by Armenians, 15 km from it, and the passage of the Lachin corridor connecting Armenia and Nagorno-Karabakh around Shushi.

On October 28-30, the Azerbaijani army started Operation Shusha. In five days, 400 people crossed special forests and mountains, approached the city from all sides. They were divided into groups of 100 people with light weapons. On October 30, hostilities took place 5 km east of Shusha. Special forces, which were not protected by any fire, entered the city from different directions at night by climbing the steep rocks with ropes. [3]. On November 4, battles for Dashalti began in the southern part of Shusha, and the Azerbaijani army took control of the village of Chanakhchi. Fearing the loss of the Lachin corridor, the Armenian forces launched unsuccessful counterattacks in the forest-mountainous areas, and on November 6, our National Army, repelling the attacks, found itself on the outskirts of the city. There were fierce battles in the city. On November 7, as foggy weather limited aerial surveillance, Armenian counterattacks intensified inside the city. During hand-to-hand fighting, the special forces of the Azerbaijan Army waved the Azerbaijani flag over the building of the Executive Power of Shusha. The capture of Shushi, the key to Karabakh, forced Armenia to capitulate. The battle for Shusha was won not by drones and aircraft, but by the combat skills and heroism of the officers. As Supreme Commander-in-Chief Ilham Aliyev said, "no matter what technical means a country that does not have combat-ready armed forces, it will not be able to win a war, especially in a war, even in such unfavorable geographical conditions "[9].

The medals for the liberation of Shusha were awarded to Lieutenant General, Commander of Special Forces, Hero of the Patriotic War Colonel Tehran

Mansimov, Major General Mayis Barkhudarov [1].

Operation Shusha proved that although the characteristics of wars have changed, the sweat and courage of soldiers still remains the main route to military success. [13]

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan Respublikası hərbi qulluqçularının "Şuşanın azad olunmasına görə" medalı ilə təltif olunması haqqında Azərbaycan Respublikası prezidentinin sərəncamı, 29 dekabr, 2020
2. Azərbaycan tarixi (ən qədim zamanlardan – XXI əsrin ilk onilliklərinə qədər). M. Abdullayev redaktəsi ilə. Bakı: "Bakı Universiteti", 2014, 380 s.
3. Азербайджанский спецназовец: неприступная Шуша была взята в рукопашном бою. 25 ноября 2020 г. // <https://rossaprimavera.ru/article/6ff075c4>. 30.10.2021
4. İlham Əliyev Rusiyanın İnterfaks agentliyinə müsahibə verib. 28 oktyabr 2020 // <https://president.az/articles/44692>. 29.10.2021
5. Qarabağnamələr. Bakı, Yazıçı, 1989. 192 s.
6. Mahmudov Y., Şükürov K. Qarabağ: Real tarix, faktlar, sənədlər. Bakı, Təhsil, 2005, 380 s.
7. Mir Mövsün Nəvvab, 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı, 1993, "Azərbaycan", 128 s.
8. Onullahi S.M. Erməni millətçiləri və İran, Bakı, "Maarif", 2020, 88 s.
9. «Все 44 дня мы шли только вперед!». 24.09.2021. Журнал "Национальная оборона". // <https://oborona.ru/product/zhurnal-nacionalnaya-oborona/vse-44-dnya-my-shli-tolko-vpered-42610.shtml>. 01.11.2021
10. Юшина Ольга. Загадка сдачи неприступной крепости. Цена Шуши. / Газета «Суть времени» №408. 17 декабря 2020 // <https://rossaprimavera.ru/article/6ff075c4>
11. Ключ к Карабаху . Азербайджан отбил у Армении город Шуши. Почему две страны воюют за него уже сто лет? // <https://lenta.ru/articles/2020/11/11/shoushie/>
12. The battle of shusha city and the missed lessons of the 2020 nagorno-karabakh war // <https://mwi.usma.edu/the-battle-of-shusha-city-and-the-missed-lessons-of-the-2020-nagorno-karabakh-war/> John Spencer and Harshana Ghoorhoo | 14.07.21
13. The Battle of Shusha: Warcraft Has Changed, but Soldiers' Sweat, Courage and Daring Remain Key to Military Success // <https://caspiantpost.com/en/post/perspectives/the-battle-of-shusha-warcraft-has-changed-but-soldiers-sweat-courage-and-daring-remain-key-to-military-success/> The Caspian Post, September 03, 2021
14. The battle for Shusha: the cauldron of generational pain at the heart of the Nagorno-Karabakh war // <https://neweasterneurope.eu//the-battle-for-shusha-the-cauldron-of-generational-pain-at-the-heart-of-the-nagorno-karabakh-war/12/11/2020>

A.A.BAKIXANOVUN "GÜLÜSTANI-İRƏM" ƏSƏRİNDƏ QARABAĞIN TARİXİ COĞRAFİYA MƏSƏLƏLƏRİ

ELŞƏN ASLANOV

*Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsinin Mənbəşünaslıq, tarixşünaslıq və
metodika kafedrasının müəllimi, t.f.d.*

tarixmənbə@mail.ru

Açar sözlər: *A.A.Bakıxanov, Qarabağ xanlığı, Rusiya imperiyası, tarixi-coğrafi
hüdudlar, əhali*

Nadir şahın ölümündən sonra XVIII əsrin ortalarından meydana gəlmiş Azərbaycan xanlıqları əsrin sonlarından özlərinin siyasi varlıqlarını qorumaq üçün çətin bir mübarizəyə qoşuldular. Bir tərəfdən daxili siyasi çəkişmələr, digər tərəfdən yadelli hücumları Azərbaycan xanlıqlarının siyasi mövcudluğunu təhlükə altına aldı. Həmin dövrdə Qafqaz regionunda mənafeləri toqquşan Rusiya imperiyası, Qacarlar və Osmanlı dövlətlərin planlarında Cənubi Qafqazın işğalı önəmli yer tuturdu. Osmanlı dövlətinin burada nüfuzunun güclənməsindən qorxan Rusiya imperiyası buna yol verməmək üçün Azərbaycan xanlıqlarını ələ keçirməyə can atır və eyni zamanda, bölgədə xristian dini amilindən istifadə etməklə özünə siyasi dayaq yaratmağı planlaşdırırdı. Bu məqsədlə XIX əsrin əvvəllərindən çar məmurları tərəfindən Cənubi Qafqaz, o cümlədən Azərbaycan haqqında tarixi, topoqrafik, etnik, toponomik və s. məlumatlar toplanılmağa başlandı ki, sonrakı mərhələdə bu məlumatlar əsasında Azərbaycan əleyhinə köçürmə, inzibati, müsəlman feodallarına qarşı və s. siyasətlər yürüdüldü. Maraqlı cəhətlərdən biri də ondan ibarətdir ki, çar məmurları tərəfindən Qarabağ bölgəsinin tarixinin yerli müəlliflər tərəfindən işıqlandırılmasına da diqqət çəkilir və bununla əlaqədar onlara sifarişlər verilirdi. Belə əsərlərdən biri də XIX əsrin I yarısında yerli ali zümrənin nümayəndəsi, Azərbaycan tarixşünaslığının banisi A.A.Bakıxanovun Azərbaycan və Dağıstan tarixinin ən qədim zamanlardan 1813-cü il tarixinədək olan dövrü əhatə edən, "tarixi hadisələri işıqlandırmaq baxımından elmi axtarış xarakteri" daşıyan "Gülüstani-İrəm" əsəridir. A.A.Bakıxanov bu əsərini milliyyətçə erməni olan Dağıstan hərbi dairəsinin rəisi Moisey Zaxaroviç Arqutinski-Dolqorukovun sifarişi ilə yazmışdır.

Qeyd edək ki, A.A.Bakıxanovun əsərləri öz yazılış tərz, söykəndiyi qaynaqların zənginliyi və mötəbərliyi, müəllif araşdırmalarının dərinliyi və s.-yə görə bu günkü çağdaş tarixşünaslıq üçün əvəzsiz örnək olaraq qalmaqdadır.

"Gülüstani-İrəm" əsərinin beşinci fəslə Azərbaycan xanlıqlarının XVIII əsrin II yarısındakı tarixinə və XIX əsrin əvvəllərində onların Rusiya tərəfindən işğalına həsr edilmişdir. Burada XVIII əsr Rusiya-Azərbaycan münasibətləri, Azərbaycanın şimal torpaqlarının Rusiya tərəfindən tutulmasının gedişi haqqında geniş məlumat verilir.

Müəllif Qarabağ xanlığındakı vəziyyətlə bağlı Nadir şahın ölümündən sonra Pənah bəy İbrahim Xəlil oğlu Cavanşirin xan kimi Qarabağda hökmranlığından bəhs edərkən, onun əvvəlcə Bayat və daha sonra Tərnaut qalalarını, bir neçə vaxtdan sonra isə Məlik Şahnəzər Vərəndənin xahişinə görə, indiki Şuşanın ye-

rində Pənahabad qalasını bina etdiyini, mülükləri özünə tabe edərək qüvvətləndiyi qeyd edir. Qarabağ xanlığının tarixi-coğrafi hüdudları və zaman-zaman bu hüdudların genişlənməsi ilə əlaqədar olaraq müəllif yazır ki, Pənah xan Xudafərin körpüsündən başlayaraq Kürək çayına və Bərgüşat mahalına qədər yerləri ələ keçirdi. Bundan əlavə, Qarabağa aid Mıqrı və Güney mahallarını, Naxçıvana aid Tatif və Sisyanı, İrəvana aid Tərtər Kolanını və Təbrizə aid olan Zəngəzur və Qapanı tutdu. Verilən məlumatdan məlum olur ki, Pənah(əli) xan Qarabağın beş mülüklüyünü asılı vəziyyətə salmışdı ki, bunlardan yalnız Vərəndə mülüyü özü Pənahəli xanın hakimiyyətini qəbul etmişdi. Dörd mülüklik (Xaçın, Dizaq, Ciləbörd, Gülüstan) isə zorla tutulmuşdu. Öz ərazisini cənubi-qərbə doğru genişləndirən xanlığın sərhədləri şimaldan Gəncə xanlığına, şərqdən Kür-Arazın birləşdiyi yerə, cənubdan Araz çayına, qərbdən isə Mehri, Sisiyana qədər çatırdı. Əsərdə xanlığın bəzən Ərdəbil və sair kimi qonşu ölkələri də özünə tabe etməsindən bəhs edilir.

"Gülüstani-İrəm" əsərində Sisianovla İbrahimxəlil xanın Gəncə yaxınlığındakı Kürəkçay sahilində 1805-ci il mayın 14-də bağlanan sülh müqaviləsindən bəhs edən müəllif yazır ki, rus sərdarı Kürək çayı kənarında, qarabağlı İbrahim Xəlil xan ilə görüşdü. İbrahim Xəlil xan, bağlanan əhdnamə mücibincə, Rusiya dövlətinin himayəsinə daxil oldu və xərac olaraq hər il 10.000 əşrəfi verməyi öhdəsinə aldı.

Kürəkçay müqaviləsinin Rusiya imperiyası üçün əhəmiyyətindən bəhs edərəkən Qafqaz qoşunlarının baş komandanı general Sisianovun 1805-ci il 22 may tarixli 19 saylı məlumatındakı fikrini qeyd etmək yerinə düşər. O, Qarabağı coğrafi mövqeyinə görə Azərbaycanın, eləcə də İranın qapısı adlandırır və buna görə də onun əldə saxlanması və möhkəmləndirilməsinə daha çox səy göstərilməsinə bildirirdi.

Əsərdə eyni zamanda Qacarlarla münəqişələrdən sonra Qarabağ ərazisində yaşayan əhalinin İran ərazisinə köçürülmələrindən bəhs edilir ki, bu da həmin dövrdə demografik vəziyyətlə bağlı məsələlərin araşdırılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

"Gülüstani-İrəm" əsərində xanlıqlar dövründə feodalların şərtsiz və şərtli torpaq sahibliyi hüququnun bu və ya digər tərəfləri, feodalların sosial-iqtisadi və silki hüquqları ilə bağlı bir sıra məsələlər də öz əksini tapmışdır.

ISSUES OF HISTORICAL GEOGRAPHY OF KARABAKH IN A.A.BAKIKHANOV'S WORK "GULUSTANI-IRAM"

ELSHAN ASLANOV

Baku State University, Teacher of the Department of Source Studies, Historiography and Methodology, PhD in History

Keywords: *A.A.Bakikhanov, Karabakh khanate, Russian empire, historical-geographical borders, population*

After the death of Nadir Shah, the Azerbaijani khanates, which emerged in the middle of the XVIII century, joined up the difficult struggle to preserve their political existence from the end of the century. On the one hand, internal political conflicts, on the other hand, foreign attacks threatened the political existence of the Azerbaijani

khanates. At that time, the occupation of the South Caucasus played an important role in the plans of the Russian Empire, Gajar Iran and the Ottoman Empire, which had conflicting interests in the Caucasus region. Fearing the Ottoman state's growing influence here, the Russian Empire sought to seize the Azerbaijani khanates to prevent this, and at the same time planned to establish a political foothold in the region by using the Christian religious factor. For this purpose, since the beginning of the XIX century, tsarist officials have studied the history, topography, ethnicity, toponymy, etc. About the South Caucasus, including Azerbaijan, at the next stage, on the basis of this information, anti-Azerbaijani resettlement, administrative, anti-Muslim feudal lords, etc. Were carried out in Azerbaijan policies were pursued. One of the interesting aspects is that the tsarist officials also paid attention to the coverage of the history of the Karabakh region by local authors, and in this connection they were given orders. One of such works is "The nature of scientific research in terms of covering historical events" by A.A. Bakikhanov, a representative of the local elite in the first half of the XIX century, the founder of Azerbaijani historiography, covering the period from the earliest times of Azerbaijan and Dagestan to 1813 is the work "Gulustani-Iram". A.A. Bakikhanov wrote this work by order of the head of the Dagestan military district, Moisei Zakharovich Argutinsky-Dolgorukov, who was an Armenian by nationality.

It should be noted that the works of A.A. Bakikhanov, due to their style, richness and reliability of the sources on which they are based, the depth of the author's research, etc., remain an invaluable example for modern historiography.

The fifth chapter of "Gulustani-Iram" is dedicated to the history of the Azerbaijani khanates in the second half of the XVIII century and their occupation by Russia in the early XIX century. It provides extensive information on XVIII-century the Russian-Azerbaijani relations and of the century the their occupation by Russia in the early century.

When the author talks about the situation in the Karabakh khanate after the death of Nadir Shah, the reign of Panakh bey Ibrahim Khalil oglu Javanshir in Karabakh as a khan, he notes that first he built the fortresses of Bayat and Tarnaut, and after a while, at the request of Malik Shahnazar Varand, built a fortress Panakhabad on the site of present-day Shusha, subjugating the meliks.

In connection with the historical and geographical boundaries of the Karabakh Khanate and the expansion of these boundaries from time to time, the author writes that Panakh Khan seized the lands from the Khudafara bridge to the Kurek River and the Bargyushat district. In addition, he captured the Migri and Guney regions of Karabakh, Tatif and Sisyan in Nakhchivan, Terter Kolan in Irevan, Zangezur and Gapan in Tabriz. From this provided information it is known that Panakh (Ali) Khan made five counties (meliklik) of the possessions of Karabakh dependent, of which only the melik Varanda Shahnazar accepted the reign of Panakhali Khan. Four counties (meliklik) (Khacha, Dizag, Kilabord, Gulistan) were captured by force. Expanding its territory to the south-west, the borders of the khanate reached in the north to the Ganja Khanate, in the east to the confluence of the Kura-Araz, in the south to the Araz River, and in the west to Mehri and Sisiyan. The work talks about the khanate sometimes subjugated Ardabil and other neighboring countries.

In "Gulustani-Iram" talking about the peace treaty signed between Sisianov and Ibrahimkhalil Khan on May 14, 1805 on the banks of the Kurakchay near Ganja, the author writes that the Russian commander met with Ibrahim Khalil khan from Karabakh on the bank of Kurak river. Ibrahim Khalil khan, according to the agreement, came under the protection of the Russian state and undertook to pay 10,000 honors every year as a tribute.

Speaking about the significance of the Kurekchay treaty for the Russian Empire, one should note the opinion of the commander-in-chief of the Caucasian troops, General Sisianov, in his report No. 19 dated May 22, 1805. He called Karabakh the gateway to Azerbaijan and Iran because of its geographical position, and therefore declared the need to make more efforts to preserve and strengthen it.

At the same time, the work discusses the resettlement of the population living in the territory of Karabakh to Iran after the conflict with the Gajars, which is important in the study of issues related to the demographic situation at that time.

In "Gulustani-Iram" a number of issues related to the unconditional and conditional land ownership of feudal lords during the khanate period, the socio-economic and economic rights of feudal lords were also reflected.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bakıxanov A.A. *Gülüstani-İrəm*. Bakı, Xatun-Plyus, 2010, 225 s.
2. AKAK, T.II, Tiflis, 1868, s.703
3. Əliyev M. *Şimali Azərbaycanın Rusiya tərəfindən işğalının tarixşünaslığı*. Bakı, Adiloğlu, 2001, 316 s.
4. Hüseynov Y. *"Qarabağnamələr" Azərbaycan tarixini öyrənmək üçün mənbə kimi*. Bakı, Elm, 2007, 216 s.

TOVUZ DÖYÜŞLƏRİ VƏ DÜNYA İCTİMAİYYƏTİNİN MÖVQEYİ

KƏMALƏ QURBANOVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Azərbaycan tarixi
(humanitar fakültələr üzrə) kafedrası, t.f.d.
kamala-qurbanova@mail.ru*

Açar sözlər: *Azərbaycan, Ermənistan, Tovuz döyüşləri, Azərbaycan ordusu, enerji təhlükəsizliyi, KTMT*

2020-ci ildə Azərbaycan ərazilərinin Ermənistan işğalından azad edilməsi ilə nəticələnən 44 günlük Vətən müharibəsinə gətirən yolda həmin ilin iyulunda baş vermiş Tovuz döyüşləri əhəmiyyətli yer tutur. Əslində Ermənistan-Azərbaycan münasıqşəsi kontekstində qiymətləndirdikdə iyul döyüşləri Ermənistanın münasıqşə zonasını genişləndirmək, KTMT və təşkilata üzv olan müttəfiqlərini münasıqşəyə cəlb etmək, eyni zamanda Azərbaycanın enerji təhlükəsizliyinə zərbə vurmaq niyyətlərindən irəli gəlmişdir. Münasıqşənin tarixiretrospektiv konteksdə qiymətləndirilməsi bu niyyətlərin hər birinin özünəməxsus səbəblərdən qaynaqlandığını göstərməkdədir. Mövzunun araşdırılması bu baxımdan aktualıq kəsb etməkdədir. Digər tərəfdən təhlillər sübut edir ki, Covid-19 pandemiyasının davam etdiyi bu dövrdə Ermənistanda daxili ictimai-siyasi, sosial-iqtisadi şərait daha da gərginləşmiş, mövcud olan böhran dərinləşmişdi. Dünyada yaranmış ağır şəraitdən istifadə edən Ermənistan Azərbaycan ilə dövlət sərhədinin Tovuz rayonu istiqamətində yeni hərbi təxribat törətmişdi.

Təbii ki, enerji təhlükəsizliyi kontekstində qiymətləndirdikdə diqqət yetirilməli əsas məqam Azərbaycanın enerji xətlərinin hədəfə alınmasıdır. Məlumdur ki, Azərbaycanın Qərb istiqamətində bütün yolları – Bakı – Tbilisi – Ceyhan əsas ixrac neft və Bakı – Tbilisi – Ərzurum qaz boru kəmərləri, TAP, TANAP xətləri Tovuz rayonuna yaxın ərazilərindən keçir. Bu təxribatı törətməklə Ermənistan Azərbaycan Respublikasının Qərb çıxışının qarşısını almaq istəyirdi.

Döyüşlər 2020-ci il iyulun 12-dən etibarən Ermənistan – Azərbaycan dövlət sərhədinin Tavuş mərzı və Tovuz rayonu əraziləri boyunca başlamışdı [3, s. 145]. Həmin gün günorta saatlarından başlayaraq Ermənistan Silahlı Qüvvələri Azərbaycan Respublikası Dövlət Sərhəd Xidmətinin Tovuz rayonunda yerləşən mövqelərini artilleriya qurğularından atəşə tutmuşdu [2]. Ermənistan tərəfi Tovuz rayonu ərazisində yerləşən bir sıra strateji yüksəklikləri, o cümlədən Qaraqaya yüksəkliyini ələ keçirmək üçün ardıcıl təxribat hərəkətlərinə başladı. Həmin yüksəklikdən kommunikasiyalar keçən ərazilər üçün təhlükə yaranırdı. Hücumların qarşısını almaq üçün Azərbaycan ordusu cavab tədbirləri görmüşdü.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin göstərişinə əsasən təxribatlara lazımi cavab verilmiş, enerji layihələrinin təhlükəsizliyi tam təmin olunmuş, münasıqşəyə üçüncü ölkələrin cəlb olunmaması üçün Azərbaycan ordusu əlində imkan olduğu halda döyüş əməliyyatlarını Ermənistan ərazisinə keçirməmişdi. Azərbaycanın enerji sahələrinin hədəfə alınması Ermənistanın hədəflərindən biri olması tam çıpaqlığı ilə ortaya çıxmışdı. Bu hadisələrə qədər Ermənistan

rəhbərliyi tərəfindən verilən açıqlamalarda göstərilmişdir ki, onlar Azərbaycanın strateji enerji infrastrukturunu vurmaq fikrindədirlər. Bu infrastrukturlar sırasında boru xətləri, eyni zamanda, Səngəçal neft-qaz terminalı xüsusi yer tuturdu.

Beləliklə, Ermənistan silahlı qüvvələri tərəfindən Azərbaycan-Ermənistan sərhədində təxribat rəsmi İrəvanın gözlədiyi və illərdən bəri hazırlanmış ümid etdiyi hərbi nəticələrə səbəb olmadı. Əgər 2016-cı ilin aprel savaşaşlarında Ermənistanın "Ohanyan səddi"nin keçilməzliyi barədə mifləri darmadağın edilmişdisə, Tovuz döyüşlərində rəsmi İrəvanın KTMT-nin erməni xalqına hərbi yardıma hər an hazır olması barədə arxayınlığı iflasa uğratdı. Tovuz hadisələrinə qədər erməni rəhbərliyi mütəmadi olaraq Azərbaycanı müharibə başlayacağı təqdirdə, KTMT-nin hərbi yardım edəcəyi ilə hədələyir, habelə bu təşkilata üzvlüyündən ölkə daxilində reyting amili kimi istifadə edirdi. Zaman-zaman atəşkəs pozulsa da, son 25 ildə Tovuz döyüşlərinə qədər birbaşa iki dövlətin beynəlxalq müstəvidə tanınmış sərhədlərində bu səviyyədə qarşıdurma olmamışdı. Ona görə də erməni xalqında əməliyyatların birbaşa təmas xəttində başlayacağı andaca KTMT-nin köməyə gələcəyinə dair tam səmimi bir inam var idi. Bu, indiyə qədər erməni iqtidarlarının xalqını ovundurduğu əsas amil idi və bu mif bir andaca puç oldu. Azərbaycan Ordusu ermənilərin təxribatına adekvat cavab olaraq Ermənistan ərazisində baza, mövqe və hərbi anbarları yerlə-yeksan etdi. Baş Nazir Paşinyan xalqın yeganə ümidi KTMT-a hərbi yardım üçün müraciət etsə də, təşkilat nəinki kömək etməmiş, hətta siyasi dəstək ifadə edən bəyanat belə verməyə lüzum bilməmişdi.

Əksinə, KTMT-nin üzvlərindən üçü, Qazaxıstan və Qırğızıstan Türkdilli Dövlətlərin Əməkdaşlıq Şurası vasitəsilə, Belarus isə Qoşulmama Hərəkatı xətti ilə Ermənistanı təcavüzkar kimi tanıyıb Azərbaycana açıq dəstək ifadə etdi. Beləliklə, Tovuz döyüşləri ermənilərin KTMT röyasına son qoydu, erməni iqtidarın erməni xalqını illərdir, boş vədlərlə ovundurması reallığını ortaya çıxardı.

Tovuz döyüşləri erməni "diasporunun məğlubedilməzliyi", "hər şeyə qadir olması" barədə mifin də yıxılmasına səbəb oldu. Şübhəsiz ki, erməni diasporundan danışanda ABŞ-ın adı birinci çəkilirdi. Lakin ermənilərin ABŞ-ın da maraqlı olduğu enerji layihələrini təhdid etməsindən sonra ABŞ Konqresinin Qaydalar Komitəsində Ermənistanın Azərbaycan ərazilərini işğal faktını dövlət səviyyəsində ilk dəfə tanıyan 296 sayılı düzəliş qəbul edilmişdi [1]. Erməni əsilli və ermənilərin təsiri altında olan konqresmenlərin, siyasi təsir imkanlarına malik şəxslərin davamlı cəhdlərinə baxmayaraq, hətta ermənipərəst demokratların özlərinin iştirakı ilə Azərbaycan, Gürcüstan, Ukrayna və Moldovada işğal olunmuş ərazilərdən köçkün düşmüş və həmin ərazilərdə qətlə yetirilmiş sözügedən ölkələrin vətəndaşları barədə hesabatın Dövlət katibi tərəfindən Müdafiə katibi ilə əlaqələndirilməklə Konqresə təqdim olunmasını nəzərdə tutan düzəliş faktiki olaraq mahiyyətinə görə bir ilk olmaqla ermənilərin diaspor siyasətində bir uçurum yaratdı. Tovuz hadisələri paralel olaraq Azərbaycanın diaspor hərəkatına yeni ruh verdi. ABŞ, Rusiya, Ukrayna, Belçika, Niderland, İsveçrə, Fransada və s. azərbaycanlı icmaları böyük fəallıq nümayiş etdirdilər. Gürcüstanda yüz minlər, İranda isə 10 milyonlarla azərbaycanlıların kütləvi şəkildə könüllü müharibəyə yollanmaq barədə bəyanatları da çox ciddi və əhəmiyyətli məsələ idi.

Döyüşlərlə bağlı BMT, Aİ, ATƏT kimi təsisatların açıqlamaları neytral və ümumi sakitləşməyə çağıran xarakter daşmışdır. Türk Şurası, İslam Əməkdaşlıq

Təşkilatı, Qoşulmama Hərəkatı, TÜRK PA, GUAM kimi regional təşkilatlar Azərbaycana tam dəstək ifadə etmişdilər. Bu təşkilatlar tərəfindən Ermənistanın hərbi təxribatını, artilleriya qurğularından istifadə etməklə Azərbaycanın mülki əhalisinin sıx yaşadığı ərazilərini atəşə tutmasını qətiyyətlə pisləyən bəyanatlar verilmişdi. Xüsusən, BMT-dən sonra dünyada ikinci ən iri siyasi təsisat olan Qoşulmama Hərəkatının 18 iyul 2020-ci il tarixli kommünike sənədinin 120 dünya dövləti tərəfindən imzalanması, 120 dövlət tərəfindən Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycan silahlı qüvvələrinin mövqələrinə qarşı artilleriya qurğularından istifadə etməklə iki dövlətin beynəlxalq sərhədi boyunca hücumu qətiyyətlə pislənməsi İrəvan üçün ciddi siyasi məğlubiyyət olmuşdu. Digər mühüm dəstək İslam Əməkdaşlıq Təşkilatından gəlmişdi. Ermənistan silahlı qüvvələrinin Azərbaycanın işğal olunmuş ərazilərində tam və qeyd-şərtsiz çıxmasını tələb edən İƏT əvvəlki qərar və qətnamələrinə, eləcə də BMT Təhlükəsizlik Şurasının qətnamələrinə istinad edərək, münaqişənin Azərbaycan Respublikasının suverenliyi, ərazi bütövlüyü və beynəlxalq tanınmış sərhədlərinin toxunulmazlığı əsasında həllinin dəstəkləndiyi bir daha bəyan etmişdi.

TOVUZ BATTLE AND THE POSITION OF THE WORLD COMMUNITY

KAMALA QURBANOVA

*Baku State University, Department of The History of Azerbaijan
(for humanitarian faculties), PhD in history*

Keywords: *Azerbaijan, Armenia, conflict, Tovuz battle, Azerbaijani army, energy security, CSTO*

The Battle of Tovuz, which took place in July of that year, occupies an important place on the road leading to the 44-day Patriotic War, which resulted in the liberation of Azerbaijani territories from Armenian occupation in 2020. In fact, in the context of the Armenian-Azerbaijani conflict, the July fighting stemmed from Armenia's intentions to expand the conflict zone, involve the CSTO and its allies in the conflict, and undermine Azerbaijan's energy security. An assessment of the conflict in a historical-retrospective context shows that each of these intentions stems from specific reasons. The study of the subject is relevant in this regard. On the other hand, the analysis proves that during the Covid-19 pandemic, the internal socio-political and socio-economic conditions in Armenia became more tense and the current crisis deepened. Taking advantage of the difficult situation in the world, Armenia committed a new military provocation in the direction of the Tovuz region of the state border with Azerbaijan.

Of course, the main point to consider when assessing in the context of energy security is the targeting of Azerbaijan's energy lines. It is known that all the roads of Azerbaijan in the western direction – Baku-Tbilisi-Ceyhan main export oil and Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipelines, TAP, TANAP lines pass through the territories close to Tovuz region. By committing this provocation, Armenia wanted to prevent the Republic of Azerbaijan's access to the West.

The battles started on July 12, 2020 along the Tavush border and Tovuz

region of the Armenian-Azerbaijani state border [3, p. 145]. On the same day, starting from noon, the Armenian Armed Forces fired at the positions of the State Border Service of the Republic of Azerbaijan located in the Tovuz region from artillery installations [2]. The Armenian side has launched a series of provocative actions to seize a number of strategic heights in the Tovuz region, including the Garagaya Heights. From that height, there was a threat to the areas where communications passed. The Azerbaijani army responded to prevent the attacks.

According to the instructions of the President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev, the provocations were properly responded to, the security of energy projects was fully ensured, and the Azerbaijani army did not conduct military operations in Armenia, if possible, to prevent the involvement of third countries in the conflict. The fact that targeting Azerbaijan's energy sectors was one of Armenia's goals was completely naked. Prior to these events, the Armenian leadership stated that they intend to strike at Azerbaijan's strategic energy infrastructure. Pipelines, as well as the Sangachal oil and gas terminal, had a special place among these infrastructures.

Thus, the provocation by the Armenian armed forces on the Azerbaijani-Armenian border did not lead to the military results that official Yerevan had been waiting for and hoping for for years. If in the April 2016 wars the myths about the impassability of Armenia's "Ohanyan wall" were shattered, in the battles of Tovuz the official Yerevan's confidence that the CSTO was ready to provide military assistance to the Armenian people at any moment was shattered. Prior to the Tovuz events, the Armenian leadership regularly threatened Azerbaijan with military assistance from the CSTO in the event of war, as well as used its membership in the organization as a rating factor within the country. Although the ceasefire has been violated from time to time, there has been no such confrontation on the internationally recognized borders of the two countries in the last 25 years before the Battle of Tovuz. Therefore, the Armenian people had a sincere belief that the CSTO would come to the rescue as soon as the operations began on the line of direct contact. This has been the main reason why the Armenian authorities have been harassing the people so far, and this myth has suddenly vanished. In response to the Armenian provocation, the Azerbaijani Army destroyed bases, positions and military depots in Armenia. Although Prime Minister Pashinyan's only hope was for the CSTO to provide military assistance, the organization not only did not help, but did not even need to issue a statement expressing political support.

On the contrary, three members of the CSTO, Kazakhstan and Kyrgyzstan, through the Cooperation Council of Turkic Speaking States, and Belarus, through the Non-Aligned Movement, openly recognized Azerbaijan as an aggressor and expressed open support for Azerbaijan. Thus, the battles of Tovuz put an end to the Armenian dream of the CSTO, revealed the reality that the Armenian government has been harassing the Armenian people for years with empty promises.

The battles of Tovuz also overthrew the myth of the "invincibility" of the Armenian Diaspora and its "ability to do anything." Undoubtedly, the United States was the first to be mentioned when talking about the Armenian Diaspora. However, after the Armenians threatened energy projects of interest to the

United States, the US Congressional Rules Committee adopted Amendment 296, which for the first time recognized the occupation of Azerbaijani territories by Armenia at the state level [1]. Despite the persistent efforts of Armenian-born and Armenian-influenced congressmen and politically influential individuals, even pro-Armenian democrats themselves have been displaced from the occupied territories of Azerbaijan, Georgia, Ukraine and Moldova and killed in those territories. The amendment, which was supposed to be submitted to the Congress in connection with At the same time, the events in Tovuz gave a new impetus to the Azerbaijani diaspora movement. In the USA, Russia, Ukraine, Belgium, the Netherlands, Switzerland, France, etc. Azerbaijani diaspora organizations and Azerbaijani communities were very active. The statements of hundreds of thousands of Azerbaijanis in Georgia and 10 million in Iran about going to war voluntarily were also very serious and important. [2]

Statements by the UN, the EU and the OSCE on the fighting were neutral and called for a general calm. International and regional organizations such as the Turkish Council, the Organization of Islamic Cooperation, the Non-Aligned Movement, the TURKPA and GUAM have expressed their full support for Azerbaijan. These organizations issued statements strongly condemning Armenia's military provocation and firing on Azerbaijani civilian areas using artillery. In particular, the signing of the Non-Aligned Movement's communiqué dated July 18, 2020, the second largest political institution in the world after the UN, was signed by 120 world powers. The strong condemnation of the attack was a serious political defeat for Yerevan. Another important support came from the Organization of Islamic Cooperation. Referring to previous ECO resolutions and resolutions calling for the full and unconditional withdrawal of Armenian forces from the occupied territories of Azerbaijan, as well as UN Security Council resolutions, it reiterated its support for resolving the conflict on the basis of Azerbaijan's sovereignty, territorial integrity and inviolability of internationally recognized borders.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. ABŞ Azərbaycan ərazisinin Ermənistan tərəfindən işğalını tanıdı. 21.07.2020 // <https://qafqazinfo.az/news/detail/abs-azerbaycan-erazisinin-ermenistan-terefinden-igalini-tanidi-293433>. İstifadə tarixi: 04.04.2021.
2. Ermənistan silahlı qüvvələrinin bölmələri Tovuz istiqamətində təxribat törədib . // Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin rəsmi internet saytı. <https://mod.gov.az/az/news/ermenistan-silahli-quvvelerinin-bolmeleri-tovuz-istiqametinde-texribat-toredib-31439.html>. 12 iyul 2020. İstifadə tarixi: 04.04.2021.
3. Əliyev İ.H. İnkişaf məqsədimizdir. 104-cü kitab. Bakı: Azər nəşr, 2020. 400 s.
4. Şəhid ailələrinə, müharibə əlillərinə mənzillərin və avtomobillərin təqdim olunması mərasimində İlham Əliyevin nitqi. 21.07.2020 // <https://president.az/articles/39951>. İstifadə tarixi: 04.04.2021.
5. Tovuz döyüşləri: dünya azərbaycanlılarının həmrəylik və birlik hərəkatı // Oxu.az. <https://azerforum.com/az/tovuz-doyushleri-dunya-azerbaycanlilarinin-hemreylik-ve-birlik-herekatı>. 12.07.2021

QLOBALLAŞAN SİYASİ KONTEKSTDƏ İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİ

ZƏRİFƏ NƏZİRLİ

Bakı Dövlət Universiteti, t.f.d.

nezirli.zerife@gmail.com

Açar sözlər: *İkinci Qarabağ müharibəsi, qlobal güc, Cənubi Qafqaz, Azərbaycan*

Sovet idarəçiliyinin süqutundan sonra tarixdə və siyasi cəmiyyətdə post-sovet soyuq müharibəsi kimi tanınan dövrün başlaması və regional təhlükəsizlik problemlərinin ortaya çıxması, yeni dünya nizamı kimi dəyərləndirilir. Cənubi Qafqaz coğrafiyasında təhlükəsizlik sahəsindəki asılılıq və sərhəd xətlərinin dəyişkənliyinə paralel olaraq yeni münasibətlər müşahidə edilmişdir. Bölgənin coğrafi və siyasi mənada qarşılıqlı əlaqəsi üçüncü daha təsirli dövlətin Qarabağ münaqişəsinə qatılmasını məcburi etmişdir. Problemi həll etməyə qadir olan aktorlar bu strateji bölgədə böyük tərəfdaş və dəstəkçi əldə etmiş olacaqdır. Eyni coğrafi bölgədəki dövlətlərin bir-birinə bağlılığı kompleks xaricindəki dövlətlərdən daha yaxındır. Bundan əlavə, beynəlxalq sistemdəki regional məsafə məhdudiyətini aşan super və ya böyük dövlətlərin iştirakı və müdaxiləsi siyasi gedişata təsir edən əsas amillərdəndir.

Bunları nəzərə alaraq, İkinci Qarabağ müharibəsini yalnız regional və etnik müharibə kimi təsvir etmək və onu dar çərçivədə təhlil etmək doğru olmazdı. Bu kontekstdə dövlətlərin müharibədə rolunu öyrənmək çox vacibdir. Dünya dövlətlərinin və siyasi sistemlərin müharibəyə müdaxiləsi savaşa və bölgədəki əsas faktorlara təsiri edən fenomendir. Tovuz hadisələri və strateji bölgələrdə təhlükəsizlik problemlərinin ortaya çıxması ilə başlayan İkinci Qarabağ müharibəsi regional deyil, qlobal siyasətin əhəmiyyətli bir hissəsi kimi müzakirə edilməlidir.

Qlobal siyasət əsasən mədəni, transmilli və beynəlxalq siyasi iqtisad yanaşmalarına əsaslanır. Qloballaşmanın əsas istiqamətləndirici mövzusu dünya siyasətinin yerdəyişməsidir. İstər-istəməz qloballaşma bölgələşmə üzərində nəzarət əldə etməkdədir. Dünyada qlobal bazar, kapitalist sistem və siyasi formalar qloballaşma doğrultusunda inkişaf edir. Dövlət bunu nə qədər rədd etsə belə, qaçılmaz reallıq tarixi reallığa tabedir. Coğrafi yaxınlıq təhlükəsizlik baxımından əhəmiyyətli bir faktordur; çünki hərbi, siyasi, sosial və ekoloji sahələrdəki təhdidlər qısa məsafələrdən uzun məsafələrə nisbətən daha asan yayıla bilər. Bu təhlükəsizlik narahatlığı ilə coğrafi yaxınlıq arasındakı əlaqə səbəbindən qlobal səviyyədə dövlətlərin təhlükəsizlik asılılığı fərqli miqyasda və formalarda ortaya çıxır. Bununla belə, qeyri-regional əlaqələr də mümkündür və bəziləri bugünkü siyasətdə özünü göstərir. Bu cür qeyri-regional alt sistemlər, sekuritizasiya və toplama meta-nəzəriyyəsinə tam uyğundur və bununla da təhlükəsizlik əlaqələrinin bölgələşməsinə dəstəkləyən normal qaydası ləğv olur: təhdidlərin çoxu qısa məsafələrdən başlayır və asanlıqla geniş əraziyə yayılır. Buna əsaslanaraq Buzan və Wæver, bir tərəfdən anarxik quruluşla güc balansı arasındakı qarşılıqlı təsirin, digər tərəfdən yerli coğrafi yaxınlıq təzyiqinin Regional Təhlükəsizlik Kompleksinin (RSC) yaranmasına səbəb olduğunu müdafiə edirlər. Eyni kompleksə daxil dövlətlərin bir-birindən asılılığı, kompleksin

xaricindəki dövlətlərə nisbətən daha çox görülür, belə ki, bir dövlətin təhlükəsizliyi digərlərindən ayrı hesab edilə bilməz. Ancaq bu asılılıq yalnız müsbət (dostluq) deyil, (əsasən) mənfi (düşməncilik) xüsusiyyətlərə malik olur.

Dünya nizamının qarşılıqlı təsir və məqsədlər üçün qabiliyyəti heç vaxt bu qədər sürətlə, dərin və ya global çərçivədə dəyişməmişdi. Beynəlxalq sistemi meydana gətirən vahidlər təbiətini dəyişdikdə qaçılmaz bir qarışıqlıq dövrü başladı. Yeni dünya nizamının yaranması ilə bağlı qarışıqlığın bir hissəsi milli dövlətlərin tarixi xüsusiyyətinə malik olmuşdu.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsi tarixi faciələrlə mübarizə aparan cəmiyyətlər, mədəni olaraq yaranan etibarsızlıqlar, sosial çevrilişlər, avtoritar rejimlər və mühasirədə olan iqtisadiyyatlar və qanunsuz sovet mirası kontekstində mənfəət şəbəkələri arasındakı böhranın təmsilçisi idi. Bölgədə xarici aktorlar əhəmiyyətli rol oynasa da, burada heç bir dövlətin hegemon statusu olmamışdı. Nə münaqişə tərəfləri, nə də regional və global aktorlar özlərini status-kvoya etiraz etməyə və münaqişənin sülh yolu ilə həllini tapmağa məcbur hiss etmirdilər. Lakin son on ildə bütün bu oyunçular çıxılmaz vəziyyətdən istifadə etmək üçün metodlar və strategiyalar hazırladılar.

Postsovet Soyuq Müharibəsi olaraq xarakterizə edilən bu dövrdə Cənubi Qafqazın əhəmiyyəti strateji baxımdan gündən-günə artmaqdadır. İqtisadi ölçüyə sığan müasir yerli və global siyasəti başa düşmək üçün Dağlıq Qarabağ böhranının tədqiq edilməsi vacibdir. Yeni dünya siyasəti və global iqtisadi nizam bu cür problemləri həll etməyə daha çox meyllidir. Z.Bjezinskiyin də vurğuladığı kimi, iqtisadi amillər siyasətdə çox böyük rol oynayır. Cənubi Qafqaz global iqtisadiyyatda fəal olduğundan yeni dünya nizamında bu bölgənin tərrəqisi çox önəmlidir.

Müşahidə və sənəd təhlilinə əsaslanan tezisdə, İkinci Qarabağ müharibəsində rolunu dövlətlərin münasibətləri araşdırılır. Araşdırmada, Rusiya, Türkiyə, Fransa, İsrail, İran, ABŞ, AB, Ərəb Dövlətləri, türk dövlətləri və digərlərinin yanaşmaları ayrıca təhlil edilmişdir.

THE SECOND KARABAKH WAR IN A GLOBALIZED POLITICAL CONTEXT

ZARIFA NAZIRLI

*Baku State University, Department of New and Modern History
of European and American countries, PhD in History*

Keywords: *The Second Karabakh War, Global Power, South Caucasus, Azerbaijan*

The beginning of the post-Soviet cold war period in history and political society after the collapse of the Soviet regime and the emergence of regional security problems is considered as a new world order. New relations are observed in parallel with the dependence on security and the variability of border lines in the South Caucasus. The geographical and political interconnectedness of the region has forced the third more influential state to join the Karabakh conflict. The actors capable of solving the problem will have a great partner and supporter in this strategic region. The interconnectedness of states in the same geographical region is closer than that of states outside the complex.

In addition, the participation and intervention of superpowers in the international system that exceed the regional distance limit is one of the main factors influencing the political process.

In view of this, it would not be correct to describe the Second Karabakh War only as a regional and ethnic war and to analyze it in a narrow context. In this context, it is important to study the role of states directly or partially involved in the war. The interference of world powers and political systems in the war is a phenomenon that affects the war and key factors in the region. The Second Karabakh War, which began with the events in Tovuz and the emergence of security problems in strategic regions, should be discussed as an important part of global policy, not regional.

Global politics is mainly based on cultural, transnational and international political economy approaches. The main guiding theme of globalization is the shift in world politics. Inevitably, globalization is gaining control over regionalization. In the world, the global market, capitalist system and political forms are evolving in the direction of globalization. No matter how much the state rejects it, the inevitable reality is subject to the historical reality. Geographical proximity is an important factor in terms of security; because military, political, social, and environmental threats can spread more easily from short distances to long distances. Due to the link between this security concern and geographical proximity, the security dependence of states on a global scale emerges on different scales and forms. However, non-regional ties are also possible, and some are reflected in today's politics. Such non-regional subsystems are fully consistent with the meta-theory of securitization and aggregation, thus eliminating the normal rule that supports the zoning of security relations: most threats start short distances and easily spread over large areas. Based on this, Buzan and Wæver argue that the interaction between the anarchic structure and the balance of power, on the one hand, and the pressure of local geographical proximity, on the other, led to the creation of the Regional Security Complex (RSC). The interdependence of the states within the same complex is more pronounced than that of the states outside the complex, as the security of one state cannot be considered separate from the others. However, this dependence has not only positive (friendly) but also (mainly) negative (hostile) characteristics.

The ability of the world order to interact and achieve goals has never changed so rapidly, deeply, or globally. When the nature of the units that make up the international system changed, a period of inevitable turmoil began. Part of the confusion over the emergence of a new world order had the historical character of nation-states.

The Nagorno-Karabakh conflict represented a crisis between societies struggling with historical tragedies, cultural insecurities, social coups, authoritarian regimes and besieged economies, and profit networks in the context of illegal Soviet heritage. Although foreign actors played an important role in the region, no state had a hegemonic status. Neither the parties to the conflict, nor regional and global actors felt compelled to challenge the status quo and find a peaceful solution to the conflict. But over the last decade, all of these players have developed methods and strategies to take advantage of the dilemma.

During this period, characterized as the post-Soviet Cold War, the importance of the South Caucasus is growing day by day from a strategic point of view. It is important to study the Nagorno-Karabakh crisis in order to understand modern local and global policies that fit into the economic dimension. New world politics and the global economic order are more inclined to solve such problems. As Z. Brzezinski stressed, economic factors play a very important role in politics. As the South Caucasus is active in the global economy, the progress of this region is very important in the new world order.

The thesis, based on observation and document analysis, examines the relations between the states that played a role in the Second Karabakh War. In the study, the approaches / attitudes of Russia, Turkey, France, Israel, Iran, USA, EU, Arab States, Turkish states, etc. Are analyzed separately.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Bjezinski Zbiqnev Böyük Şahmat Taxtası, Qanun Nəşriyyatı, 2013, s. 357
2. Bochkov D. As Armenia and Azerbaijan clash, where will China stand? 2020<https://www.scmp.com/comment/opinion/article/3103849/armenia-and-azerbaijan-clash-where-will-china-stand>. (İst. Tarixi: 15.08.2021)
3. Buzan B., & Wæver. O. Regions and Powers The Structure of International Security. New York: Cambridge University Press, 2003. P. 207.
4. Dünyanın gözü Azərbaycan – Ermenistan sınırındaki çatışmalarda. Hürriyyət. <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/kanada-adeta-kavruluyor-bir-koy-haritadan-silindi-can-kaybi-719a-yukseldi-41845336>. (İst. tarixi: 15.08.2021)
5. Improving Prospects for Peace after the Nagorno-Karabakh War. Baku/Yerevan/Tbilisi/Istanbul/Moscow/Brussels <https://www.crisisgroup.org/europe-central-asia/caucasus/nagorno-karabakh-conflict/b91->: Crisis Group Europe Briefing N°91,. (İst. Tarixi: 15.08.2021)
6. Jones D. Azerbaijan-Armenia Clashes Highlight Turkey-Russia Rift. VOAnews, <https://web.archive.org/web/20200718002326/https://www.voanews.com/europe/azerbaijan-armenia-clashes-highlight-turkey-russia-rif>. (İst. tarixi: 15.08.2021)
7. Khorrami N. How China gains from Armenia-Azerbaijan war. Perspectives, <https://eurasianet.org/perspectives-how-china-gains-from-armenia-azerbaijan-war>. (İst. tarixi: 15.08.2021)
8. Lasha T., Stefan , B., & Ali , A. The Post-Soviet Crisis: The Thirty Years Crisis. Carolina: PM via Univ Of North Carolina Greensboro, Lexington Books, 2020. P. 398.
9. Mehmed, A. Arap Devletlerinin İkinci Karabağ Savaşı'na Yönelik Tutumu. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7 (1), 2021. Ss. 124-137.
10. Minsk Grubu, 'Ermeni ve 'Suriye' kartını oynamaya başladı,. Memurlar.net., <https://web.archive.org/web/20200717123303/https://www.memurlar.net/haber/916810/minsk-grubu-ermeni-ve-suriye-kartini-oynamaya-basladi.html>. (İst. tarixi: 15.08.2021)
11. Modebadze V. The escalation of conflict between Armenians and Azerbaijanis and the problems of peaceful resolution of the Nagorno-Karabakh war. Journal of Liberty and International Affairs, 6(3), 2021. S 108. <https://www.doi.org/10.47305/JLIA2163102m>. (İst. tarixi: 15.08.2021)
12. Oktay H. Ermenistan saldırısı Fransa'nın sinsi planı. <https://kafkassam.com/ermenistan-saldirisi-fransanin-sinsi-plani.html>. (İst. tarixi: 15.08.2021)
13. Özdaşlı E. İkinci Karabağ Savaşı'nda Ermenilerin Sivillere Yönelik Saldirilarinin Uluslararası İnsancil Hukuk Açısından Değerlendirilmesi . Giresun Üniversitesi

İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7(1), 2021. Ss. 51-83.

14. Rehimov R. Ermenistan, Türkiye ile Ermenistan arasında 10 Ekim 2009'da Zürih'te imzalanan protokolleri feshetti. AA Haber, <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/ermenistan-zurih-protokollerini-feshetti/1077406>. (İst. tarihi: 15.08.2021)
15. Rusya, Azerbaycan-Ermenistan sınırına yakın bölgede 150 bin askerle tatbikat başlattı. Euronews, <https://tr.euronews.com/2020/07/18/rusya-dan-azerbaycan-ermenistan-sinirina-yakin-bolgede-150-bin-askerle-tatbikat-baslatti>. (İst. tarihi: 15.08.2021)
16. Sarikaya Y. İran'ın İkinci Karabağ Savaşı Tutumu: Takke Düştü Kel Göründü. Giresun Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7(1), 2021. Ss. 84-103.
17. Serter Tucaltan. Dağlık Karabağ. MarineDeal, <https://www.marinedealnews.com/daglik-karabag/>. (İst. Tarihi: 15.08.2021)
18. Smith K. Realist Foreign Policy Analysis with a Twist: The Persian Gulf Security Complex and the Rise and Fall of Dual Containment. Foreign Policy Analysis, 2014. P. 1-19.
19. Valiyev A. Nagorno-Karabakh: Twenty Years under Damocles' Sword. Demokratizatsiya, 2018. P. 197-202.
20. Wallander C. Russian- Russian-US Relations in the US Relations in the Post Post-Cold War World . Harvard University, 1999. P. 1-6.

İKİNCİ QARABAĞ MÜHARİBƏSİNDƏN SONRA ABŞ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİ

BİRCƏ BAYRAMOVA

Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, t.f.d.

bircabayramova@bsu.edu.az

Açar sözlər: *İkinci Qarabağ müharibəsi, ABŞ-Azərbaycan münasibətləri, Minsk qrupunun həmsədrləri, "907-ci düzəliş"*

Azərbaycan müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarisi siyasətdə əsas istiqamətlərdən biri beynəlxalq əlaqələrin möhkəmlənməsi oldu. Bunun da ən başlıca səbəbi Ermənistan-Azərbaycan, Dağlıq Qarabağ münaqişəsi olmuşdur. ABŞ kimi fəvqəldövlət ilə əlverişli geosiyasi mövqeyə malik olan Azərbaycanın ikitərəfli əlaqələri qarşılıqlı marağ dairəsi çərçivəsində inkişaf etdirilmişdir.

Dağlıq Qarabağ münaqişəsinin həlli istiqamətində ATƏT-in Minsk Qrupunun həmsədrələrindən biri olmasına baxmayaraq ABŞ özünəməxsus xarici siyasət yürütmüşdür. Problemə ikilistandartla yanaşan ABŞ Minsk qrupunun digər həmsədrləri kimi yalnız bu müharibənin 30 ilə yaxın uzadılmasına şahid olmuşdur. Amma Ermənistan hakimiyyəti isə ABŞ-ın Minsk qrupunun həmsədrələrindən biri kimi münaqişənin həlli prosesində rolunu yüksək qiymətləndirmişdir.

II Qarabağ müharibəsi zamanı "Fox New" TV kanalına müsahibəsində Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyevin qeyd etdiyi kimi, ABŞ Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı balanslı mövqə tutmuşdur. Hətta digər Minsk qrupunun həmsədrələrinin də ABŞ kimi tərəf tutmamalarını tövsiyə etmişdir.

2020-ci ilin noyabrında ABŞ-ın dövlət katibi Mayk Pompeo Gürcüstanda səfərdə olarkən "ABŞ-ın Dağlıq Qarabağdakı müharibədə zərər çəkənlərə (məqsəd: qıda, sığınacaq və tibbi yardım) 5 milyon dollar ayıracağı xəbərini Beynəlxalq Qırmızı Xaç Komitəsi və eləcə də qeyri-hökumət təşkilatlarına bildirdi. O, münaqişənin birdəfəlik həlli yolunu ATƏT-in Minsk qrupunun səyləri ilə birgə ən qısa müddətdə tapmağa dəvət edərək belə qeyd etdi: "Biz beynəlxalq tərəfdaşlarımızın töhfələrini tanıyıyıq və digər hökumətləri də bu səyləri dəstəkləməyə qoşulmağa çağırırıq."

II Qarabağ müharibəsindən sonra ABŞ-Azərbaycan münasibətləri çoxşaxəli istiqamətdə inkişaf etmişdir. Bu münasibətlərdə siyasi, iqtisadi, mədəni əlaqələr də yer almışdır. Vaşinqtonda Azərbaycanın müstəqillik əldə edilməsinin ildönümü və Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinə həsr edilmiş konsert buna misal ola bilər.

ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin yüksələn xətlə inkişaf etməsinə baxmayaraq, Azərbaycan tərəfini narahat edən bir məsələ öndə dayanır: 1992-ci ildə qəbul olunan və hələ də ABŞ kongresi tərəfindən yalnız bir illik dondurulan "Azadlığa Dəstək Aktı"na 907-ci düzəliş.

II Qarabağ müharibəsi bitdikdən sonra 2021-ci ilin əvvəllərində ABŞ kongresi "907-ci düzəliş"i yenidən müzakirəyə qoydu. 2021-ci ilin aprelində Kongres "907-ci düzəliş"i növbəti dəfə dayandırdı. "ABŞ-ın Dövlət Katibi Entoni Blinken

Konqresə təqdim etdiyi sənəddə həmin düzəlişin uzadılmasının vacibliyini bir neçə səbəb ilə açıqladı: *"a) ABŞ-ın beynəlxalq terrorizmə qarşı mübarizə səylərini dəstəkləmək; b) ABŞ-ın Silahlı Qüvvələrinin və yaxud koalisiya tərəfdaşlarının adı çəkilən mübarizəyə qarşı əməliyyatlarda hazırlıqları üçün dəstək vermək; c) Azərbaycanın sərhad təhlükəsizliyi."* "907-ci düzəliş" in Ermənistan-Azərbaycan arasında sülh danışıqları üzrə davam edən səylərə mane olmayacağı və Ermənistanına qarşı hücum məqsədləri üçün istifadə etməyəcəyi də həmin sənəddə öz əksini tapmışdır." Belə ki, ikitərəfli münasibətlərə toxunan Entoni Blinken ilə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev bu barədə telefon danışıqları apardılar. Eyni zamanda hər iki tərəf arasında gedən danışıqda bir sıra mövzulara toxunuldu. Bunlar aşağıdakılar olmuşdur: enerji təhlükəsizliyi; regional təhlükəsizlik sahələrində əməkdaşlıq; Cənubi Qaz Dəhlizi layihəsinə dəstək; Əfqanıstanda gedən sülhməramlı missiyalarda Azərbaycanın iştirakı; II Qarabağ müharibəsindən sonrakı dövrdə azad edilmiş ərazilərdə infrastruktur layihələrin həyata keçirilməsi; demokratik prosesin inkişafı; insan haqlarına hörmət, "erməni soyqırımı" məsələsinə münasibətdə Türkiyə ilə Azərbaycan müttəfiqliyi, ATƏT-in Minsk qrupunun fəaliyyətinin davamlılığı və s. Maraqlı cəhət odur ki, İlham Əliyev ilə Entoni Blinken arasında gedən telefon danışığı Ağ Evin məlumatında daha qısa şəkildə konkret yer almışdır.

Beynəlxalq Münasibətlərin Təhlili Mərkəzinin şöbə müdiri Cavid Vəliyev "907-ci düzəliş" in dondurulmasını təhlil edərək həmin düzəlişin tamamilə ləğv olunmasını və "adı çəkilən düzəlişin müvəqqəti dondurulmasını Bayden administrasiyasının post-konflikt dövründə münaqişəli tərəflər arasında davam edən sülh prosesində rol almaq istədiyini vurğulamışdır". Məsələ burasındadır ki, bu düzəliş Ermənistan-Azərbaycan arasında gedən sülh proseslərinə təsir edir. Əgər Bayden Qafqaz regionunda əvvəlki nüfuzunu artırmaq istəyirsə, bu düzəlişin ləğvi qaçınılmazdır.

Bildiyimiz kimi, ABŞ-Azərbaycan münasibətlərinin inkişaf istiqamətlərindən biri də regional və beynəlxalq təhlükəsizlik məsələləridir. II Qarabağ müharibəsinin qələbə səbəblərindən biri kimi TB2 PUA-lar Amerikada müzakirələrə səbəb oldu. Nyu Cersi senatoru və Senatın Xarici Əlaqələr Komitəsinin sədri Bob Menendez də erməni və yunan lobbisinə yaxınlığı ilə tanınır. O, 2021-ci ilin noyabrında Türkiyənin 2022-ci il Milli Müdafiə Səlahiyyət Qanunu (NDAA) üzrə iki qanun layihəsini təqdim etdi:

1. Silahlı Pilotsuz Uçuş Aparatı (PUA) proqramını yaxından izləmək;
2. Azərbaycana qarşı "Azadlığa Dəstək Aktı"na edilmiş 907-ci düzəlişi aradan qaldırmaq.

Menendez 907-cü düzəliş ilə əlaqədar bəzi məqamlara toxundu: *"Bakıdakı rejim Türkiyənin dəstəyi ilə Ermənistan və Azərbaycan arasında dinc danışıqlar prosesindən daha çox zorakılıq yolunu seçməyə davam edərkən, bu administrasiya və bütün gələcək hakimiyyət orqanları bu cür yardımların dayandırılmasının və 907-ci düzəlişə hörmət edilməsinin vaxtıdır."*

PUA-lara gəlicə isə, Menendez "II Qarabağ müharibəsi dövründə TB2 PUA-ları müharibənin gedişatına mühüm rol oynaması Anqola, Ruanda, Əlcəzair, Nigeriya kimi ölkələrin diqqətini çəkdi. Hətta Polşa, Mərakeş, Ukrayna TB2 PUA-larını satın aldılar. Amma "təhlükəli, sabitliyi pozan və sülh və insan hüquqlarına

təhdid" kimi xarakterizə edilən PUA-larda ABŞ texnologiyasının yer almamasını müdafiə etdi.

2021-ci il sentyabrın 21-də BMT Baş Assambleyasının 76-cı sessiyası keçirildi. Həmin sessiyada Azərbaycanın Xarici İşlər Naziri Ceyhun Bayramovun ABŞ-ın Dövlət Katibinin siyasi məsələlər üzrə müavini Viktoriya Nuland ilə görüşündə aşağıdakı məsələlər müzakirə olundu: 1. Regional və beynəlxalq təhlükəsizlik; 2. sülh müqaviləsinin maddələrinin icrası (üçtərəfli bəyanatın icrası); 3. Cənubi Qafqaz bölgəsinin sülh şəraitində gələcək inkişaf üçün kommunikasiyaların açılışı; 4. Dövlət sərhədlərinin delimitasiyası; 5. İqtisadi, energetika, təhlükəsizlik sahələri üzrə ikitərəfli əməkdaşlıq.

2021-ci ilin noyabr ayında Azərbaycan ilə Ermənistan sərhədində baş verən atışmadan narahat olan ABŞ hər iki tərəfi gərginliyi aradan qaldıracaq mühüm addımlar atmağa çağırırdı. Minsk qrupunun həmsədri kimi 2021-ci il noyabrın 15-də verilmiş bəyanatı xatırladan ABŞ iki dövlət arasındakı bütün həll edilməmiş məsələlərin hərtərəfli və davamlı həllinin zəruriliyini vurğuladı.

2021-ci ilin noyabrın 8-də ABŞ Cənubi Qafqaz bölgəsində Ermənistan və Azərbaycan dövlətləri arasında müharibəyə son qoyan atəşkəs bəyannaməsinin bir illik yubileyini qeyd etdi. ABŞ-ın çağırışı diqqətçəkən məqam oldu: Bu fəvqəldövlət bölgədə məhbuslar, itkin düşmüş şəxslər, məcburi köçkünlər haqqında tam hesabatların aparılmasına, beynəlxalq humanitar təşkilatların buraya cəlb olunmasına, iddia edilən insan hüquqlarının və beynəlxalq humanitar hüququn pozulması hallarının araşdırılmasına çağırış etdi.

2021-ci ilin noyabrın əvvəllərində sülh bəyannaməsinin ildönümü ərəfəsində ABŞ dövlət katibinin Qafqaz, regional münaqişələr və Cənubi Avropa üzrə köməkçinin müavini Erika Olson hər üç ölkə ilə məsələləri müzakirə etmək və regional əməkdaşlıq imkanlarını araşdırmaq üçün Cənubi Qafqaz bölgəsinə səfər etdi. İlk öncə Ermənistan, Gürcüstana səfər edən Olson regional əlaqələr, o cümlədən ABŞ-Azərbaycan əlaqələrinin möhkəmlənməsi istiqamətində birgə çalışmaları əsas məqsədlərindən biri kimi vurğuladı. O, ABŞ adından Dağlıq Qarabağ münaqişəsi ilə bağlı və ya ondan irəli gələn bütün həll edilməmiş məsələləri Minsk Qrupu həmsədrlərinin himayəsi altında hərtərəfli həllinə çağırış etdi.

Azərbaycan Cənubi Qafqaz regionunda özünəməxsus siyasi, iqtisadi və təhlükəsizlik siyasətini qoruyan ölkə kimi həmişə ABŞ-ın maraq dairəsindədir. Hər iki dövlət arasında qarşılıqlı çoxşaxəli münasibətlər inkişaf etməsinə baxmayaraq, ABŞ-ın Dağlıq Qarabağ məsələsində balanslı mövqe tutması hələ də davam edir. Çünki erməni lobbizmi ABŞ-ın Dövlət idarəçiliyində təsir qüvvəsinə malikdir. Lakin ABŞ Azərbaycan ilə qarşılıqlı maraq çərçivəsində davam etdiyi əlaqələr üzrə öz mənafiyinə uyğun daha ədalətli ola bilər.

U.S.-AZERBAIJAN RELATIONS AFTER THE SECOND KARABAKH WAR

BIRJA BAYRAMOVA

Baku State University, The Faculty of History, PhD in History

Keywords: *The Second Karabakh War, U.S.-Azerbaijan relations, co-chairs of the Minsk Group, "907th amendment"*

After the restoration of Azerbaijan's independence, one of the main directions of foreign policy was the strengthening of international relations. The main reason was the Armenian-Azerbaijani conflict over Nagorno-Karabakh. Having an advantageous geopolitical position with such a superpower as the United States, Azerbaijan's bilateral relations are developing within the framework of mutual interests.

Despite being one of the co-chairs of the OSCE Minsk Group, the United States has pursued a unique foreign policy in resolving of the Nagorno-Karabakh conflict. Having approached the double standards of the Karabakh conflict, this state has witnessed how this war was extended only for almost 30 years, like other co-chairs of the Minsk Group. However, the Armenian government has highly appreciated the role of the United States as one of the co-chairs of the Minsk Group in the conflict settlement process.

As President of the Republic of Azerbaijan Ilham Aliyev noted in an interview with Fox New TV during the Second Karabakh War, the United States have been taken a balanced position on the Nagorno-Karabakh conflict. He even advised the other Minsk Group co-chairs not to take sides like the United States.

During a visit to Georgia in November 2020, US Secretary of State Mike Pompeo told the International Committee of the Red Cross (ICRC) and non-governmental organizations that the United States would provide \$ 5 million to victims of the war in Nagorno-Karabakh (goals:food , shelter and medical care). He called for a one-time resolution of the conflict as soon as possible, together with the efforts of the OSCE Minsk Group. "We recognize the contribution of our international partners and call on other governments to join in supporting these efforts," he said.

After the Second Karabakh War, U.S.-Azerbaijani relations has developed in a multifaceted direction. These relations also include political, economic and cultural ties. An example of this is the concert in Washington dedicated to the anniversary of Azerbaijan's independence and the 880th anniversary of Nizami Ganjavi.

Despite the growing development of U.S.-Azerbaijani relations, there is one issue that worries the Azerbaijani side: the amendment to Section 907 to the Freedom Support Act, adopted in 1992 and still frozen for only one year by the U.S. Congress.

After the end of the Second Karabakh War, in early 2021, the U.S. Congress re-discussed the amendment to Section 907. In April 2021, Congress once again waived the 907th Amendment. "In a document submitted to Congress, U.S. Secretary of State Anthony Blinken stressed the importance of extending the

amendment for a number of reasons: a) *to support U.S. efforts to combat international terrorism; b) To support the preparation of the United States Armed Forces or coalition partners for operations in this area; c) Azerbaijan's border security*". This document also states that, "the 907th Amendment will not undermine or hamper ongoing efforts to negotiate a peaceful settlement between Armenia and Azerbaijan or be used for offensive purposes against Armenia". Regarding bilateral relations, Anthony Blinken and President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev held telephone talks. At the same time, a number of issues were touched upon in the talks between the two sides. These were: energy security; cooperation in the field of regional security; Support for the Southern Gas Corridor project; Azerbaijan's participation in peacekeeping missions in Afghanistan; Implementation of infrastructure projects in the liberated territories after the Second Karabakh War; development of the democratic process; respect for human rights, the Turkish-Azerbaijani alliance on the issue of the "Armenian genocide", the sustainability of the OSCE Minsk Group, etc. Interestingly, the telephone conversation between İlham Aliyev and Anthony Blinken was briefly covered in the White House report.

Javid Valiyev, head of the International Relations Analysis Center, examined the freezing of the 907th amendment and said that the amendment was completely repealed and that the Biden administration wanted to play a role in the ongoing peace process between the conflicting parties in the post-conflict period. The point is that this amendment affects the ongoing peace process between Armenia and Azerbaijan. If Biden wants to increase his previous influence in the Caucasus region, the repeal of this amendment is inevitable.

As we know, one of the directions of development of U.S.-Azerbaijani relations is regional and international security issues. As one of the reasons for the victory of the Second Karabakh War, TB2 UAVs caused discussions in America. New Jersey Sen. Bob Menendez, chairman of the Senate Foreign Relations Committee, is also known for his closeness to the Armenian and Greek lobbies. In November 2021, he introduced two bills under Turkey's 2022 National Defense Powers Act (NDAA): 1. Close monitoring of the Armed Unmanned Aerial Vehicle (UAV) program; 2. To repeal the 907th amendment to the Freedom Support Act against Azerbaijan. "Menendez noticed, *"While the regime in Baku, with Turkey's support, continues to choose the path of violence rather than a peaceful, negotiated process between two sides, this administration and all future administrations must cease such aid and now is the time to fully respect Section 907. Made his statement."*

As for the UAVs, Menendez said, "The fact that TB2 UAVs played an important role in the course of the Second Karabakh War attracted the attention of countries such as Angola, Rwanda, Algeria and Nigeria. Even Poland, Morocco and Ukraine purchased TB2 UAVs. But he defended the absence of U.S. technology in UAVs, which have been described as "dangerous, destabilizing and a threat to peace and human rights."

The 76th session of the UN General Assembly was held on September 21, 2021. The following issues were discussed at the meeting of the Minister of Foreign Affairs of Azerbaijan Jeyhun Bayramov with the Deputy Secretary of State for Political Affairs Victoria Nuland:

1.Regional and international security; 2.Implementation of the articles of the peace agreement (implementation of the tripartite statement); 3.Opening of communications for the future development of the South Caucasus region in peace; 4.Delimitation of state borders; 5.Bilateral cooperation in economic, energy and security fields.

Concerned about the shooting on the Azerbaijani-Armenian border in November 2021, the United States called on both ties to take important steps to defuse tensions. Recalling the statement made on November 15, 2021 as the co-chair of the Minsk Group, the United States stressed the need for a comprehensive and sustainable solution to all unresolved issues between the two countries.

On November 8, 2021, the United States recognized the one-year anniversary of the ceasefire declaration ending the war between Armenia and Azerbaijan in the South Caucasus. The U.S. call was remarkable: it called for full reports on prisoners, missing persons and IDPs in the region, for the involvement of international humanitarian organizations, and for an investigation into alleged human rights abuses and international humanitarian law.

On the eve of the anniversary of the Declaration of Peace in early November 2021, U.S. Deputy Assistant Secretary of State for the South Caucasus, Regional Conflicts and Southern Europe Erika Olson visited the South Caucasus to discuss issues with all three countries and explore opportunities for regional cooperation. Olson, who first visited Armenia and Georgia, stressed that one of his main goals is to work together to strengthen regional ties, including U.S.-Azerbaijani relations. He spoke on behalf of the United States, calling for a comprehensive settlement of all outstanding issues related to or arising from the Nagorno-Karabakh conflict under the auspices of the co-chairs of Minsk Group.

As a country with a unique political, economic and security policy in the South Caucasus, Azerbaijan has always served the interests of the United States. Despite the development of multifaceted relations between the two countries, the United States continues to take a balanced position on the issue of Nagorno-Karabakh. Because Armenian lobbying affects U.S. public administration. However, the United States can be more equitable in its interests in maintaining relations with Azerbaijan within the framework of mutual interests.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. 907-ci düzəlişi ləğv etməyin vaxtı çatıb/[https://aircenter.az/az/single/907-ci-duzelisi-legv-etmeyin-vaxti-catib-712/25 may 2021](https://aircenter.az/az/single/907-ci-duzelisi-legv-etmeyin-vaxti-catib-712/25-may-2021).
2. Azərbaycan Respublikası Xarici İşlər Nazirliyinin Mətbuat xidməti idarəsinin nazir Ceyhun Bayramovun ABŞ Dövlət katibinin siyasi məsələlər üzrə müavini Viktoriya Nuland ilə görüşünə dair məlumat. №333/21/<https://mfa.gov.az/az/news/no33321> / 22.09.2021.
3. Blinken-Azərbaycan telefon danışığı: "907-ci düzəliş bu il də dayandırılıb"/<https://www.bbc.com/azeri/azerbaijan-56896695/> 29.04.2021.
4. Vaşinqtonda Azərbaycan Respublikasının müstəqilliyinin bərpasının 30-cu ildönümü və Nizami Gəncəvinin 880 illik yubileyinə həsr edilmiş konsert təşkil edilmişdir/<https://washington.mfa.gov.az/az/20.10.2021>
5. Erika Olson Ermənistandadır./<https://konkret.az/erika-olson-ermenistandadir/> 02.11.2021.
6. ABD, Azərbaycan və Ermənistan arasındakı çatışmalardan kaygılı . Kasım İleri.

- 17.11.2021. <https://www.aa.com.tr/tr/dunya/abd-azerbaycan-ve-ermenistan-arasindaki-catismalardan-kaygili-/2422847>
7. ABD-nin prestijli gazetesi Türk SİHA'larını yazdı: Savaş alanını və jeopolitiği yeniden şekillendiriyorlar./<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/abd-nin-prestijli-gazetesi-turk-sihalarini-yazdi-savas-alanini-ve-jeopolitigi-yeniden-sekillendiriyorlar-41825557/> 05.11.2021
 8. Karabağ Savaşı böyle kazandı: Türk SİHA'ları ABD'de ders oldu./<https://www.yenisafak.com/dunya/karabag-savasi-boyle-kazanildi-turk-sihalari-abdde-ders-oldu-3616300/> 01.04.2021
 9. Türk SİHA'ları göz korkuttu! ABD'li senator Türkiye ve Azerbaycan'; hedef aldı./<https://www.hurriyet.com.tr/dunya/rum-ve-ermeni-lobisi-destekli-senatordenturkiyenin-siha-programini-hedef-alan-tasari-41932528/> 05.11.2021
 10. Extension of Waiver of Section 907 of the Freedom Support Act With Respect to Assistance to the Government of Azerbaijan. A Notice by the State Department on/<https://www.federalregister.gov/documents/2021/05/04/2021-09259/extension-of-waiver-of-section-907-of-the-freedom-support-act-with-respect-to-assistance-to-the/> 04.05.2021
 11. Fighting Between Armenia and Azerbaijan. Antony J. Blinken, Secretary of State./<https://www.state.gov/fighting-between-armenia-and-azerbaijan/> 16.11.2021
 12. President İlham Aliyev was interviewed by U.S. Fox New TV channel/https://azertag.az/en/xeber/President_Ilham_Aliyev_was_interviewed_by_US_Fox_News_TV_channel_VIDEO-1623647/ 25.10.2020
 13. Recognizing the One-Year Anniversary of the Ceasefire Declartion Between Armenia and Azerbaijan/<https://www.state.gov/recognizing-the-one-year-anniversary-of-the-ceasefire-declaration-between-armenia-and-azerbaijan/> 8.11.2021.
 14. Statement by Secretary Michael Pompeo./ <https://ge.usembassy.gov/statement-by-secretary-michael-r-pompeo/> 17.11.2020
 15. Армения высоко оценила роль США в урегулировании Карабахского конфликта /https://lenta.ru/news/2021/01/25/arm_usa/ 25.01.2021
 16. Позиция США по Карабаху является сбалансированной-президент Азербайджана /<http://interfax.az/view/817443/> 25.10.2020
 17. США выделяют деньги на Карабах /https://lenta.ru/news/2020/11/17/usa_carabakh/ 17/11/2020

OSMANLI ERMƏNİLƏRİ HAQQINDA ARAŞDIRMALAR

AYNUR SƏFƏRLİ

*DİN-in Polis Akademiyası, polis leytenantı
seferli_1988@bk.ru*

Açar sözlər: *Osmanlı imperiyası, erməni seperatçıları, Türkiyə tarixçiləri, erməni tarixçiləri, arxiv sənədləri*

Ermənilərin müstəqil dövlət qurmaq fikirləri ilk dəfə İranda yaşayan ermənilər arasında yaranmışdır. XVII əsrin sonlarında İran erməniləri, Qərb dövlətinə müraciət edərək İran hakimiyyətindən qurtulmalarını istəmişlər [4, 51]. Halbuki, Türkiyə erməniləri arasında Osmanlı-Rusiya müharibəsinə (1877-1878) qədər bölücülük etmək istəyən bir erməni olmamışdır. Ancaq Osmanlı İmperiyasının dağılmağa başladığı vaxtdan etibarən böyük güclərin siyasətinin bir hissəsi erməni millətçiliyi və separatçılığı oldu. Xüsusilə də, Balkanlarda meydana çıxan separatçı və millətçi hərəkatlar Osmanlı dövlətində yaşayan və özlərini "milləti sadıka" (sadiq millət) adlandıran ermənilər arasında yayılmağa başladı və tərəfdarlar toplamağa başladı.

Erməni separatçılarının bir hədəfi var idi ki, bu da Türkiyə torpaqları üzərində erməni dövləti qurmaq iddiası idi. Onlar Osmanlı dövlətinin idarəsi altında yaşayarkən bir sıra vilayətlərdə çoxluqda olduqlarını iddia edirlər. Məqsədlərinə çata bilmək üçün də "ermənilərin çoxluqda olduqları tarixi erməni yurdu", "erməni qətlialmaları", "erməni sürgünü", "erməni soyqırımı" iddialarını ortaya atırlar. Şərqi Anadolunun onlara məxsus yurd olduğunu, dırnaqarası soyqırırma məruz qalaraq yurdlarını itirdiklərini dünya ictimaiyyətinə çatdırmaqla "məzlum" xalq donuna bürünməyə çalışırlar.

Ancaq onların bu bölgənin ata-baba yurdları olduğunu sübut edən bir neçə şərti ödəməsi lazımdır ki, bu da mümkün deyil. Alim Yavus Ercan bildirir ki, ermənilərin Şərqi Anadolunu yurdları adlandırmaları üçün bu şərtlər olmalıdır: bölgənin yerli xalqı olmalı, bölgəyə ilk yerləşən olmalı, uzun müddət o bölgədə yaşamalı, bölgədə müstəqil dövlət qurmalı, bölgədə say çoxluğuna sahib olmalı, bölgədə dil və mədəniyyəti yaymalı, bölgədə mədəniyyət yaratmalıdırlar [1, 212]. Sadalanan şərtləri analiz etdikdə ermənilərin Anadolu torpaqlarının yerli xalqı olmadığı aydın olur. Erməni mənbələri özləri də bunu etiraf edirlər. Balkanlardan Şərqi Anadoluya gəldiklərini klassik mənbələr də etiraf edir [6, 17; 5, 29]. Ermənilər min il Anadolu torpaqlarında yaşadıkları həqiqətdir. Ancaq min ildən də artıq bir tarixi dövr ərzində o torpaqlarda türklər yaşamışdır. Həmin ərazilərdə dövlət qura bilmədikləri kimi, kilsələrdən başqa bir mədəniyyət nümunəsi də qoya bilməmişdilər. Hətta Y.Ercanın qeyd etdiyi kimi Anadoluda yaşayan hett, fars, urartu və roma xalqları ilə belə ermənilərin mədəniyyət səviyyələri baxımından müqayisə olunması mümkünsüzdür. Erməni mənbələri nə qədər köklərini urartu ilə bağlasalar da, dil quruluşlarının müqayisəsi zamanı bu mənbələrin də əsassız olduğu ortaya çıxır.

Əksinə türklərin xeyrinə Anadolu torpaqlarının "tarixi türk yurdu" oldu-

ğunu təsdiq edən mədəniyyət abidələrinin çox olması isə tarixi gerçəklikdir. Türklər hal-hazırda üzərində yaşadıkları torpaqları ermənilərdən deyil, Bizans İmperatorluğundan aldıkları üçün, ermənilərin Anadolu torpaqlarına siyasi olaraq sahiblənmələrindən söhbət belə gedə bilməz. İngiltərə, Fransa, ABŞ və Çar Rusiyasının apardıkları işğalçı siyasətin erməni soyqırımının gerçəkləşməsinə xidmət etməsi məhz erməni müəlliflər tərəfindən irəli sürülmüşdür. C.Kirakosyan özü də böyük güclərin oyunlarının da erməni soyqırımında əhəmiyyətli rolunu olduğunu ifadə etmişdir. Müəllif "Osmanlı Dövlətinin daxili işlərinə qarşı bilmək baxımından erməni probleminin imperialist qərb dövlətləri tərəfindən istifadə edilən bir qapı olduğunu və özləri üçün uyğun zamanda bu qapını açdıqlarını" bildirmişdir.

Erməni tarixçilərindən Y.K.Sərkisyan, XIX əsrin sonlarında meydana çıxmış erməni üsyançıların böyük dövlətlərdən yardım alıb Osmanlı Dövlətindən ayrılaraq müstəqillik qazanmağı hədəf seçdiklərini qeyd edir.

Erməni tarixçisi B.A.Boryan isə erməni məsələsini "*Şərqdə böyük güclər arasında aparılan mübarizənin bir bəhanəsi və ya aləti kimi qiymətləndirir*", "*Rusiyanın İngiltərə ilə olan siyasi hesabları, Şərqdə böyük güclər arasındakı imperialist mübarizə, Almaniyanın Osmanlı dövlətinin hamisinə çevrilməsi, erməni probleminin beynəlxalq diplomatiyanın əlində olması kimi məsələləri yalan, şantaj və işğalın simvoludur*" deyə qeyd edir. [4, 273-274]. Beləliklə erməni tarixçi özü etiraf etmiş olur ki, bu mövzu böyük dövlətlərin Osmanlı dövləti ilə əlaqədar siyasi məqsədlərinə çatması baxımından bir vasitə olmuşdur.

Digər bir erməni tarixçisi Suren Ayyvazyan kələfin ucunu o qədər itirmişdir ki, Türklər tərəfindən soyqırıma məruz qalan ermənilərin 15 milyona yaxın olduğunu qeyd etmişdi [3, 466]. Bunlar ölmüş ermənilərin sayının artırılmasında bacarıqlı olan erməni müəlliflərinin xülyələrindən başqa bir şey deyildir. Osmanlı və rus mənbələrini nəzərə alsaq 1914-cü ildə Osmanlıda yaşayan ermənilərin 1.300.000 qədər olduğunu demək olar.

Erməni tarixçiləri türk tarixçilərini "erməni soyqırımı" məsələsində ermənilərlə bağlı məsələni saxtalaşdırmaqda günahlandırır. Hətta erməni tarixçisi Meri Koçar saxta tarix yazılmasını Türkiyə hökumətinin sifarişilə olduğunu iddia edir. Bu iddianın əksinə olaraq Sovet Ermənistanının dövlət adamlarından olan A.Karinyan, Osmanlı ermənilərinin sosial-iqtisadi vəziyyətlərinin pis olduğunu irəli sürən erməni millətçi tarixçilərinin həqiqəti saxtalaşdırdıqlarını vurğulamaqla saxta tarix yazanların ermənilər olduğunu etiraf etmişdir [7, 16].

Erməni tarixçilərinin faktları saxtalaşdırmaqla dünya ictimaiyyətində türklər əleyhinə rəy formalaşdırmağa çalışmışdılar. Bu kimi saxta təbliğat faktlarından biri rus rəssam Vasili Vereşaqin tərəfindən 1878-ci ildə çəkilmiş "Müharibənin təntənəsi" adlı kəllə yığınının ibarət yağlı boya ilə çəkilmiş rəsmi guya türklər tərəfindən qətlə yetirilmiş ermənilərə aid olduğunu iddia edilməsidir. Halbuki bu rəsm Berlin anlaşması ilə Rusiyanın əlindən alınmış bəzi torpaqlar naminə rus əsgərlərinin verdiyi itkilərin mənasız olduğunu anlatmaq üçün çəkilmişdir. Başqa bir saxtakarlıq isə fotomantaj üsulu ilə M.K.Atatürkün fotosuna qətlə yetirilmiş uşaq rəsmi yerləşdirilməsi və s. ilə "erməni soyqırımı" nı sübut etməyə çalışırlar.

Erməni tarixçiləri və onların havadarları türk tarixçilərini yerli və xarici

arxivlərdən seçmə sənədlərə istinad etməkdə günahlandırır, xatirə əsərlərdən daha çox istifadə etdiklərini qeyd edirlər. Halbuki özləri daha çox selektiv və subyektiv hərəkət edirlər, böyük ölçüdə şifahi tarixə, yəni I Dünya müharibəsinə şahid olmuş ermənilərin söylədiklərinə, ya da o dövrdə tərəfli olaraq yazılmış əsərlərə istinad edirlər. Həm də hadisələri yaşamış türklərin söylədiklərini nəzərə almadan.

Tədqiqatda mövcud məsələyə daha çox erməni və rus mənbələrinə istinad olunaraq işıq tutmağa çalışılmışdır.

STUDY ON OTTOMAN ARMENIANS

AYNUR SAFARLI

Police Academy of the Ministry of Internal Affairs, police lieutenant

Keywords: *Ottoman Empire, Armenian separatists, Turkish historians, Armenian historians, archive documents*

The idea of Armenians for establishing an independent state first arose among Armenians living in Iran. At the end of the XVII century, Iranian Armenians appealed to the Western state to get rid of the Iranian government [4, 51]. However, before the Ottoman-Russian war (1877-1878) there was no Armenian who wanted to divide the Turkish Armenians.

However, since the collapse of the Ottoman Empire, Armenian nationalism and separatism have been part of the policy of the great powers. Separatist and nationalist movements, especially in the Balkans, began to spread and gather supporters among Armenians living in the Ottoman Empire and calling themselves a "loyal nation."

The Armenian separatists had one goal, which was to establish an Armenian state on Turkish lands. They claimed to be in a demographic majority while living under Ottoman rule. In order to achieve their goals, they made claims of "historical Armenian land with a majority of Armenians", "Armenian massacres", "Armenian exile", "Armenian genocide". They tried to disguise themselves as "oppressed" people by informing the world community that Eastern Anatolia belongs to them and that they have lost their homeland due to the genocide.

However, they have to meet a number of conditions that prove that the region is their ancestral homeland, which is impossible. Scholar Yavus Ercan says that in order for Armenians to call Eastern Anatolia their homeland, they must have the following conditions: be a native of the region, be the first to settle in the region, live in that region for a long time, establish an independent state, have a majority in the region, spread language and culture in the region. They must create a culture [1, 212]. Analyzing the above conditions, it becomes clear that the Armenians are not the indigenous people of the Anatolian lands. Armenian sources themselves admit it. Classical sources also admit that they came to Eastern Anatolia from the Balkans [6, 17; 5, 29]. It is a fact that Armenians have lived in Anatolia for a thousand years. However, the Turks have lived in those

lands for more than a thousand years. Just as they could not establish a state in those lands, they could not put any other cultural artifacts in the churches. Even, as Y.Erca noted, it is impossible to compare the Armenians with the Hittite, Persian, Urartian, and Roman peoples living in Anatolia in terms of cultural levels. No matter how many Armenian sources have their roots in Urartu, a comparison of language structures reveals that these sources are also unfounded.

On the contrary, it is a historical fact that there are many cultural monuments that prove that the Anatolian lands are a "historical Turkic land" in favor of the Turks. Since the Turks now received their lands not from the Armenians, but from the Byzantine Empire, there is no question of the Armenians taking over the Anatolian lands politically. It was the Armenian authors who argued that the aggressive policy pursued by Britain, France, the United States and Tsarist Russia served the realization of the Armenian genocide. Kirakosyan said himself, that the games of the great powers also played an important role in the Armenian genocide. The author stated that "in terms of being able to interfere in the internal affairs of the Ottoman State, the Armenian problem is a door used by the imperialist Western powers, and they opened this door at a convenient time for themselves."

One of the Armenian historians, YK Sargsyan, notes that the Armenian rebels who emerged in the late XIX century aimed to gain independence from the Ottoman Empire with the help of major powers.

Armenian historian BABoryan considers the Armenian issue "as an excuse or an instrument of the struggle between the great powers in the East", "Russia's political calculations with Britain, the imperialist struggle between the great powers in the East, Germany's patronage of the Ottoman state, the Armenian problem in international diplomacy". "It is a symbol of lies, blackmail and occupation." [4, 273-274]. Thus, the Armenian historian himself admits that this topic was a means for the great powers to achieve their political goals in relation to the Ottoman state.

Another Armenian historian, Suren Ayyvazyan, lost so much that he noted that there were about 15 million Armenians subjected to genocide by the Turks [3, 466]. These are nothing but the fantasies of Armenian authors who are able to increase the number of dead Armenians. If we take into account the Ottoman and Russian sources, we can say that in 1914 there were about 1,300,000 Armenians living in the Ottoman Empire.

Armenian historians accuse Turkish historians of falsifying the issue of Armenians in the "Armenian genocide" Even Armenian historian Mary Kochar claims that the fake history was written at the behest of the Turkish government. Contrary to this claim, A. Karinyan, one of the statesmen of Soviet Armenia, acknowledged that the Armenian historians, who claimed that the socio-economic situation of the Ottoman Armenians was bad, kept the truth, and that the writers of the false history were Armenians [7, 16].

By falsifying the facts, Armenian historians tried to form an anti-Turkish opinion in the world community. One of the facts of such false propaganda is the claim that the oil painting of the skull stack "Ceremony of War" painted by Russian artist Vasily Vereshagin in 1878 belonged to the Armenians who were

allegedly killed by the Turks. However, this picture was taken to explain the meaninglessness of the losses suffered by Russian soldiers in the name of some lands seized by Russia under the Berlin Agreement. Another forgery is the placement of a picture of a murdered child on the photo of MK Atatürk by photomontage and so on. And try to prove the "Armenian genocide".

Armenian historians and their supporters accuse Turkish historians of referring to selected documents from local and foreign archives, noting that they make more use of memorabilia. However, they act more selectively and subjectively, largely refer to the oral history, ie the words of the Armenians who witnessed World War I, or the works written biased at that time. And regardless of what the Turks who lived through the events said.

Here, an attempt was made to shed light on the issue by referring to Armenian and Russian sources.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Ercan Y. Tarihi belgelerin ışığında ermeni iddiaları // Tarih boyunca türklerin ermeni toplumu ile ilişkileri sempozyumu. Erzurum, Atatürk Üniversitesi rektörlüğü yay., 1984, 212 s.
2. Türkkaya A. Ermeni belge düzmeceliği. İstanbul, İleri yay., 2006. 190 s.
3. Айвазян С. История России. Армянский следователь. Москва, Крон-Пресс, 2000, 468 s.
4. Борьян Б.А. Армения Международная Дипломатия и СССР, Част 1. Москва-Ленинград, Государственное Издательство, 1929, 167 s.
5. Борюсов В. Армения: Энциклопедия Путешественника, Ереван, 1990, 500 s.
6. Валерий Б. Летопись исторический судеб армянского народа. Ереван, Из-во Армфан, 1940, 250 с.
7. Каринян А. История Турции и турецкие армяне. Норк: 1926, 230 с.

**V BÖLMƏ. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ:
BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ İSTİQAMƏTLƏRİ**

**AZƏRBAYCAN – ÖZBƏKİSTAN ƏLAQƏLƏRİ
(1991 – 2020 – Cİ İLLƏR)**

NİSBƏT MEHDİYEVA

*BDU, Tarix fakültəsi, Türk xalqları tarixi kafedrası, t.ü.e.d., prof.
nismetmehdiyeva@mail.ru*

Açar sözlər: Azərbaycan, Özbəkistan, siyasi, iqtisadi və mədəni əlaqələr

1991–ci il oktyabrın 18–də “Azərbaycan Respublikasının Dövlət Müstəqilliyi haqqında Konstitusiyaya Aktı” qəbul edilmişdir [4; s. 313]. Özbəkistan Respublikasında 1991–ci il sentyabrın 1–də Müstəqillik günü qəbul olunmuşdur [19].

Azərbaycanın Özbəkistanla əlaqələri müxtəlif istiqamətləri – siyasi, iqtisadi, mədəni və s. sahələri əhatə edir. Əlaqələr həm də beynəlxalq və məhəlli təşkilatlar çərçivəsində mövcuddur. Turqut Özal “XXI əsr türk əsri olacaqdır” deyərəkən uzaqgörənlik nümayiş etdirmişdir. 1991-ci ilə qədər BMT-də Türkiyə Cümhuriyyəti təmsil olunurdusa, hazırda türk xalqlarının sayı 6-ya çatmışdır [9; s. 696, 698].

Bəzən türk xalqları arasında müəyyən səbəblərdən xoşagəlməz hallar da yaranmışdır. Amma bu tezliklə öz həllini tapmışdır. Özbəkistan Qarabağ probleminə münasibətdə Azərbaycanın haqq işini dəstəkləyir. Bu respublika Azərbaycanın ərazi bütövlüyü və suverenliyinə tərəfdardır. Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan və Özbəkistan münasibətlərindəki hadisələr 1992 – ci ildə Özbəkistan prezidentinin Qarabağa yardım komitəsinin ləğvi ilə əlaqədar olmuşdur [7; s. 120].

1996 – cı ilin may – iyun aylarında Özbəkistan Respublikasının prezidenti Azərbaycana rəsmi səfərə gəlmişdir. Görüşdə 19 sənəd imzalanmışdır. Bunların içərisində eyni dinə, ədəbiyyata və incəsənətə malik iki xalqın əməkdaşlığına aid “Özbəkistan Respublikası ilə Azərbaycan Respublikası arasında dostluq və əməkdaşlıq haqqında müqavilə” öz əksini tapmışdır [12; s. 15].

1995 – ci il oktyabrın 2 – də Azərbaycanla Özbəkistan arasında diplomatik əlaqələr yaranmışdır. 1996 – cı ilin avqust ayında Azərbaycan Respublikasının Özbəkistan Respublikasında səfirliyi fəaliyyətə başlamışdır. 1998 – ci ilin may ayında Özbəkistan Respublikasının Azərbaycan Respublikasında səfirliyi açılmışdır [15].

1996 – cı ilin oktyabrında Daşkənddə Əmir Teymurun 660 illik yubileyində təmsil olunan Azərbaycan Prezidenti Türkdilli ölkələrin dövlət başçılarının IV Zirvə toplantısında iştirak etmişdir. Zirvə toplantısında imzalanmış “Daşkənd Bəyannaməsi”ndə digər türkdilli ölkələrlə yanaşı, Özbəkistanla da əməkdaşlığın möhkəm və daimi perspektivlərini müəyyənləşdirən hüquqi – normativ müddəalar öz təsbitini tapmışdır.

1997 – ci il iyunun 18 – 19 – da Azərbaycan Prezidentinin Özbəkistana rəsmi səfəri zamanı Bakıdakı kimi 19 sənəd imzalanmışdır. “Azərbaycan Respub-

likası və Özbəkistan Respublikası arasında hərtərəfli əməkdaşlığın və tərəfdaşlıq münasibətlərinin daha da inkişaf etdirilməsi haqqında Bəyannamə" əhəmiyyət kəsb etmişdir. NATO, İKT, MDB və s. sammitlərdə Azərbaycan və Özbəkistan prezidentlərinin görüşləri iki ölkə arasında münasibətlərin inkişaf etdirilməsinə səbəb olmuşdur [14].

1997 – ci il martın 7 – də Azərbaycan Respublikasının Milli Məclisində Azərbaycanla Özbəkistan arasında parlamentlərarası əlaqələrdə işçi qrup fəaliyyət göstərmişdir [15].

Qırx dörd günlük müharibə dövründə bütün Mərkəzi Asiya respublikaları Azərbaycanın haqq işini müdafiə etmişdir. O.Süleymanov bu tarixi günlərdə Azərbaycanla həmrəy olduğunu göstərmişdir [17]. "Ç.Aytmatov adına Beynəlxalq İssık – Kul Forumu" İctimai Birliyinin üzvləri və yazıçı Ç.Aytmatovun oğlu Aytmatov Əskər Çingizoviç Azərbaycan xalqına ünvanladıkları məktubda xalqın haqq işini dəstəklədiklərini bildirmişlər [16].

2004 – cü ilin martında Azərbaycan Prezidenti Özbəkistanda səfərdə olarkən iqtisadi əməkdaşlığın inkişafına, o cümlədən qarşılıqlı mal dövriyyəsinin artırılması, nəqliyyat və energetika məsələlərinə diqqət yetirilmişdir [14].

2010 – cu ilin sentyabrında Azərbaycan Prezidenti Özbəkistan Respublikasında rəsmi səfərdə olmuşdur. Özbəkistan Prezidenti öz çıxışında ticarət – iqtisadi və sərmayə əlaqələrinin dərinləşməsinin ikitərəfli əməkdaşlığın təməl nöqtəsi olduğunu bildirmişdir. Azərbaycan Prezidenti Özbəkistanla ikitərəfli münasibətlərin inkişafı üçün möhkəm əsas yarandığını söyləmişdir [3; s. 1].

2011 – 2015 – ci illər üzrə Özbəkistan Respublikası hökuməti və Azərbaycan Respublikası hökuməti arasında "İqtisadi əməkdaşlıq haqqında saziş" imzalanmışdır [2; s. 2].

2018 – ci ildə Azərbaycanla Özbəkistan arasında ticarət dövriyyəsi 43.94 mln ABŞ dolları həcmində olmuşdur [18].

2018 – ci il fevralın 19 – 22 – də Özbəkistan – Azərbaycan biznes – forumu təşkil edilmişdir. 2019 – cu il fevralın 4 – 5 – də Azərbaycan səfirliyi və Özbəkistanın İnvestisiya və Xarici Ticarət Nazirliyinin təşkilatçılığı ilə Azərbaycanın 33 nüfərdən ibarət nümayəndə heyəti Daşkənddə rəsmi səfərdə olmuşdur [18].

2001 – ci ilin aprelində "Ekosal" Beynəlxalq Fondu və Özbəkistanın Beynəlmiləl Mədəniyyət Mərkəzinin Daşkənddə torpaq günü münasibətilə keçirdiyi festivalda Azərbaycan da iştirak etmişdir. Azərbaycan pavilyonunda ölkəmizin maddi nemətlərindən nümunələr sərgilənmiş və Azərbaycan musiqisi səslənmişdir. Azərbaycan və Özbəkistan arasında mədəni əməkdaşlıq sahəsində 2001 – ci il aprelin 13 – də "Azərbaycan Respublikası və Özbəkistan Respublikası arasında 2001 – 2006 – cı illərdə elm, mədəniyyət və incəsənət sahəsində əməkdaşlıq proqramı" imzalanmışdır. Proqrama əsasən iki dövlət arasında mədəniyyətin bütün sahələrində ikitərəfli və çoxtərəfli əlaqələrin qurulması prioritetə çevrilmişdir. Mədəni əməkdaşlığın inkişafında 2004 – cü il martın 23 – də Azərbaycan Prezidentinin Özbəkistan Prezidenti ilə Daşkənd şəhərində rəsmi görüşləri zamanı imzalanan sənədlər rol oynamışdır. "Azərbaycan Respublikası hökuməti ilə Özbəkistan Respublikası hökuməti arasında elmi – texniki əməkdaşlıq haqqında" saziş də imzalanmışdır [12; s. 15].

2004 – cü il martın 23 – də Daşkənd Pedaqoji Universitetinin qarşısında

N.Gəncəvinin abidəsi açılmışdır. Bu tədbirdə iki ölkənin prezidenti iştirak etmişdir [7; s. 252].

2009 – cu ilin iyun ayında qüvvəyə minmiş Azərbaycan və Özbəkistan Respublikaları arasında humanitar əməkdaşlıq haqqında razılaşma göstərir ki, bu xalqlar arasında ədəbi – bədii əlaqələr inkişaf edəcəkdir [8; s. 75].

2010 – cu il sentyabrın 27 – də Daşkənddə Azərbaycanın Özbəkistandakı səfirliyinin nəzdində H.Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyət Mərkəzinin açılışı olmuşdur. Mədəniyyət Mərkəzinin sərgi salonunda Səmərqənddə yaşamış azərbaycanlı heykəltəraş Eynulla Əliyevin əsərlərindən ibarət sərgi təşkil olunmuşdur [6; s. 3].

Mədəniyyət sahəsində Özbəkistan Milli Teleradio Şirkəti və Azərbaycan Televiziya və Radio Verilişləri Qapalı Səhmdar Cəmiyyəti arasında əməkdaşlıq haqqında, Özbəkistan Rəssamlıq Akademiyası və Azərbaycan Milli Elmlər Akademiyası Memarlıq və İncəsənət İnstitutu arasında əməkdaşlıq haqqında müqavilə imzalanmışdır [2; s. 2].

M.F.Axundov, C.Məmmədquluzadə, M.Ə.Sabir, C.Cabbarlı, S.Vurğun, M.İbrahimov, M.Hüseyn, B.Vahabzadə, X.Rza və Anarın əsərləri bu gün Özbəkistanda oxunur. Aybək, Həmzə Həkimzadə, Həmid Əlimcan, Zülfüyyə və Şərəf Rəşidovun əsərləri müasir dövrdə böyük maraq doğurur və Azərbaycanda tanınır [10; s. 447, 448].

2012 – ci ildə Özbəkistan Prezidentinin Azərbaycan Respublikasına rəsmi səfəri zamanı Bakıda Ə.Nəvainin abidəsinin açılışı və Azərbaycan paytaxtında küçələrdən birinə M.Uluqbəyin adının verilməsi azərbaycanlılar və özbəklər arasında qarşılıqlı hörmətin nümunəsidir [5; s. 3].

AMEA – nın Respublika Əlyazmaları Fondunda Ə.Nəvainin 61 əlyazması saxlanılır [11; s. 3].

Özbəkistanın N.Gəncəvi adına Daşkənd Dövlət Pedaqoji Universitetində N.Gəncəvi adına Elmi – Tədqiqat Mərkəzi, Ə.Nəvai adına Daşkənd Dövlət Özbək dili və Ədəbiyyatı Universitetində M.Füzuli adına Azərbaycan Mədəniyyət, Təhsil və Tədqiqatlar Mərkəzi, Özbəkistan Sənət və Mədəniyyət İnstitutunda Q.Qarayev adına Azərbaycan Mədəniyyət və İncəsənət Mərkəzi, Özbəkistan Dövlət Konservatoriyasında Ü.Hacıbəyov adına Özbəkistan – Azərbaycan Musiqi Mədəniyyəti Mərkəzi yaradılmışdır [18].

AMEA – nın N.Gəncəvi adına Ədəbiyyat İnstitutunun Azərbaycan – Türkmənistan – Özbəkistan ədəbi əlaqələri şöbəsinin nəzdində Ə.Nəvai adına Ədəbiyyatşünaslıq Mərkəzi açılmışdır [1; s. 14].

Beynəlxalq Türk Mədəniyyəti Təşkilatı – TÜRKSOY – un “Türk dünyası öncülləri” layihəsi çərçivəsində keçirdiyi tədbirlər ənənəyə çevrilmişdir. TÜRKSOY 2018-ci il martın 12-də Ə.Nəvaiyə həsr olunmuş konfrans keçirmişdir. Konfransda Özbəkistanın Ankaradakı səfiri Əlişir Aqzamkacayev və azərbaycanlı Qafqaz Araşdırmaları Mərkəzinin müdiri Kamil Vəli Ə.Nəvai haqqında çıxış etmişlər [13; s. 10].

Qırx mindən çox azərbaycanlı Özbəkistan cəmiyyətinin sosial, ictimai, iqtisadi və s. sahələrində iştirak edir [14].

Qədim tarixə və mədəni irsə malik olan Azərbaycan – Özbəkistan əlaqələri gələcək münasibətlərin inkişafına səbəb olacaqdır.

AZERBAIJAN – UZBEKISTAN RELATIONS (1991 – 2020th YEARS)

NİSBAT MEHDİYEVA

*Doctor of historical sciences, professor
BSU, Faculty of History, Chair of History of Turkish peoples,
nismetmehdiyeva@mail.ru*

Keywords: Azerbaijan, Uzbekistan, political, economic and cultural relations

On October 18, 1991 the “Constitutional Act on state independence of the Republic of Azerbaijan” has been accepted [4; p. 313]. On September 1, 1991 the Day of Independence has been accepted in the Republic of Uzbekistan [19].

The relations of Azerbaijan with Uzbekistan include the different directions – political, economic, cultural and other spheres. The relations also exist in the frame of international and local organizations. Turgut Ozal said that “XXIth century would be the Turkish century” and by this he demonstrated far seeing mind. If until 1991 only the Republic of Turkey participated in Organization of United Nations, today the number of Turkish peoples reached six ones [9; p. 696, 698].

Sometimes unpleasant incidents occurred among the Turkish peoples for certain reason or other. But this immediately has been realized. Uzbekistan defends the true position of Azerbaijan concerning of the problem of Karabakh. This Republic defends the whole of territory and sovereignty of Azerbaijan. During first years of independence the incidents happened in Azerbaijan – Uzbekistan relations were connected in the liquidation of committee of help to Karabakh by the president of Uzbekistan in 1992 [7; p. 120].

On May – June, 1996 the president of the Republic of Uzbekistan officially visited Azerbaijan. During the meeting 19 documents have been signed. The “Treaty of Friendship and Cooperation between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Azerbaijan” concerning to the cooperation of two peoples with same religion, literature and art has been reflected among them [12; p. 15].

On October 2, 1995 the diplomatic relations have been created between Azerbaijan and Uzbekistan. In August, 1996 the Embassy of the Republic of Uzbekistan has been opened in the Republic of Azerbaijan. On May, 1998 the Embassy of the Republic of Azerbaijan has been opened in the Republic of Uzbekistan [15].

On October, 1996 during the visiting the 660 anniversary of Emir Teymur in Tashkent the president of Azerbaijan participated in IV Zirve meeting of presidents of the Turkish countries. In “Tashkent Memorandum” signed in Zirve meeting the judicial – normative conceptions determining the strong and stable perspectives of cooperation not only with other Turkish countries, also Uzbekistan have been reflected.

On June 18 – 19, 1997 during the official visit of the president of Azerbaijan to Uzbekistan 19 documents have been signed as it was happened in Baku. The “Declaration on Further Development of Comprehensive Cooperation and

Partnership between the Republic of Uzbekistan and the Republic of Azerbaijan" was important. The meetings of presidents of Azerbaijan and Uzbekistan in NATO, OIC, CIS and other summits happened to the development of the relations between two countries [14].

On March 7, 1997 in parliament of the Republic of Azerbaijan the labour group acted in the relations among two parliaments of Azerbaijan and Uzbekistan [15].

During the war of 44 days all republics of Central Asia defended the true position of Azerbaijan. O.Suleymenov indicated his solidarity with Azerbaijan during these historical days [17]. The members of the Sosial Union of "International Issyk – Kul Forum named after Ch.Aytmatov" and the son of the writer Chingiz Aytmatov, Aytmatov Asker Chingizovich showed the support of true position of people in the letter addressed to Azerbaijan people [16].

On March, 2004 during the vizit of president of Azerbaijan to Uzbekistan the attention has been paid to the development of economic cooperation, also the problems of rising of mutual turnover, transport and energy [14].

On September, 2010 the president of Azerbaijan officially vizited to the Republic of Uzbekistan. The president of Uzbekistan indicated in his speech that the deeping of commercial – economic and financial relations was the base of bilateral cooperation. The president of Azerbaijan said that the strong base has been formed for to develop the bilateral relations with Uzbekistan [3; p. 1].

For 2011 – 2015 years the "Contract of economic cooperation" has been signed between the governments of the Republic of Uzbekistan and the Republic of Azerbaijan [2; p. 2].

In 2018 the commercial turnover between Azerbaijan and Uzbekistan was in the volume of 43.94 mln. Of USA dollars [18].

On February 19 – 22, 2018 Uzbekistan – Azerbaijan business forum has been organized. On February 4 – 5, 2019 the delegation of 33 people of Azerbaijan officially vizited Tashkent with organization of Embassy of Azerbaijan and Ministry of Investment and Foreign Trade of Uzbekistan [18].

On April, 2001 Azerbaijan participated in festival devoted to the Day of Land in Tashkent by the International Fund of "Ecosal" and International Cultural Center of Uzbekistan too. The examples of material values of our country have been exhibited and Azerbaijan music has been played in the pavilion of Azerbaijan. On April 13, 2001 "Program of cooperation in the spheres of science, culture and art during 2001 – 2006 years between the Republic of Azerbaijan and the Republic of Uzbekistan" has been signed connected to Azerbaijan – Uzbekistan cultural cooperation. According to the program of creating of bilateral and many – sided relations in all spheres of culture between 2 states become the priority. The documents signed on March 23, 2004 during the official meetings in Tashkent between the presidents of Azerbaijan and Uzbekistan played the role in the development of cultural cooperation. The "Contract of the scientific – technical cooperation between the governments of the Republic of Azerbaijan and the Republic of Uzbekistan" has been signed too [12; p. 15].

On March 23, 2004 the monument of N.Ganjavi has been opened in front of Tashkent Pedagogical University. The presidents of two countries participated in this event [7; p. 252].

The agreement about the humanitarian cooperation between the republics of Azerbaijan and Uzbekistan came into force on June, 2009 confirms that the literary – artificial relations between these peoples will develop [8; p. 75].

On September 27, 2010 under the Embassy of Azerbaijan in Uzbekistan the Cultural Center of Azerbaijan named after H.Aliyev has been opened in Tashkent. The exhibition of the works of azerbaijani sculptor Eynulla Aliyev lived in Samargand has been organized in exhibition salon of the Cultural Center [6; p. 3].

The contracts in the sphere of culture have been signed concerning to the cooperation between National Broadcasting Company of Uzbekistan and Broadcasting Closed Joint – Stock Company of Azerbaijan, also the Academy of Painting of Uzbekistan and the Institute of Architecture and Art of National Academy of Sciences of Azerbaijan [2; p. 2].

The works of M.F.Akhundov, J.Mammadguluzadeh, M.A.Sabir, J.Jabbarly, S.Vurgun, M.Ibrahimov, M.Huseyn, B.Vahabzadeh, Kh.Rza and Anar are being read today. The works of Aybek, Hamza Hakimzadeh, Hamid Alimjan, Zulfiyya and Sharaf Rashidov are exciting the great interest in modern period and well – known in Azerbaijan [10; p. 447, 448].

The opening of the monument of A.Navoi in Baku during the official visit of the president of Uzbekistan to the Republic of Azerbaijan in 2012 and naming one of the streets in the capital of Azerbaijan by M.Ulugbey are the examples of mutual respect between Azerbaijan and Uzbek peoples [5; p. 3].

61 manuscripts of A.Navoi were being kept in the Fund of Manuscripts of the Republic of National Academy of Sciences of Azerbaijan [11; p. 3].

The Scientific – Research Center named after N.Ganjavi in Tashkent State Pedagogical University named by N.Ganjavi of Uzbekistan, the Center of Culture, Education and Investigations of Azerbaijan named after M.Fuzuli in Tashkent State University of Uzbek Language and Literature named after A.Navoi, the Center of Culture and Art of Azerbaijan named after G.Garayev in the Institute of Art and Culture of Uzbekistan, the Center of Music Culture of Uzbekistan – Azerbaijan named after U.Hajibeyov in Uzbekistan State Conservatoire have been created [18].

The Center of Literature named after A.Navoi has been opened under the department of Azerbaijan – Turkmenistan – Uzbekistan literary relations of the Institute of Literature named after N.Ganjavi of National Academy of Sciences of Azerbaijan [1; p. 14].

The events provided by the Organization of International Turkic Culture – TURKSOY in the frame of the project of “Leaders of Turkish World” become traditional. On March 12, 2018 TURKSOY provided the conference devoted to A.Navoi. The ambassador of Uzbekistan in Ankara Alisher Agzamkajayev and the chief of Research Center of Caucasus azerbaijani Kamil Veli took the speech about A.Navoi [13; p. 10].

More than 40 thousands of azerbaijani men participate in social, public, economic and other spheres of the society of Uzbekistan [14].

Azerbaijan – Uzbekistan relations with the ancient history and cultural heritage will lead to the development of future connections.

ƏDƏBİYYAT

1. Ay An. Əlişir Nəvai – 579 / Olaylar qəzeti. – 2020. – 22 – 24 fevral. – S. 14
2. Azərbaycan – Özbəkistan sənədləri imzalanmışdır // Xalq qəzeti. – 2010. – 28 sentyabr. – S. 2
3. Azərbaycan Prezidenti İlham Əliyevin Özbəkistan Respublikasına rəsmi səfəri // Respublika qəzeti. – 2010. – 29 sentyabr. – S. 1
4. Azərbaycan tarixi. Yeddi cildə. VII c. (iyun 1941 – 2002 – ci il). Bakı: Elm, 2003, 676 s.
5. Azərbaycan və Özbəkistan prezidentləri mətbuata bəyanatlarla çıxış etmişlər // Respublika qəzeti. – 2012. – 13 oktyabr. – S. 3
6. Daşkənddə H.Əliyev adına Azərbaycan Mədəniyyəti Mərkəzinin açılışı olmuşdur // Xalq qəzeti. – 2010. – 28 sentyabr. – S. 3
7. Əliyev H. XXI əsr: Azərbaycan – MDB ölkələri (humanitar əlaqələr, 1991 – 2005 – ci illər). Bakı: ULU, 2008, 316 s.
8. Мехтиева Н. Азербайджано – узбекские культурные связи в 60 – 80 гг. XX века // *Moziydan sado*, Тошкент, 2010, № 2 – 3 (46 – 47), с. 74 – 75
9. Muxtarov K. Türk xalqları XXI əsrin astanasında // Azərbaycan XXI əsrin astanasında. İkinci Respublika elmi – praktiki konfransının materialları. Bakı: Şərq – Qərb, 1998, s. 696 – 698
10. Мустафа Фируз. Важнейшие аспекты узбекско – азербайджанских литературных связей в период независимости // «Узбек мумтоз ва замонавий адабиётини халқаро микёсда урганиш ва тарғиб қилишнинг долзарб масалалари» мавзусидаги халқаро конференция материаллари. Тошкент: Mashhur Press, 2018, с. 446 – 449
11. Нагиева Дж. Бакинские рукописи Алишера Навои. Баку: Элм, 1986, 140 с.
12. Ömərov V. Azərbaycan – Özbəkistan mədəni inteqrasiyası (XX əsrin 70 – ci illərindən XXI əsrədək) // Səs qəzeti. – 2013. – 10 dekabr. – S. 15
13. Sultanova M. “Türk dünyası öncülləri” layihəsində Əlişir Nəvai anıldı // Mədəniyyət qəzeti. – 2018. – 14 mart. – S. 10

İnternet resursları

11. Özbəkistan Respublikası // <https://mfa.gov.az/az/content/372/uzbekistan> [Müraciət tarixi: 04 iyun 2021]; Azərbaycan – Özbəkistan münasibətləri // https://az.wikipedia.org/wiki/Azərbaycan_Özbəkistan_münasibətləri [Müraciət tarixi: 16 may 2021]
15. Азербайджано – узбекистанские отношения // https://ru.wikipedia.org/wiki/Азербайджано-узбекистанские_отношения [Müraciət tarixi: 02 iyun 2021]
16. Manas Ata və Dədə Qorqudun ruhu sizə kömək olsun – Qırğız ziyalılar İlham Əliyevə dua etdi // <http://www.dia.az/8/268635-manas-ata-ve-dede-qorqudun-ruhu-size-komek-olsun.html> [Müraciət tarixi: 27 oktyabr 2020]
17. Oljas Süleymanov xalqımıza müraciət etdi: “Azərbaycan öz gücü ilə torpaqlarını azad edir” // <http://www.dia.az/8/268184-oljas-suleymanov-xalqimiza-muraciet-etdi.html> [Müraciət tarixi: 22 oktyabr 2020]
18. Özbəkistan Respublikası // <https://mfa.gov.az/az/content/372/uzbekistan> [Müraciət tarixi: 04 iyun 2021]
19. Узбекистан // <https://ru.wikipedia.org/wiki/Узбекистан> [Müraciət tarixi: 10 mart 2020]

**ÇİNİN “BİR KƏMƏR BİR YOL” TƏŞƏBBÜSÜ VƏ AZƏRBAYCAN:
MÖVCUD VƏZİYYƏT VƏ İNKİŞAF PERSPEKTİVLƏRİ**

İQBAL AĞAYEV

*Bakı Dövlət Universiteti, Asiya və Afrika ölkələri tarixi kafedrasının dosenti, t.f.d.
iqbalagayev@bsu.edu.az*

QƏNBƏR AĞAYEV

*Çin, Şanxay Fudan Universitetinin məzunu
ganbaragayev@gmail.com*

Açar sözlər: *Çin, logistika, Rusiya, Azərbaycan, Bir kəmərlər Bir Yol (BKBY), İpək Yolunun İqtisadi Kəməri (İYİK), əməkdaşlıq, Zəngəzur dəhlizi*

Müasir dövrdə dünyada gedən proseslər bir-birilə ziddiyyət və vəhdət təşkil edən inteqrasiya və dezinteqrasiyanın təsiri altında inkişaf edir. Qərbi ölkələri inteqrasiya prosesini dövlət maraqlarına tabe edərək mövcud infrastrukturunu dağıtmaq və yenisi ilə əvəz etmək prizmasından çıxış etsə də, dünyanın mərkəzi hesab olunan Avrasiya məkanında yerləşən dövlətlər olanları dağıtmaq yox, təkmilləşdirmək və yeniləri ilə əvəz etmək prinsipini əsas götürürlər. Bu prosesi yeni nəqliyyat infrastrukturunun yaranmasına da şamil etmək olar. Belə ki, SSRİ-nin süqutundan sonra yaranmış yeni geosiyasi reallıqlar şəraitində siyasi və iqtisadi vakuumu doldurmaq məqsədilə Qərbi dövlətləri müxtəlif layihələrlə postsövet məkanına genişlənmək qərarına gələndə Asiya ölkələri obyektiv səbəblərdən buna qarşı alternativ cavablar verə bilmədilər. XX əsrin 90-cı illərində Aİ TRANCECA, ABŞ “Rimlənd” və hətta bəzi Asiya ölkələri müxtəlif layihələrlə çıxış etsələr də, Çin iqtisadiyyatını gücləndirmək və Ümumdünya Ticarət Təşkilatına üzv olmağı hədəf seçdi.

Müstəqilliyini yenidən əldə etmiş Azərbaycan Respublikası (AR) layihələrdən kənar qalmamaq məqsədilə TRANCECA-da iştirak etmək qərarına gəldi. Amma eyni zamanda AR prezidenti Heydər Əliyev Çinə ilk rəsmi səfəri zamanı rəsmilərlə keçirdiyi görüşlərdə Qədim İpək Yolunun bərpası təşəbbüsünün Çinə məxsus olduğu fikrini dəfələrlə təkrar etməklə Azərbaycanın məhz Çin layihəsində iştirak arzusunu bildirmişdi. 1996-cı ildə Heydər Əliyev TRANCECA-nın növbəti forumunun Bakıda keçirilməsinə nail olmasına baxmayaraq yuxarıdakı fikri ÇXR Ümumçin Xalq Nümayəndələri Məclisinin Daimi Komitəsinin sədri Li Peni Bakıda qəbul edərkən nəinki təkrarlamış, hətta əsaslandırmışdı [2]. ÇXR-in bu məsələdə passivliyinə baxmayaraq AR TRANCECA-da iştirakından maksimum yararlanma bildi. Ən əsası, Heydər Əliyev Bakı forumunda Ermənistanı işğalçı dövlət kimi layihələrdən kənar saxlamağa nail oldu [3]. Bundan sonra Azərbaycan Aİ-nin TRANCECA üçün ayırdığı kreditlərdən maksimum yararlanaraq müasir tələblərə cavab verən nəqliyyat infrastrukturunu inşa edə bildi. Təsədüfi deyil ki, ÇXR-in sədri Si Zinpin 2013-cü ildə Astanada “Bir kəmərlər – Bir Yol” (BKBY) təşəbbüsünü elan edəndə Çinlə bu sahədə əməkdaşlıq etmək istəyən dövlətlərdən yalnız Azərbaycan beynəlxalq standartlara cavab verən nəqliyyat infrastrukturuna malik idi və

bu faktor da Azərbaycanı ÇXR üçün daha cəlbedici edirdi. BKBY təşəbbüsünün ümumi prinsipləri haqqında sənədin (10) Çində nəşr olunduğu il, yəni 2015-ci ildə ÇXR sədri Si Zinpinin dəvətilə AR prezidenti İlham Əliyev Pekinə səfər etdi. Sənəddə Si Zinpinin təklif etdiyi əməkdaşlığın 5 əsas prioriteti öz əksini tapdı: siyasi koordinasiya; infrastrukturun qarşılıqlı əlaqəsi; ticarətin liberallaşdırılması; kapitalın sərbəst hərəkəti; xalqlar arasında anlaşmanın gücləndirilməsi. Həmin punktlar İlham Əliyevin səfərinin yekunu olaraq imzalanmış "Azərbaycan Respublikası Hökuməti ilə Çin Xalq Respublikası Hökuməti arasında "İpək Yolunun İqtisadi Kəməri"nin (İYİK) yaradılmasının birgə təşviqinə dair Anlaşma Memorandumu"nda da öz əksini tapdı [3]. AR 2016-cı ilin yanvarında BKBY layihəsinə maliyyə dəstəyi vermək məqsədilə yaradılan Asiya İnfrastruktur İnvestisiyalar Bankına həm həmtəsisçi kimi qoşuldu, həm də əsas kapitalda payçı kimi iştirak etdi. Səfər iki ölkə arasında ticarət dövryyəsinin sürətlənməsinə təkan verdi. Azərbaycanın yeri İYİK-in mərkəzi marşrutunda "Çin-Orta Asiya – Qərbi Asiya – Aralıq dənizi" müəyyən olundu. Lakin şimal və cənub qonşularımızın ekspertləri Çinin həm İranla, həm də Rusiya ilə yüksək səviyyədə qurulmuş əməkdaşlığına istinad edərək Azərbaycandan keçən kəmərin iqtisadi səmərəliliyinin əhəmiyyətini azaltmaq məqsədilə iki əsas maneənin – təbii maneə olan Xəzəri, süni maneə olan Azərbaycanın işğal altında olan 20 % torpaqlarında nəqliyyatın qeyri-mövcudluğunu diqqətə çəkirdilər. Onlara görə bu Si Zinpinin xarici siyasi kursunun əsas prinsipini olan Asiya regionunda sülh, sabillik və çiçəklənmənin təmin olunması uğrunda birgə səy göstərmək prinsipini pozmuş olurdu [6]. Bəlkə də bu səbəbdən AR 2017-ci ildə keçirilmiş BKBY forumunda prezident səviyyəsində təmsil olunmamışdı. Buna baxmayaraq Si Zinpin forumda Azərbaycanın yer aldığı "Mərkəzi Dəhlizin" Çin üçün xüsusi əhəmiyyətini vurğulamışdı [9]. Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev isə daha uzaqgörən siyasət yeridərək göstərilən maneələrin aradan qaldırılması cəhdlərini 2007-ci ildə Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə arasında "ev tapşırığı" hesab etdiyi Bakı-Tbilisi-Qars (BTQ) dəmir yolunun inşası ilə başladı və təzyiqlərə baxmayaraq Gürcüstan yolunun inşasını maliyyələşdirməklə 2017-ci ildə onu başa çatdırdı. O, həmçinin Xəzərin statusu haqqında danışıqların nəticəsini gözləmədən elə həmin il Pekində Trans Xəzər Beynəlxalq Nəqliyyat marşrutunun (TXBNM) layihəsinin təqdimatının keçirilməsi üçün sərəncam verdi və beləliklə hər iki maneəni aradan götürdü. Avropaya ixrac olunan əmtəələr Qazaxstanın Aktau limanından TXBNM vasitəsilə Ələtə, oradan isə BTQ ilə Qarsa və oradan qısa zamanda Trans Anadolu xətti ilə Avropaya çatdırılmağa başladı. "Şimal-Cənub" dəhlizində həyati marağı olan Rusiyanın TXBNM-in işində iştirakı Xəzərin statusu ilə bağlı danışıqların 2019-cu ildə müsbət sonluqla bitməsi ilə başa çatdı. Marağ üçün qeyd etmək olar ki, əgər 2017-ci ildə BTQ dəhlizi ilə 2,5 ton yük daşınmışdısa, 2020-ci ildə bu rəqəm 252 min tona çatmışdı [7].

Lakin Azərbaycan torpaqlarının işğal altında olması regionun təhlükəsizliyi məsələsini şübhə altına alırdı ki, bu da BKBY prinsiplərinə uyğun gəlmirdi. Azərbaycanın yanında olan bəzi ekspertlər hətta məhz bu ərazilərdə nəqliyyat strukturunun normal fəaliyyət göstərməsində marağı olan dövlətlərin təsiri ilə problemin həllinin vacibliyini vurğulayırdılar. AR-in problemi diplomatik yollarla çözmək istəyini ATƏT-in Minsk qrupu düzgün qiymətləndirməyərək fəaliyyətini

monitorinqlərin keçirilməsi ilə məhdudlaşdırmağa çalışırdı. Belə olduqda, 2020-ci ilin sentyabrın 27-də Azərbaycanın işğal altında olan ərazilərində yerləşən erməni silahlı birləşmələrinin ordumuzun mövqələrinə və mülki əhaliyə qarşı növbəti hücumu AR Ali Baş Komandanı İlham Əliyevin bütün cəbhə boyu əks-hücum əmri ilə nəinki dayandırdı, cəmi 44 gün ərzində işğal altında olan torpaqlarımızı azad edərək noyabrın 10-da Ermənistanı kapitulyasiya etməyə məcbur etdi. Azərbaycan, Ermənistan və Rusiya arasında imzalanmış Üçtərəfli bəyanatda [5] Azərbaycanla Naxçıvan arasında nəqliyyat əlaqələrinin bərpası məsələsinin xüsusi yer alması 30 il Azərbaycandan quru yolla ayrı düşmüş Naxçıvanın blokadasını yarmaqla yanaşı, bütün türk dünyasının tamlığını, eləcə də İYİK-nin yeni alternativ yolla zənginləşməsinə təmin edəcək. İşğaldan azad edilmiş torpaqların bərpası ilə birgə bu həm də "Şimal-Cənub", "Şərq-Qərb", "Şimal-Qərb" marşrutlarının fasiləsiz olaraq fəaliyyətində marağı olan dövlətlərin mənafeyinə uyğun gəlirdi. Beləliklə Zəngəzur dəhlizinin açılması təkcə Azərbaycanın yox, Rusiyanın, Çinin və İYİK-nin mərkəzi dəhlizində yer alan bütün dövlətlərin qələbəsi idi. Zəngəzur dəhlizi Ələtdən Qarsa gedən dəmir yolunu iki dəfə qısaltmaqla iqtisadi səmərəliliyi təmin edəcək və regionun çiçəklənməsində əhəmiyyətli rol oynayacaq. Təsadüfi deyil ki, 2021-ci ilin mayında AR prezidenti İlham Əliyev videoformatda suallara cavab verərkən işğaldan azad olunmuş rayonların rekonstruksiyasına müharibə zamanı Azərbaycanın yanında yer almış və logistikanın qurulmasında marağı olan dövlətlərə, əsasən də Çin şirkətlərinə üstünlük veriləcəyini bildirmişdi. Prezident həm də Ələt xəbərini daşıyıcılıq qabiliyyətinin 25 milyon tona çatdırılacağını və elə orda da Beynəlxalq Azad İqtisadi zonanın yaradılacağını bildirmişdi [8].

2021-ci il dekabrın 14-də Brüsseldə Avropa İttifaqı Şurası Prezidentinin iştirakı ilə Azərbaycan və Ermənistan liderləri arasında keçirilən üçtərəfli formatda görüşdən bir gün sonra NATO-nun Baş katibi Yens Stoltenberg tərəfindən rəsmi qəbul edilən İlham Əliyevin görüşün sonunda erməni tərəfinin güclü müqavimətinə baxmayaraq alyansın mənzil-qərargahında keçirilən mətbuat konfransında "Zəngəzur dəhlizinin hüquqi rejiminə gəlincə, o, Laçın dəhlizinin eynisi olmalıdır" [1] fikrini səsləndirməsi Ali baş komandanın diplomatik cəhdə də tam qələbəsinin göstəricisi oldu.

Beləliklə, torpaqların işğaldan azad olunması ilə başa çatan müharibədən sonra Azərbaycan həm də İYİK-in mərkəzi koridorunun əvəzedilməz tərkib hissəsinə çevrildi. Bununla da, gənc AR özünün 30 illik yubiley ilinə ərazi bütövlüyünü bərpa etməklə, nəqliyyat dəhlizlərini açmaqla, ən əsası regionun güclü dövlətinə çevrilməklə qədəm qoydu.

CHINA'S "ONE BELT AND ONE ROAD" INITIATIVE AND AZERBAIJAN: CURRENT SITUATION AND DEVELOPMENT PERSPECTIVES

IGBAL AGHAYEV

*Baku State University, Associate Professor of Department of History of The
Countries of Asia and Africa, PhD in history*

GANBAR AGHAYEV

Chine, Graduate of Fudan University

Keywords: *China, logistics, Russia, Azerbaijan, One belt one road (OBOR), Silk Road Economic Belt (SREB), cooperation, Zangezur corridor*

The processes taking place in the modern era are developing under the influence of integration and disintegration, which are contradictory and united. Although Western countries follow the integration process from the perspective of destroying and replacing existing infrastructure with the interests of the state, the countries of the heartland of Eurasia are based on the principles of improving and replacing existing ones with new ones. This process can also be applied to the formation of new transport infrastructure. After collision of the USSR Western countries resolved to expand the post-Soviet space with various projects in order to fill the political and economic vacuum in the new geopolitical realities, but Asian countries could not provide alternative answers for objective reasons. In the 1990s, the EU TRACECA, the United States "Romeland" and even some Asian countries proposed the various projects, but China chose to strengthen its economy and join the WTO.

Azerbaijan Republic (AR) after recovery the independence opted to participate in TRACECA in order not to be left out of projects. However, at the same time, the President of AR Heydar Aliyev during his first official visit to China, repeatedly reiterated the idea that the initiative to restore the ancient Silk Road belongs to China and expressed Azerbaijan's desire to participate in the Chinese project. Despite the fact in 1996 Heydar Aliyev achieved the holding of the next forum of TRACECA in Baku, he not only repeated, but also substantiated the idea when he received the Chairman of the Standing Committee of the National People's Congress Li Pen in Baku [2]. Despite China's passivity in this matter, AR was able to make the most of its participation in TRACECA. Most importantly, at the forum in Baku, Heydar Aliyev managed to keep Armenia out of projects as an occupying state [4]. Subsequently, Azerbaijan was able to build a transport infrastructure that meets modern requirements, making maximum use of the loans provided by the EU for TRACECA. It is no coincidence that when Chinese President Xi Jinping announced the One Belt One Road (OBOR) initiative in Astana in 2013, the countries willing to cooperate with China, only Azerbaijan had transport infrastructure that met international standards, which made Azerbaijan more attractive to China. In 2015, the year when the document (10) on the general principles of the OBOR initiative was published in China, President İlham Aliyev visited Beijing at the invitation of Chinese President Xi Jinping. In

the document, Xi Jinping proposed 5 principles as the main priority of cooperation: political coordination; infrastructure interconnection; trade liberalization; free movement of capital; strengthening understanding between the peoples. These points are reflected also in a memorandum of understanding on joint encouragement of the establishment of the Silk Road Economic Belt was signed between the Government of Republic Azerbaijan and the Government of the People's Republic of China as a result of visit of President Ilham Aliyev to China [3]. As a result of the visit, AR was joined the Asian Infrastructure Investment Bank, which was established in January 2016 to provide financial support to the OBOR project, both as a co-founder and as a shareholder in share capital. The visit gave impetus to trade between the two countries. Azerbaijan's location was determined on the China-Central Asia –West Asia-Mediterranean route. However, experts from our northern and southern neighbors alleged to China's high-level cooperation with Iran and Russia as a major obstacle. In order to reduce the importance of the economic efficiency of the pipeline through Azerbaijan, experts pointed the lack of transport in two main obstacles – the natural barrier, the Caspian Sea, and the artificial barrier (occupying 20 percent of the of Azerbaijani territories). According to them, it violated the main principle of Xi Jinping's foreign policy the principle of joint efforts to ensure peace, stability and prosperity in the Asian region [6]. Perhaps for this reason, Azerbaijan Republic was not represented at the presidential level at the OBOR forum in 2017. Nevertheless, at the forum Xi Jinping stressed the special importance for China the "Central Corridor" in which Azerbaijan is located [9]. President of Azerbaijan Ilham Aliyev pursued a more far-sighted policy and began efforts to remove obstacles in 2007 with the construction of the Baku-Tbilisi-Kars (BTK) railway, which he considered a "homework" between Azerbaijan, Georgia and Turkey. He accomplished it in 2017 by financing the construction of Georgian road. The same year he ordered the presentation of the Trans-Caspian International Transport Route (TCITR) project in Beijing as well, without waiting of outcome of negotiations on the status of the Caspian Sea, he could remove both obstacles. Commodity exported to Europe began to be delivered from the port of Aktau in Kazakhstan to Alat via the TCITR and from there via BTK to Kars, and from there to Europe via the Trans-Anatolian line in a short time. Russia's participation in the work of the TCITR, which has a vital interest in the North-South corridor, ended with the positive conclusion of negotiations on the status of the Caspian Sea in 2019. It should be noted that if in 2017, 2.5 tons of cargo was transported through the BTK corridor, in 2020 this figure reached 252,000 tons [7].

The occupation of Azerbaijani lands raised doubts in the stability of the region and it contradicted the OBOR principles. Some experts who supported Azerbaijan even stressed the importance of resolving the problem under the influence of states interested in the regular functioning of the transport structure in these areas. The OSCE Minsk Group misjudged Azerbaijan's desire to resolve the issue diplomatically and tried to limit its activities with monitoring. In this case, the Supreme Commander-in-Chief of Azerbaijan Republic Ilham Aliyev not only stopped the attack of the Armenian armed forces on our occupied territories

on September 27, 2020, but also liberated our occupied lands for 44 days, forced Armenia to capitulate. Occupying a special place in the tripartite agreement [5], the issue on the restoration of the transportation connection between Nakhchivan and rest part of Azerbaijan will ensure integrity of the Turkic World, moreover will provide SREB with alternative road, alongside with elimination of the thirty years blockade of Nakhchivan. Along with the restoration of the occupied territories, it was also in the interests of the states which were interested in the uninterrupted operation of the North-South, East-West and North-West routes. Thus, the opening of the corridor was a victory not only for Azerbaijan, but also for Russia, China and all countries in the central corridor of the OBOR. The Zangazur corridor will provide economic efficiency by halving the railway from Alat to Kars and will play an important role in the prosperity of the region. It is no coincidence that President İlham Aliyev in his speech in May 2021, said that the reconstruction of the liberated areas would be given more priority to countries that were close to Azerbaijan during the war and interested in building logistics, including Chinese companies. The President also said that the carrying capacity of the Alat hub will be increased to 25 million tons and will be established an International Free Economic Zone [8].

İlham Aliyev, officially adopted on December 14 in Brussels by NATO Secretary General Jens Stoltenberg a day after the trilateral meeting of the leaders of Azerbaijan and Armenia with the participation of the President of the Council of the European Union, at the end of the meeting, despite strong opposition from the Armenian side, held a press conference at the headquarters Alliance, where he expressed the opinion, "With respect to the legal regime of the Zangazur Corridor, it should be exactly the same as Lachin Corridor" [1]. This idea became a complete victory of the Commander-in-Chief of the Republic of Azerbaijan on the diplomatic front.

Thus, after the war, that was concluded with the liberation of the seized territories, Azerbaijan also became an indispensable part of the central corridor of the SREB. Thus, by its 30th anniversary, the young Republic of Azerbaijan, along with the restoration of territorial integrity, opened transport corridors and, most importantly, became a strong state in the region.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Brüsseldə İlham Əliyev ilə NATO-nun Baş katibi Yens Stoltenberqin birgə mətbuat konfransı olub. 14 dekabr 2021. // <https://president.az/articles/54625> (baxılıb: 26.12.2021)
2. Əliyev, Heydər. Müstəqilliyimiz əbədidir: çıxışlar, nitqlər, bəyanatlar, müsahibələr, məktublar, məruzələr, müraciətlər, fərmanlar. Birinci kitab: iyun, 1993 – may, 1994 / bur. Məsul R. Mehdiyev. – Bakı: Azərnaşr, 1997. –S.471.(<https://files.preslib.az/projects/toplu/books/1.pdf>)
3. İlham Əliyevin və Çin Xalq Respublikasının Sədri Si Cinpinin görüşü olub. 10 dekabr 2015-ci il. // <https://president.az/articles/17134> (baxılıb: 21.08.2021)
4. İsakov H.V. Azərbaycan Respublikasının "Böyük İpək yolu"nun bərpasında iştirakı (1991-2005-ci illər) Bakı, "Şərq-Qərb" Nəşriyyat evi, 2011, s.-12.
5. Üçtərəfli bəyanatın tam mətni. 10 noyabr 2020. <https://www.bakupost.az/ucterefli-beyanatin-tam-metni> (baxılıb: 21.08.2021).
6. Jin Kai. China's Two-Front Diplomacy: "Go West" and "Leap East" // The Diplomat.

<http://thediplomat.com/2014/09/chinas-two-front-diplomacy-go-west-andleap-east/> (baxılıb: 21.08.2021).

7. Железная дорога Баку-Тбилиси-Карс будет введена в эксплуатацию в конце 2022 года. 19/03/2021. // <http://kavkasia.net/Azerbaijan/2021/1616203508.php> (дата обращения; 21.08.2021)
8. Ильхам Алиев принял участие в обсуждениях в видеоформате на тему «Южный Кавказ: Региональное развитие и перспективы сотрудничества». 20 мая 2021 года <https://president.az/articles/51583> (дата обращения; 21 август 2021)
9. «Один пояс, один путь». Основные тезисы речи Си Цзиньпина // Россия сегодня. 17 мая, 2017. // <https://inosmi.ru/politic/20170517/239368854.html> (дата обращения; 21.08.2021).
10. 新华社北京3月28日电

国家发展改革委、外交部、商务部28日联合发布了《推动共建丝绸之路经济带和21世纪海上丝绸之路的愿景与行动》。全文如下：推动共建丝绸之路经济带和21世纪海上丝绸之路的愿景与行动
国家发展改革委 外交部

商务部（经国务院授权发布）2015年3月. http://www.xinhuanet.com/world/2015-03/28/c_1114793986.htm (дата обращения: 21.08.2021).

MÜSTƏQİLLİK DÖVRÜNDƏ NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASININ TƏBİİ QAZ TƏHCİZATI SAHƏSİNDƏ PROBLEMLƏR VƏ GÖRÜLƏN TƏDBİRLƏR

NAMIQ KƏRİMOV

*Azərbaycan Dillər Universiteti, Beynəlxalq münasibətlər
və idarəetmə fakültəsinin dosenti, t.f.d.
namiq-kerimov-80@mail.ru*

Açar sözlər: *Heydər Əliyev, Naxçıvan Muxtar Respublikası, qaz kəməri, mavi yanacaq, İran İslam Respublikası*

Müstəqillik əldə etdikdən sonra sosial-iqtisadi baxımdan ən çox çətinliklərlə qarşılaşan ərazimiz Naxçıvan Muxtar Respublikası idi. Azərbaycanla birbaşa quru bağlantısının olmaması və Ermənistanın hərbi təcavüzünə məruz qalması Naxçıvanın sosial-iqtisadi durumunu, xüsusən də enerji təhcizatını ağır vəziyyətə salmışdır. Heydər Əliyevin gərgin əməyi nəticəsində Naxçıvanın enerji təhcizatı, xüsusən də mavi yanacaq təminatı ilə bağlı mühüm addımlar atıldı. Anklav ərazimiz olduğundan Naxçıvanla bağlı məsələlər həmişə aktuallığı ilə seçilir və bizim də müraciət etdiyimiz Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii qaz təhcizatı sahəsində problemlər və görülən tədbirlər mövzusu istisna təşkil etmir. 44 günlük Vətən müharibəsinin sonunda bağlanmış üçtərəfli bəyannamədə Zəngəzur dəhlizinin və digər kommunikasiyaların açılması nəzərdə tutulmuşdur ki, bu da müraciət etdiyimiz mövzunun aktuallığını xeyli artırmış olur.

Öncə qısa olaraq qeyd edək ki, Naxçıvana qaz kəmərinin çəkilişinə 1978-ci ildə başlanılmışdır. Həmin vaxt 1804,3 kilometr uzunluğunda Yevlax-Xankəndi-Laçın-Şahbuz-Naxçıvan qaz kəmərinin tikintisi aparılmış və 1980-ci ilin sonunda Muxtar Respublika ərazisinə mavi yanacaq verilmişdir. Sözügedən qaz kəməri 1991-ci ilə qədər fəaliyyət göstərmişdir. Ermənistanın torpaqlarımıza olan əsassız iddiaları nəticəsində Naxçıvan Muxtar Respublikası blokada şəraitinə düşmüş, praktik olaraq Azərbaycanla quru bağlantısı qalmamışdır. Belə şəraitdə Naxçıvanın təbii qazla təhcizatı da pozulmuşdur. Görkəmli dövlət xadimi Heydər Əliyev Ali Sovetin sədri işlədiyi 1990-1993-cü illərdə Naxçıvanın blokada vəziyyətindən xilas olması, mavi yanacaq, elektrik enerjisi, neft məhsulları və digər həyatı əhəmiyyətli məhsullarla təminatı üçün İran və Türkiyə ilə səmərəli danışıqlar aparmış və müsbət nəticələr əldə etmişdir. Bu xüsusda mavi yanacaq kəskin kontinental iqlimə malik Naxçıvan üçün mühüm əhəmiyyətə malik idi. Fasilələrlə verilən elektrik enerjisindən əhali həm də qızdırıcı vasitə kimi istifadə edirdi. Təbii qazın Naxçıvan üçün olduqca vacib enerji olduğunu çox yaxşı bilən Heydər Əliyev 1992-ci avqustun 24-də İran İslam Respublikasına olan səfəri gedində Naxçıvan Muxtar Respublikası ilə İran İslam Respublikası arasında 6 maddədən ibarət protokol imzalanmışdır. İmzalanmış sənəd iqtisadi və mədəni sferanı əhatə etməklə, Naxçıvanın kommunikasiya xətlərinin-elektrik enerjisi, qaz kəmərinin İran ərazisindən daxil olmasına hüquqi baxımdan təminat yaradırdı. Naxçıvan Muxtar Respublikası Ali Sovetinin sədri Heydər Əliyev ilə İran İslam Respublikasının prezident Əli Əkbər Həşimi Rəfsəncani Xoydan Culfaya İranın

vəsaiti hesabına qaz kəmərinin çəkilməsi haqqında razılığa gəlmişdir. Kəmərin çəkilişi gecikdiyindən həmin vaxt maye şəkilində-sıxılmış formada İrandan qaz idxal olunmağa başlandı.

2004-cü il 5-7 avqust tarixlərində İran İslam Respublikasının prezidenti Seyid Məhəmməd Xatəminin Azərbaycana səfəri gedişində İran Milli Qaz Satışı Şirkəti ilə "Azəriqaz" Səhmdar Cəmiyyəti arasında təbii qaz mübadiləsi haqqında müqavilə imzalandı. Müqaviləyə görə İran ilə Azərbaycan arasında 20 il müddətində ildə 500 milyon kub metrə qədər təbii qazın mübadiləsi həyata keçirilməli idi. Göstərilən həcmdə təbii qaz mübadiləsini həyata keçirmək üçün diametri 400 millimetr olan magistral qaz kəmərinin çəkilməsi də iki ölkə rəsmiləri tərəfindən razılaşdırılmışdır. Kəmərin tikintisi zamanı təbii qazın keyfiyyətinə nəzarəti yoxlamaq üçün laboratoriya və ölçmə stansiyasının quraşdırılması da həyata keçirilmişdir. Naxçıvan ərazisinə daxil olacaq təbii qazın ölçmə stansiyası İran ərazisində quraşdırılmışdır. Hər ayın sonunda isə Azərbaycan nümayəndələri həm idxal olunan qazın həcmi, həm də keyfiyyətini yoxlamaq üçün bu stansiyaya gəlib texniki göstəricilərlə yerində tanış ola bilərdilər.

İrandan Naxçıvana idxal edilən təbii qazın əvəzi Astara-Qazıməmməd kəməri ilə eyni həcmdə mavi yanacaqın İrana göndərilməsi ilə ödənilməli idi. 211 kilometr uzunluğunda və 1000-1200 millimetr diametrində olan Astara-Qazıməmməd qaz kəmərinin tikintisi haqqında SSRİ-İran müqaviləsi 1965-ci ildə bağlanmışdır. 1970-ci ildə Astarada İran şahı Məhəmməd Rza şahın və həmin dönmə SSRİ Ali Soveti Rəyasət Heyətinin sədri səlahiyyətlərini icra edən Nikolay Podqornunun iştirakı ilə sözügedən kəmərin açılışı olmuşdur. 1971-1979-cu illərdə Cənubi Qafqazın təbii qazla təhizatında bu kəmərlə vasitəsilə İrandan alınan mavi yanacaqdan istifadə olunmuşdur. 1979-cu il İran İslam İnqilabından sonra isə kəmərlə fəaliyyətini dayandırmışdır. Həmin vaxt kəmərin illik nəqliyyət gücü 10 milyard kub metr, ümumi uzunluğu isə 1474,5 kilometr idi. Kəmərin 1000 kilometrədən artıq hissəsi İran ərazisinə düşürdü və Abadandan başlayıb Hacıqabula (həmin vaxt Qazıməmməd) qədər uzanırdı.

2005-ci ildə kəmərlə bir xeyli köhnəliyindən İrana ötürüləcək 50 atmosfer həcmində qazın təzyiqinə davam gətirməsi üçün rekonstruksiya işləri aparılmış və təzyiqi artırmaq üçün əlavə kompressor stansiyası tikilmişdir. Astarada-İranla sərhəddə təbii qaz bu dövlətə təhvil verilməli idi. Azərbaycan tərəfindən verilən təbii qazın həcmi və keyfiyyətini yoxlamaq üçün laboratoriya və ölçmə stansiyası tikilmişdir. Ümumilikdə, bu işlərin görülməsi üçün 37 milyon ABŞ dolları tələb olunurdu ki, bunun da 20 milyon dolları Naxçıvanda, 17 milyon dolları isə Astara istiqamətində görülən işlərə sərf olunmuşdur. Adıçəkilən kəmərlə İrandan Naxçıvana təbii qazın verilməsinə 2005-ci il dekabrın 20-də başlandı. Qaz kəmərinin açılışında İran İslam Respublikasının prezidenti Mahmud Əhmədinejad və Azərbaycan Respublikasının Prezidenti İlham Əliyev iştirak etmişdir. Həmin vaxt Naxçıvanın sənaye obyektləri də nəzərə alınmaqla illik mavi yanacaq sərfiyyatı 350 milyon kub metr təşkil edirdi. Müqavilədə isə gələcək inkişaf nəzərə alınaraq 500 milyon kub metrə qədər təbii qazın mübadiləsi yer almışdır.

İrandan Naxçıvana təbii qaz verilməsi təmin edilsə də, bu anklav şəraitində qalan ərazimizin mavi yanacaq baxımdan tamamilə İrandan asılı halda qalması Azərbaycan dövlətinin maraqlarına tam olaraq cavab vermirdi. Bakı-Tiflis-

Ərzurum qaz kəməmindən Naxçıvana da bir qol ayrılması Azərbaycan ilə Türkiyə arasında aparılan danışıqlarda müzakirə edilmişdir. 2010-cu il 16-17 iyul tarixlərində Türkiyə Cümhuriyyətinin Enerji və Təbii Ehtiyatlar naziri Taner Yıldızın başçılığı altında nümayəndə heyətinin Naxçıvana səfəri gedişində SOCAR ilə Türkiyənin BOTAŞ şirkəti arasında Türkiyənin İğdır vilayətindən Naxçıvana qaz kəmərinin çəkilməsi haqqında müqavilə bağlanmışdır. Layihə hələ həyata keçirilməmiş olaraq qalmaqdadır.

Məhz Heydər Əliyevin gərgin əməyi nəticəsində İran İslam Respublikası ilə əldə edilmiş razılıq nəticəsində Naxçıvanın təbii qaz ilə təhcizatının təmini istiqamətində razılıq əldə olundu. Prezident İlham Əliyevin hakimiyyəti illərində isə İrandan Naxçıvana çəkilən qaz kəməri istismara verilməklə sözügedən ərazinin mavi yanacaq təminatında çox böyük irəliləyiş oldu. Amma Naxçıvanın daha güvənlikli və etibarlı təbii qaz təminatını həyata keçirmək üçün Türkiyə ərazisindən Naxçıvana Bakı-Tiflis-Ərzurum qaz kəməmindən bir qol çəkilməsi üzərində ciddi işlər aparılmaqdadır.

THE ISSUES AND MEASURES IN THE FIELD OF NATURAL GAS SUPPLY OF THE NAKHCHIVAN AUTONOMOUS REPUBLIC DURING THE INDEPENDENCE PERIOD

NAMİQ KARİMOV

*Azerbaijan University of Languages, Associate Professor of the Faculty
of International Relations and Management, PhD in history*

Keywords: *Heydar Aliyev, Nakhchivan Autonomous Republic, gas pipeline, blue fuel, Islamic Republic of Iran*

After gaining independence, our area faced the most socio-economic difficulties in the Nakhchivan Autonomous Republic. The lack of direct land connections with Azerbaijan and the military aggression of Armenia have aggravated the socio-economic situation of Nakhchivan, especially its energy supply. In consequence of Heydar Aliyev's hard work, it has been taken important steps to provide Nakhchivan with energy supplies, especially natural gas. As it is our enclave area, the issues of Nakhchivan are always relevant, and the problems and measures taken in the field of natural gas supply of the Nakhchivan Autonomous Republic, which we also apply, are not excluded. The tripartite declaration signed at the end of the 44-days war envisages the opening of the Zangazur corridor and other communications, which significantly increases the urgency of the issue that we are addressing.

First of all, the construction of the gas pipeline to Nakhchivan began in 1978. At that time, the 1804.3-kilometer-long of gas pipeline Yevlakh-Khankendi-Lachin-Shahbuz-Nakhchivan was built and at the end of 1980, blue fuel was supplied to the territory of the Autonomous Republic. The pipeline operated until 1991. As a result of Armenia's unfounded claims to our lands, the Nakhchivan Autonomous Republic was under blockade, and there were practically no land connections with Azerbaijan. Under such conditions, Natural gas supply of

Nakhchivan was disrupted. When Heydar Aliyev was chairman of the Supreme Soviet in 1990-1993, he held profit talks with Iran and Turkey to get rid of the blockade of Nakhchivan, supply to natural gas, electricity, oil products and other vital products, and achieved positive results. In this regard, blue fuel was important for Nakhchivan, which has a harsh continental climate. The population also used intermittent electricity as the means of heating. Prominent statesman Heydar Aliyev, who knew natural gas was a very important energy for Nakhchivan, signed a six-point protocol between the Nakhchivan Autonomous Republic and the Islamic Republic of Iran during his visit to the Islamic Republic of Iran on August 24, 1992. The signed document covered the economic and cultural spheres, legally guaranteed the entry of communication lines of Nakhchivan – electricity, gas pipeline from Iran. The chairman of the Supreme Soviet of the Nakhchivan Autonomous Republic Heydar Aliyev and President of the Islamic Republic of Iran Ali Akbar Hashemi Rafsanjani agreed to build a gas pipeline from Khoy to Julfa. Due to the delay in the construction of the pipeline, gas began to be imported in liquid form in compressed form from Iran.

During the visit of the President of the Islamic Republic of Iran Seyed Mohammad Khatami to Azerbaijan on August 5-7, 2004, an agreement on the exchange of natural gas was signed between the National Iranian Gas Sale Company and Azerigas JSC. According to the agreement, Iran and Azerbaijan were to exchange up to 500 million cubic meters of natural gas a year in 20 years. The officials of the two countries also agreed to build a main gas pipeline with a diameter of 400 millimeters to carry out the exchange of natural gas in this volume. During the construction of the pipeline, a laboratory and a measuring station were installed to check the quality of natural gas. A natural gas metering station to be installed in Nakhchivan has been installed in Iran, and at the end of per month, Azerbaijani representatives could come to the station to check the volume and quality of imported gas and get acquainted with the technical specifications.

The Natural gas imported from Iran to Nakhchivan had to be paid for by sending the same amount of blue fuel to Iran as the Astara-Gazimammad pipeline. The pipeline was inaugurated in Astara in 1970 with the participation of Shah of Iran Mohammad Reza Shah and then-Chairman of the Presidium of the Supreme Soviet of the USSR Nikolai Podgornu. Natural gas supplied from Iran through this pipeline was used to supply the South Caucasus with natural gas in 1971-1979. After the 1979 Islamic Revolution, Iran suspended the pipeline. At that time, the annual capacity of the pipeline was 10 billion cubic meters, and the total length was 1474.5 kilometers. More than 1,000 kilometers of the pipeline fell into Iranian territory and stretched from Abadan to Hajigabul (then Gazimammad).

In 2005, due to the significant deterioration of the pipeline, reconstruction work was carried out to maintain the pressure of 50 atmospheres of gas to be delivered to Iran, and an additional compressor station was built to increase the pressure. Natural gas had to be delivered to Astara on the border with Iran. A laboratory and measuring station were built to check the volume and quality of natural gas supplied by Azerbaijan. A total of \$ 37 million was required to carry out

this work, of which \$ 20 million was spent in Nakhchivan and \$ 17 million in Astara. The supply of natural gas from Iran to Nakhchivan via this pipeline began on December 20, 2005. President of the Islamic Republic of Iran Mahmoud Ahmadinejad and President of the Republic of Azerbaijan İlham Aliyev attended the opening of the gas pipeline. At that time, taking into account the industrial facilities of Nakhchivan, the annual consumption of natural gas was 350 million cubic meters. The agreement provides for the exchange of up to 500 million cubic meters of natural gas, taking into account future development.

Although the supply of natural gas from Iran to Nakhchivan was ensured, the fact that our remaining area in this enclave remained completely dependent on Iran in terms of natural gas did not suit interests of the Azerbaijani state. The allocation of a branch of the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline to Nakhchivan was also discussed during the talks between Azerbaijan and Turkey. During the visit of the delegation led by the Minister of Energy and Natural Resources of the Republic of Turkey Taner Yıldız to Nakhchivan on July 16-17, 2010, SOCAR and the Turkish company BOTAS signed an agreement on the construction of a gas pipeline from Iğdır to Nakhchivan. The project has not been implemented yet.

As a result of the hard work of Heydar Aliyev, an agreement was reached with the Islamic Republic of Iran to provide Nakhchivan with natural gas. During the rule of President İlham Aliyev, with the commissioning of the gas pipeline from Iran to Nakhchivan, great progress was made in providing the area with natural gas. However, serious work is being done to build a branch of the Baku-Tbilisi-Erzurum gas pipeline from Turkey to Nakhchivan in order to provide Nakhchivan with a more reliable and solid natural gas supply.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan qəzeti 8 avqust 2004-cü il
2. Aliyev Ş.Y. Türkiyə-Naxçıvan ilişkilerinde ulaşım sektörünün rolü. Belgü (2019), s.7-15 // <https://dergipark.org.tr/tr/pub/belgu/issue/43272/431414>
3. Hacıyev İ.M. Naxçıvan Muxtar Respublikasının sosial-iqtisadi və mədəni inkişafı (1991-2016-cı illər). / Dövlət idarəçiliyi: nəzəriyyə və təcrübə. 4 (56) 2016. S.36-46 // https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2016_1006.pdf
4. İbrahimpur Ə.R. Azərbaycan və İran İslam Respublikası arasında beynəlxalq iqtisadi əməkdaşlığın əsas istiqamətləri. / İqtisadiyyatın dövlət tənzimlənməsi. 01 (308). 2018. S.37-43 // https://www.elibrary.az/docs/jurnal/jrn2018_8.pdf
5. Məhəmmədli M.Ə. Azərbaycan-İran münasibətləri. Azərbaycan Respublikasının xarici siyasətinin əsas istiqamətləri 1991-2016, Məqalələr toplusu. Bakı, Poliart MMC, 2017, 904 s
6. "Şərq Qapısı" qəzeti 04 iyun 2015-ci il
7. "Xalq qəzeti". 21 dekabr 2005-ci il

İNOGATE – SƏMƏRƏLİ VƏ TƏHLÜKƏSİZ ƏMƏKDAŞLIĞIN PROQRAMI

XATİRƏ HACIYEVA

Azərbaycan Dillər Universiteti,

Beynəlxalq münasibətlər və idarəetmə fakültəsinin dosenti, t.f.d.

hajiyeva_1506@mail.ru

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, Avropa İttifaqı, İNOGATE, TACIS, enerji daşıyıcıları*

**Azərbaycan Avropaya enerji
resurslarının ən etibarlı təchizatçısıdır.**

İlham Əliyev

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti

Aİ-nin Cənubi Qafqaz siyasətinin nəzərdən keçirilməsi kontekstində TACIS proqramı çərçivəsində xüsusi maraq doğuran layihələrdən biri İNOGATE-dir. Bu layihə regionda Avropa İttifaqının daha çox artıullaşdırılmış marağının reallaşdırılmasına yönəlmiş, Xəzər hövzəsi enerji ehtiyatlarının nəqli problemdir. Aİ TACIS çərçivəsində MDB dövlətlərinə ümumi yardım proqramı İNOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe) layihəsini hazırlamağa başladı [2]. Keçmiş SSRİ respublikalarının neft və qaz kəmərlərinin idarə edilməsi proqramı Brüsseldə 1993-cü ildən işlənməyə başlanmış və təcrübədə 1995-ci ilin sonu 1996-cı ilin əvvəllərində yerinə yetirilməyə başlanmışdı [3,43] İNOGATE proqramı üzrə ilk iclaslar Brüsseldə 1995-ci ilin noyabrında və 1996-cı ilin aprelində keçirilmişdir. Burada Aİ-nin yeni müstəqil dövlətlər ilə gələcək əməkdaşlığının forma və istiqamətləri müəyyənləşdirilmişdir. Həmçinin əsas məqsədlər kimi nəzərdə tutulmuşdur:

- regional neft qaz kəmərlərinin və boru kəmərlərinin bərpası, səmərələşdirilməsi və birləşdirilməsi;
- Xəzər regionundan Avropa bazarlarına nəql edilmənin alternativ imkanların axtarışı;
- Qafqaz regionunda əməkdaşlığın institusional çərçivəsinin yaradılması.

Aydındır ki, bu layihənin məqsədi enerji ehtiyatları mənbələrinin xarici təchizatının diversifikasiyasına yönəlmiş və onların nəqli üçün infrastrukturun yaradılmasının Aİ-nin uzunmüddətli enerji strategiyası ilə bağlı idi. Birgə fəaliyyətin koordinasiyası məqsədi ilə 1996-cı ilin aprelində İşçi qrupu yaradılmışdır. Qrupun tərkibində Aİ tərəfdaşları kimi Azərbaycanın, Belorusiyanın, Ermənistanın, Gürcüstanın, Qazaxstanın, Qırğızistanın, Moldaviyanın, Özbəkistanın, Tacikistanın, Türkmənistanın və Ukraynanın nümayəndələri iştirak edirdilər (layihə iştirakçılarının formatı TRASEKA proqramının formatına uyğundur). Azərbaycan 1996-cı ildən İNOGATE-in tərəfdaşdır və regional proqram enerji sektorunun müxtəlif sahələrində ölkəmizi dəstəkləyir.

İNOGATE proqramı çərçivəsində 1996-1999-cu illər üçün mövzuların işlənməsi məqsədi ilə 50 milyon ekyu/avro vəsait ayrılmışdır. Aİ tərəfindən texniki yardım 4 əsas istiqaməti əhatə edir:

- bazarın tədqiqi (enerji ehtiyatlarına sorğu və təklif);
- ehtiyatların qiymətləndirilməsi (varlığı, anlaşıqlığı, bazara çıxarılmasının mümkünlüyü);
- layihələrin texniki iqtisadi əsaslandırılmasının (TİƏ) həyata keçirilməsi;
- institusional tədqiqatların keçirilməsi (hüquqi baza, müştərək müəssisələrin yaradılması məsələləri, regional əməkdaşlıq və s.) [3,27].

Bu istiqamətlərdə fəaliyyətin əsas məqsədi bir sıra iri miqyaslı layihələrin inkişafı üçün zəruri olan əsasın yaradılmasında həm beynəlxalq maliyyə institutları, həm də şəxsi investorlar tərəfindən investisiyaların yatırılmasına zəmin yaratmaqdır. INOGATE proqramının müşahidəçilərinin qeyd etdiyi kimi o, "nou – hau" xarakteri daşıyır və əsasən region dövlətlərinə neft və qazın sərhədyanı ticarətinin restrukturlaşdırılması və mövcud sistemlərin modernləşdirilməsi üçün tələb olunan külli miqdarda maliyyə ehtiyatlarının səfərbər edilməsidir. Başqa sözlə TRASEKA proqramından fərqli olaraq INOGATE proqramı investisiya layihələrinin yerinə yetirilməsini nəzərdə tutmur. Buna baxmayaraq texniki yardım layihələri olduqca vacibdir. Məsələn, Gürcüstan beynəlxalq neft korporasiyasına (GBNK) INOGATE çərçivəsində Bakı – Supsa boru kəmərinin ətraf mühitə təsirinin qiymətləndirilməsinin ekspert yardımını göstərilmişdir. Yerinə yetirilmiş işlərin nəticəsində GBNK Azərbaycan Beynəlxalq əməliyyat şirkətinə (ABƏŞ) mühəndis layihəsinin dəyişdirilməsi üzrə əsaslandırılmış tələblər irəli sürmüşdür. Layihənin bahalaşmasına baxmayaraq ABƏŞ bu tələbləri yerinə yetirmişdir [4.50].

Mülahizələrə görə ən mürəkkəb problem yataqlardan neft və qazın satış bazarlarına tranzitin təşkilidir ki, bu da ərazilərindən boru kəmərləri marşrutları keçən ölkələrin qanunvericiliyindəki əsaslı fərqlə bağlıdır. Proqramın reallaşdırılmasının əsas sahələrindən biri tarif siyasətidir, tranzit neft və qazın daşınması zamanı proqram çərçivəsində çoxmodallı nəqliyyat sisteminin modelləşdirilməsi üzrə Beynəlxalq korporasiya tərəfindən tənzimlənəcəkdir. Beləliklə, bu korporasiyanın icazəsi olmadan layihənin heç bir iştirakçı tərəfi karbohidrogenlərin boşaldıb – yüklənməsi və daşınması üzrə öz tariflərini artırmaq hüququ yoxdur. Yeni korporasiya – bir növ ticarət istismarı üzrə strukturdur – nəqliyyat xidmətlərinin təminatı və marağı olan ölkələrin istehsalçıları, ekspeditorları və nəqliyyat müəssisələri ilə birlikdə çoxmodallı nəqliyyat sisteminin işlənməsi ilə məşğul olacaqdır. Bu tankerlərin, sistemlərin gəlməsinin və yola salınmasının qaydasını və qrafikinin müəyyənləşdirilməsini, beynəlxalq neft və qaz sənayesində qəbul edilmiş standart texniki sertifikatların tətbiqini və istifadə edilməsini, tarif siyasətinin tənzimlənməsini, yaranan problemlərin həll edilməsini (tankerlərin tam dolmaması) və s. nəzərdə tutur. Korporasiyanın tərkibinə INOGATE layihəsinin iştirakçı – şirkətlərin, ölkələrin nəqliyyat müəssisələrinin tam səlahiyyətli nümayəndələri daxil olacaqdır. Bu layihə heç bir vəclə regionda indi realizə edilən və ya neftin nəql edilməsi üzrə gələcək layihələrə toxunmur (Əsas ixrac boru kəməri (ƏİB), Xəzər boru kəməri konsorsiumu (XBK) və s.).

Beləliklə, Aİ-nın bu proqramının əsas məqsədi aşkar şəkildə göründüyü kimi: Avropa bazarlarına enerji daşıyıcılarının nəqli marşrutlarına alternativin yaradılmasıdır. Belə ki, 1997-ci il dekabrın 4-5-də Brüsseldə keçirilmiş INOGATE-in işçi qrupunun dördüncü iclasında Avropa Komissiyasının nümayəndələri

bəyan etdilər ki, INOGATE-ə Aİ-nin təhlükəsizliyinin təmin edilməsində böyük ümidlər bəslənir. Proqramın reallaşdırılması nəticəsində son tənzimlənən bazarın – qaz bazarının liberallaşdırılmasına Aİ çox güvənir və bu MDB dövlətlərinin öz aralarında kəskin rəqabətə gəlməsini labüd edəcək, bu isə indiki qiymətlərin istər-istəməz aşağı düşməsinə gətirib çıxaracaqdır [2,75].

INOGATE proqramı çərçivəsində Avropa enerji təhlükəsizliyinin əsas məqsədlərindən biri: regionda vəziyyətin normallaşdırılması və münaqişə potensialının aşağı salınması da daxildir.

Yuxarıda baxıldığı kimi Avropa İttifaqının siyasətçiləri belə anlamaya gəlirlər ki, regiondakı vəziyyət bilavasitə Avropa cəmiyyətinin təhlükəsizliyinə təsir edir. Son on il ərzində Aİ regionun inkişafına təsirini irimiqyaslı iqtisadi proqramlar çərçivəsində, ilk növbədə TRASEKA və INOGATE sayəsində cəhd göstərirdi. Bu cəhdini onunla əsaslandırır ki, məhz bu yolla regional əməkdaşlığa nail olmaq mümkündür [2,73].

Ekspertlər ümumilikdə Çərçivə sazişinin rəyini kifayət qədər yüksək dəyərləndirmiş və qeyd etmişlər ki, proqramın reallaşdırma zonasında işçi və hüquqi əməkdaşlığın inkişafında qarşıya qoyulan məsələlər tam uyğundur. Bundan əlavə, hazırkı Saziş Avropa Enerji Xartiyasının müddələrinin reallaşdırılması və hətta bəzi hallarda optimallaşdırılması üçün əlavə imkanlar açır. [1,69]. INOGATE proqramının əsas mərkəzi problemlərindən biri aşağı, əməliyyat səviyyəsində onun profilinin tanınmasıdır.

INOGATE proqramı Avropa İttifaqının gündəliyində qalmaqdadır. TACİS-in 2004–2006-cı il Regional Proqramında neftqaz şəbəkələrinin inkişafı üçün konkret məqsədlər aşağıdakı kimi müəyyən edilmişdir:

- INOGATE çərçivə sazişinin reallaşdırılmasına yönəlmiş dövlətlərarası nəqliyyat sistemlərinin gələcək inkişafı;
- neft və qazın nəqlinin təhlükəsizliyinin yüksəldilməsi, bu sektorun iqtisadi və ekoloji əhəmiyyətini, həmçinin onun Aİ ölkələrinə enerji ehtiyatlarının təminatı nəzərə alınmaqla ilk növbədə Rusiya və Xəzər hövzəsindən Avropaya nəqli;
- beynəlxalq maliyyə təşkilatları və xüsusi kapitalın investisiyalara cəlb edilməsinə kömək göstərilməsi, həmçinin bu sektorun sonrakı modernləşdirilməsi və islahatı. Bu gün Azərbaycan INOGATE üzrə həyata keçirilmiş 89 layihənin 33-dən faydalanmışdır.

2014-cü ildə Xorvatiyanın Zaqreb şəhərində INOGATE (2012-2014) beynəlxalq konfransında çıxış edən INOGATE texniki katibliyin eksperti A.Kinderman Azərbaycanla bağlı hesabatında energetika statistikasının beynəlxalq standartlara uyğun olaraq çox yüksək səviyyədə olduğunu və bu ölkənin təcrübəsinin digər tərəfdaş ölkələr üçün yaxşı nümunə ola biləcəyini vurğulamışdır.

INOGATE- EFFICIENT AND SAFE COOPERATION PROGRAM

KHATIRA HAJIYEVA

Azerbaijan University of Languages, Associate Professor of the Faculty of International Relations and Management, PhD in history

Keywords: *The South Caucasus, European Union, TACIS, INOGATE, energy carrier*

**Azerbaijan is the most reliable supplier
of energy resources.**

Ilham Aliyev

The President of The Republic of Azerbaijan

One of the projects with particular interest within the TACIS program in the context of the EU review on The South Caucasus policy is INOGATE. This project has been referred for the realization of the articulated interest of the European Union in the region and is the challenge of transportation of energy resources of the Caspian basin. European Union commenced to make INOGATE (Interstate Oil and Gas Transport to Europe) project – general assistance program to CIS states within TACIS [2]. The program of control over oil and gas pipelines of the former USSR republics commenced to run in Brussels since 1993 and began to be implemented in practice at the end of 1995 and beginning of 1996 [3, p.43].

First meetings on INOGATE program were held in Brussels in November 1995 and April 1996. Here, forms and scopes of the future cooperation of EU with new independent states were determined. Moreover, followings were considered as key goals:

- Restoration, rationalization and consolidation of regional oil and gas pipelines.
- Search of alternative opportunities for the transportation from Caspian regions to European markets
- Establishment of the institutional framework of the cooperation in Caucasus region.

It is clear that, the purpose of the project was referred for the rotocol cation of external supply of the energy resources and formation of the infrastructure for their transportation was related with the long-term energy strategy of EU.

Working Group was formed in April of 1996 in purpose of the coordination of the joint activity. The Representatives of Azerbaijan, Belarus, Armenia, Georgia, Kazakhstan, Kirgizstan, Moldova, Uzbekistan, Tajikistan, Turkmenistan and Ukraine attended within group as a partners of European Union (format of the project attendants is in conformity with the format of TRACECA program). In purpose of the development of the topics for 1996-1999 within INOGATE program, 50 million equ/euros of funds were allocated. Technical support by European Union covers key directions:

- research of market (inquiry and offer on energy resources)
- Assessment of resources (availability, comprehensibility, marketability)
- realization of feasibility study (FS) of the projects

- Holding of institutional researches (legal base, issues of establishment of the joint enterprises, regional cooperation and etc.) [3, p.27].

Key goal of the activity in those scopes is a creating of condition for the suppressing investments both by international financial institutes, and private investors in the formation of basis necessary for the development of several large-scaled projects.

As mentioned by the supervisors of INOGATE program, it is "know-how" and mainly, it is a mobilization of large amount of financial resources required for the restructuring of cross-border trade in oil and gas to region states and modernization of available systems. In other words, in comparison with TRACECA program, INOGATE program does not consider the implementation of investment projects. However, technical support projects are very significant. For instance, Expert's support was rendered on assessment of the affection of Baku-Supsa pipeline to environment within INOGATE for Georgian International Oil Corporation (GIOC). In the result of the implemented services, GIOC sued the grounded demands for the changing of engineering project to Azerbaijan International Operations Company (AIOC). Although the project was expensive, AIOC implemented such demands [4, p.50].

According to the discretions of the TACIS researchers, the complex problem is an organization of the transit of the oil and gas from the fields to the sales markets, and this is due to the significant difference in legislation of states crossing pipeline routes from the territories.

One of the key scopes of realization of program is a tariff policy, and this will be regulated by International Cooperation on modernization of multi-modal transport system within the program during transit oil and gas transportation. Thus, none of participants of the project is entitled to increase its tariffs on loading- discharging and shipping of hydrocarbons without consent of this corporation. New corporation – is a structure for commercial exploitation- and will be engaged in the supply of the transportation services and the development of multi-modal transport system jointly with manufacturers, expeditors and transport companies of the interested states. It considers the determination of the policy and graphics of the arrival and dispatching of tankers, systems, application and using of the standard technical certificates accepted in international oil and gas industry, regulation of tariff policy, solution of the occurred problems (incomplete filled tankers) and etc. Full authorized representations of the participating companies, transport companies of the states of INOGATE project will act within the corporation. This project in no way affect the currently realizing or future projects on the oil transportation in the region (Main Export pipeline (MEPL), Caspian pipeline consortium (CPC) and etc.).

Thus, key goal of such program of European Union, as clearly seen: is a formation of alternative for energy transport routes to European markets. Whereas, in the fourth meeting of the working group of INOGATE held in Brussels on December 4-5, 1997, the representatives of European Commission declared that, there are great hopes to INOGATE in providing of security of European Union. Azerbaijan has been a partner of INOGATE since 1996, and the regional program continues to support our country in various areas of the energy sector.

In result of the realization of the program, EU is very confident in liberalization of the last regulated market- gas market and this will make the acute competition of CIS states between each other inevitable and will cause falling of current prices [2, p.75].

One of the key goals of European energy security within INOGATE program: includes the stabilization of situation of region and lowering the conflict potential. As mentioned above, politicians of European Union come into such conclusion that, the situation in the region directly affects the safety of European society. During the last ten years, EU made an effort for the development of region first of all thanks to TRACECA and INOGATE within large-scaled economic programs. It grounded such an effort with that, achieving the regional cooperation is possible by this way only [2, p.73].

Experts highly estimated the review of the framework agreement in general and mentioned that, the issues forwarded in development of the business and legal cooperation in the zone of realization of program is full consistent. Moreover, this agreement opens additional opportunities in realization of the articles of the European Energy Charter and even in some cases, its optimization [1, p.69].

One of the main central problems of INOGATE program is recognition of its profile within operation.

INOGATE program remains on the agenda of European Union. Specific goals for the development of oil and gas networks in the Regional program of TCIS for 2004-2006 are determined as follows:

- future development of inter-state transportation systems referred for the realization of INOGATE framework agreement
- Improving of oil and gas transport security, its transportation first of all from Russian and Caspian basin by considering the economic and ecological essence of this section and as well as proving energy resources to EU states
- Supporting international financial organizations and for involvement of special capital to investments, and as well as further modernization and reforming of this section.

Azerbaijan has benefited from 33 of the 89 projects implemented under this program. Speaking at the INOGATE International Conference in Zagreb, Croatia in 2014, INOGATE Technical Secretariat expert A.Kinderman said in his report on Azerbaijan that energy statistics were at a very high level in line with international standards and that the country's experience could be a good example for other partner countries.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Чернявский С. Западная активность в Закавказье. / Международная жизнь, 1988, №6
2. Evaluation of TACIS inter-state Energy and INOGATE Programmes and Related Actions implemented in the Framework of National Programmes September 2000. Page 202.
3. European Commission? TACIS Regional Cooperation Strategy Paper and Indicative Programme 2004-2006. Brussels 11.04.2003. page 43.
4. The TACIS Programme Annual Report 1999 // Report from the Commission. Brussels, 20.12.2000 page 178.

АЗЕРБАЙДЖАН В СИСТЕМЕ ПОЛИТИЧЕСКИХ ИНТЕРЕСОВ ТУРЦИИ В НАЧАЛЕ 90-Х ГГ. XX ВЕКА

АЙТЕН НАСИБОВА

*Российская Федерация, Саратовский государственный национальный исследовательский университет им Н.Г. Чернышевского, кандидат исторических наук, ассистент, Институт истории и международных отношений, Кафедра международных отношений и внешней политики России
ayten-nasibova@mail.ru*

Açar sözlər: *Azərbaycan, SSRİ, Xalq səbhəsi, Türkiyə*

Ключевые слова: *Азербайджан, СССР, Народный Фронт, Турция*

Политическое взаимодействие Азербайджана и Турции на сегодняшний день, пожалуй, один из наиболее обсуждаемых вопросов в мировой политике. Проблема азербайджано-турецких отношений приобрела актуальность после Второй карабахской войны в последние месяцы 2020 года. Тогда возникла необходимость анализа не только современных отношений Азербайджана и Турции, но и понимания того, как эволюционировали двусторонние отношения, как зарождалась основа крепкого межгосударственного диалога.

В этом контексте наибольший интерес представляет период конца 80-х-начала 90-х гг. XX в. Ведь именно тогда сложилась та азербайджано-турецкая государственная идеология, которая актуальна до сих пор. Однако анализ данного этапа представляет важность и с точки зрения её малоизученности. В политической и исторической среде укоренилось мнение, что на этапе распада Советского Союза Турция позитивно воспринимала внутривнутриполитические процессы в Азербайджане и способствовала росту антисоветских настроений.

Действительно, на первых этапах деятельности народных движений в Азербайджане им оказывалась внешняя поддержка со стороны турецких неправительственных организаций, представители которых имели тесные связи с властью Турции. Однако обострившаяся социально-политическая ситуация в Азербайджане изменила взгляд Турции на революционную волну и деятельность политической оппозиции. После политических событий 20 января 1990 г. В Баку Турция стала критически оценивать пантюркистское движение в Азербайджане. Демонстрация силы со стороны советского руководства и разобщенность политического движения в Баку привели к упадку авторитета Народного Фронта. Азербайджанский вопрос стал восприниматься Анкарой в рамках внутренней проблемы СССР и расцениваться сквозь призму советско-турецких межгосударственных отношений [2].

Поэтому рост пантюркистских настроений в Азербайджане стал восприниматься Турцией как угроза региональной безопасности, и как вероятность усиления пантюркистских движений в турецком обществе. Антигосударственные настроения на фоне происшедших событий в очередной

раз напомнили турецкой элите о череде осуществленных государственных переворотов в стране и возможности их повторения. Нельзя не подчеркнуть, что затянувшийся политический кризис в Азербайджане, по мнению официальной Анкары, мог бы отрицательно повлиять на добрососедские советско-турецкие отношения. Власти Турции стали предпочитать политику гласности и открытости Горбачёва, нежели революционную идеологию Народного Фронта.

Однако к осени 1991 г. Геополитическая карта мира стала стремительно меняться. Существовавшие дезинтеграционные процессы в Советском Союзе пришли к логическому завершению. После неудачного выступления ГКЧП в Москве 30 августа 1991 г. Верховный Совет Азербайджана принял Декларацию о восстановлении государственной независимости [1].

Независимость Азербайджана стала точкой бифуркации в азербайджано-турецких отношениях, когда стороны должны были выстроить равноправный двусторонний диалог. Однако анализ периодических изданий Турции показал, что официальная Анкара неоднозначно восприняла суверенитет Азербайджана. Политическая элита Турции разделилась на два лагеря: одни видели новые горизонты для расширения геополитического влияния и тюркского единства, другие, составляющие большинство, с опаской восприняли резкое изменение геополитического баланса в регионе, а также соблюдали «выжидательную политику». Второй группе было важно сохранить политическое равновесие, не испортить отношения с Москвой и Западом, и при этом не упустить возможность принять участие в новой политической «игре» [3].

Поэтому в сложившейся ситуации Анкаре было необходимо переценить основу внешней дипломатии, сменив позицию политического дистанционирования на более эффективный идеологический механизм. К ноябрю 1991 г. Новая региональная картина, и вместе с тем суверенитет Азербайджана, стали восприниматься как политическая неизбежность. В этом плане пантюркизм мог стать крепкой идеологической основой между Азербайджаном и Турцией. Поэтому с переходом в новое геополитическое измерение Анкара реанимировала некогда опасную для политической жизни идеологию.

AZERBAIJAN IN THE SYSTEM OF POLITICAL INTERESTS OF TURKEY IN THE EARLY 90's OF XX CENTURY

AITEN NASIBOVA

Russian Federation, Saratov State University, PhD in History, assistant, Institute of History and International Relations, Department of International Relations and Russian Foreign Policy

Keywords: *Azerbaijan, USSR, People`s Front of Azerbaijan, Turkey*

Political interaction between Azerbaijan and Turkey today is perhaps one of the most discussed issues in world politics. The problem of Azerbaijani-Turkish

relations gained relevance after the Second Karabakh war in the last months of 2020. Then it became necessary to analyze not only the modern relations between Azerbaijan and Turkey but also to understand how bilateral relations evolved and how was born the foundation of a strong interstate dialogue.

The period of the late 80's – early 90's of the twentieth century is of the greatest interest. During this period was formed the Azerbaijani-Turkish state ideology which is still relevant today. However the analysis of this stage is also important from the point of view of its poor study. In the political and historical environment think that at the stage of the collapse of the Soviet Union Turkey positively perceived the internal political processes in Azerbaijan and contributed to the growth of anti-Soviet sentiments.

Indeed at the first stages of the activity of popular movements in Azerbaijan they received external support from Turkish non-governmental organizations, whose representatives had close ties with the Turkish authorities. However the aggravated socio-political situation in Azerbaijan changed Turkey's view of the revolutionary wave and the activities of the political opposition. After the political events of January 20, 1990 in Baku Turkey began to critically assess the pan-Turkist movement in Azerbaijan. The demonstration of strength by the Soviet leadership and the disunity of the political movement in Baku led to a decline in the authority of the People's Front. The Azerbaijani question began to be perceived by Ankara within the framework of the internal problem of the USSR and regarded through the prism of Soviet-Turkish interstate relations [2].

Therefore the growth of pan-Turkic sentiments in Azerbaijan began to be perceived by Turkey as a threat to regional security and as a likelihood of strengthening pan-Turkist movements in Turkish society. Anti-state sentiment against the backdrop of the ongoing events once again reminded the Turkish elite of the series of coups that carried out in the country and the possibility of their repetition. It cannot be stressed enough that the protracted political crisis in Azerbaijan, according to official Ankara, could have a negative impact on good-neighborly Soviet-Turkish relations. The Turkish authorities began to prefer Gorbachev's policy of openness to the revolutionary ideology of the People's Front.

However in 1991 the geopolitical map of the world began to change rapidly. The existing disintegration processes in the Soviet Union have come to their logical conclusion. After the unsuccessful performance of the State Committee on the State of Emergency (SCSE) in Moscow on August 30, 1991 the Supreme Soviet of the Azerbaijan Soviet Socialist Republic adopted the Declaration on the Restoration of State Independence [1].

The independence of Azerbaijan became a point of bifurcation in Azerbaijani-Turkish relations when the parties had to build an equal bilateral dialogue. However the analysis of Turkish periodicals showed that the official Ankara perceived the sovereignty of Azerbaijan ambiguously. The political elite of Turkey was divided into two camps: some saw new horizons for expanding geopolitical influence and Turkic unity; others were apprehensive about the sharp change in the geopolitical balance in the region and also followed a «wait and see policy». It was important for the second group to maintain political equilibrium, not to spoil relations with Moscow and the West, and at the same

time not to miss the opportunity to take part in a new political «game» [3].

Therefore in this situation Ankara needed to reevaluate the basis of foreign diplomacy, changing the position of political distance to a more effective ideological mechanism. By November, 1991 the new regional picture and at the same time the sovereignty of Azerbaijan began to be perceived as a political inevitability. In this regard Pan-Turkism could become a strong ideological basis between Azerbaijan and Turkey. Therefore with the transition to a new geopolitical dimension Ankara revived an ideology that was once dangerous for political life.

СПИСОК ЛИТЕРАТУРЫ

1. Декларация Верховного Совета Азербайджанской Республики о восстановлении государственной независимости Азербайджанской Республики (30 августа 1991) [Электронный ресурс] // Президентская библиотека. URL: http://republic.preslib.az/ru_d1.html (дата обращения: 09.02.2018).
2. Şimşir B. N. Azərbaycan: Kizilordu'nun Azərbaycan'ı işgalivə Türkiyə'nin tepkisi (Ocak 1990) // Atatürk Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Enstitüsü. Atatürk dergisi. 2012. № 1 (1). S. 58-93.
3. Türkiye türkleri tanıyacak // Günaydın. 31.08.1991. S. 5.; Azərbaycanı tanımak yolundayız // Milliyet. 04.09.1991. S. 2.; Bağımsızlık Türkiye'yi zora sokacak // Sabah. 31.09.1991. S.8; Azərbaycanın cesur adımı endişe yarattı // Sabah. 31.09.1991. S.12.; Türkiye politik denge kuramıyor // Hürriyet. 10.01.1991. S. 11.

RUSİYA FEDERASIYASI İLƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI ARASINDA SİYASİ ƏLAQƏLƏRİN FORMALAŞMASI

AYNURƏ MƏMMƏDOVA

*Bakı Dövlət Universiteti, Slavyan ölkələri tarixi kafedrasının müəllimi, t.f.d.
aynur_mammedova@bk.ru*

Açar sözlər: *Rusiya Federasiyası, Azərbaycan Respublikası, siyasi əlaqələr*

XX əsrin 80-ci illərində SSRİ-də gedən ictimai-siyasi proseslər, eləcə də regional və beynəlxalq münasibətlərin təsiri altında cərəyan edən hadisələr tezliklə bu nəhəng imperiyanın çökməsinə gətirib çıxartdı. SSRİ dağıldıqdan və Azərbaycan da 1991-ci ildə öz dövlət müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra xarici siyasətin yeni siyasi-ictimai quruluşa uyğun təşkil olunması dövlətlər qarşısında duran əsas məqsəd oldu. Müstəqil Azərbaycan Respublikası regionun əsas qüvvəsi olan Rusiya Federasiyası ilə hərtərəfli əlaqələrin qurulmasında maraqlı olsa da, özünün xarici siyasətini müəyyənləşdirərkən əlaqələrin bərabər hüquqlu dövlətlər çərçivəsində qurulmasına çalışırdı. Odur ki, Azərbaycanın Rusiya ilə dövrün tələbinə uyğun zəruri amil kimi meydana çıxan siyasi münasibətləri ölkələrin tarixi qonşuluq prinsiplərinin bir növ davamı idisə, digər tərəfdən yenicə müstəqillik əldə etmiş Azərbaycan dövlətinin milli dövlətçilik strategiyasının özünün malik olduğu daxili, iqtisadi, siyasi-mənəvi potensialının səfərbər edilməsi, yerləşdiyi geosiyasi və geocoğrafi məkanın verdiyi imkanlardan səmərəli yararlanmaq və xarici aləmdə özünə yeni-yeni tərəfdaşlar tapmaq, global müştərək layihələr həyata keçirmək istiqamətində addımlar atmağa söykənirdi.

Rusiya və Azərbaycan arasında dövlətlərarası münasibətlərin inkişaf dinamikasını siyasi aspektdə üç dövrə bölmək mümkündür: I mərhələ 1991-ci il Azərbaycanın müstəqilliyini bərpa etdiyi vaxtdan 1993-cü ildə Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlməsinədək olan dövrü əhatə edir ki, bu müddət ərzində diplomatik və siyasi münasibətlər hələ ilkin, həm də zəif bir şəkildə olmuşdur. Bu illərdə əlaqələrdə demək olar ki, heç bir ciddi irəliləyişə nail olunmamışdır. Lakin danışıqlar nəticəsində 12 oktyabr 1992-ci ildə "Azərbaycan Respublikası ilə Rusiya Federasiyası arasında dostluq, əməkdaşlıq və qarşılıqlı təhlükəsizlik haqqında müqavilə" bağlandı. Müqaviləni imzalayan prezidentlər onu Rusiya-Azərbaycan münasibətləri tarixində ilk dəfə müstəqil dövlətlərin əlaqələri kimi tənzimləyən sənəd olaraq dəyərləndirmişdilər [4,123].

Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında diplomatik münasibətlər 4 aprel 1992-ci il tarixində Bakıda imzalanmış müvafiq protokol əsasında qurulmuş və 1992-ci ildə Azərbaycanın Rusiyada, Rusiyanın isə Azərbaycanda səfirlikləri öz fəaliyyətinə başlamışdır. Rusiya Federasiyasının Azərbaycandakı ilk səfiri gürücü əsilli V.Şoniya və Azərbaycan Respublikasının Rusiyadakı ilk böyük elçisi isə H.Hacızadə olmuşdur. Maraqlı fakt isə ondan ibarətdir ki, Rusiya Azərbaycanın müstəqilliyini tanımış dövlətlər sırasında 7-ci (1992-ci il 10 aprel), Azərbaycan ilə diplomatik əlaqələr qurmuş dövlətlər sırasında isə 32-ci yerdədir. Rusiya Azərbaycan ilə diplomatik əlaqələri Türkiyə, Ukrayna, İspaniya, Fransa,

Böyük Britaniya, ABŞ, Almaniya, hətta coğrafi cəhətdən Azərbaycandan çox uzaqda yerləşən Meksika, Banqladeş, Qvineya kimi dövlətlərdən sonra yaratmışdı. Baxmayaraq ki, regionda tərəfdaşlıq baxımından Rusiyaya ən yaxın və əlverişli müttəfiq Azərbaycan ola bilirdi [5, 193-197].

Əlaqələrin I mərhələsində Rusiyanın Azərbaycana qarşı olan "daşlaşmış" mövqeyi və Azərbaycanın siyasi sərəştəsizliyi tərəflərin elə ciddi bir irəliləyişə nail ola bilməməsi ilə nəticələndi.

II mərhələ Heydər Əliyevin hakimiyyətə gəlişi ilə başlamış və artıq geniş diplomatik münasibətlərin bütün sahələrində ciddi irəliləyişlər müşahidə olunmuşdur. Artıq ilbəlil ölkələr daha yaxından əməkdaşlığa cəhd edir, müstəqil tərəflər kimi və xalqların qarşılıqlı hörmət prinsipi əsasında yaxınlaşma prosesi gedirdi. 1993-cü ildə başlayan bu mərhələ 1996-cı ildə əlaqələrin daha da intensivləşməsi ilə xarakterik oldu [4, 123].

Rusiyanın 1990-cı illərin ilk dönməsində regionda strateji tərəfdaş kimi Ermənistanla əlaqələrə üstünlük verməsi və hər tərəfli yardım göstərməsi regionda özünə istifadə edə biləcəyi bir qüvvə yaratmaq planı ilə bağlı idi. Azərbaycan tərəfi Rusiyanın attığı bu addımları ilk vaxtlar siyasi sərəştəsizlik səbəbi ilə emosional olaraq qarşılayır, ölkə daxili problemlər xarici siyasətin düzgün təşkilinə mane olurdu. 1993-cü ilin ortalarından başlayaraq Azərbaycan Respublikasının xarici siyasət prinsipləri tam aydınlığı ilə müəyyənləşdirilməyə başladıqdan sonra iki ölkənin siyasi münasibətlərində geniş müzakirələr dövrü başladı. 1993-cü ildən sonra Rusiya ilə münasibətlərdə yaranan dönüşün səbəbi hakimiyyətə gələn Heydər Əliyevin siyasi sərəştəsi ilə bağlı idi. Azərbaycanın ağır durumunu şərh edərək Heydər Əliyev hələ 1993-cü il iyunun 15-də Milli Məclisin iclasında demişdir: "Rusiya ilə Azərbaycan arasında müstəqil prinsiplər əsasında münasibətlər bundan sonra daha da yaxşı, daha da geniş və səmərəli olmalıdır"[2, c.I, 14].

Qafqazın illərlə Rusiyanın nüfuz dairəsində olması və onun öz iqtisadi-siyasi maraqlarını burada alternativsiz tətbiqi artıq öz dövrünü başa vurmuşdur. Azərbaycanın Qafqazda güclü dövlət olması, beynəlxalq aləmin regiona nüfuzu Rusiyanın siyasi maraqlarına zidd olsa da bu tarixi zərurət danılmaz idi. Rusiya yaranan yeni siyasi şəraitdə regional maraqlarından imtina etmək fikrində deyildi. 1993-cü il sentyabrın 6-da Rusiya Federasiyasının prezidenti Boris Yeltsin və Rusiyanın başqa rəhbər şəxsləri ilə Moskvada görüşən Heydər Əliyev iki ölkə arasında mövcud münasibətlərin yaxşılaşdırılması istiqamətində müzakirələr apardı. Həmin ilin sentyabrın 24-də Azərbaycan artıq MDB-yə daxil oldu [3, 230]. Heydər Əliyev Azərbaycanın gələcək inkişafını, onun milli maraqlarını nəzərə alaraq MDB-ə daxil olmağı vacib sayırdı. Heydər Əliyevin Rusiyada keçirdiyi görüşdən təxminən bir ay sonra 1993-cü ilin oktyabr ayında Azərbaycan rəsmi nümayəndələri ilə Rusiyanın Xarici İşlər və Müdafiə Nazirlikləri arasında yeni geniş tərkibli görüş oldu. Rusiya və Azərbaycan arasındakı mövcud siyasi problemləri yoluna qoymaq və bir sıra sahələrdə əməkdaşlığı reallaşdırmaq məqsədi ilə keçirilən görüşdə Rusiya dövləti gözlənilən əksi olaraq Xəzərin sektorlar çərçivəsində yox, ümumi istifadə prinsipini irəli sürərək əslində özünün Xəzərdən təcridinin qarşısını almağa çalışırdı. Azərbaycana Xəzərin bölünməsi məsələsini müzakirələrdə önə çəkdi. Lakin Heydər Əliyev rəsmi bəyanat verərək

Rusiyanın təklifinin bütün hüquq normalarına zidd olduğunu və regional əməkdaşlığa mane olacağını bildirdi. Noyabrın 29-da Azərbaycan və Rusiya arasında Nazirlər Kabineti səviyyəsində əməkdaşlığı əks etdirən sazişə əsasən Rusiya Azərbaycanla Xəzərdə və ümumiyyətlə bütün sahələrdə əməkdaşlığa qarşılıqlı hörmət prinsipi əsasında yanaşdığını bildirir və Xəzərin Azərbaycana məxsus hissəsini tanıyır, Xəzərdəki karbohidrogen ehtiyatlarının, "Azəri" və "Çıraq" yataqlarının Azərbaycanın xüsusi mülkiyyəti olmasını təsdiq edildi [1, 36].

1994-cü ilin sentyabrın 20-də "Əsrin müqaviləsi" adı ilə tarixə düşmüş neft müqaviləsinə şimal qonşumuzun da cəlb edilməsi gələcəkdə qurulacaq siyasi münasibələrin inkişafı üçün Azərbaycan tərəfindən atılmış addım idi. Bu müqavilə iqtisadi əhəmiyyət ilə yanaşı, böyük siyasi əhəmiyyətə də malik oldu [4, 235-246]. 6 iyun 1995-ci ildə siyasi münasibətlərin inkişafı istiqamətində Azərbaycan Respublikası və Rusiya Federasiyası arasında siyasi məsləhətləşmələr haqqında rotocol imzalandı. 1996-cı ildən isə münasibətlərdə daha qızgın yüksəliş nəzərə çarpmağa başladı. 1996-cı ilin yanvar ayında Rusiya Azərbaycan münasibətlərində mühüm addım olaraq yeni saziş imzalandı. Sazişdə Xəzərdə Azərbaycanın su hövzəsinin mövcudluğu prinsipi Rusiya tərəfindən etiraf edilmiş, Azərbaycan Respublikasının həyata keçirdiyi regional əməkdaşlıq müzakirə olunmuşdur. Azərbaycan neftinin nəqli üzrə Rusiya ərazisindən strateji əhəmiyyətli Bakı-Novorossiyski neft kəmərinin çəkilməsi haqqında rəsmi razılışma da həmin ildə imzalanmışdı [2, 26]. Prezident Heydər Əliyevin 1996-cı il mayın 14-16-da Moskvaya səfəri zamanı Rusiya rəhbərliyi ilə yeni görüşlər keçirildi və münasibətlərin yaxşılaşması istiqamətində addımlar atıldı.

III mərhələ 2001-ci ildə yanvarın 9-da Rusiya Federasiyasının Prezidenti Vladimir Putinin Bakıya səfəri ilə reallaşdı. Bu səfərlə Azərbaycan Rusiya münasibətləri yüksək inkişaf mərhələsinə qədəm qoydu. V.Putinin Azərbaycanla əlaqələrin inkişafına xüsusi diqqət ayırması dövlətlərin xarici siyasət strategiyasında qarşıya qoyulmuş məqsədlərə nail olmaq imkanlarını genişləndirdi. 2003-cü ildə Azərbaycanda hakimiyyətə İlham Əliyevin gəlişindən sonra isə regional əlaqələr inkişaf edərək ən yüksək inkişaf həddinə çatdı.

Göründüyü kimi, müstəqilliyin ilk illərində ölkəmiz arasında olan süst münasibətlər, daha sonra atılan düzgün addımlar nəticəsində qarşılıqlı hörmətə, ərazi bütövlüyünün tanınmasına əsaslanan yüksək səviyyəli tərəfdaşlığa çevrildi. Bu əlaqələrin qurulmasında, yüksələn xətlə inkişafında ümummillilə lider Heydər Əliyevin, Prezident İlham Əliyevin və Prezident Vladimir Putinin xüsusi səyləri danılmaz olmuşdur. Xatırladaq ki, ötən 30 il ərzində Azərbaycan Rusiyanın strateji tərəfdaşına çevrilib. Hazırda Prezident İlham Əliyev ilə Prezident Vladimir Putin arasında möhkəm dostluq əlaqələri mövcuddur və bu isti əlaqələr ölkəmiz arasında münasibətlərin inkişafına müsbət təsir göstərir.

FORMATION OF POLITICAL RELATIONS BETWEEN THE RUSSIAN FEDERATION AND THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN

AYNURA MAMMADOVA

*Baku State University, teacher of the Department
of The History of The Slavic Countries, PhD in History*

Keywords: *Russian Federation, Republic of Azerbaijan, political relations*

Socio-political processes in the USSR in the 1980s, as well as events under the influence of regional and international relations, soon led to the collapse of this huge empire. After the collapse of the USSR and the restoration of Azerbaijan's independence in 1991, the main goal of the states was to organize foreign policy in accordance with the new political and social structure. Although the independent Republic of Azerbaijan was interested in establishing comprehensive relations with the Russian Federation, the main power in the region, in determining its foreign policy, it sought to establish relations within the framework of equal states. Therefore, the political relations of Azerbaijan with Russia, which emerged as a necessary factor in accordance with the requirements of the time, were a kind of continuation of the principles of historical neighbourhood. It was based on taking advantage of the opportunities provided by the geopolitical and geographical space in which it is located and taking steps to find new partners in the outside the world and to implement global joint projects.

The dynamics of development of interstate relations between Russia and Azerbaijan can be divided into three periods in political terms: Phase I covers the period from the restoration of Azerbaijan's independence in 1991 to the coming to power of Heydar Aliyev in 1993, during which diplomatic and political relations, were initial. During these years, almost no significant progress has been made in relations. However, as a result of negotiations, on October 12, 1992, the "Agreement on Friendship, Cooperation and Mutual Security between the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation" was signed. For the first time in the history of Russian-Azerbaijani relations, the presidents who signed the agreement regarded it as a document regulating the relations of independent states [4,123].

Diplomatic relations between the Russian Federation and the Republic of Azerbaijan were established on the basis of the relevant protocol signed in Baku on April 4, 1992, and in 1992 the embassies of Azerbaijan in Russia and Russia in Azerbaijan began their activities.

The first ambassador of the Russian Federation in Azerbaijan was V.Shoniya of Georgian origin and the first ambassador of the Republic of Azerbaijan in Russia was H.Hajizade. An interesting fact is that Russia ranks 7th among the countries that recognized the independence of Azerbaijan (April 10, 1992), and 32nd among the countries that have established diplomatic relations with Azerbaijan. Russia has established diplomatic relations with Azerbaijan after Turkey, Ukraine, Spain, France, Great Britain, the United States, Germany, and even Mexico, Bangladesh, and Guinea, which are geographically far from Azerbaijan. However, in terms of

partnership in the region, Azerbaijan could be the closest and most favorable ally to Russia [5, 193-197].

In the first stage of relations, Russia's "petrified" position against Azerbaijan and Azerbaijan's political incompetence resulted in the parties' inability to make such serious progress.

The second stage began with the coming to power of Heydar Aliyev, and significant progress had already been made in all areas of broad diplomatic relations. Every year, the countries try to cooperate more closely, as independent parties and on the basis of mutual respect between peoples. This stage, which began in 1993, has been characterized by further intensification of relations since 1996 [4, 123].

Russia's preference for relations with Armenia as a strategic partner in the region in the early 1990s and its comprehensive assistance were linked to its plan to create a force in the region that it could be used. At the first, the Azerbaijani side reacted emotionally to these steps taken by Russia due to political incompetence, and internal problems hindered the proper organization of foreign policy. Beginning in mid-1993, after the principles of the foreign policy of the Republic of Azerbaijan were clearly defined, a period of extensive discussions began in the political relations of the two countries. The reason for the turn in relations with Russia after 1993 was the political competence of Heydar Aliyev, who came to power. Commenting on the difficult situation in Azerbaijan, Heydar Aliyev said at a meeting of the Milli Majlis on June 15, 1993: "Relations between Russia and Azerbaijan on the basis of independent principles must be better, wider and more effective" [2, cl, 14].

The fact that the Caucasus has been in the companies of its enterprises for many years and its irreplaceable application of its economic and political interests here has already come to the end.

Although Azerbaijan's strong position in the Caucasus and the international community's influence in the region contradicted Russia's political interests, it was undeniable of this historical necessity. Russia did not intend to give up its regional interests in the new political environment. On September 6, 1993, Heydar met with the President of the Russian Federation Boris Yeltsin and other Russian leaders in Moscow to discuss the improvement of relations between the two countries. On September 24, 2012, Azerbaijan joined the CIS [3, 230]. He considered it important to join the CIS in order to achieve the future development of Heydar Aliyev and his national interests. About a month after Heydar Aliyev's meeting with Russia, in October 1993, with the formalization of Azerbaijan, new broad-based meetings took place between the Russian Foreign and Defense Ministries. In order to solve political problems against Russia and Azerbaijan and to take measures in a number of ways, the Russian state tried to prevent its isolation by putting forward the principle of common use, not the sectoral system of the Caspian Sea, as expected. He highlighted the division of the Caspian Sea. Heydar Aliyev said that the proposal of the official human rights company contradicted all norms and would hinder regional cooperation. According to the November 29 agreement between Azerbaijan and Russia at the level of the Cabinet of Ministers, Russia approaches cooperation with Azerbaijan in the

Caspian Sea and in all areas on the principle of mutual respect and recognizes the Azerbaijani part of the Caspian Sea was confirmed to be private property [1, 36].

Involvement of our northern neighbor in the oil contract, which went down in history on September 20, 1994 under the name "Contract of the Century", was a step taken by Azerbaijan for the development of future political relations. This agreement was of great economic as well as political importance [4, 235-246]. On June 6, 1995, a protocol on political consultations was signed between the Republic of Azerbaijan and the Russian Federation for the development of political relations. From 1996 onwards, however, relations began to improve. In January 1996, a new agreement was signed as an important step in Russian-Azerbaijani relations. The agreement recognized the principle of the existence of Azerbaijan's water basin in the Caspian Sea by Russia, and discussed regional cooperation implemented by the Republic of Azerbaijan. An official agreement on the construction of the strategically important Baku-Novorossiysk oil pipeline from Russia to transport Azerbaijani oil was signed in the same year [2, 26]. During President Heydar Aliyev's visit to Moscow on May 14-16, 1996, new meetings were held with the Russian leadership and steps were taken to improve relations.

The third stage took place on January 9, 2001 with the visit of the President of the Russian Federation Vladimir Putin to Baku. With this visit, Azerbaijan-Russia relations have entered a high stage of development. Putin's special attention to the development of relations with Azerbaijan has expanded the opportunities for states to achieve the goals set in the foreign policy strategy. After Ilham Aliyev came to power in Azerbaijan in 2003, regional relations developed and reached the highest level of development.

As can be seen, the weak relations between our countries in the first years of the independence, as a result of the right steps taken later, turned into a high-level partnership based on mutual respect and recognition of territorial integrity. The special efforts of national leader Heydar Aliyev, President Ilham Aliyev and President Vladimir Putin in establishing and developing these relations have been undeniable. It should be noted that over the past 30 years, Azerbaijan has become a strategic partner of Russia. At present, President Ilham Aliyev and President Vladimir Putin have strong friendly relations, and these warm relations have a positive impact on the development of relations between our countries.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Məmmədov E. Müasir dövrdə Azərbaycan-Rusiya əlaqələri. Bakı, Qanun, 2014, 171 s.
2. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, Azər nəşr, 2005, 752 s.
3. Həsənov Ə. Azərbaycanın xarici siyasəti. Avropa ölkələri və ABŞ. 1991-1996. Bakı, Azər nəşr, 1996
4. Hüseynov A. Azərbaycan-Rusiya münasibətləri. Müstəqillikdən sonrakı 10 il //Strateji təhlil, sayı 3, noyabr 2011, səh.235-246
4. İsmayıl Musa. Azərbaycanın xarici siyasəti. III c. Bakı, Bakı Universiteti nəşriyyatı, 2010, 774 səh.
5. Şahmuradov A.Ş. 1991-1995-ci illərdə Azərbaycan-Rusiya münasibətlərindəki problemlərə dair //Bakı Universitetinin Xəbərləri. Humanitar Elmlər Seriyası, 2010, №2, səh.193-197

CƏNUBİ QAFQAZDA TƏHLÜKƏSİZLİYİN VƏ SABİTLİYİN YARANMASINDA AZƏRBAYCAN-GÜRCÜSTAN-TÜRKİYƏ ƏMƏKDAŞLIĞI

MURAD ƏSƏDOV

*Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakültəsi, Dünya azərbaycanlıları: tarixi demoqrafiya
elmi tədqiqat laboratoriyası, Diplomatiya və Müasir İnteqrasiya Prosesləri
kafedrasının dissertantı
muradasadov@bsu.edu.az*

Açar sözlər: *Cənubi Qafqaz, "Ümumi Qafqaz evi", "Trabzon bəyannaməsi",
Təhlükəsizlik Paktı, "Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platforması"*

Müasir dövrdə Cənubi Qafqaz Mərkəzi Asiyanın Qara dənizə oradan da Anadoluya və Avropaya açılmasına imkan yaradan, Rusiya, Türkiyə və İranın maraqlarına təsir edən geosiyasi əhəmiyyətə malik bir regionudur. Şərq və Qərb, Şimal və Cənub arasında keçid bölgəsi olan Cənubi Qafqaz "soyuq müharibədən" sonra yeni yaranan dünya nizamında özünəməxsus yer tutur. Məlum olduğu kimi, Türkiyə dünyanın ən əhəmiyyətli üç böhran bölgəsinin ortasında yerləşir. Bu regionlardan xüsusilə ikisi – Cənubi Qafqaz və Yaxın Şərq sahib olduqları enerji qaynaqlarına görə dünya dövlətlərinin marağında olmaqla yanaşı, həm də bu dövlətlərin rəqabət sahəsidir. Belə vəziyyətin regionun təhlükəsizliyi üçün müsbət mənada əhəmiyyətinin olduğunu söyləmək xeyli çətinidir.

SSRİ-nin dağılmasından sonra Şərq-Qərb bloku arasında yaşanan qarşıdurmanın yerini yeni dostluq münasibətləri tutdu. Yaranmış şəraitdə Türkiyə maraqlarını beynəlxalq platformada müdafiə edə bilmək üçün yeni müttəfiqlər tapmaq məqsədi ilə öz xarici siyasətinə dəyişikliklər etdi. Cənubi Qafqazda müstəqil dövlətlərin yarandığı dövrdə Türkiyənin xarici siyasətində iki prioritet müəyyənləşdi: birincisi Rusiyanın Cənub Qafqaza geri qayıtmasını önəlmək; region dövlətlərinin müstəqilliyini və ərazi bütövlüyünü dəstəkləmək, ikincisi isə Xəzər hövzəsi enerji resurslarının Qərb bazarlarına təhlükəsiz daşınmasına nail olmaq idi [2, s.458].

Türkiyənin Cənubi Qafqaz siyasətinin əsasında dayanan təhlükəsizlik bu regionun sabit qonşu bölgəyə çevrilməsini tələb edirdi. Məqsədi Qafqazda NATO-ya bənzər və Aİ-nin nəzarəti altında olan qurum yaratmaq idi. Bu qurumun vasitəsilə "donmuş problemlər" in həllində daha asan yol əldə etmək olardı. Məhz bu məqsədlə Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyev və Gürcüstan Prezidenti E.Şevardnadze tərəfindən irəli sürülən "Ümumi Qafqaz evi" ideyası xüsusilə diqqətə layiqdir. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyev: Azərbaycanda, bütün Qafqaz regionunda və dünyada sülhün bərqərar olması bizim ən ümdə arzumuzdur [3, s.106] – fikrini səsləndirməsi Qafqazda sülhün və sabitliyin olmasına bir daha dünyanın diqqətini çəkə bilməmişdi. Lakin böyük dövlətlərin region maraqları bu layihənin həyata keçirilməsinə imkan verməmişdir.

Rusiya Cənubi Qafqazı öz nəzarətində saxlamaqla əsas iki məsələni həll etmək istəyirdi. Birincisi, Rusiyanın cənub bölgəsində təhlükəsizliyi qorumaq, ikincisi, Qərb dövlətlərini bu regiona mümkün olduğu qədər buraxmamaq idi

[216, s.28]. Bu baxımdan Rusiyanın və İranın mövqeləri üst-üstə düşürdü, ancaq Türkiyənin mövqeləri ilə ziddiyyət təşkil edirdi. Rusiyanın təsirindən çıxmağa çalışan Gürcüstan və Azərbaycan məhz bu baxımdan Türkiyənin yanında yer almışdır. Rusiyanın mövcud problemləri və iqtisadi çətinliklərin olmasına baxmayaraq, hərbi gücünün kifayət qədər olması region dövlətlərini təhlükə qarşısında qoyurdu. Cənubi Qafqazın "təhlükəsiz bölgə" olması Türkiyə üçün mühüm əhəmiyyət daşımaqdadır. Türk müəlliflərindən K.Filiz müasir təhlükəsizlik kompleksini region dövlətlərinin beynəlxalq problemləri bir-birindən ayrı şəkildə analiz edilə və həll edilə bilməyən dövlətlər birliyi olaraq tamamlanmışını vurğulayırdı [7, s.4]. Türkiyə "qonşularla sıfır problem" in olması konsepsiyasına dayanaraq xarici siyasətini "ritmik diplomatiya" formasında əməkdaşlıq qurmaqla reallaşdırmağa çalışırdı [4, s.103].

Bu məqsədlə 2002-ci ilin aprel ayında Trabzonda Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan rəhbərləri "Trabzon bəyannaməsi" imzaladı [5, s.698]. Bu müqavilə ilə regionda Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan ittifaqı yaranırdı ki, bu bölgəyə qonşu olan Rusiya və İranı narahat etməyə başladı. Təsadüfi deyildi ki, 2002-ci il mayın əvvəli üçün İran Xarici işlər nazirinin Moskvaya nəzərdə tutulmayan səfəri həyata keçirildi. Səfər zamanı müzakirə edilən başlıca məsələlər Xəzərin statusu, regional təhlükəsizlik və Qərbi dövlətlərinin regiona nüfuzunu əngəlləmək olmuşdu [8]. Trabzon bəyannaməsi Türkiyə, Azərbaycan və Gürcüstan mətbuatında olduğu kimi, Rusiya və İran mətbuatının da gündəliyində olmuşdu. Görüşdə Cənubi Qafqazın təhlükəsizliyi ilə yanaşı bu üç ölkənin ərazisindən keçəcək neft və qaz kəmərləri ilə bağlı Azərbaycanın mövqelərini dəstəkləməsi Ermənistanın təcrid edilməsini daha da gücləndirməklə yanaşı Rusiya və İranın da maraqlarına toxunurdu. Trabzon bəyannaməsinin əhəmiyyətinə toxunan [1, s.36-37] prezident H.Əliyev qeyd etmişdir: "Burada imzalanan müqavilə "hər üç dövlətin maraqlarını əks etdirir və bu dövlətləri iqtisadi cəhətdən daha da yaxınlaşdırır. Bu baxımdan Trabzon sammitinin Azərbaycan üçün uğurlu olması heç kəsdə şübhə oyatmır"[10]

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti Heydər Əliyevin təşəbbüsü ilə yaradılması nəzərdə tutulan bu Təhlükəsizlik Paktına Qafqaz dövlətləri və Türkiyə ilə yanaşı ABŞ-da daxil edilməli idi. Bu Pakt modelinin 3+3+2 (Azərbaycan, Gürcüstan, Ermənistan+Rusiya, Türkiyə, İran+ABŞ və Aİ) əsasında olmalı idi [9, s.131]. Lakin Azərbaycanın təklifi Rusiya, Ermənistan və İranda rəğbətlə qarşılanmadı. Belə ki, regiondan kənar dövlət olan ABŞ-ın bölgədəki proseslərə müdaxiləsini yolverilməz hesab edən Rusiya regional təhlükəsizlik sisteminin formalaşdırılmasında İranın kənarında qalmasını birmənalı şəkildə qəbul etmədi [5, s.697]. Səbəbi Türkiyənin ABŞ-la birlikdə layihədə iştirakı və nəticədə Rusiyanın Cənubi Qafqazda mövqeyinin zəifləməsi idi. Buna görə də Cənubi Qafqazda yarana biləcək ABŞ-Türkiyə-Azərbaycan-Gürcüstan ittifaqına qarşı Rusiya İran və Ermənistan üçbucağı qoyulurdu. Ümumiyyətlə, "Qafqaz Sabitlik və Əməkdaşlıq Platforması" regional təhlükəsizlikdən böyük narahatlıq keçirən Türkiyənin müsbət niyyətli bir diplomatik addımıdır. Bu Türkiyənin həm bölgədə təşəbbüsü ələ almaq, həm də qonşuları ilə yaxşı əlaqələri inkişaf etdirmək niyyətində olmasının göstəricisidir. Lakin istər Cənubi Qafqazın mürəkkəb etnik və siyasi quruluşu, istərsə də ABŞ və Rusiyanın qarşıdurma halındakı regional geosiyasi

maraqları regionda daimi sabitlik mühitinin yaradılmasının çətin olduğunu göstərir. Buna baxmayaraq, Türkiyə bu platformanı reallaşdırmaqla Qafqazda sülh ümidlərinin tamamilə sönmədiyini göstərməyə çalışırdı. Türkiyənin şərq təhlükəsizliyini təşkil edən Cənubi Qafqaz regionunda sülh üçün irəli sürdüyü bu platformanın reallaşmasına hələ ki, mane yaradan bir sıra çüvvələr mövcuddur.

SSRİ-nin mirasına sahiblənən Rusiya, böyük gücü və imperialist idealları ilə Cənubi Qafqaz dövlətləri üçün ən böyük təhlükə mənbəyidir. Cənubi Qafqazın müstəqil və dinc dövlətlərdən ibarət olan bir quruluşa qovuşması, Türkiyənin də təhlükəsizlik vəziyyətində olmasını təmin edəcəkdir, halbuki Rusiyanın arxasında durduğu Ermənistanın işğalçı siyasəti buna imkan vermir. Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə əməkdaşlığı regionda təhlükəsizlik və daimi sülhün yaranmasına çalışırkən, Rusiya və onun müttəfiqi olan Ermənistan hər cəhdə bu prosesin ləngiməsinə təsir göstərməkdədir.

AZERBAIJAN-GEORGIA-TURKEY COOPERATION IN THE ESTABLISHMENT OF SECURITY AND STABILITY IN THE SOUTH CAUCASUS

MURAD ASADOV

Baku State University, The Faculty of History, Scientific research laboratory World Azerbaijanis: historical demography, PhD student of the Department of Diplomacy and Modern Integration Processes

Keywords: *South Caucasus, "Common Caucasus House", "Trabzon Declaration", Security Pact, "Caucasus Stability and Cooperation Platform"*

In modern times, the South Caucasus is a region of geopolitical importance that allows Central Asia to open to the Black Sea and from there to Anatolia and Europe, influencing the interests of Russia, Turkey and Iran. The South Caucasus, a transitional region between East and West, North and South, occupies a special place in the emerging the world order after the Cold War. As you know, Turkey is located in the middle of the three most important crisis regions in the world. Two of these regions, the South Caucasus and the Middle East in particular, are not only of interest to the world powers for their energy resources, but also a competitive area for them. It is difficult to say that such a situation is positive for the security of the region.

After the collapse of the USSR, the confrontation between the East-West block was replaced by new friendly relations. Under the circumstances, Turkey changed its foreign policy in order to find new allies to defend its interests on the international platform. The establishment of two independent states in the South Caucasus, Turkey's foreign policy priorities have been identified: first, to prevent the return of Russia to South Caucasus; to support the independence and territorial integrity of the states of the region, and the second was to achieve the safe transportation of energy resources of the Caspian Basin to the Western markets [2, p.458].

Underlying Turkey's policy in the South Caucasus, security demanded that the region become a stable neighbor. The goal was to create a NATO-like, EU-

controlled entity in the Caucasus. It would be easier to solve “frozen problems” through this institution. For this purpose, the idea of a “Common Caucasian House” put forward by the President of the Republic of Azerbaijan Heydar Aliyev and the President of Georgia E. Shevardnadze deserves special attention. President of Azerbaijan Heydar Aliyev: Establishing peace in Azerbaijan, the whole Caucasus region and the world is our the most important wish [3, p.106] – his voice was able to draw the world’s attention to the existence of peace and stability in the Caucasus. However, the regional interests of the major powers did not allow the project to be implemented.

Russia wanted to resolve two main issues by keeping the South Caucasus under its control. The first was to maintain security in the southern region of Russia, and the second was to keep Western countries out of the region as much as possible [6, p.28]. In this respect, the positions of Russia and Iran coincided, but contradicted the positions of Turkey. Georgia and Azerbaijan, which are trying to break free from Russia’s influence, are on Turkey’s side in this regard. Despite Russia’s current problems and economic difficulties, its sufficient military presence threatened the countries of the region. The fact that the South Caucasus is a “safe zone” is important for Turkey. K. Filiz, one of the Turkish authors, emphasized that the modern security complex is completed as a union of states in which the international problems of the countries of the region cannot be analyzed and solved separately [7, p.4]. Based on the concept of “zero problems with neighbors”, Turkey tried to implement its foreign policy by cooperating in the form of “rhythmic diplomacy” [4, p.103].

For this purpose, in April 2002, the leaders of Turkey, Azerbaijan and Georgia signed the “Trabzon Agreement” in Trabzon [5, p.698]. With this agreement, an alliance of Turkey, Georgia and Azerbaijan was formed in the region, which began to worry neighboring Russia and Iran. It was no coincidence that the Iranian Foreign Minister paid an unscheduled visit to Moscow in early May 2002. The main issues discussed during the visit were the status of the Caspian Sea, regional security and the influence of Western countries in the region [8]. The Trabzon Declaration was on the agenda of the Turkish, Azerbaijani and Georgian media, as well as the Russian and Iranian media. At the meeting, along with the security of the South Caucasus, Azerbaijan’s support for Azerbaijan’s position on the oil and gas pipelines that will pass through the three countries, along with further strengthening the isolation of Armenia, also affected the interests of Russia and Iran. Touching upon the importance of the Trabzon Declaration [1, p.36-37], President H. Aliyev noted: “The agreement signed here “reflects the interests of all three states and brings these states closer economically. From this point of view, there is no doubt that the Trabzon summit was a success for Azerbaijan”. [10]

This Security Pact, which was to be established on the initiative of the Republic of Azerbaijan by Heydar Aliyev, was to be included in the United States along with the Caucasus states and Turkey. This pact was to be based on the model 3 + 3 + 2 (Azerbaijan, Georgia, Armenia + Russia, Turkey, Iran + USA and EU) [9, p.131]. However, Azerbaijan’s proposal was not welcomed in Russia, Armenia and Iran. Thus, Russia, which considers the US interference in the

processes in the region unacceptable, did not unequivocally accept Iran's exclusion in the formation of the regional security system [5, p.697]. The reason was Turkey's participation in the project with the United States and, as a result, the weakening of Russia's position in the South Caucasus. Therefore, the Russian-Iranian-Armenian triangle was placed against the US-Turkey-Azerbaijan-Georgia alliance that could be formed in the South Caucasus. In general, the Caucasus Platform for Stability and Cooperation is a positive diplomatic move by Turkey, which is deeply concerned about regional security. This is an indication of Turkey's intention to take the initiative in the region and to develop good relations with its neighbors. However, both the complex ethnic and political structure of the South Caucasus and the conflicting regional geopolitical interests of the United States and Russia make it difficult to create an environment of lasting stability in the region. Nevertheless, by implementing this platform, Turkey was trying to show that hopes for peace in the Caucasus have not been completely extinguished. There are still a number of forces that are hindering the realization of this platform for peace in the South Caucasus region, which is part of Turkey's eastern security.

Russia, inherited from the USSR, is a major threat to the South Caucasus states with its great power and imperialist ideals. . The unification of the South Caucasus into an independent and peaceful state will ensure that Turkey is also in a state of security, although the aggressive policy of Armenia, which is backed by Russia, does not allow it. While Azerbaijan-Georgia-Turkey cooperation seeks to establish security and lasting peace in the region, Russia and its ally Armenia are making every effort to delay this process.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Arıxov C. Azərbaycan-Gürcüstan: dostluq münasibətlərinin inkişaf dinamikası (1992-2003-cü illər). Bakı, Qanun, 2008, 128 s.
2. Bal İdris. XXI Yüzyılda Türk Dış Politikası. Ankara, 2006, 1022 s.
3. Əliyev Heydər işiği – İpək yolu. Bakı, 2001 206 s.
4. Çelikpala Mitat. Türkiye ve Kafkasya: reaksiyoner dış politikadan proaktif ritmik diplomasiye geçiş. Uluslararası İlişkiler dergisi, Vol. 7, No. 25 2010
5. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı, Azərbaycan nəşr., 2005, 752 s.
6. Kona Qamzə. Rusya Federasyonunun Güney Kafkasya politikasi. Güney Kafkasyaya güncel bakiş Sempozyumu. Istanbul, 2006, 28-31 s.
7. Katman Filiz. Yeni Büyük Oyun, Güney Kafkasya ve NATO. EURAS Academic Journal, 2010
8. Интересы России и Ирана где-то совпадает. / Газ. Коммерсант, 2002, 4 may
9. Məmmədov N. Xarici siyasət: reallıqlar və gələcəyə baxış. Bakı, Qanun nəşriyyatı, 2003.
10. Trabzon sammiti Cənubi Qafqazda sabitliyin qorunmasına çağırış etdi. / Səs qəzeti, 3 may 2007

ABŞ-AZƏRBAYCAN MÜNASİBƏTLƏRİNİ ŞƏRTLƏNDİRƏN AMİLLƏR

ƏSGƏR ZEYNALABDİNOV

*Bakı Dövlət Universiteti, Slavyan ölkələri tarixi kafedrası, doktorant
asgarzeynalabdinov@bsu.edu.az*

Açar sözlər: *ABŞ, Azərbaycan, "Əsrin müqaviləsi", Xəzər hövzəsi*

XX əsrin 90-cı illərinin əvvəllərində rəsmi Vaşinqton SSRİ-nin dağılmasından sonra formalaşan yeni realıq fonunda Qafqazda iqtisadi və hərbi-siyasi maraqlarını gücləndirmək üçün ciddi addımlar atmağa başladı. Elə bu məntiqlə də rəsmi Vaşinqton Azərbaycanla münasibətlərə də xüsusi önəm verməyə başladı.

Talbot 1997-ci ilin 21 iyulunda Con Hopkins Universitetində çıxışı zamanı bildirdi ki, ABŞ Buş administrasiyasının operativ və uzaqgörən siyasəti nəticəsində Sovet İttifaqı dağılandıqdan sonra meydana gələn müstəqil dövlətlərdə səfirliklər açan və onlara humanitar yardım göstərən ilk dövlətdir.

ABŞ-ın Qafqaz siyasəti kontekstində Madlen Olbrayt tərəfindən irəli sürülən doktrina isə Rusiyanın bölgədə qismən təcrid olunmasını, onun iştirakı olmadan Orta Asiya və Xəzər hövzəsinin zəngin karbohidrogen ehtiyatlarının beynəlxalq bazarlara nəqlini, Moskvanın bölgədəki siyasi, iqtisadi və hərbi nüfuzunun azaldılmasını, bununla paralel olaraq, Rusiya və İranın anti-qərb platformasında strateji yaxınlaşmasının qarşısının alınmasını nəzərdə tuturdu.

Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanla ABŞ arasında müxtəlif sahələrdə qarşılıqlı münasibətlərin qurulmasına nail olunmasa da, neft müqavilələrinin imzalanmasından sonra ABŞ üçün Azərbaycanın əhəmiyyəti artmağa başladı. Qeyd edilənlər baxımından ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən əsas amillər kimi aşağıdakıları qeyd edə bilərik:

Birincisi, Azərbaycanın enerji ehtiyatlarının zənginliyi və ABŞ-ın Xəzər dənizi hövzəsində möhkəmlənmək istəyi. 90-cı illərin ortalarından başlayaraq ABŞ Xəzər neftinə xüsusi önəm verməyə başladı ki, neft üzərində nəzarəti təmin etmək üçün Qafqaz və Xəzərdə Amerika təsir dairəsi yaratsın. Bu dövrdə ABŞ post-sovet məkanına elə də ciddi təsir göstərmək imkanına malik olmadığından, Rusiyanın təsir dairəsinin genişlənməsinin qarşısını almaq üçün üç əsas nöqtədə-Balkanlarda, Cənubi Qafqazda və Orta Asiyada möhkəmlənməyi qarşısına geosiyasi məqsəd qoydu. ABŞ Dövlət Departamentinin iqtisadi işlər üzrə nazir köməkçisi Stüart Eyzensat 1997-ci ilin 24 oktyabr tarixində çıxışı zamanı ölkəsinin Xəzər nefti və Qafqaza yönəlik xarici siyasətini açıqlamışdı. Buna görə ABŞ Qafqazdakı dövlətlərin müstəqilliyini qoruyacaq, demokratiya və iqtisadiyyatlarının inkişafına yardım edəcək. Qafqaz bölgəsində meydana gələn anlaşılmazlıqların həll edilməsinə və bölgədəki enerji ehtiyatlarının istehsalının artırılması ilə daşınma yollarının müəyyən edilməsində dəstək verəcəkdir.

İkincisi, Azərbaycanın əlverişli coğrafi və strateji mövqeyi. Ölkənin mühüm və əlverişli strateji, coğrafi mövqeyi onunla əsaslanır ki, Azərbaycan Avropa və Asiyanın kəsişməsində tarixi İpək yolu üzərində yerləşməklə, həm Orta Asiya, həm də Çin və Hindistana qədər olan ərazilərin əlaqələndirilməsində əsaslı rol oynayır.

Üçüncüsü, Azərbaycanda iqtisadi və siyasi sabitlik. Bu ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən ən əsas amillərdən biridir. Belə ki, 90-cı illərin əvvəllərində Azərbaycanda hökm sürən qeyri-iqtisadi və siyasi vəziyyət ABŞ-ın Azərbaycan siyasətinə ciddi təsir göstərdi. Elə buna görə də müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycanla iqtisadi sahədə yalnız bir neçə müqavilə bağlayaraq, ölkəyə investisiyaların yatırılmasına marağı olmayan rəsmi Vaşinqton "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından sonra bu sahədə ciddi dəyişikliklər etdi. Düzgün xarici siyasət nəticəsində Azərbaycanda iqtisadi sabitliyin təmini Ağ Evin ölkəmizə investisiyalar yatırmaq istəklərini formalaşdırdı. Bunun nəticəsində artıq 1997-ci ilin 1-ci rübünə qədər olan dövrdə amerikan kapitalının iştirakı ilə Azərbaycanda kapital dəyəri 25,4 milyon dollar olan 55 birgə müəssisə yaradılırdı.

Dördüncüsü, Qafqazın neft və qaz ehtiyatları baxımından zəngin ölkəsi olan Azərbaycanın ABŞ-ın ən mühüm strateji müttəfiqi olan Türkiyə ilə çox sıx, yaxın münasibətdə olması və bu ölkələrin xarici siyasət strategiyalarında bir-birilərinin maraqlarını nəzərə alması.

Yekun olaraq xüsusilə vurğulamaq lazımdır ki, 1994-cü ildə "Əsrin müqaviləsi"nin imzalanmasından sonra ABŞ-ın Azərbaycana yönəlik siyasətində ciddi dəyişikliklər baş verdi. Yuxarıda qeyd etdiyimiz amillər fonunda rəsmi Vaşinqton xarici siyasət strategiyasında Azərbaycana xüsusi önəm verərək, bütün sferalarda ikitərəfli qarşılıqlı əlaqələrin inkişafında səylərini artırdı.

2020-ci ildə 44 günlük müharibə nəticəsində Azərbaycanın erməni faşizmi üzərində parlaq qələbəsi nəticəsində Cənubi Qafqazda tamamilə yeni bir geo-siyasi mühit formalaşdı. Bu bütün dünyaya Azərbaycanın gücünü, əzmini göstərməklə, onun beynəlxalq arenada nüfuzunu daha da artırdı. Bütün bu qeyd edilənlər ABŞ-Azərbaycan münasibətlərində də yeni reallıqlara şərait yaratmış oldu.

FACTORS DETERMINING US-AZERBAIJANI RELATIONS

ASGAR ZEYNALABDINOV

Baku State University, Department of History of Slavic countries, PhD student

Keywords: *USA, Azerbaijan, "Treaty of the Century", Caspian basin*

In the early 1990s, Washington began to take serious steps to strengthen its economic and military-political interests in the Caucasus against the backdrop of a new reality that emerged after the collapse of the USSR. By this logic, official Washington began to pay special attention to relations with Azerbaijan.

In his speech at Johns Hopkins University on July 21, 1997, Deputy Secretary of State Strobe Talbott said the United States was the first country to open embassies and provide humanitarian assistance to independent states since the collapse of the Soviet Union as a result of the Bush administration's quick and far-sighted policy.

In the context of US policy in the Caucasus, the doctrine proposed by Madeleine Albright called for Russia's partial isolation from the region, the transportation of rich hydrocarbon resources from Central Asia and the Caspian Basin to international markets, and the reduction of Moscow's political, economic

and military influence in the region. It was intended to prevent Iran's strategic rapprochement on an anti-Western platform.

Although the establishment of relations between Azerbaijan and the United States in various fields was not achieved in the first years of independence, after the signing of oil agreements, the importance of Azerbaijan for the United States began to grow. In view of the above, we can mention the following as the main factors determining the US-Azerbaijani relations:

First, Azerbaijan's rich energy sources and the United States' desire to strengthen itself in the Caspian Sea basin. Beginning in the mid-1990s, the United States began to pay special attention to Caspian oil in order to establish American sphere of influence in the Caucasus and the Caspian Sea to ensure control over oil. During this period, the United States was unable to exert much influence in the post-Soviet space, so it set a geopolitical goal to strengthen its influence in three key areas – the Balkans, the South Caucasus and Central Asia – to prevent the expansion of Russia's sphere of influence. On October 24, 1997, Stuart Eisenstadt, Assistant Secretary of State for Economic Affairs, announced his country's foreign policy toward Caspian oil and the Caucasus. Therefore, the United States will protect the independence of the states in the Caucasus and promote the development of democracy and their economies. It will support the settlement of disputes in the Caucasus region and the identification of transportation routes by increasing the production of energy resources in the region.

Second, Azerbaijan's favorable geographical and strategic position. The country's important and favorable strategic, geographical position is based on the fact that Azerbaijan, located on the historic Silk Road at the crossroads of Europe and Asia, plays a key role in connecting the territories of Central Asia, China and India.

Third, economic and political stability in Azerbaijan. This is one of the main factors determining US-Azerbaijani relations. Thus, the non-economic and political situation in Azerbaijan in the early 1990s had a serious impact on the US policy in Azerbaijan. That is why in the first years of independence, by concluding only a few economic agreements with Azerbaijan, the official Washington, which is not interested in investing in the country, made serious changes in this area after the signing of the "Treaty of the Century". Ensuring economic stability in Azerbaijan as a result of the right foreign policy has shaped the White House's desire to invest in our country. As a result, by the first quarter of 1997, 55 joint ventures with a capital of \$25.4 million had been established in Azerbaijan with the participation of American capital.

Fourth, Azerbaijan, a rich country in the Caucasus in terms of oil and gas reserves, has very close relations with Turkey, the most important strategic ally of the United States in the region, and takes into account mutual interests in the foreign policy strategies.

In conclusion, it should be noted that after the signing of the "Treaty of the Century" in 1994, significant changes took place in the US policy towards Azerbaijan. Against the background of the above-mentioned factors, the official Washington, paying special attention to Azerbaijan in its foreign policy strategy, increased its efforts to develop bilateral relations in all spheres.

After Azerbaijan's brilliant victory over Armenian fascism in 2020 as a result of the 44-days war, a completely new geopolitical environment was formed in the South Caucasus. This increased Azerbaijan's prestige in the international arena by showing the whole world the strength and determination of Azerbaijan. All these have created conditions for new realities in US-Azerbaijani relations.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Azərbaycan-ABŞ dostluq və tərəfdaşlıq yollarında. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin ABŞ-a işgüzar səfəri. Bakı: Nural, 2000 -182 s.
2. Birlikdə yeni əsrə doğru. Azərbaycan Prezidenti Heydər Əliyevin ABŞ-a səfəri 27 iyul-7 avqust 1997-ci il. Bakı:Nurol,-1998.-415 s.
3. Əzimli A. Azərbaycan-NATO münasibətləri (1992-2000-ci illər). Bakı: Adiloğlu, 2001. 226 s.
4. Alkan, H. Azerbaijan paradoksu: çarpaz baskılar altında Azərbaycanda siyasal sistem ve dış politika /H. Alkan –Ankara: USAK yayınları, -2010. – 256 s.
5. Дарабади П. Кавказ и Каспий в мировой истории и геополитике XXI века. Москва: Весь Мир,-2010.-214 с.
6. Информация о торгово-экономическом сотрудничестве между Азербайджанской Республикой и Соединными Штатами Америки // Историко-архивное управление Министерства иностранных дел Азербайджанской Республики, Фонд № 26, список №19, дело № 7, лист -195
7. Тэльбот рассказывает о подходе США к Кавказу и средней Азии //Историко-архивное управление Министерства иностранных дел Азербайджанской Республики, Фонд № 26, список №19, дело №7, лист -195.
8. Clinton, J.W. Public papers of the president of the United States. Book I, January I to July 31, 1994/ J.W. Clinton.- Wasington: NARA,-1995.-1468 p.
9. Khelashvili G., Macfarlane N.S. The Evolution of US Policy Towards the Southern Caucasus.http://-Ankara:Uluslararası ilişkiler,-2010. №26.-p.105-124.

AZƏRBAYCANIN MÜASİR TƏHSİL SİSTEMİNDƏ ETWINNING LAYİHƏLƏRİNİN ROLU

ŞƏBNƏM MƏMMƏDLİ

*Oğuz rayon, Yaqublu kənd tam orta məktəbinin müəllimi
memmedli.shebnem@bk.ru*

Açar sözlər: *təhsil, layihə əsaslı öyrənmə, eTwinning, eTwinning plus Azərbaycan, Milli Keyfiyyət Nişanı*

**Dünyanı dəyişdirmək üçün istifadə edə
biləcəyiniz ən güclü silah Təhsildir.
Nelson Mandela**

Azərbaycan Respublikası öz müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra müxtəlif sahələrin inkişafı ilə bağlı islahatlar keçirildi. O cümlədən də, təhsil sahəsində bir sıra uğurlu islahatlar aparılıb. Ölkəmiz müasir təhsilin tələblərinə cavab verən bir sıra beynəlxalq layihələrə qatılıb. Bu baxımdan “eTwinning plus” layihəsinə qatılması xüsusilə əhəmiyyətlidir.

Azərbaycanın təhsil ənənələri çox qədimdir. Orta əsrlərdə təhsil mollaxana və mədrəsələrdə verilirdi. XIX əsrin əvvəllərində müxtəlif bölgələrdə qəza məktəbləri açılmışdır. Hələ XIX əsr, XX əsrin əvvəllərində qızların təhsilə cəlb olunması üçün bir çox işlər görülmüş, bu məqsədlə azərbaycanlı milyonçu Hacı Zeynalabdin Tağıyev tərəfindən Bakıda “Qızlar məktəbi” açılmışdır.

XXI əsrdən Azərbaycan təhsili dünya təhsil sisteminə inteqrasiya etməyə başladı. 2006-cı ildə “Azərbaycan Respublikasında ümumi təhsil Konsepsiyası (Milli Kurikulum)” qəbul olunmuşdur. Bu konsepsiyaya görə ənənəvi təhsildən fərqli olaraq müasir dərslər şagirdyönümlüdür. Öyrənənlərin ehtiyac və tələbatları nəzərə alınmalı, şagirdlərə bilik verməklə yanaşı, onlarda müxtəlif bacarıqlar da formalaşdırılmalıdır.

Müasir təhsilin əsas tələblərindən biri də layihə əsaslı öyrənmədir. Layihə əsaslı öyrənmədə eTwinning layihələrinin rolu danılmazdır. “eTwinning layihəsi” Avropada fasiləsiz təhsili təmin etmək məqsədi ilə 2005-ci ildə yaradılmışdır. “eTwinning Plus” layihəsi isə şərq ölkələri ilə tərəfdaşlıq məqsədi ilə eTwinningə əlavə olunub. Azərbaycan Respublikası 2013-cü ildən bu layihəyə qoşulub. Layihədə Azərbaycanı 899 məktəbdən 3012 müəllim təmsil edir. Bu günə qədər portalda 3447 layihə həyata keçirilib.

“eTwinning plus” layihələrinin üstünlüyü ondadır ki, məktəblilər Avropadan olan həmyaşıdları ilə təcrübə və fikir mübadiləsi aparır, onların adət-ənənələri, həyat tərzləri, mədəniyyətləri ilə tanış olmaq fürsəti qazanırlar, müəllimlər və şagirdlər təhsil müəssisəsini tərk etmədən, onlayn şəkildə avropalı həmkarları ilə ortaq layihələrdə çalışaraq səmərəli yolla yeni bilik və bacarıqlar əldə edirlər, müəllimlər pedaqoji bacarıqlarını artırmaq üçün beynəlxalq səviyyəli təlim və kurslarda iştirak etmək imkanı qazanırlar, şagirdlərin biliyinin

qiymətləndirilməsi üzrə beynəlxalq proqramlarda iştirakı təmin olunur, şagirdlər və müəllimlər təhsillə bağlı beynəlxalq media və internet resurslarından istifadə edə bilirlər, müəllimlər və şagirdlər beynəlxalq səviyyəli müxtəlif mükafat və sertifikatlarla təmin olunurlar. Bu layihələr şagirdlərimizə öz adətlərimizi, mədəniyyətimizi, təhsilimizi başqa ölkələrə tanımaq imkanı da verir.

“Hər kəs üçün inklüziv və keyfiyyətli təhsili təmin etmək və ömür boyu təhsili təşviq etmək” BMT-nin Dayanıqlı İnkişaf Məqsədlərindən biridir. Bu mənada “eTwinning plus” layihələri mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Layihə fəaliyyətləri onlayn qaydada həyata keçirildiyi üçün hər kəs üçün əlçatandır.

2020-ci ildə dünyanı bürüyən pandemiya (Covid 19) səbəbindən tədris prosesinin məsafədən həyata keçirilməsinə zərurət yarandı. eTwinning layihələrində çalışan müəllimlər və şagirdlərin onlayn əməkdaşlıq təcrübəsi olduğu üçün distant təhsilə keçməklə bağlı çətinlikləri olmadı.

Avropa təhsil sisteminə yaxınlaşmaq və ondan faydalanmaq, başqa ölkələrin təhsildəki təcrübəsini ölkəmizin təhsilinə tətbiq etmək üçün eTwinning layihələri müəllimlərə geniş imkanlar açır. Hətta Azərbaycanın ucqar kənd məktəblərinin müəllim və şagirdləri belə bu layihələrə qatıla bilirlər. Bununla özlərini inkişaf etdirir, öz bacarıqlarını nümayiş etdirir, həmçinin ölkəmizi təmsil edirlər. eTwinning portalında qeydiyyatdan keçmək və layihələrə qatılmaqla müəllimlər öz məktəblərinə “eTwinning məktəbi” adını ala bilirlər. Bunun üçün həmin müəllimlərin 2 il portalda aktiv fəaliyyət göstərmələri vacibdir. “eTwinning məktəbi” adını qazanmış məktəblər xarici ölkələrə səfərlər etmək imkanı qazanırlar. Beləliklə, təkcə məsafədən deyil, eyni zamanda əyani olaraq məktəblilər müəllimləri ilə birgə xarici həmyaşıdları ilə görüşə bilirlər.

Portalda müəllimlərin özlərini inkişaf etdirmələri üçün geniş imkanlar var. Onlayn qaydada müxtəlif ölkələrin peşəkar təlimçiləri tərəfindən seminarlar və kurslar təşkil olunur. Azərbaycandan qatılan müəllimlər də həmin kurs və seminarlara qatılaraq müasir müəllim üçün vacib olan bilik və bacarıqlar əldə edirlər.

eTwinning layihələrinə ixtisasından və xarici dil biliyindən asılı olmayaraq bütün müəllimlər qatıla bilirlər. Portalda olan layihələrdən öz ixtisaslarına uyğun olanı seçib dərş proqramlarına uyğunlaşdırmaqla dərşlərini Müasir Təhsil Proqramının tələblərinə uyğun keçirlər. Şagirdləri layihənin işlərinə cəlb etməklə gələcəkdə tənqidi, məntiqi və yaradıcı tərşəkkürə malik şəxslər yetişir. Müasir Azərbaycan Respublikasının inkişafı üçün bu xüsusiyyətlərə malik gənclərə ehtiyac var.

Artıq ölkədə yüzlərlə müəllim bu portalda həyata keçirilən layihələrin aktiv iştirakçısıdır. Layihələri uğur qazanan Milli və Avropa Keyfiyyət Nişanları alan onlarla müəllim var. Azərbaycanlı müəllimlər arasında öz layihələrini təqdim etməklə hətta Avropa Mükafatına layiq görölən müəllimlər də var.

THE ROLE OF ETWINNING PROJECTS IN THE MODERN EDUCATION SYSTEM OF AZERBAIJAN

SHABNAM MAMMADLI

Oguz region, Teacher of Yagublu village secondary school

Keywords: *education, project-based learning, eTwinning, eTwinning plus Azerbaijan, National Quality Label*

**The most powerful weapon you can use
to change the world is Education.**

Nelson Mandela

After the restoration of the independence of the Republic of Azerbaijan, reforms were carried out in various areas. In particular, a number of successful reforms have been carried out in the field of education. Our country has participated in a number of international projects that meet the requirements of modern education. In this regard, participation in the eTwinning plus project is especially important.

Azerbaijan's educational traditions are very old. In the Middle Ages, education was provided in mollakhanas and madrasas. At the beginning of the XIX century, emergency schools were opened in various regions. As early as the XIX and early 20th centuries, a lot of work was done to attract girls to education, and for this purpose, the Azerbaijani millionaire Haji Zeynalabdin Tagiyev opened a «Girls' School» in Baku.

From the 21st century, Azerbaijani education has begun to integrate into the world education system. In 2006, the «Concept of General Education (National Curriculum) in the Republic of Azerbaijan» was adopted. According to this concept, unlike traditional education, modern lessons are student-oriented. The needs and requirements of learners must be taken into account, and in addition to imparting knowledge to students, they must also develop various skills.

One of the main requirements of modern education is project-based learning. The role of eTwinning projects in project-based learning is undeniable. The eTwinning project was established in 2005 to provide continuing education in Europe. The eTwinning Plus project has been added to eTwinning for partnership with eastern countries. The Republic of Azerbaijan has joined this project since 2013. Azerbaijan is represented by 3,012 teachers from 899 schools. To date, 3447 projects have been implemented on the portal.

The advantage of eTwinning plus projects is that students exchange experiences and ideas with their European peers, get acquainted with their traditions, lifestyles and cultures, and teachers and students participate in joint projects with their European counterparts online without leaving the school. Gain new knowledge and skills in an effective way, teachers have the opportunity to participate in international trainings and courses to improve their pedagogical skills, participate in international programs to assess students' knowledge, students and teachers can use international media and Internet resources related to education, teachers and students are provided with various awards and certificates of

international level. These projects also give our students the opportunity to introduce our traditions, culture and education to other countries.

«Ensuring inclusive and quality education for all and promoting lifelong learning» is one of the UN's Sustainable Development Goals. In this sense, eTwinning plus projects are important. The project activities are online and accessible to everyone.

Due to the global pandemic (Covid 19) in 2020, there is a need for distance learning. Teachers and students working on eTwinning projects had no difficulty transitioning to distance learning because of their online collaboration experience.

eTwinning projects open wide opportunities for teachers to approach and benefit from the European education system, to apply the experience of other countries in education in our country. Even teachers and students of remote rural schools in Azerbaijan can participate in these projects. In this way, they develop themselves, demonstrate their skills, and also represent our country. By registering on the eTwinning portal and participating in projects, teachers can name their schools «eTwinning schools». For this, it is important that these teachers are active on the portal for 2 years. Named the «eTwinning School», schools have the opportunity to travel abroad. Thus, not only remotely, but also visually, students can meet with their foreign peers together with their teachers.

The portal has a wide range of opportunities for teachers to develop themselves. Seminars and courses are organized online by professional trainers from different countries. Teachers from Azerbaijan also gain knowledge and skills that are important for a modern teacher by participating in these courses and seminars.

eTwinning projects are open to all teachers, regardless of specialization or foreign language proficiency. They conduct their classes in accordance with the requirements of the Modern Education Program by selecting the ones that are suitable for their specialties from the projects on the portal and adapting them to the curricula. By involving students in the work of the project, people with critical, logical and creative thinking grow in the future. For the development of the modern Republic of Azerbaijan, there is a need for young people with these characteristics.

Hundreds of teachers in the country are already active participants in the projects implemented on this portal. There are dozens of teachers who have received National and European Quality Awards for successful projects. There are even Azerbaijani teachers who have been awarded the European Prize for their projects.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. "eTwinning plus layihəsi " şagirdlərin dünyagörüşünün artmasında çox faydalıdır. 23 fevral 2021 – 04.11.2021, <https://xeber.media/news/16274722/etwinning-plus-layihesi-sagirdlerin-dunyagorusunun-artmasinda-cox-faydalidir>
2. eTwinning Plus Azerbaijan held the first Local Competetion – 05.11.2021, <https://etwinningplus.edu.az/>
3. eTwinning plus layihəsi çərçivəsində "Uğur hekayəsi". 6 fevral 2019-04.11.2021, <https://ict.edu.az/news/63>
4. Kurikulum islahatı və müasir dərslər, 30.04.201-29.11.2021, http://anl.az/down/meqale/az_muellimi/2010/aprel/117596.htm
5. What is eTwinning plus -06.11.2021, <https://etwinningplus.edu.az/static/11>

ÜMUMİ TƏHSİL SİSTEMİNDƏ BEYNƏLXAQ QIYMƏTLƏNDİRMƏ VƏ ƏHƏMİYYƏTİ

GÜLNARƏ ABİDİ

*Bakı şəhəri, 16 nömrəli THL tarix müəllimi
gulnare_semedova@mail.ru*

Açar sözlər: *Azərbaycan təhsili, PISA, kurikulum, beynəlxalq qiymətləndirmə, TIMSS və PIRLS qiymətləndirmə konsepsiyası*

Azərbaycan 1991-ci il 18 oktyabr tarixində öz müqəddaratını həll edib müstəqilliyini bərpa etdikdən sonra, bütün sahələrdə Sovet rejiminin idarəetmə sistemini yeni, demokratik qaydalara əsasən dəyişdirməyi əsas prioritet kimi qarşıya məqsəd qoymuşdu. İslahata ehtiyacı olan bu istiqamətlərdən əhəmiyyətli təhsil sahəsi idi. Qarşıda duran məsələ tədrisin milliləşdirilərək beynəlxalq standartlara uyğunlaşdırılması və bu sahədə xarici təcrübələrə istinad edərək, islahatların həyata keçirilməsini təmin etmək idi. Bu islahatlar Azərbaycanın təhsil sahəsində beynəlxalq əməkdaşlığının, təhsilin beynəlxalq tələblərə uyğunlaşdırmasının əsasını əhatə edirdi.

1995-ci il noyabrın 12-də təsdiq edilmiş Azərbaycan Respublikasının Konstitusiyasının 42-ci maddəsində vətəndaşların təhsil hüququ, pulsuz icbari təhsil, təhsilin dövlətin nəzarətində olması və digər məsələlər əksini tapmışdır. 1999-cu ildən təhsil sahəsində sistemli islahatlara başlanıldı.

2007-ci ildən "Milli Kurikulum" tətbiq edilməyə başlandı. Kurikulum təlimi fəal interaktivliyi, nəticəyönümlülüyü, şagirdyönümlülüyü, şəxsiyyətyönümlülüyü ön plana çəkdi. Kurikulum sənədinə əsasən şagirdlər real həyatı qavramalıdırlar. Eyni zamanda, pragmatizmə əsaslanan bu proqram "təhsil həyata hazırlıq deyil, həyatın özüdür" de vizini ön plana çıxardır. Kurikulum sənədində "ümumi təhsilin səviyyələri üzrə təlim nəticələri"ndə şagirdlərin standartlara uyğun əldə etdikləri nəticələr verilmişdir. Bu nəticələrdə bütün yaş səviyyələrində hər bir şeyi şagirdlərin özləri edir. Şagirdlərin aldığı bilik və bacarıqlar yaş xüsusiyyətinə əsasən davamlı təkmilləşir və dəyişir. Şagirdin bilik və bacarıqlarını müəyyənləşdirmək, əldə olunan nəticələri öyrənmək üçün qiymətləndirilmə təhsildə əsas yer tutur. Təhsilin keyfiyyəti önəmli məsələ idi və təhsilin keyfiyyətini şərtləndirən amillərə, ilk növbədə təhsilin məzmununa, müəllim hazırlığına və qiymətləndirmə sistemlərinə yenidən baxılması zərurəti yaranmışdı. Məqalə əsas araşdırma obyektini kimi beynəlxalq qiymətləndirmə konsepsiyasını əhatə edir. Yeni qiymətləndirmə konsepsiyası məktəb səviyyəsi üzrə, dövlət səviyyəsi üzrə və beynəlxalq səviyyə üzrə yoxlamanı tələb kimi qoyurdu və buna əsasən təhsilin hədəfləri analiz edilməli idi. Qiymətləndirmə konsepsiyasında beynəlxalq qiymətləndirmə ayrıca bir istiqamət olub, Azərbaycan şagirdlərinin beynəlxalq təhsil müstəvisində yoxlanılmasını təmin edir. Eyni zamanda Azərbaycanın beynəlxalq əlaqələrinin təhsil müstəvisində dostluq və əməkdaşlığını möhkəmləndirmək ön planda tutulurdu.

Qiymətləndirmə qərarına əsasən qiymətləndirmə üç istiqamətdə həyata

keçirilir: beynəlxalq (PISA, TIMSS, PIRLS), milli (təhsil müəssisəsinin tabe olduğu üst qurumu tərəfindən həyata keçirilir) və məktəbdaxili (məktəb tərəfindən diaqnostik, formativ və summativ). Mövzumuz əsasən biz Azərbaycanın beynəlxalq qiymətləndirmədəki iştirakını vurğulamağa çalışacağıq.

PISA beynəlxalq qiymətləndirməsi. PISA (Programme for International Student Assessment) - Beynəlxalq Şagird Qiymətləndirmə Proqramı 80-dən çox ölkədə 15 yaşlı şagirdlər arasında oxu, riyaziyyat, təbiət elmləri və yaradıcı düşünmə üzrə bilik və bacarıqları qiymətləndirmək, eyni zamanda bu bilik və bacarıqları real həyatda istifadə etmək qabiliyyətini müəyyənləşdirmək məqsədi ilə İqtisadi Əməkdaşlıq və İnkişaf Təşkilatı (Organisation for Economic Co-operation and Development) tərəfindən 3 ildən bir təşkil olunur. PISA beynəlxalq qiymətləndirməsi sırf tətbiqi bacarıqları yoxlayan tədqiqatdır. PISA beynəlxalq tədqiqatını kurikulum deyil, həyati bacarıqlar maraqlandırdığına görə buradakı qiymətləndirmə vasitələrinin şagirdlər üçün iri həcmli, forma və məzmununa görə tamamilə yeni olması, fənn proqramları ilə uyğun olmaması halları tez-tez müşahidə edilir. Azərbaycanın 2018-ci ildə PISA-da iştirakı zamanı şagirdlərimizin riyaziyyat üzrə orta göstəricisi 420, oxu üzrə 389, təbiət elmləri üzrə isə 398 bal təşkil edib. Tədqiqat 2018-ci ildən başlayaraq kompüter əsaslı həyata keçirilir. 19 aprel 2021-ci il tarixindən başlayan PISA-2022 beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatının pilot mərhələsi artıq başa çatıb. Sözügedən mərhələ Təhsil Nazirliyi və Təhsil İnstitutu tərəfindən həyata keçirilib. Tədqiqatın pilot mərhələsində Bakı üzrə 63 məktəbdən 2800-dən çox şagird, 1100-dən çox müəllim və 63 məktəb direktoru iştirak edib. Proses pandemiya şəraiti nəzərə alınaraq təşkil edilib. Tədqiqatın əsas mərhələsinin 2022-ci ilin aprel-may ayları ərzində təşkili nəzərdə tutulur.

TIMSS və PIRLS beynəlxalq qiymətləndirməsi. TIMSS və PIRLS beynəlxalq proqramları ibtidai təhsil pilləsində qiymətləndirmə və təhlillər aparmaq təcürübəsini artırmaq məqsədilə hər 3-4 ildən bir keçirilən beynəlxalq qiymətləndirmədir. TIMSS və PIRLS beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatının hər mərhələsində 60-a qədər ölkənin təxminən 450.000 şagirdi iştirak edir. Şagirdləri kurikulumuna görə qiymətləndirən TIMSS və PIRLS beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatının nəzəri və praktik əsasları 50 ildən çox fəaliyyət göstərən Təhsil Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsinin Beynəlxalq Assosiasiyası (IEA) tərəfindən hazırlanır. 2007-ci ildə TIMSS tədqiqatının aparılma mexanizminin hazırlanmasında xüsusi "TIMSS Assesment Frameworks and Specifications" sənədindən istifadə olunmuşdur. Bu sənəddə riyaziyyat və təbiətsünaslıq fənlərinin tədrisindəki nailiyyətlərin qiymətləndirilməsində ümumi yanaşmalar müəyyən olunmuş, test tapşırıqları hazırlanmış, anketləşdirmə zamanı təhlil üçün informasiya toplanmış, iştirakçıları, müəllimləri və təhsil müəssisələrini xarakterizə edən əsas faktorlar təsvir edilmişdir. Qeyd edək ki, PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) - Oxu Nailiyyətlərinin Qiymətləndirilməsi üzrə Beynəlxalq Tədqiqat IV sinif şagirdlərinin oxuyub anlama bacarığını qiymətləndirmək məqsədilə Beynəlxalq Qiymətləndirmə Assosiasiyası tərəfindən hər 5 ildən bir təşkil olunur. Azərbaycanlı şagirdlər PIRLS 2021 beynəlxalq qiymətləndirmə tədqiqatının əsas mərhələsində iştirak edirlər. TIMSS və PIRLS beynəlxalq qiymətləndirmə proqramlarının populyarlıq qazanması tədqiqatda istifadə

olunan qiymətləndirmə vasitələrinin təhsilalanların həm bilik, həm də bacarıqlarının üzə çıxarılmasında və gələcək nailiyyətlər üçün ölkələrin bu vasitələrdən bəhrələnməsində müstəsna əhəmiyyət kəsb etməsindədir.

Azərbaycan məktəblərində beynəlxalq qiymətləndirmənin həyata keçirilməsi və beynəlxalq qiymətləndirmədə ölkəmizin iştirakı, həmçinin təhsil sisteminin əhəmiyyətinin araşdırılması ümumi təhsil problemlərinin aradan qaldırılmasında vacib məsələlərdən biridir.

INTERNATIONAL EVALUATION AND IMPORTANCE IN THE GENERAL EDUCATION SYSTEM

GULNARA ABIDI

*Baku city, technical humanitarian high school number 16, history teacher
gulnare_semedova@mail.ru*

Keywords: *Azerbaijani education, PISA, curriculum, international assessment, TIMSS and PIRLS assessment concept*

After Azerbaijan resolved its destiny and regained its independence on October 18, 1991, it set as its main priority to change the Soviet regime's system of governance in all areas according to new, democratic rules. One of the important of these areas in need of reform was education. The task was to nationalize education and bring it into line with international standards, and to ensure the implementation of reforms based on foreign experience in this field. These reforms laid the foundation for Azerbaijan's international cooperation in the field of education and the adaptation of education to international requirement. On November 12, 1995, Article 42 of the Constitution of the Republic of Azerbaijan was enshrined in law. In 2007, the National Curriculum was introduced. Curriculum training highlighted active interactivity, outcome-oriented, student-oriented, and personality-oriented. According to the curriculum document, students must understand real life. At the same time, this pragmatic program brings to the fore the motto "education is not preparation for life, but life itself." The curriculum document provides learning outcomes that students meet in accordance with the standards in the "Learning Outcomes for General Education Levels". As a result, students at all ages do everything themselves. The knowledge and skills acquired by students are constantly improving and changing according to age. Assessment plays a key role in education in order to determine the student's knowledge and skills, to study the results obtained. The quality of education was an important issue, and there was a need to reconsider the factors that determine the quality of education, primarily the content of education, teacher training and assessment systems. The article covers the concept of international evaluation as the main object of research. The new assessment concept required school-level, state-level, and international-level inspections, and education targets had to be analyzed. In the concept of assessment, international assessment is a separate area, providing testing of Azerbaijani students in the field of international education. At the same time,

strengthening the friendship and cooperation of Azerbaijan's international relations in the field of education was in the forefront. According to the assessment decision, the assessment is carried out in three directions: international (PISA, TIMSS, PIRLS), national (carried out by the higher body to which the educational institution is subordinated) and in-school (diagnostic, formative and summative by the school). According to our topic, we will try to emphasize Azerbaijan's participation in the international assessment.

PISA international assessment. PISA (Program for International Student Assessment) - The International Student Assessment Program aims to assess the knowledge and skills of 15-year-old students in reading, mathematics, science and creative thinking in more than 80 countries, as well as to determine their ability to apply these knowledge and skills in real life is organized every 3 years by the Organization for Economic Cooperation and Development. The PISA international assessment is a study that tests purely applied skills. Because PISA international research is not about curriculum, but about life skills, it is often the case that assessment tools are large for students, completely new in form and content, and inconsistent with subject curricula. During Azerbaijan's participation in PISA in 2018, the average score of our students in mathematics was 420, in reading 389, and in natural sciences 398. The research will be computer-based from 2018. The pilot phase of the international assessment study PISA-2022, which began on April 19, 2021, has already ended. This stage was implemented by the Ministry of Education and the Institute of Education. The pilot phase of the study involved more than 2,800 students, more than 1,100 teachers and 63 school principals from 63 schools in Baku. The process was organized taking into account the conditions of the pandemic. The main phase of the study is planned for April-May 2022.

International evaluation of TIMSS and PIRLS. TIMSS and PIRLS international programs are international assessments conducted every 3-4 years to increase the practice of conducting assessment and analysis in primary education. Approximately 450,000 students from about 60 countries participate in each phase of the TIMSS and PIRLS international assessment survey. The theoretical and practical foundations of the TIMSS and PIRLS international assessment studies, which assess students according to the curriculum, are developed by the International Association for the Assessment of Educational Achievement (IEA), which has been operating for more than 50 years. In 2007, a special TIMSS Assessment Frameworks and Specifications document was used to develop the TIMSS research mechanism. This document identifies general approaches to assessing achievements in the teaching of mathematics and science, prepares test assignments, collects information for analysis during the survey, and describes key factors that characterize participants, teachers, and educational institutions. PIRLS (Progress in International Reading Literacy Study) is an international survey conducted by the International Assessment Association every five years to assess the reading and comprehension skills of fourth-graders. Azerbaijani students participate in the main stage of the PIRLS 2021 international assessment survey. The popularity of the international assessment programs TIMSS and PIRLS is due to the fact that the assessment

tools used in the research are extremely important in revealing both the knowledge and skills of students and the use of these tools by countries for future achievements.

The implementation of international assessment in Azerbaijani schools and the participation of our country in international assessment, as well as the study of the importance of the education system is one of the important issues in overcoming general education problems.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Təhsil haqqında Azərbaycan respublikasının qanunu. 2009-cu il. // <http://www.e-qanun.az/framework/18343>
2. «Azərbaycan Respublikasının umumi təhsil sistemində Qiymətləndirmə Konsepsiyası»nın təsdiq edilməsi haqqında 13.01.2009-cu il Azərbaycan Respublikasının Nazirlər Kabinetinin № 9-li qərarı // <http://www.e-qanun.az/framework/16061>
3. PISA-2022 tədqiqatının pilot mərhələsi yekunlaşıb // <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/16181-1>
4. PIRLS 2021 tədqiqatının mərhələli şəkildə davam etdirilməsi // <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/16211-1>
5. IV siniflər PIRLS 2021-in əsas mərhələsində // <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/16049-1>
6. TIMSS 2019 nəticələri baxış bucağında // <https://edu.gov.az/az/news-and-updates/19535>

YEKUN QƏTNAMƏ

2021-ci il 29-30 dekabr tarixlərində Bakı Dövlət Universitetində Bakı Dövlət Universiteti, Tarix fakultəsi, "Azərbaycan tarixi (təbiət elmləri üzrə)" kafedrası, "Dünya azərbaycanlıları: tarix demoqrafiya" ETL-nin təşkilatçılığı, Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsinin dəstəyi ilə keçirilən və Azərbaycan Respublikasının dövlət müstəqilliyinin bərpasının və Dünya Azərbaycanlılarının Həmrəylik Gününün təsis edilməsinin 30 illik yubileylərinə həsr edilmiş Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik" mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfrans işini başa çatdırmışdır.

Konfrans işini 2 gün ərzində 5 bölmədə davam etdirmiş, 53 məruzə dinlənilmiş, müzakirələr aparılmışdır. Konfransa müraciət edənlərin sayı 61 nəfər olmuş, iştirakla bağlı Təşkilat Komitəsi tərəfindən qoyulan tələblərə uyğunluğun gözlənilmədiyi 57 məruzənin müəllifi konfransda çıxış etmək haqqı qazanmışdır. Məruzəçilər Azərbaycan, Türkiyə, Ukrayna, Cənubi Koreya, Polşa və Rusiyanın 13 elm və təhsil müəssisəsini təmsil etmişlər.

Ənənəvi keçirilən konfransda müzakirə olunan məsələlər Azərbaycan tarixinin aktual problemlərinə həsr olunduğundan, konfransın işi elm adamları ilə yanaşı cəmiyyətdə də ciddi rezonans doğurmuşdur. Konfransın işini daha yüksək səviyyədə təşkil etmək məqsədilə keçən illərdə məruzəçilər arasında təşkil etdilmiş rəy sorğusunda iştirak edənlərin 73%-i konfransın yüksək səviyyədə təşkil edildiyini bildirmişdir.

Konfransın təşkilatçılarının əsas hədəfi elmə gənclik ruhu vermək, gənclərin elmi araşdırmalara olan marağını artırmaq və həqiqi akademik səviyyədə müzakirələrin keçirildiyi bir elmi mühit yaratmaq olmuşdur və təqdim olunan məruzələr, təşkil olunan konfranslarda iştirak etmiş gənclərin yazmaq və müzakirə aparmaq, geniş auditoriyada fikrini dinləyicilərə çatdırmaq vərdislərinin formalaşması konfransın qarşısına qoyulan məqsədə nail olduğunun göstəricisidir.

Beləliklə, 29-30 dekabr 2021-ci ildə keçirilmiş "Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik" mövzusunda IV Beynəlxalq elmi konfransın yekun nəticəsi olaraq aşağıdakı Qərar qəbul edilir:

1. 2024-cü il dekabr ayının ikinci yarısında " Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik" mövzusunda növbəti V konfrans keçirilsin.
2. Növbəti beynəlxalq konfransın daha geniş formatda fəaliyyətini təmin etmək üçün yeni tərəfdaşlar müəyyən edilsin.
3. Təhsil Nazirliyi, Diasporla iş üzrə Dövlət Komitəsi, xaricdə fəaliyyət göstərən Azərbaycan icmaları ilə daha sıx əməkdaşlıq və birgə səylər təmin edilsin.
4. Xaricdə yaşayan və dünyanın müxtəlif ölkələrində təhsil alan azərbaycanlı gənclərin də konfransda məruzəçi kimi iştirakı nəzərdə tutulsun.
5. Konfransın tematikasının elmi aktuallığı nəzərə alınaraq əsas istiqamətlər saxlanılsın.
6. Konfransın saytı yaradılsın.
7. Konfransın tezisləri çap edilsin.
8. Elmi əhəmiyyət kəsb edən məruzələrin məqalələri "Dünya azərbaycanlıları: tarix və müasirlik" toplusunda dərc edilsin.

M Ü N D Ə R İ C A T

Ön söz.....5

I BÖLMƏ. TARİXİ AZƏRBAYCAN TORPAQLARI: ETNO-SİYASİ, DEMOQRAFİK PROSESLƏR, ƏRAZİ VƏ ƏHALİ MƏSƏLƏLƏRİ

Fərhad Turanlı

Azərbaycanlı mühacirlərin Ukrayna təhsilinin, elminin və diasporanın inkişafında göstərdikləri fəaliyyətlər 6

Tarix Dostiyev

Ərəb işğalı ərafəsində Albaniyada etnik-mədəni durum 15

Bəymirzə Şabiyev

Çuxur-Səəd əhalisinin sosial tərkibi 20

Aydın Məmmədov

XX əsrin ikinci yarısı – XXI əsrin əvvəllərində Vətən tarixşünaslığında XIX əsrdə Azərbaycanın tarixi demoqrafiya problemləri 26

Rövşən Hətəmov

İkinci dünya müharibəsi dövründə Azərbaycanda hərbi səfərbərlik tədbirləri haqqında..... 31

Qaid İsmayıl, Nigar İsmayılova

Qars müqaviləsi və Şuşa Bəyannaməsi Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün qarantı kimi..... 38

Ulduz Paşayeva

Şamaxı bölgəsi üzrə ailə-nikah məsələlərinə dair (1999-2009-cu illərin statistik məlumatları əsasında) 43

Gülnarə Sədrəddinova

XIX əsrdə Şamaxı bölgəsinin inzibati quruluşu və əhalinin demoqrafik vəziyyəti (statistik materiallar əsasında) 47

Səidə Həsənova

Şirvan üsyanının iqtisadi səbəbləri (sovet tarixşünaslığı əsasında) 51

II BÖLMƏ. DÖVLƏTÇİLİK TARİXİNƏ BAXIŞLAR

Eynulla Mədətli

İran mətbuatında Azərbaycan Respublikası və azərbaycanlılar: təhriflər və həqiqətlər (1993-2003-cü illər) 54

Arifə Adıgözəlova

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti dövründə milli azlıqların separatçılıq meyilləri 58

Наргиз Ахундова

Династия Сефевидов и применение к ней титула Великий Софи в европейских источниках 64

Neyman Xasayev

Azərbaycanın qədim dövr dövlətçilik tarixinin bəzi məqamlarına dair..... 67

Zəhra İslamova

Teymurilər dövründə Qarabağın siyasi mövqeyi (Ruy Gonzales De Klavixonun "Səyahətnamə"si əsasında) 73

Əli Fərhadov

S.C.Pişəvərinin yaradıcılığında XX əsrin əvvəlləri Azərbaycan tarixinə baxış .78

Нурлана Джаваншир

О некоторых традициях «несилового» проникновения русских в Азербайджан 83

Nigar Həmidova

Azərbaycan dövlətçilik tarixində Eldəniz Atabəyliyinənin rolu 88

Aygün İsmayılova

Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin xüsusi xidmət orqanı: Əksinqilabla Mübarizə Təşkilatı 93

Əzizağa Bəylərov

Müstəqillik dövründə Azərbaycanda dinlərarası münasibətlər: xristian dini ilə bağlı qeyri-ənənəvi din və təriqətlər 98

III BÖLMƏ. AZƏRBAYCANIN İSTİQLALI UĞRUNDA MÜBARİZƏ

Sevda Süleymanova

Azərbaycançılıq ideologiyasının təşəkkülü 103

Mehman Abdullayev

XIX əsrin ilk onilliklərində rus işğalına qarşı azadlıq mübarizəsində Azərbaycan ali zümrəsinin yeri 108

Səidə Əli qızı

Həsən bəy Zərdəbinin davamçısı Məhəmməd Ağa Şahtaxtinski və onun "Şərqi-Rus" qəzeti 114

Rəsul Hüseynli

General Yermolovun baş komandanlığı dönməində çarizmin Azərbaycan müsəlman ruhaniliyinə dair siyasəti 119

Sevinc Qasıмова

Azərbaycan maarifçilik hərəkatında milli mətbuatın önəmi 128

Boran Əziz

Azərbaycanın milli azadlıq hərəkatı tarixi M.B.Məmmədžadənin və H.Baykaranın əsərlərində 134

Sibə Demirci

II. Dünya Savaşı Sonrasında Münih'teki Amerikan Stratejisi Hakkında Genel Bir Değerlendirme 140

Aynurə Paşayeva

Teymur Atəşlinin poeziyasında milli istiqlal ideyası 143

İradə Vəzirova, Günay Çatalkaya

Kuzey Azerbaycan'da Güney Azerbaycan Mühacirlerinin Klasik Azerbaycan Edebiyatı İle İlgili Akademik Faaliyetleri 149

Kəmalə Məmmədova

Azərbaycan legionerlərinin yaradıcılığında Vətən sevgisi 153

Billurə Qurbanzadə

Mühacirət tarixşünaslığında Əlimərdan bəy Topşubaşovun fəaliyyəti 157

Firuzə Sadıqova

Mühacirət ədəbiyyatının tarixi şəxsiyyətləri 161

**IV BÖLMƏ. QARABAĞIN TARİXİ RETROSPEKTİVDƏ,
ERMƏNİLƏRİN ƏRAZİ İDDİALARI VƏ TARİXİ ƏDALƏTİN BƏRPASI**

İbrahim Zeynalov

Tovuz döyüşləri 168

Rövşən İbrahimov

“Qurtuluş naminə ayrılıq” prinsipi nədir və Ermənistanın bu tezisi
Qarabağın müstəqilliyi üçün istifadə oluna bilirmi? 174

Mətanət Məmmədova

İkinci Qarabağ müharibəsi və tarixin tədrisində aktual problemlər 177

Elnur Kəlbizadə

Ermənistanın işğal siyasəti və İran 183

Leyla Hüseynova

Azərbaycan Respublikasının Qarabağ qələbəsini şərtləndirən
diplomatik amillər 188

Çavid Bağırzadə

Gəncədə erməni xəyanətləri (XIX əsr - XX əsrin əvvəlləri) 194

Məhəmməd Məmmədov

Qarabağ folklor örnəklərində bayatıların spesifik xüsusiyyətləri 200

Səidə Quliyeva, Sultan Seyidova

Karibinin “Qırmızı Kitab”ı erməni saxtakarlığını ifşa edən mənbə kimi 207

Ülviyyə İbrahimova, Arif İbrahimov

Şuşa – Qarabağın açarı 212

Elşən Aslanov

A.A.Bakıxanovun “Gülüstani İrəm” əsərində Qarabağın tarixi-coğrafiya
məsələləri 218

Kəmalə Qurbanova

Tovuz döyüşləri və dünya ictimaiyyətinin mövqeyi 222

Zərifə Nəzirli

Qloballaşan siyasi kontekstdə İkinci Qarabağ müharibəsi 227

Bircə Bayramova

İkinci Qarabağ müharibəsindən sonra ABŞ-Azərbaycan münasibətləri 232

Aynur Səfərli

Osmanlı erməniləri haqqında araşdırmalar 239

**V BÖLMƏ. AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASI MÜSTƏQİLLİK İLLƏRİNDƏ:
BEYNƏLXALQ ƏMƏKDAŞLIQ İSTİQAMƏTLƏRİ**

Nisbət Mehdiyeva

Azərbaycan–Özbəkistan əlaqələri (1991–2020-ci illər)244

İqbal Ağayev, Qənbər Ağayev

Çinin “Bir kəmərlər bir yol” təşəbbüsü və Azərbaycan: mövcud vəziyyət
və inkişaf perspektivləri251

Namiq Kərimov

Müstəqillik dövründə Naxçıvan Muxtar Respublikasının təbii qaz təchizatı
sahəsində problemlər və görülən tədbirlər258

Xatirə Hacıyeva

İNOGATE – səmərəli və təhlükəsiz əməkdaşlığın proqramı263

Айтен Насибова

Азербайджан в системе политических интересов Турции
в начале 90-х гг. XX века269

Aynurə Məmmədova

Rusiya Federasiyası ilə Azərbaycan Respublikası arasında siyasi əlaqələrin
formalaşması273

Murad Əsədov

Cənubi Qafqazda təhlükəsizliyin və sabitliyin yaranmasında
Azərbaycan-Gürcüstan-Türkiyə əməkdaşlığı279

Əsgər Zeynalabdinov

ABŞ-Azərbaycan münasibətlərini şərtləndirən amillər284

Şəbnəm Məmmədli

Azərbaycanın müasir təhsil sistemində eTwinning layihələrinin rolu288

Gülnarə Abidi

Ümumi təhsil sistemində beynəlxalq qiymətləndirilmə və əhəmiyyəti292

Yekun qətnamə297